

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST VI

Uredila
Marjetka Bedrač

**KRIK GROZE IN OBUPA
TEGA KRAJA
OSTAJA KOT OPOMIN IN OPOZORILO
VSEMU ČLOVEŠTVU.
V TEM KRAJU
SO NACISTI UMORILI
OKOLI MILIJON IN POL
MOŽ, ŽENA IN OTROK
IZ VEČINE EVROPSKIH DRŽAV.
MED NJIMI JE BILO NAJVEČ JUDOV.**

**AUSCHWITZ - BIRKENAU
1940 - 1945**

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST VI

Uredila
Marjetka Bedrač

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

94(497.4=411.16)“1941/1945“(082)
341.485(=411.16)(082)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst VI. Razprave
in članki / [avtorji prispevkov Marjetka Berlič ... [et al.] ;
urednica Marjetka Bedrač ; [prevod v angleški jezik Mateja
Žuraj]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine
Sinagoga, 2019

ISBN 978-961-94143-3-0
1. Berlič, Marjetka
COBISS.SI-ID 97994497

I Vseбина

Marjetka Bedrač	5
Spremna beseda	
<i>Foreword</i>	

Damjan Hančič	9
Recenzija zbornika	
<i>Review of the Collection of Papers</i>	

Vojko Kunaver	13
Recenzije prispevkov za zbornik	
<i>Review of the Collection of Papers</i>	

Antisemitizem in holokavst

Renato Podbersič	24
Enaki ali podobni: primerjava nacistične in fašistične protijudovske zakonodaje	
<i>Identical or Similar: A Comparison between Nazi and Fascist Anti-Jewish Legislation</i>	

Holokavst v nekdanji Jugoslaviji

Anna Maria Grünfelder	44
Strane židovske izbjeglice u Bosni i Hercegovini: u gostoljubivom utočištu i u okruženju ustaških zločina (1492. – 1942. – 1992.)	
<i>Tuji judovski begunci v Bosni in Hercegovini: v gostoljubnem pribežališču in obdani z ustaškimi zločini (1492-1942-1992)</i>	
<i>Foreign Jewish Refugees in Bosnia and Herzegovina: In a Hospitable Refuge, Surrounded by Ustasha Crimes (1492-1942-1992)</i>	

Domen Kodrič	71
13. divizija SS Handžar – nastanek, islam in antisemitizem	
<i>The 13th Waffen Mountain Division of the SS Handschar – Formation, Islam and Antisemitism</i>	

Ivo Goldstein	80
Uloga Jasenovca u ustaškom genocidu u Bosanskoj krajini	
<i>Vloga Jasenovca v ustaškem genocidu v Bosanski krajini</i>	
<i>The Role of Jasenovac in the Ustasha Genocide in Bosanska Krajina</i>	

Anna Maria Grünfelder	96
Preživjeli i žrtve Holokausta u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na Židovske općine u Hrvatskoj i na Savez židovskih (bogoštovnih) općina Jugoslavije 1945. – 1990.)	
<i>Preživjeli in žrtve holokavsta v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim poudarkom na judovskih skupnostih na Hrvaškem in Zvezi judovskih (verskih) skupnosti Jugoslavije 1945-1990)</i>	
<i>Holocaust Survivors and Victims in the Former Yugoslavia (with Particular Emphasis on Jewish Communities in Croatia and the Union of Jewish (Religious) Communities of Yugoslavia 1945-1990)</i>	

Holokavst in njegove žrtve

Roman Mirnik	134
Trgovec in industrialec Josip Rosenberg	
<i>Trader and Industrialist Josip Rosenberg</i>	

Mojca Horvat	150
Mariborska zdravnica judovskega porekla kot begunka v okupirani Ljubljani	
<i>A Jewish Doctor from Maribor as a Refugee in Enemy-Occupied Ljubljana</i>	

Zoran Pejašinović	160
Tragedija banjalučke porodice Poljokan oktobra 1940. – običan zločin ili najava holokausta?	
<i>Tragedija banjalučke družine Poljokan oktobra 1940 – navaden zločin ali najava holokavsta?</i>	
<i>The Tragedy of the Poljokan Family from Banja Luka in October 1940 – A Common Crime or the Herald of the Holocaust?</i>	
Pravičniki med narodi	
Boris Hajdinjak	178
»Ali si človek, ali pa nisi. Tretjega ni.« Slovenski pravičnik Ivan Breskvar in holokavst v severozahodnem delu Hrvaške	
<i>“You Either Are a Human or You Are Not. There Is No Third Option.” Slovenian Righteous Ivan Breskvar and the Holocaust in Northwestern Croatia</i>	
Ljiljana Dobrovšak	193
Hrvatski pravednici – »Tko spasi jedan život, spasio je čitav svijet.«	
<i>Hrvaški pravičniki – »Kdor reši eno življenje, reši ves svet.«</i>	
<i>The Croatian Righteous – “Whosoever Saves a Single Life, Saves an Entire Universe.”</i>	
Asmir Piralčić	221
Kapetanovići iz Bosanskog Novog: Pravednici među narodima i antifašisti iz Bosanske krajine	
<i>Kapetanovićevi iz Bosanskega Novoga: pravičniki med narodi in antifašisti iz Bosanske krajine</i>	
<i>The Kapetanović Family from Bosanski Novi: The Righteous Among the Nations and Antifascists from Bosanska Krajina</i>	
Gerald Lamprecht	233
Josef Schleich: Ein „Judenschlepper“	
<i>Josef Schleich – »tihotapec Judov«</i>	
<i>Josef Schleich: “Judenschlepper” – A Smuggler of Jews</i>	
Anna Maria Grünfelder	248
General Giuseppe Amico (Capua, 1890. – Zaton/Slano? kod Dubrovnika, 1943.), nepriznati talijanski »Pravednik među narodima«?	
<i>General Giuseppe Amico (1890, Capua – 1943, Zaton/Slano? pri Dubrovniku) – nepriznani italijanski pravičnik med narodi?</i>	
<i>General Giuseppe Amico (1890, Capua–1943, Zaton/Slano? near Dubrovnik) – An Unrecognised Italian Righteous Among the Nations?</i>	
Učenje o holokavstu in ohranjanje spomina	
Jan Malec	276
Uničevalno taborišče Sobibor v filmski upodobitvi: Fikcija ali realnost?	
<i>The Sobibor Extermination Camp in Film: Fiction or Reality?</i>	
Klara Jackl	287
The Polish Righteous – Recalling Forgotten History	
<i>Poljski pravičniki – obujanje pozabljene zgodovine</i>	
Marjetka Berlič, Gordana Rubelj	297
Učenje o holokavstu za današnji čas	
<i>Learning about the Holocaust for the Present Day</i>	
Življenjepisi avtorjev	311
Seznam slik	316

Spremna beseda

Marjetka Bedrač¹

Vlada Republike Slovenije je leta 2008 27. januar, ki je bil na mednarodni ravni tedaj že obeleževan kot mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta, razglasila za nacionalni dan spomina na holokavst v Sloveniji. Ta vladni sklep je sovpadal s prizadevanji Slovenije za vključitev v članstvo Projektne skupine za mednarodno sodelovanje na področju izobraževanja, spominjanja in raziskovanja holokavsta (Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research – ITF) oziroma današnje Mednarodne zveze za spomin na holokavst (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA). Slovenija je postala polnopravna članica IHRA leta 2011.

Čeprav je bilo že pred tem v slovenskem znanstvenoraziskovalnem in publicističnem prostoru, pa tudi v šolah in različnih kulturnih organizacijah, mogoče zaslediti posamične razprave in programe, posvečene holokavstu in antisemitizmu, pa smemo reči, da so se šele z vključitvijo Slovenije v IHRA oblikovali nastavki za bolj sistematično delo na področju raziskovanja holokavsta, učenja o njem in spominjanja njegovih žrtev. Pri tem je pomembno vlogo odigral tudi Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

V Sinagogi Maribor smo pred desetimi leti v sodelovanju s Prvo gimnazijo Maribor ob 27. januarju prvič pripravili projekt *Šoa – spominjajmo se*. V ta projekt so se že naslednje leto vključile tudi nekatere druge organizacije in šole iz Maribora in okolice ter organizatorji iz Ljubljane, Murske Sobote, Nove Gorice, Šempetra pri Novi Gorici in avstrijske Potrne, sam projekt pa je tako prerasel ne samo lokalne, pač pa tudi regionalne okvire. *Šoa – spominjajmo se* je danes prepoznan kot vseslovenski projekt obeleževanja mednarodnega dneva spomina na žrtve holokavsta, nacionalni koordinator prireditelj, ki jih pod okriljem tega projekta organizirajo različne kulturne, znanstvenoraziskovalne in izobraževalne ustanove širom po Sloveniji, pa je prav Sinagoga Maribor.

Znanstveno srečanje *Vsako leto eno ime* je sestavni del projekta *Šoa – spominjajmo se* vse od začetka projekta naprej. Zasnovali smo ga v želji, da bi ponudili prostor za predstavitve izsledkov najnovejših raziskovanj na področju holokavsta in antisemitizma najširši javnosti, v strokovni javnosti pa obenem odprli znanstveno razpravo in spodbudili izmenjavo primerov dobrih praks učenja o holokavstu. Prispevke, ki jih povabljeni domači in tuji gostje, zgodovinarji, raziskovalci in pedagoški delavci predstavijo na posamičnem znanstvenem srečanju, v obliki strokovnih člankov naknadno objavimo v zborniku *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst*.

Pričujoči, šesti zvezek zbornika *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst* zajema strokovne prispevke, ki so bili predstavljeni na mednarodnih znanstvenih srečanjih *Vsako leto eno ime* v letih 2016, 2017, 2018 in 2019. Prispevki so razvrščeni v pet

1 Marjetka Bedrač, koordinatorica in organizatorica kulturnih programov, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

tematskih sklopov, geografsko pa obsegajo ves nekdanji jugoslovanski prostor. Na ta način želimo usodo Judov v Sloveniji med holokavstom osvetliti v širšem družbeno- in geopolitičnem kontekstu, bralcem pa obenem ponuditi vpogled v proces »dokončne rešitve judovskega vprašanja« tako s stališča okupatorskih sil, ki so ta proces s pomočjo sodelavcev, simpatizerjev in sledilcev udejanjale, kakor tudi s stališča njihovih žrtev in tistih, ki so žrtvam skušali pomagati.

Skladno z mednarodnim značajem že omenjenih znanstvenih srečanj smo v tokratni številki zbornika prispevke objavili v izvirnih jezikih njihovih avtorjev (z izjemo prispevka Klare Jackl), povzetki prispevkov pa so hkrati objavljeni v slovenskem in angleškem jeziku. Nadejamo se, da bomo z zbornikom prispevali k boljšemu poznavanju zgodovine holokavsta in antisemitizma ter pomagali graditi temelje za strpnejšo družbo, ki bo hitreje prepoznavala in tudi preprečila nastavke, ki bi lahko vodili v nov holokavst in genocide nasploh.

Foreword

Marjetka Bedrač²

In 2008, the Government of the Republic of Slovenia declared January 27 – which at the time was already commemorated as International Holocaust Remembrance Day – National Holocaust Remembrance Day in Slovenia. This government decision coincided with Slovenia's efforts to become a member of the Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (ITF) – the present-day International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). Slovenia became a full member of the IHRA in 2011.

Although individual discussions and programmes dedicated to the Holocaust and antisemitism had existed in the Slovenian scientific research and journalism arena, as well as in schools and various cultural organisations even prior to that, it was not until Slovenia became a member of the IHRA that more systematic work in the field of Holocaust research, education and remembrance began. The Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor played an important part in it.

The Synagogue Maribor organised the *Shoah – Let Us Remember* project for the first time on 27 January ten years ago in collaboration with the First Grammar School Maribor. The following year some other organisations and schools from Maribor and the surrounding area, as well as organisers from Ljubljana, Murska Sobota, Nova Gorica and Šempeter pri Novi Gorici in Slovenia, and Laafeld (Potrna) in Austria, became involved in the project. Thus, the project grew beyond local and regional borders. Today, the *Shoah – Let Us Remember* project is recognised as a nationwide project commemorating International Holocaust Remembrance Day, and the Synagogue Maribor is the national coordinator of events organised by various cultural, scientific-research and educational institutions across Slovenia as part of this project.

The scientific meeting *Each Year One Name* has been an integral part of the *Shoah – Let Us Remember* project from the outset. It was set up with the aim of providing a platform for presenting the findings of the latest Holocaust and antisemitism research to the general public, while at the same time generating a scientific discourse within the community of experts and encouraging an exchange of examples of best practice in the field of Holocaust education. The papers presented by invited local and foreign guests, historians, researchers and education professionals at individual scientific meetings are subsequently published in the collection of papers titled *Jews in Slovenia: History and the Holocaust*.

The sixth volume of the collection of papers *Jews in Slovenia: History and the Holocaust* includes a range of papers presented at the international scientific meetings *Each Year One Name* in 2016, 2017, 2018 and 2019. The papers are divided into five themed sections, geographically covering the entire territory of the former

2 Marjetka Bedrač, Cultural Programme Coordinator and Organiser, Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor

Yugoslavia. The aim of this is to shed light on the fate of Jews in Slovenia during the Holocaust in a broader socio-geopolitical context, while also offering readers an insight into the process of 'the final solution to the Jewish question' from the points of view of both the occupying forces, which actualised it through collaborators, sympathisers and followers, and their victims, as well as those who sought to help them.

In line with the international character of the aforementioned scientific meetings, this particular issue contains papers in the authors' respective original languages (with the exception of Klara Jackl's paper), while the abstracts are published both in Slovenian and English. We hope the collection of papers will contribute to a better understanding of the history of the Holocaust and antisemitism, as well as help lay the foundations for a more tolerant society that will be quicker to recognise and prevent any incipient signs that could lead to a new Holocaust and genocide in general.

Recenzija zbornika

Damjan Hančič¹

V oceno sem prejel recenzijo 6. številke zbornika »Slovenski Judje: zgodovina in holokavst«, ki jo izdaja Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Gre za zbornik znanstvenih prispevkov več avtorjev. Zbornik je metodološko primeren in prinaša nova znanstvena spoznanja in je kot tak primeren za objavo. V večji meri sledi temeljnemu konceptu zgodovinopisnega raziskovanja.

Zbornik, ki je sicer prvenstveno posvečen vprašanju judovstva in holokavsta na Slovenskem, v tokratni številki prinaša veliko novih spoznanj o usodah posameznih judovskih skupnosti in njihovih članov z območja nekdanje Jugoslavije, zlasti Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. To se kaže tudi v jeziku objavljenih člankov, saj so poleg slovenščine zastopane tudi hrvaščina, bosanščina in srbsčina. Članek, ki se nanaša na tematiko z območja Poljske, je napisan v angleškem jeziku, prispevek, ki se nanaša na tematiko z območja avstrijske Štajerske, pa v nemškem.

Tokratna številka prinaša zelo zanimivo in za razumevanje pred- in medvojnega preganjanja Judov pomembno primerjavo nacistične in fašistične protijudovske zakonodaje. Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji, sprejeta jeseni leta 1938, je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi, vendar so italijanski fašisti Jude sicer preganjali in izločali iz družbe, a jih v glavnem niso pobijali. To se je spremenilo po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko je nacistična Nemčija okupirala severno in srednjo Italijo. »Milejše« obravnavanje Judov v italijanski državi je imelo za posledico tudi dejstvo, da so na območju italijanske okupacije nekatere vojaške osebe celo pomagale Judom. Tej temi je v zborniku posvečen članek o italijanskem generalu Giuseppeju Amicu, ki je deloval v južni Dalmaciji. Z medvojno problematiko se ukvarja tudi članek o muslimanski 13. diviziji SS Handžar, ki med drugim obravnava tudi vprašanje njenega antisemitizma. V nadaljevanju je tema enega od člankov genocid nad Judi, Srbi in Romi v ustaškem koncentracijskem taborišču Jasenovac, ki je bil usoden za judovsko skupnost na območju med Karlovcem in Donavo. Zbornik prinaša tudi prispevek o Josipu Rosenbergu, judovskem trgovcu in industrialcu, solastniku znane tovarne Zlatorog v Mariboru in tovarne lepenke v Sladkem Vrhu. V zborniku je predstavljena tudi usoda mariborske judovske zdravnice Klare Kukovec, ki je imela ob izbruhu druge svetovne vojne v Mariboru ambulanto za ženske in otroške bolezni; tik pred prihodom nacistov v Maribor so jo pacientke nemškega rodu opozorile, da je v veliki nevarnosti, zato se je zatekla v Ljubljano, ki so jo okupirali Italijani. Zbornik prinaša še predstavitev surovega poboja banjaluške judovske družine Poljokan oktobra 1940. Pomor je kljub različnim kontroverznostim na neki način že nakazoval nestrpnost do judovske skupnosti in napovedoval še hujše dogodke v bližnji prihodnosti, katerih vzrok je bil začetek druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Z usodo Judov v Bosni in Hercegovini se ukvarja tudi članek o tujih judovskih prebežnikih na tem območju, ki so ga med drugo svetovno vojno na eni strani zaznamovali ustaški zločini, na drugi strani

1 Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec – svetnik, Študijski center za narodno pravo, Ljubljana

pa velika gostoljubnost domačinov; članek je sicer zasnovan nekoliko širše in na kratko prikaže problematiko judovskih beguncev na jugoslovanskem ozemlju že v letih pred drugo svetovno vojno. Trije članki se ukvarjajo s tematiko »pravičnikov med narodi«, ki so v času druge svetovne vojne na območju Slovenije, Hrvaške ter Bosne in Hercegovine nesebično reševali življenja Judov. Eden od člankov prinaša pregled delovanja judovskih skupnosti v nekdanji Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, ko teh skupnosti ni pestila samo huda izguba njenih članov in premoženja zaradi medvojnega holokavsta, ampak tudi čedalje večje preseljevanje preživelih članov skupnosti v novoustanovljeno judovsko državo Izrael; tisti, ki so ostali, pa so se morali soočiti z mnogimi težavami. Objavljen je tudi članek, ki se ukvarja z najnovejšo filmsko upodobitvijo nacističnega uničevalnega taborišča Sobibor, taborišče je stalo blizu istoimenske vasi v vzhodnem delu okrožja Lublin na Poljskem v bližini mejne reke Bug. V prikazanih dogodkih avtor išče odgovor na vprašanje, kaj v filmu je fikcija in kaj realnost. Z nekoliko zemljepisno bolj oddaljenega območja Poljske je predstavljen projekt Muzeja zgodovine poljskih Judov; predstavljeni so Poljaki, ki so tvegali življenje za reševanje judovskih življenj na tem območju. Poseben članek je namenjen tudi tihotapcu Josefu Schleichu in njegovemu tihotapljenju ljudi čez mejo med avstrijskim delom Tretjega rajha in tedanjo Jugoslavijo ter vprašanju, ali je šlo pri tem zgolj za kriminalno dejavnost ali pa morda vendarle tudi za pomoč preganjanim.

Menim, da je zbornik metodološko zrelo in problemsko osvežujoče delo, v katerem je problematika judovstva in holokavsta predstavljena tako s kolektivno kot individualno usodo. Zbornik s tem pripomore k razumevanju tedanje družbe, političnih sistemov in njihovih ideologij. Za vse, ki jih zanimata zgodovina in problematika judovstva na Slovenskem, prinaša zanimivo gradivo, z vsebinskimi poudarki na območju Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Poljske in Avstrije pa bo tokratna številka nedvomno vzbudila zanimanje tudi onstran meja Slovenije, in to tako v našem neposrednem sosledstvu kot tudi v širšem evropskem prostoru.

Review of the Collection of Papers

Damjan Hančič²

I have been asked to review the 6th issue of the collection of papers titled “Jews in Slovenia: History and the Holocaust” published by the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor. This is a collection of scientific papers by several authors. The collection is methodologically appropriate and brings new scientific insights and is as such suitable for publication. It largely follows the basic concept of historiographical research.

Although primarily focused on Judaism and the Holocaust in Slovenia, this issue brings a number of new insights into the fates of individual Jewish communities and their members from the former Yugoslavia, in particular Croatia and Bosnia and Herzegovina. This is reflected in the language of the published papers, since in addition to Slovenian, Croatian, Bosnian and Serbian are also represented. The paper related to Poland is written in English, and the paper related to Austrian Styria is written in German.

This issue provides a very interesting and – in terms of the understanding of pre- and interwar persecution of Jews – important comparison between the Nazi and fascist anti-Jewish legislation. The fascist definition of Jews in the Kingdom of Italy, adopted in the autumn of 1938, was, much like that of the Nazis, based on race. However, while the Italian fascists did persecute Jews and expel them from society, for the most part they did not kill them. This changed following Italy’s capitulation in September 1943, when Nazi Germany occupied northern and central Italy. The ‘more lenient’ treatment of Jews in Italy also resulted in the fact that in the area under Italian occupation some military personnel even helped Jews. This is explored in a paper about the Italian General Giuseppe Amico, who operated in southern Dalmatia. Another paper that addresses the interwar period is that on the Muslim 13th Waffen Mountain Division of the SS Handschar, which, among other issues, also examines its antisemitism. One of the papers deals with the genocide against Jews, Serbs and the Romani in the Ustasha Jasenovac concentration camp, which proved fatal for the Jewish community in the area between Karlovac and the Danube. The collection also contains a paper on Josip Rosenberg, a Jewish trader and industrialist, co-owner of the well-known Zlatorog factory in Maribor and a cardboard factory in Sladki Vrh. Moreover, the collection presents the fate of Klara Kukovec, a Jewish doctor from Maribor, who ran a clinic for women’s and childhood diseases in Maribor at the outbreak of World War II; shortly before the arrival of the Nazis in Maribor, patients of German descent warned her that she was in grave danger, so she fled to Italian-occupied Ljubljana. One of the papers presents the cruel murder of the Poljokans, a Jewish family from Banja Luka, in October 1940. Despite its various controversies, the murder in a way signalled the intolerance against the Jewish community and heralded even more tragic events that would take place in the near future as a result of the outbreak of World War II in Yugoslavia. The fate

2 Damjan Hančič, PhD, Research Counsellor, Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana

of Jews in Bosnia and Herzegovina is also addressed in a paper on foreign Jewish refugees in the area in question, which during World War II was marked by Ustasha crimes on the one hand and by the great hospitality of the local people on the other. The paper is a little broader in scope, briefly presenting the issue of Jewish refugees in the Yugoslav territory even during the years preceding World War II. Three of the papers deal with the topic of 'The Righteous Among the Nations', who selflessly saved the lives of Jews during World War II in Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina. Another paper gives an overview of Jewish communities' activities in the former Yugoslavia post-WWII, when the communities were not only faced with a serious loss of members and property due to the interwar Holocaust, but also with an increasing number of the surviving community members relocating to the newly established Jewish state of Israel; those who stayed behind, however, had to face many difficulties. Also included is a paper dealing with the latest film depiction of the Sobibor Nazi Extermination Camp, located close to the village of Sobibor in the eastern part of Lublin County, Poland, near the border river Bug. In the events shown in the film, the author seeks to answer the question of what is fiction and what is reality. Another paper related to a somewhat geographically more remote area of Poland focuses on a project conducted by the Museum of the History of Polish Jews, which presents the Poles who risked their lives to save the Jews in the area in question. One of the papers focuses on the smuggler Josef Schleich and his smuggling of people across the border between the Austrian part of the Third Reich and the then Yugoslavia. It also addresses the question of whether Schleich's actions were merely a criminal activity or whether they could also be viewed as helping the persecuted Jews.

In my opinion, this collection of papers is methodologically mature and topic-wise a refreshing work that presents the Judaism- and Holocaust-related issues through both collective and individual fates, while also contributing to the understanding of the then society, political systems and their ideologies. It provides some interesting material for everyone interested in the history and issues of Judaism in Slovenia. However, by focusing on Croatia, Bosnia and Herzegovina, Poland and Austria, it will without doubt also attract interest across the border, both in the immediate vicinity of Slovenia and in the wider European area.

Recenzije prispevkov za zbornik

Vojko Kunaver¹

V presojo in pregled sem dobil več člankov, ki so povezani z usodo Judov na območju nekdanje Jugoslavije pred drugo svetovno vojno, med njo in deloma tudi po njej. Ugotavljam, da so članki napisani strokovno korektno.

Dr. Renato Podbersič v članku **Enaki ali podobni: primerjava nacistične in fašistične protijudovske zakonodaje** obširno in poglobljeno razglablja o nacistični in fašistični protijudovski zakonodaji. V uvodu natančno razloži vzroke za začetke antisemitizma, in to od krščansko-judovskega konflikta pa do razlage globljih vzrokov antisemitizma s konca 19. in začetka 20. stoletja. V nadaljevanju poišče in natančno razdela vzroke za nacistično protijudovsko doktrino in opiše vzroke za dogajanje v nacistični Nemčiji in okupirani Evropi med drugo svetovno vojno do tragičnih dogodkov v povezavi z »dokončno rešitvijo« judovskega vprašanja. Avtor v nadaljevanju opiše odnos fašistične Italije do Judov in fašistični antisemitizem, pri čemer se dotakne tudi vloge Katoliške cerkve v teh procesih. V sklepnem delu se dotakne še problematike Judov po kapitulaciji Italije leta 1943, s čimer svoj prispevek tudi zaključí.

Dr. Anna Maria Grünfelder je za tokratno številko zbornika pripravila tri prispevke. V prispevku **Tuji judovski begunci v Bosni in Hercegovini: v gostoljubnem pribežališču in obdani z ustaškimi zločini (1492–1942–1992)** navaja veliko zanimivih dejstev o življenju Judov na območju nekdanje Jugoslavije, zlasti v Bosni in Hercegovini v času pred drugo svetovno vojno, kot tudi o velikih spremembah, ki jih je prinesel pritisk na Jude v času vzpona nacistične Nemčije. Avtorica v svojem prispevku navaja premalo poudarjeno dejstvo, da je bila Jugoslavija vse do konca leta 1937 precej naklonjena sprejemanju judovskih beguncev. Opisan je politični obrat glede tega vprašanja judovskih imigrantov, vključno z razlogi za tako delovanje, od leta 1938 dalje. V nadaljevanju prispevka so natančno popisani kraji, kjer se je izvajala internacija Judov v Bosni in Hercegovini, podkrepljena z osebnimi zgodbami najpomembnejših Judov in njihovo usodo. V zaključnem delu prispevka avtorica nato predstavi še preiskave zločinov nad judovskim prebivalstvom (avtohtonim in imigrantskim), ki so bile opravljene neposredno po drugi svetovni vojni, in današnje raziskave o teh zločinih. Poseben poudarek je na dogajanju v času druge svetovne vojne v Jasenovcu.

V prispevku **Preživeli in žrtve holokavsta v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim poudarkom na judovskih skupnostih na Hrvaškem in Zvezi judovskih (verskih) skupnosti Jugoslavije 1945–1990)** dr. Anna Maria Grünfelder natančno in poglobljeno obravnava vrnitev Judov v svoje domače kraje po osvoboditvi Jugoslavije leta 1945. V članku natančno analizira vzroke za sodelovanje Judov

1 Vojko Kunaver, svetovalec in koordinator predmetne skupine za zgodovino in področne skupine za družboslovje, umetnost in humanistiko, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana

v boju proti okupatorju (NOB) in njihovo veliko vlogo v tem odporniškem gibanju, kot tudi vse težave, na katere so naleteli po osvoboditvi (nacionalizacija). Opiše tudi odnos nove oblasti, ki je na Jude gledala kot na moteč element pri vzpostavitvi novega političnega in gospodarskega sistema. V članku med drugim spoznavamo vso dvoličnost nove komunistične oblasti, ki je na Jude mnogokrat gledala s sumničavostjo, po drugi strani jih je obravnavala kot družbi nevarne, vsekakor pa je s svojim odnosom pripomogla k temu, da so se mnogi Judje po vojni iz Jugoslavije izselili.

V tretjem prispevku iste avtorice z naslovom **General Giuseppe Amico (1890, Capua – 1943, Zaton/Slano? pri Dubrovniku) – nepriznani italijanski pravičnik med narodi?** je zelo analitično opisano delovanje italijanskega generala Giuseppeja Amica, ki je imel v času italijanske okupacije vzhodne jadranske obale pomembno vlogo pri lajšanju položaja Judov v tedanji NDH. S svojo avtoriteto in zavzetostjo za pravičnost je omogočil, da je bilo rešeno prenekatero judovsko življenje. V času okupacije Italije septembra 1943 se je italijanski general Giuseppe Amico uprl nemškemu prodiranju na dalmatinsko obalo, zaradi pokončne držbe in spoštovanja vojaške časti pa so nanj izvedli atentat in ga ubili. Članek je podkrepjen s številnimi viri in literaturo in kot tak odkriva manj znano biografijo visokega italijanskega častnika v drugi svetovni vojni ter s tem razbija stereotipe o italijanskem okupatorju na tleh nekdanje Jugoslavije.

V članku Domna Kodriča **13. divizija SS Handžar – nastanek, islam in antisemitizem** so natančno in v primernem in poljudnem jeziku opisani nastanek, razvoj in konec divizije Handžar. Divizija je nastala v Bosni in Hercegovini kot rezultat pomanjkanja vojakov v letih 1943–1945. V članku so natančno orisani razvoj te vojaške formacije, njena nacionalna struktura in tudi njeno brutalno delovanje, ki je močno zaznamovano z zločini proti ljudem, še zlasti proti Judom na območju Bosne in Hercegovine. Članek prinaša tudi poglobljen opis zadnjih dni delovanja te vojaške formacije in njen konec v zadnjih dneh vojne.

Dr. Ivo Goldstein je v ekspoziciji **Vloga Jasenovca v ustaškem genocidu v Bosanski krajini** zelo natančno orisal namen koncentracijskega taborišča Jasenovac v času ofenzive na enote partizanske vojske na območju Kozare. Taborišče je bilo postavljeno ob sotočju rek Une in Save kot uničevalno taborišče ne le za Srbe, pač pa tudi za Jude, Rome in druge. V tem strokovnem članku je avtor zelo natančno in s številnimi podkrepljeno opisal situacijo pred ofenzivo na Kozari, med njo in po njej z vsemi tragičnimi posledicami za odporniško (partizansko) gibanje in civilno prebivalstvo. Članek vsebuje tudi številna kratka pričevanja očitincev tega tragičnega genocida nad civilnim prebivalstvom in je bogato podkrepjen tudi z viri in literaturo v opombah.

Prispevek Romana Mirnika **Trgovec in industrialec Josip Rosenberg** nam prinaša življenjsko zgodbo enega najpomembnejših mariborskih judovskih trgovcev in industrialcev iz obdobja med obema vojnama v Mariboru. Prispevek se v veliki meri nanaša na njegovo gospodarsko udejstvovanje, hkrati pa tudi na njegovo vlogo v družbenem življenju Maribora. Kot lastnik oziroma solastnik tovarne Zlatorog in papirnice v Sladkem Vrhu je imel velik vpliv na gospodarsko in družbeno življenje, bil pa je zelo dejaven v judovski skupnosti in v Rotary klubu, katerega eden

od ustanoviteljev je bil. Glede na avtorjevo začetno misel, da za popoln pregled življenja Josipa Rosenberga ni imel na voljo vseh virov (iz hrvaških arhivov), se nadajam, da bo avtor v katerem od prihodnjih prispevkov članek nadgradil tudi s podatki o zadnjih dneh bivanja in življenja tega mariborskega industrialca.

V članku **Mariborska zdravnica judovskega porekla kot begunka v okupirani Ljubljani** je orisana neverjetna življenjska zgodba Klare Kukovec, vztrajne in uporne ženske, ki se je v svojem življenju soočala s številnimi nevarnostmi in izzivi. Avtorica Mojca Horvat svoj članek podkrepi z arhivskimi dokumenti, se pa ta življenjska zgodba bere kot napet roman, ki se kljub številnim pastem in oviram konča kolikor toliko srečno. Zgodba Klare Kukovec je zgodba o vztrajnosti, ljubezni in boju za enakopravnost, zaradi česar je lahko velik navdih tudi današnji mladi generaciji.

Mag. Zoran Pejašinić v svojem prispevku **Tragedija banjaluške družine Poljokan oktobra 1940 – navaden zločin ali najava holokavsta?** obravnava dileme v zvezi z judovsko družino, ki je tik pred drugo svetovno vojno postala žrtev okrutnega zločina. Takrat so bili na grozovit način ubiti trije člani te premožne in vplivne družine. V prispevku je obravnavano življenje družine od prihoda v Banjaluko vse do tragičnega konca. Avtor se v prispevku ves čas sprašuje, ali je šlo za klasično kriminalno dejanje ali pa so v tem zločinu prisotni tudi elementi antisemitizma. Kljub večletni policijski preiskavi krivca/krivcev za umor niso odkrili, zato tudi piscu tega prispevka ne uspe z gotovostjo podati odgovora na v naslovu zastavljeno vprašanje. Prispevek je podkrepjen s številnimi viri, od katerih so zlasti zanimiva časniška poročila o tem tragičnem dogodku.

V strokovnem prispevku Borisa Hajdinjaka **»Ali si človek, ali pa nisi. Tretjega ni.« Slovenski pravičnik Ivan Breskvar in holokavst v severozahodnem delu Hrvaške** je orisana življenjska pot Slovenca, inženirja, ki je svojo strokovno in življenjsko pot tlakoval v Varaždinu, in sicer v tamkajšnji tekstilni tovarni svile. V prispevku Hajdinjak opiše prepletenost usode inženirja Breskvarja s slovenskim Judom Milanom Blossom. Življenjska zgodba, polna preobratov, se za nekatere otroke in širše člane družine izteče srečno prav po zaslugi inženirja Breskvarja, ki jim je v ključnih trenutkih priskočil na pomoč in bil zato kasneje imenovan za pravičnika med narodi.

Dr. Ljiljana Dobrovšak nam v prispevku z naslovom **Hrvaški pravičniki – »Kdor reši eno življenje, reši ves svet.«** podaja izčrpen pregled judovske prisotnosti in vključenosti v življenje na območju Hrvaške. Avtorica med drugim zelo natančno razloži, kaj pomeni priznanje pravičnik med narodi, in doda poimenski seznam hrvaških pravičnikov. V času delovanja tako imenovane NDH osvetljuje tudi vlogo nadškofa Alojzija Stepinca, ki je prav tako pomagal številnim Judom, da so se rešili pred gotovo smrtjo. Kot ugotavlja avtorica, natančno število vseh, ki so pomagali Judom v drugi svetovni vojni, ne bo nikoli znano iz različnih razlogov. Med njimi so bili ljudje iz vseh slojev hrvaške družbe, avtorica pa je nekoliko bolj natančno opisala štiri od več kot stotih pravičnikov, med njimi tudi eno žensko. Ob zaključku poda misel, ki je pravzaprav vodilo prispevka, nekakšna rdeča nit, in sicer, da dobrote

in poguma teh ljudi ne smemo nikoli pozabiti, saj so s svojimi dejanji zgled tudi današnji mladi in manj mladi generaciji.

Asmir Piralić v prispevku **Kapetanovičevi iz Bosanskega Novega: pravičniki med narodi in antifašisti iz Bosanske krajine** obravnava situacijo na severozahodu Bosne in Hercegovine v bližini kraja Bosanski Novi. V naslovu izpostavljen družina Kapetanović je bila tista, katere člani so v času NDH vse od leta 1942 pomagali številnim Judom, da so se umaknili na varno, mnogi pa so se pridružili tudi partizanskemu gibanju. Ena od judovskih družin, družina Sonnenschein, se je na to območje kmalu po začetku vojne priselila s Ptuja, ker so upali, da bo življenje zanje tam vsaj nekoliko varnejše. Na žalost je bilo zaradi pomoči Judom več članov družine Kapetanović odpeljanih v koncentracijska taborišča, nekateri so tam tudi žalostno končali. Zaradi nesebične pomoči Judom so bili člani družine Kapetanović leta 2001 razglašeni za pravičnike med narodi.

Dr. Gerald Lamprecht nam v svojem prispevku **Josef Schleich – »tihotapec Judov«** opisuje dilemo o tem, ali lahko Josefa Schleicha obravnavamo zgolj kot tihotapca Judov čez avstrijsko-jugoslovansko mejo po letu 1938 ali pa bi ga lahko zaradi zaslug pri reševanju življenj šteli tudi (vsaj deloma) k pravičnikom med narodi. Avtor uvodoma predstavi Schleicha, nato pa njegovo tihotapljenje judovskih beguncev od leta 1938 do začetka leta 1941 umesti tudi v odnos z nacionalsocialisti. Prav tako natančno opiše poti, po katerih je tihotapljenje potekalo.

Jan Malec v prispevku **Uničevalno taborišče Sobibor v filmski upodobitvi: fikcija ali realnost?** analizira film ruske produkcije, ki se dotika teh ključnih in v marsičem izjemnih dogodkov v drugi svetovni vojni na Poljskem. Avtor v svojem poglobljenem vpogledu v filmsko dogajanje osvetli dogodke v tem koncentracijskem taborišču s kritične distance in zgodovinska dejstva loči od filmske umetniške priredbe. Ob natančnih opisih dogajanja in vlogi Aleksandra Pečerskega sledimo dogajanju, ki pripelje do uspešnega pobega iz zloglasnega taborišča Sobibor. Čeprav filmski prikaz teh dogodkov ni povsem verodostojen, vendarle prinaša pomembno sporočilo, še zlasti v času, ko marsikje ponovno vznikata sovraštvo in so tudi nekatera skrajna gibanja žal ponovno v porastu.

V prispevku Klare Jackl **Poljski pravičniki – obujanje pozabljene zgodovine** je predstavljen projekt, ki se ukvarja s številnimi dilemami v zvezi s pravičniki na Poljskem. Eden od ciljev projekta (2007) je bil razkriti zgodovino poljskih pravičnikov, saj je bilo v času delovanja komunističnega totalitarnega sistema to vprašanje potisnjeno na stranski tir. V judovskem muzeju POLIN (Muzej zgodovine poljskih Judov) imajo med drugim stalno razstavo z naslovom »Tvegali so življenje: Poljaki, ki so reševali Jude v času holokavsta«. Razstava je še zlasti aktualna in se zadnjih 30 let nadgrajuje, nastala pa je tudi kot rezultat več kot 400 intervjujev z zadnjimi še živečimi pravičniki med narodi. Ker o vlogi Poljakov pri reševanju Judov še vedno obstajajo najrazličnejše interpretacije in tudi miti, sta delovanje tega muzeja in sam projekt v mnogočem pripomogla k razčiščenju zgodovinske dileme.

Prispevek o **učenju o holokavstu za današnji čas** sta pripravili dve priznani učiteljici zgodovine, Marjetka Berlič in Gordana Rubelj. Obe sta v uvodu zapisali, od kod ideja za drugačno poučevanje te problematike, ki v veliki meri vključuje

aktivnost otrok in veliko razgibanih in dinamičnih didaktičnih prijemov. Marjetka Berlič (Osnovna šola Draga Kobala Maribor) predstavlja odličen primer sodelovanja z eno od še živečih Judinj, ki je preživela holokavst, z gospo Eriko Fürst iz Murske Sobote. Devetošolci so se v svojih pismih gospe Fürst odlično vživeli v situacijo, ki jo je gospa doživljala v drugi svetovni vojni kot deklica. Drugi primer pa je nastal v okviru kratkega filma o Klari Kukovec. Film ponuja odlično izhodišče za pogovor o veliko temah, ki bi morale mlade še kako zanimati. V učno uro je bil vključen tudi obisk pokopališča in groba te prve mariborske zdravnice. Drugi primer pa je z Osnovne šole Pesnica in ga predstavlja Gordana Rubelj. Knjiga in didaktični komplet Tommy, ki so ju pripravili v Yad Vashemu, sta odlično izhodišče za delo z mlajšimi otroki (10–12 let), saj s svojim ilustrativnim sporočilom zelo direktno nagovarjata otroke. Tudi knjiga Hanin kovček je odličen primer, kako lahko otroke te starosti spodbudimo k razmišljanju in sočutju. Didaktični pristopi obeh učiteljic zgodovine spadajo v sam vrh kakovostne šolske obravnave in poučevanja o holokavstu pri nas.

Review of the Collection of Papers

Vojko Kunaver²

I have been asked to read and review several papers related to the fate of Jews in the territory of the former Yugoslavia before, during, and partly after World War II. I find that the papers are written appropriately and in line with professional standards.

The paper by Dr. Renato Podbersič titled **Identical or Similar: A Comparison between Nazi and Fascist Anti-Jewish Legislation** provides a comprehensive and in-depth analysis of the Nazi and Fascist anti-Jewish legislation. In the introduction, the author explains in great detail the causes for the beginnings of antisemitism, from the Christian-Jewish conflict to the deeper causes of antisemitism in the late 19th and early 20th centuries. He also identifies and thoroughly examines the reasons for the Nazi anti-Jewish doctrine and describes the causes of what happened in Nazi Germany and enemy-occupied Europe during World War II, all through the tragic events related to the 'Final Solution to the Jewish Question'. The author further describes the attitude of fascist Italy towards Jews and fascist antisemitism, while also touching on the role the Catholic Church played in these processes. In the final part, the author examines Jewish-related issues following Italy's capitulation in 1943.

Dr. Anna Maria Grünfelder has contributed three papers to this collection. The paper titled **Foreign Jewish Refugees in Bosnia and Herzegovina: In a Hospitable Refuge, Surrounded by Ustasha Crimes (1492–1942–1992)** provides a number of interesting facts about the lives of Jews in the former Yugoslavia, specifically in Bosnia and Herzegovina at the time before World War II, as well as about the drastic changes brought about by the pressure on Jews during the rise of Nazi Germany. The author presents an under-emphasised fact that, until the very end of 1937, Yugoslavia was quite open to welcoming Jewish refugees. The political shift in the attitude to Jewish immigrants is described in detail, including the reasons for such action from 1938 onwards. The paper also details the places where Jews were interned in Bosnia and Herzegovina, providing personal testimonies of the most notable Jews and their fate. In the final part of the paper, the author presents the investigations of the crimes against the Jewish population (both native Jews and immigrants) conducted just after World War II, as well as current research into these crimes. Particular emphasis is placed on the events that took place in Jasenovac during World War II.

In the second paper titled **Holocaust Survivors and Victims in the Former Yugoslavia (with Particular Emphasis on Jewish Communities in Croatia and the Union of Jewish (Religious) Communities of Yugoslavia 1945–1990)**, Dr. Anna Maria Grünfelder examines the return of Jews to their hometowns after the liberation of Yugoslavia in 1945. She provides an in-depth

2 Vojko Kunaver, Advisor and Coordinator of the History Teaching Group and the Sectoral Group for Social Sciences, Arts and Humanities, National Education Institute Slovenia, Ljubljana

analysis of the causes of Jews' participation in the fight against the occupying forces (People's Liberation War) and the major role they played in the resistance movement, as well as all the problems they faced after the liberation (nationalisation). Grünfelder describes the attitude of the new authorities, who viewed Jews as a disruptive element in establishing a new political and economic system. The duplicity of the new communist authorities is presented in detail, i.e. on the one hand they often viewed Jews with suspicion, while on the other, they regarded them as people who posed a danger to society, and their attitude was certainly part of the reason why many Jews emigrated from Yugoslavia after the war.

The third paper by the same author titled **General Giuseppe Amico (1890, Capua–1943, Zaton/Slano? near Dubrovnik) – An Unrecognised Italian Righteous Among the Nations?** gives a highly analytical description of the work of the Italian General Giuseppe Amico, who played a significant role in easing the Jews' situation in the then Independent State of Croatia (NDH) during the Italian occupation of the eastern Adriatic coast. With his authority and commitment to justice, he contributed to saving many a Jewish life. During the Italian occupation in September 1943, General Amico resisted German penetration of the Dalmatian coast, and was assassinated due to his upstanding stance and respect for military honour. Supported by numerous references and literature, the paper reveals a lesser-known biography of a senior Italian officer during World War II, thus challenging the stereotypes about the Italian occupying forces in the territory of the former Yugoslavia.

The paper by Domen Kodrič titled **The 13th Waffen Mountain Division of the SS Handschar – Formation, Islam and Antisemitism** uses appropriate and non-technical language to describe in detail the formation, development and demise of the Handschar division. The division was formed in Bosnia and Herzegovina as a result of a shortage of soldiers during the period from 1943 to 1945. The paper details the development of this military formation, its national structure, as well as its brutal operation, strongly characterised by crimes against humanity, in particular Jews in the territory of Bosnia and Herzegovina. The paper also provides an in-depth description of the division's final few days and its end during the last days of the war.

In the paper titled **The Role of Jasenovac in the Ustasha Genocide in Bosanska Krajina**, Dr. Ivo Goldstein describes the purpose of the Jasenovac Concentration Camp during the offensive against the Partisan army units in the area of Kozara. The camp was located at the confluence of the Una and Sava rivers and was established as an extermination camp not only for Serbs but also for Jews, the Romani and others. In the paper, the author details the situation before, during and after the Kozara Offensive, providing all the relevant numbers and describing the tragic consequences for the resistance (Partisan) movement and the civilian population. The paper also contains a number of brief eyewitness testimonies of this tragic genocide against the civilian population, citing the sources and literature in the footnotes.

The paper by Roman Mirnik titled **Trader and Industrialist Josip Rosenberg** presents the life story of one of the most prominent Jewish traders and industrialists from Maribor in the period between World Wars I and II. The paper largely focuses on his economic activities as well as his role in the social life of Maribor. As the co-owner of the Zlatorog factory and the cardboard factory in Sladki Vrh, he greatly impacted economic and social life and was also very active in the Jewish community as well as in the Rotary Club as one of its co-founders. Given Mirnik's initial remark that he did not have all the resources (from the Croatian archives) necessary for a complete overview of Josip Rosenberg's life, I hope he will update the account with information about the final days in the life of this Maribor-based industrialist in one of his future papers.

The paper titled **A Jewish Doctor from Maribor as a Refugee in Enemy-Occupied Ljubljana** describes the incredible life story of Klara Kukovec, a determined and rebellious woman, who faced many dangers and challenges throughout her life. The author Mojca Horvat has backed up her paper with archival documents, however, Kukovec's life story reads much like a suspense novel with a more or less happy ending despite the many pitfalls and obstacles. The story of Klara Kukovec is one of perseverance, love and the fight for equality, which makes it great inspiration for today's young generation.

In the paper **The Tragedy of the Poljokan Family from Banja Luka in October 1940 – A Common Crime or the Herald of the Holocaust?** the author Zoran Pejašinić addresses various dilemmas regarding a Jewish family that fell victim to a horrific crime just before World War II. Three members of this wealthy and influential family were killed in a gruesome manner. The paper presents the family's life from their arrival in Banja Luka up until the tragic end. The author constantly wonders whether this was a conventional crime or whether elements of antisemitism were also present. Despite a police investigation spanning several years, the person(s) who committed the murder has (have) not been identified, so the author has been unable to provide a definite answer to the question posed in the title. The paper is supported by a number of references, of which newspaper reports of this tragic event are particularly interesting.

Boris Hajdinjak's paper **“You Either Are a Human or You Are Not. There Is No Third Option.” Slovenian Righteous Ivan Breskvar and the Holocaust in Northwestern Croatia** chronicles the life of Ivan Breskvar, an engineer from Slovenia, who moved to Varaždin to live and work at a local silk factory. Hajdinjak describes how Breskvar's fate was intertwined with the life of Milan Blass, a Jew from Slovenia. This life story, full of twists and turns, has a happy ending for some of the children and adults in Blass's extended family thanks to Breskvar, who came to their rescue at crucial moments and was later awarded the title 'Righteous Among the Nations'.

The paper by Dr. Ljiljana Dobrovšak titled **The Croatian Righteous – “Whosoever Saves a Single Life, Saves an Entire Universe.”** gives a comprehensive overview of the Jewish presence and inclusion in life in the territory of Croatia. In the paper the author explains in great detail what constitutes the honorific 'Righteous Among

the Nations' and lists the names of the Croatian Righteous. In reference to the time of the so-called NDH, the Independent State of Croatia, Dobrovšak also sheds light on the role of Archbishop Alojzije Stepinac, who helped many Jews escape certain death. As pointed out by Dobrovšak, the exact number of people who helped Jews during World War II will never be known for various reasons. They included people from all walks of life in Croatian society. The author, however, singled out four of more than 100 Righteous, including one woman, presenting them in more detail. The author concludes with a thought that is actually some sort of a common thread running through the paper: the goodness and courage of these people should never be forgotten as their actions are an example to today's younger and older generations.

In the paper titled **The Kapetanović Family from Bosanski Novi: The Righteous Among the Nations and Antifascists from Bosanska Krajina**, Asmir Pirić deals with the situation in the northwest of Bosnia and Herzegovina near the town of Bosanski Novi. From 1942 onwards, during the period of the Independent State of Croatia (NDH), members of the said Kapetanović family helped many Jews escape to safety, and many also joined the Partisan movement. One of the Jewish families, the Sonnenscheins, moved to this area from Ptuj shortly after the outbreak of the war, hoping their lives there would be at least a little safer. On account of helping the Jews, several members of the Kapetanović family were unfortunately taken to concentration camps, where some of them died a tragic death. Owing to the unselfish help they offered the Jews, members of the Kapetanović family were recognised as the Righteous Among the Nations in 2001.

In the paper titled **Josef Schleich: "Judenschlepper" – A Smuggler of Jews**, Dr. Gerald Lamprecht describes the dilemma about whether Josef Schleich can be regarded only as a smuggler who took Jews across the Austrian-Yugoslav border after 1938, or whether he could, due to his contribution to saving lives, (at least partly) also be recognised as a Righteous Among the Nations. Lamprecht first introduces Schleich and then presents his smuggling of Jewish refugees during the period between 1938 and early 1941 also in the context of Schleich's relationship with the National Socialists. The smuggling routes are also detailed.

Jan Malec's paper titled **The Sobibor Extermination Camp in Film: Fiction or Reality?** analyses a Russian-produced film that deals with the crucial and in many ways extraordinary events that took place in Poland during World War II. By closely examining the film's narrative, the author, from a critical distance, sheds light on what was happening at the Sobibor concentration camp, and distinguishes historical facts from the film-art adaptation. Detailed descriptions of the events at the camp and the role of Alexander Pechersky allow readers to follow the events that led to a successful escape from the notorious camp. Although the film's portrayal of these events is not entirely historically accurate, it nevertheless carries an important message, especially at the time when hatred and some supremacist movements are regrettably on the rise again in many a place.

In the paper titled **The Polish Righteous – Recalling Forgotten History**, Klara Jackl presents a project that addresses a number of dilemmas surrounding the

Righteous in Poland. One of the aims of the project (2007) was to uncover the history of the Polish Righteous, as this issue had been pushed aside during the communist totalitarian system. One of the exhibitions at the POLIN Museum of the History of Polish Jews is a permanent exhibition titled *They Risked Their Lives: Poles Who Saved Jews during the Holocaust*. This exhibition is particularly topical and has been updated on a regular basis over the last 30 years. It was created as a result of over 400 interviews with the last of the living Righteous Among the Nations. Since there are still many different interpretations and myths about the role Poles played in saving Jews, the museum's activities and the project itself have in many ways contributed to clearing up the historical dilemma.

A paper on **Learning about the Holocaust for the Present Day** was contributed by two renowned history teachers, Marjetka Berlič and Gordana Rubelj. In the introduction, the two authors explain the origins of the idea to teach children about the Holocaust in a different way, which largely involves children's active participation and a number of dynamic didactic approaches. Marjetka Berlič (Drago Kobal Primary School, Maribor) is a fine example of cooperation with one of the living Jewish Holocaust survivors, Ms Erika Fürst from Murska Sobota. The letters Year Nine students wrote to Ms Fürst allowed them to really grasp what she experienced during World War II as a little girl and put themselves in her shoes. Another example came from the story of Klara Kukovec presented in a short film that offers a great starting point for discussions on many topics in which young people should take great interest. The lesson included a visit to the cemetery and the grave of Klara Kukovec, the first female doctor from Maribor. Another example comes from the Pesnica Primary School and is presented by Gordana Rubelj. "Tommy", a book and didactic kit produced by Yad Vashem, likewise provides an excellent starting point for work with younger children (ages 10–12), as it includes an illustrative message, which addresses children directly. The book "Hana's Suitcase" is another great example of how children of this age can be encouraged to think and empathise. In terms of the quality of the school lessons about the Holocaust in Slovenia, the didactic approaches used by the two history teachers are fine examples of work on this topic.

**Antisemitizem
in holokavst**

Enaki ali podobni: primerjava nacistične in fašistične protijudovske zakonodaje

Renato Podbersič¹

Antisemitizem je v praksi dobil najhujšo obliko v nacistični ideologiji in politiki. Nacizem je antisemitizem sprejel za svoj in za eno glavnih sestavin svojega pogleda na svet, razglašen je bil tudi za uradno državno politiko. Hkrati so nacisti razglasili Jude za nižjo raso in jih postavili izven zakona. Že takoj po prihodu na oblast leta 1933 so jih začeli preganjati in ropati, kar je kasneje vodilo k nameri za uničenje vseh Judov. Holokavsta sicer ne moremo preprosto pripisati krščanstvu, saj je imel globoke protikrščanske poteze, dolga stoletja prisoten krščanski antisemitizem pa je vsekakor pomembno prispeval k temu razvoju in hkrati zagovarjal močno razširjeno nasprotovanje Judom ter tako posredno vplival na širjenje rasnega antisemitizma.

Nacisti so pri določanju »rasnih« kriterijev za judovstvo imeli velike težave že vse od svojega vstopa na politično prizorišče po koncu prve svetovne vojne. Njihova definicija pripadnosti judovstvu je zato izhajala iz podatkov o judovskem verskem izvoru prednikov pred dvema generacijama. Z nürnberškimi rasnimi zakoni iz leta 1935 je bila judovska pripadnost v nacistični Nemčiji zelo natančno definirana.

Na drugi strani se je v Italiji ohranjal stari, srednjeveški, versko pogojeni antijudizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma. Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji, sprejeta jeseni 1938, je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi. Kot podlago za ugotavljanje judovstva posamezne osebe pa so fašisti vzeli judovstvo staršev, za razliko od nacistov, ki so to preverjali pri starih starših.

Italijanski fašisti so sicer Jude preganjali in izločali iz družbe, v glavnem pa jih niso pobijali. To se je spremenilo po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko je Nemčija okupirala severno in srednjo Italijo in začela sistematično iskati Jude, jih aretirati in voziti v uničevalna taborišča.

Ključne besede: fašizem in nacizem, preganjanje Judov, holokavst, rasno preganjanje, Nürnberški zakoni

¹ Dr. Renato Podbersič, znanstveni sodelavec – višji raziskovalec, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana. Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Začetki antisemitizma oziroma sovraštva do Judov

Predsodki in sovraštvo do Judov so med ljudmi prisotni že stoletja. Najstarejši je vsekakor t. i. verski antisemitizem, ki je sovpadal s krščanskimi verskimi dogmami o Judih kot morilcih Boga in je hkrati v Judih videl pripadnike edine drugoverske skupnosti v srednjeveški Evropi. V judovski kolektivni spomin so se vtisnili časi, ko so bili Judje žrtve teološko utemeljenega antisemitizma. Tega pa moramo vseka kor razlikovati od rasističnega antisemitizma, ki se je razvil v 19. stoletju in dosegel vrhunec v nacistični ideologiji, ki je vodila v zločin brez primere – holokavst, tj. od države organizirano, vodeno in financirano pobijanje okrog šestih milijonov Judov.

Besedo antisemitizem je prvi uporabil nemški novinar in publicist Friedrich Wilhelm Adolph Marr (1819, Magdeburg – 1904, Hamburg) leta 1879. Marr je tudi sicer veljal za antisemita in pisca strupenih protijudovskih prispevkov. Beseda označuje sovraštvo do Judov na osnovi vere, rase in narodne pripadnosti. Diskriminacija do Judov je precej starejša kot rasne teorije. Že v 1. stoletju, v obdobju rimskega imperija, so bili Judje pogosto preganjani, ker se kot monoteisti niso hoteli priključiti tedanjim politeističnim verskim in kulturnim praksam. V srednjem veku so oblasti Jude omejevale pri lastništvu zemlje s številnimi predpisi. Prav tako so jim predpisi predpisovali poklice, s katerimi so se lahko ukvarjali. Tisto, kar je bilo Judom dovoljeno početi, je bilo kristjanom prepovedano, največkrat pa je bilo povezano z denarjem in denarnimi posli. Z nastankom getov v 12. in 13. stoletju sta se pojavila tudi fizično omejevanje judovskega prebivalstva in njihovo odvajanje od kristjanov.

Z zgodovinskega vidika temelji zavračanje Judov na veri, na postopnem prehodu verskih tujcev v rasne tujce, na zavračanju judovske konkurence v različnih poklicih, na razumevanju Judov kot kapitalistov/izkoriščevalcev, na ideološkem antimodernizmu in protiliberalističnem gibanju. Nove ideologije, ki so nastale v obdobju sekularizacije, modernizacije in hitrih družbenih sprememb, so prevzele antisemitizem. Tako so svobodomiselnih in liberalci napadali Jude zaradi netolerance in zaradi njihovega izoliranega partikularizma. Z razvojem delavskega gibanja so jih socialisti obsojali kot nosilce kapitalističnega izkoriščanja. Karl Marx (1818, Trier – 1883, London), sicer tudi sam judovskega rodu, je objavil odmeven in kontroverzen *Prispevek k judovskemu vprašanju*, v katerem je Jude napadal predvsem zaradi vztrajanja na judovskih verskih pozicijah in njihovem odnosu do kapitala. Nacionalisti in šovinisti so v Judih videli tujce s tujim, semitskim izvorom. Konservativci so Jude obtoževali, da so stalen vir nemirov in revolucionarnih teženj v družbi. Že srednjeveška družba je do Judov kazala močno dvoličen odnos. Cesar, visoko plemstvo in visoki cerkveni predstavniki so si prizadevali privabiti Jude v mesta. Prinašali so namreč napredek in poskrbeli za kroženje denarja ter s tem za dobiček. To je velikokrat vodilo do spora z drugimi sloji prebivalstva, predvsem z meščanstvom in nižjo duhovščino, prav med njimi pa je treba iskati izrazito močan krščanski antisemitizem tega obdobja. Tudi srednjeveška Cerkev je pogosto izkazovala dvojen odnos do Judov. Po eni strani jih je ščitila kot priče Jezusovega življenja in Mojzesove potomce, po drugi pa jih je preganjala. Izvor preganjanja je treba iskati v krščanskem pojmovanju, da je Bog zavrnil Jude zaradi njihovega vztrajnega zavračanja Jezusa kot odrešenika in njihove »pomoči« pri

njegovem križanju. Judje v skladu s tedanjim pojmovanjem niso smeli posedovati zemlje, niso smeli zaposlovati krščanskih služabnikov in se vključevati v cehe. Prav tako jim je bilo prepovedano poročanje s kristjani.²

Korenine globljih vzrokov evropskega antisemitizma s konca 19. stoletja so v srednjem veku v protijudovski propagandi, ki jo je vodila španska inkvizicija. Glavni ideolog te ideje je bil teolog in duhovnik August Rohling (1839, Neuenkirchen – 1931, Salzburg), sicer profesor na Karlovi univerzi v Pragi. Na splošno je slovel po izpadih proti Judom in protestantom. Rohling je tudi avtor knjige *Talmudski Jud* (nem. *Der Talmudjude*), ki je izšla leta 1871 v Münstru in velja za standardno delo vseh antisemitskih piscev. Pogosto je ponavljal klevete o judovskih obrednih umorih, katerih propagandna vloga je bila dvojna. Knjigo *Talmudski Jud* so antisemiti promovirali kot prvovrsten dokaz, da Judje od vekomaj kujejo zarote proti Nejudom. Poleg tega so citate iz knjige pogosto uporabljali za utišanje kritikov antisemitskih idej in vseh tistih, ki so si prizadevali za enakopravnost Judov. Vloga omenjene knjige je bila podobna vlogi poznejših antisemitskih *Protokolov sionskih starešin*, poznanih tudi pod imenom *Protokoli sionskih modrecev*, ki so prvič izšli leta 1903 in veljajo danes za veliko zgodovinopisno poneverbo, delo tedanjih ruskih tajnih služb. Protokoli podrobno opisujejo načrt t. i. judovske svetovne zarote, po katerem naj bi si judovski prvaki zamislili uničiti vse države in si podrediti svet. Omenjeni protokoli naj bi predstavljali zapisnike tajnih zasedanj judovskih voditeljev ob prvem sionističnem kongresu v Baslu leta 1897. S sklepom sodišča v Bernu so bili ti protokoli leta 1935 razglašeni za ponaredek. Že sam obstoj teh antisemitskih knjig mnogo pred prihodom Adolfa Hitlerja in nacistov na oblast je zelo vplival na širjenje antisemitizma in pozneje na izvedbo holokavsta, enega največjih zločinov v zgodovini človeštva. Predstavniki prve generacije, ki je sistematično proučevala izvore antisemitizma (Yehuda Bauer, Uriel Tal, Saul Friedländer), zagovarjajo tezo, da sovrašтво do Judov ni izraz konkretnega nasprotovanja judovski veri in načinu življenja. Po njihovem mnenju imamo opravka s »trajnim soočanjem s fenomenom judovstva«.³

Po mnenju Hannah Arendt francoski politični antisemitizem kljub nasilnosti ni vplival na nacizem, saj je ostajal v okvirih 19. stoletja in nacionalne države. Po drugi strani je bil vpliv političnega antisemitizma večji v Avstriji in Nemčiji. Sicer ni bil tako nasilen, vendar je bil že od začetka nadnacionalen. Arendtova pri tem izpostavlja predvsem avstrijski pangermanizem.⁴

2 Več o antisemitizmu: Arthur HERTZBERG, *The French Enlightenment and the Jews. The Origins of Modern Anti-Semitism*, New York 1968; Jerome A. CHANES, *Dark Side of History: Antisemitism Through the Ages. A history of anti-Semitism*, New York 2000; Jerome A. CHANES, *Antisemitism: A Reference Handbook*, Santa Barbara 2004; Barbara STANIČ, Antisemitizem kot model zatiranja, *Časopis za kritiko znanosti. Vsakdanjost rasizmov*, 23, 1996, št. 179, str. 29–45; Oto LUTHAR, *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012; Oto LUTHAR, Irena ŠUMI, Living in metaphor: Jews and Anti-Semitism in Slovenia, v: *Jews and Anti-Semitism in the Balkans*, ur. Wolf Moskovich, Oto Luthar, Irena Šumi, Jerusalem - Ljubljana 2004, str. 29–48; Michael SHAFIR, *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*, Jerusalem 2002; Irena AVSENIK NABERGOJ, *Zgodovina protijudovstva in antisemitizma v Evropi*, Ljubljana 2016.

3 Yehuda BAUER, *Trends in Holocaust Research*, Jerusalem 1977, str. 21.

4 Hannah ARENDT, *Izvori totalitarizma*, Ljubljana 2003, str. 90–92.

V drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja se je krepila nacionalna ideja kot del politike evropskih držav. Tedaj je postal antisemitizem v svojem zrelem obdobju s posredovanjem arijsko-germanskega mita sestavni del evropskih nacionalnih gibanj – kot rasni antisemitizem. Razvoj je potekal od protestantskega in katoliškega, antikapitalističnega in antisocialističnega (na primer »judovski duh« pri Marxu in drugih) do rasnega antisemitizma. Kot tak se je »končal« v tridesetih letih 20. stoletja v totalitarni različici, v rasističnem nacionalizmu Tretjega rajha. Antisemitizem je tako v praksi dobil najhujšo obliko v nacistični ideologiji in politiki. Nacizem pa je antisemitizem sprejel za svojega in za eno glavnih sestavin svojega pogleda na svet, razglašen je bil tudi za uradno državno politiko. Hkrati so nacisti razglasili Jude za nižjo raso in jih postavili zunaj zakona. Že ob prihodu na oblast leta 1933 so jih začeli preganjati in ropati, kar je pozneje vodilo k nameri uničiti vse Jude. Holokavsta sicer ne moremo preprosto pripisati krščanstvu, saj so bile zanj značilne globoke protikrščanske poteze. Dolga stoletja prisoten krščanski antisemitizem pa je vsekakor pomembno prispeval k temu razvoju in hkrati zagovarjal močno razširjeno nasprotovanje Judom ter tako posredno vplival na širjenje rasističnega antisemitizma.

Nacistično obravnavanje Judov je bilo pravzaprav ravno nasprotno običajni asimilaciji, kajti pri njihovem antisemitizmu je dejansko šlo za preprečevanje asimilacije z izločanjem Judov iz nemške družbe. Primorski politik dr. Josip Wilfan/Vilfan (1878, Trst – 1955, Beograd) in sodelavci v vodstvu Evropskega kongresa narodnosti na Dunaju so zato tak proces imenovali desimilacija, kar je nasprotno asimilaciji. Niti Judje sami niso zavzeli enotnega stališča do tega vprašanja, kajti tisti Judje, ki se nikakor niso hoteli asimilirati, sploh niso nasprotovali desimilaciji. Nasprotno pa so ji nasprotovali že integrirani in asimilirani Judje, ki so odklanjali vsakršno negiranje njihove pripadnosti nemškemu narodu. Pravzaprav je šlo za klasično dilemo, kaj sploh je judovstvo v trikotniku med vero, narodom in narodno manjšino.⁵

Nacistični antisemitizem

Pred prvo svetovno vojno najdemo v vseh evropskih državah z močnejšimi judovskimi skupnostmi (v Nemčiji, Franciji, Avstro-Ogrski, Rusiji) sledove antisemitizma, vendar je bilo judovsko prebivalstvo precej dobro vključeno v tamkajšnje družbe in Judje so bili večinoma povsod vključeni kot polnopravni državljani. Izrazito antisemitsko so nastopali le ozki nacionalistični krogi v posameznih državah, ki so Jude obravnavali kot tujerodce in družbeno škodljive. Protijudovsko razpoloženje se je zaostriло po oktobrski revoluciji leta 1917, in to ne samo v Rusiji, ker so zlasti konservativno usmerjeni voditelji in tudi volivci Jude prepogosto preprosto povezovali z vodstvom revolucije in s prevratom v Rusiji. Po prvi svetovni vojni je v Nemčiji živelo dobrega pol milijona Judov, predstavljali so le dober odstotek celotnega prebivalstva v državi. Veljali so za podjetne in gospodarsko uspešne, kar dve tretjini sta jih živeli v večjih mestih. Nekateri so se kot nemški častniki in vojaki zelo izkazali na različnih bojiščih prve svetovne vojne, za kar so prejeli tudi visoka

5 Egon PELIKAN, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*, Ljubljana 2002, str. 437–438.

državna odlikovanja. Na splošno je bila vloga nemških Judov pomembna v javnem življenju, gospodarstvu, politiki in kulturi.⁶

Hannah Arendt (1906, Hannover – 1975, New York), filozofinja judovskega rodu, je antisemitizem razdelila na dve različni komponenti, družbeno in politično. Po njenem mnenju družbeni antisemitizem v evropski družbi ni vplival na nastanek političnega. Hkrati priznava, da je bila nacistična oblika antisemitizma posledica političnega in družbenega antisemitizma. Arendtova tudi izpostavlja načelno mnenje, da ne moremo govoriti o izvornosti nacističnega antisemitizma, kajti po njenem mnenju je edini izvorni nacistični antisemitski element zahteva po predložitvi dokaza o nejudovskem izvoru za nove člane.⁷

Nacisti so pri določanju »rasnih« kriterijev za judovstvo imeli velike težave že vse od svojega vstopa na politično prizorišče po koncu prve svetovne vojne. Njihova definicija pripadnosti judovstvu je zato izhajala iz podatkov o judovskem verskem izvoru prednikov pred dvema generacijama. Tudi prvi nacistični protijudovski zakoni, sprejeti po prevzemu oblasti leta 1933, niso natančno opredeljevali, kdo je Jud, temveč so govorili le o nearijcih in z njimi sorodstveno povezanih osebah. Šikaniranje Judov se je v Nemčiji sicer začelo že pred nacističnim prevzemom oblasti, ko so predvsem nacistični jurišni oddelki SA po večjih nemških mestih, predvsem v Berlinu, pretepali Jude in pozivali ljudi k bojkotu judovskih trgovin. Nemški Judje so bili od prihoda nacistov na oblast januarja 1933 žrtve diskriminacije in trpinčenja, vendar so večinoma menili, da je mogoče še vztrajati v Nemčiji, ki so jo upravičeno imeli za svojo domovino. Šlo je za rasni antisemitizem, ki so ga nacisti formulirali na podlagi že preživelih filozofsko-antropoloških teorij iz 19. stoletja. V t. i. novi Nemčiji so začeli stopnjevati pritisk na judovsko prebivalstvo. Že 7. aprila 1933 je bil objavljen *Zakon o obnovitvi uradniškega poklica*, v katerem je bilo v tretjem odstavku določeno, da je treba upokojiti uradnike nearijskega porekla. V to kategorijo so uvrščali tiste, ki so imeli nearijske, torej judovske starše ali stare starše. Omenjeni zakon je bil celo ostrejši kot poznejši nürnberški zakoni, saj je diskriminiral vse, ki so imeli že enega od staršev oziroma starih staršev nearijskega porekla. Ta določila se sprva niso nanašala na judovske uradnike, ki so bili v službi že pred letom 1914 ali so se borili na frontah v nemški armadi med prvo svetovno vojno oziroma so njihovi očetje ali sinovi padli na fronti. Leta 1935 so zakonsko odpravili tudi te izjeme. Tem prvim ukrepom so kmalu sledili še drugi zakoni, ki so Judom v nacistični Nemčiji še bolj oteževali življenje in jih izrinjali iz družbe. Med drugim so že maja začeli sežigati knjige judovskih avtorjev, oteževati vpis Judov v šole in na univerze, za mnoge poklice pa so poslej zahtevali tudi potrdilo o arijskem poreklu. Tem bolj ali manj posamičnim rešitvam je 15. septembra 1935 sledil proti Judom v Nemčiji pravi sistemski udarec na zakonski ravni. Uvedeni so bili nürnberški zakoni: *Zakon o državljanih rajha* ter *Zakon o zaščiti nemške krvi in nemške časti*. S prvim zakonom so bili Judje razglašeni za drugorazredne državljane in jim je bila praktično odvzeta pravica do državljanstva, drugi zakon pa je prepovedoval poroke in tudi spolne odnose med Judi in arijci.⁸ K *Zakonu*

6 Raul HILBERG, *The Destruction of the European Jews*, New Haven 2003, str. 179–191; LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 11–17.

7 ARENDT, *Izvori totalitarizma*, str. 104–105.

8 HILBERG, *The Destruction*, str. 69–73; LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 133–136.

o *državljanih rajha* so nemške oblasti 14. novembra 1935 sprejele novo uredbo, ki je določala, kdo je po nacističnem pojmovanju Jud in kdo uvrščen med t. i. judovske mešance. Z nürnberškimi rasnimi zakoni je bila torej judovska pripadnost v nacistični Nemčiji zelo natančno definirana. Za »celega Juda« (nem. *Volljude*) je veljala oseba s tremi ali štirimi starimi starši, ki so izpovedovali judovsko vero. Pri tem sploh ni bilo pomembno, ali so sami oziroma njihovi starši sploh še izpovedovali judovsko vero. Tisti, katerih dva izmed starih staršev sta bila Juda, so bili označeni za »mešance prve stopnje« ali za »Poljude« (nem. *Halbjude*). Kdor je imel enega izmed starih staršev judovskega porekla, je veljal za »mešanca druge stopnje« oziroma za »Četrjtuda« (nem. *Vierteljude*). Nacisti so k Judom prav tako prištevali vse tiste »mešance prve stopnje«, ki so bili poročeni s »celim Judom« ali so izpovedovali judovsko vero. K »celim Judom« so nacisti prištevali tudi vse tiste, ki so izhajali iz zakonske zveze med arijcem in Judom, če je bil zakon sklenjen po 17. septembru 1935, ali pa so imeli enega izmed zunajzakonskih judovskih staršev in so bili rojeni po 31. juliju 1936. Adolf Hitler je določil, naj bi bili »Poljudje« skoraj v vseh pogledih izenačeni s »celimi Judi«, medtem ko naj bi »mešance druge stopnje« sprejeli v »nemško narodno skupnost«. Tako so se »mešanci prve stopnje« v skladu z zakonom lahko poročali le med seboj oziroma z Judi. Po drugi strani so se »mešanci druge stopnje« lahko poročali le z »ariji«, prepovedana pa jim je bila poroka z Judi in z »mešanci prve stopnje«. Jude so v nacistični Nemčiji degradirali na ljudi z omejenimi pravicami. Hkrati je uredba iz novembra 1935 določala, da Judje nimajo volilne pravice, in jim prepovedala opravljati javne funkcije. S sprejetjem omenjenih zakonov se je v Tretjem rajhu institucionaliziralo preganjanje Judov, Romov in Sintov ter črncev na rasni osnovi, posebej pa so reševali tudi vprašanje t. i. judovskih mešancev. V naslednjih treh letih se je dogajal tihi teror, katerega cilj je bil nemške Jude spodbuditi k množičnemu izseljevanju iz Tretjega rajha. Tisti, ki so na to pristali, so izgubili devetdeset odstotkov svojega imetja, toda lahko so se izselili. Seveda bi v tem primeru morale obstajati države, ki bi sprejele tako veliko število judovskih beguncev. Bogatejši Judje so se izselili v ZDA, Švico, Veliko Britanijo, Palestino in južnoameriške države, revnejši pa so rešitev, vsaj začasno, iskali po različnih evropskih državah (v Franciji, Nizozemski, Italiji, Jugoslaviji). Žal je bila njihova rešitev velikokrat zgolj začasna, do nemške zasedbe omenjenih držav, ko so tudi ti judovski begunci najpogosteje končali v nacističnih taboriščih. Položaj za Jude se je še zaostрил po anšlusu, tj. nemškem vkorakanju v Avstrijo marca 1938, ko so bili v Tretji rajh vključeni tudi avstrijski Judje.⁹

Nacistično »učinkovitost« pri preganjanju Judov lahko pripišemo tudi fanatičnosti Hitlerjevih privržencev in podrejenih, ki so se pogosto izognili državnoupravnemu aparatu in so ustanavljali vzporedne strukture, namenjene preganjanju dejanskih in namišljenih nasprotnikov režima.¹⁰

9 HILBERG, *The Destruction*, str. 124–129; LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 133–134; Wolfgang BENZ, *Holokaust*, Ljubljana 2000, str. 29–31.

10 Jacques SEMELIN, *Očistiti in uničiti: politične rabe množičnih pobojev in genocidov*, Ljubljana 2009, str. 228–234.

Slika 1: Razpredelnica z natančno opredelitvijo rasnih kategorij »celi Jud«, »Poljud« in »mešanec druge stopnje«, kot so bile določene s posebno uredbo k *Zakonu o državljanih rajha*. (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_Laws_Racial_Chart.jpg, barvna reprodukcija)

V noči z 9. na 10. november 1938 je nacistično preganjanje Judov doseglo novo stopnjo, v zgodovini pisju znano kot »kristalna noč« (nem. *Kristallnacht*). Pripadniki nacističnih paravojaških enot in Hitlerjeve mladine so napadli in oropali številne judovske trgovine po Nemčiji in jim razbili izložbena okna. Od tod izraz »kristalna noč«. Obenem so širom države aretirali nekaj deset tisoč Judov, jih zaprli v koncentracijska taborišča in zažgali več kot 1200 sinagog po vsej Nemčiji. Temu je takoj sledila popolna arizacija, torej popolno ekonomsko uničenje judovskega kapitala in izključitev Judov iz javnega življenja. Tako niso več smeli obiskovati javnih prireditelj, kot so koncerti, muzejev, gledališč. Ob koncu leta 1938 so jim tudi dokončno prepovedali obiskovati univerze.¹¹

Organizirano izseljevanje Judov je postalo zaradi začetka druge svetovne vojne praktično nemogoče, oktobra 1941 pa so ga nacisti tudi dokončno prepovedali. S tem se je pojavil nov način razmišljanja pri »reševanju judovskega vprašanja«. ¹² Nacistični vodja Adolf Hitler je sicer že 30. januarja 1939 v govoru ob šesti obletnici prevzema oblasti javno napovedal, kakšna strašna usoda čaka judovsko prebivalstvo. Adolf Eichmann (1906, Solingen – 1962, Ramla), vodja t. i. judovskega urada v glavnem državnem varnostnem uradu (RSHA, nem. *Reichssicherheitshauptamt*), pa je 12. marca 1941 prvič uporabil izraz »dokončna rešitev judovskega vprašanja«

11 LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 40; HILBERG, *The Destruction*, str. 38–41; BENZ, *Holokaust*, str. 32–34.

12 HILBERG, *The Destruction*, str. 214–225; LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 28; BENZ, *Holokaust*, str. 23–27.

(nem. *Endlösung der Judenfrage*).¹³ Ostalo je žalostna zgodovina Evrope in v izvedbi holokavsta!

Italijanski odnos do Judov

V Italiji se je stoletja ohranjal stari, srednjeveški, versko pogojeni antijudaizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma. Malokdo je verjel temu, kar so rasni ideologi govorili in pisali o Judih, da bi upravičili in opravičili rasno zakonodajo. Še najbolj strupeno protisemitski je bil časnik *Vita Italiana*, ki ga je urejal Giovanni Preziosi (1881, Torella dei Lombardi – 1945, Milano), znan kot goreč antisemit. Po popisu prebivalstva leta 1931 je v Italiji živelo okrog 45.000 Judov, vpisanih v imenike judovskih skupnosti, kar je predstavljalo okrog 0,1 odstotka prebivalstva. Več kot dve tretjini jih je pripadalo srednjemu sloju, ukvarjali so se predvsem s trgovino in bančništvom, veliko pa jih najdemo tudi med uradništvom in v svobodnih poklicih. Italijanski Judje so bili močno vpeti v italijansko družbo, najbolj med vsemi evropskimi državami, in posledično so se začeli oddaljevati od judovskih skupnosti. Vedno več je bilo mešanih zakonov in spreobrnitev v večinsko katoliško vero. Med antisemiti je sicer pogosto krožila krilatica, da Judje nadzorujejo številna področja v državi: politiko, kulturo in seveda gospodarstvo.¹⁴

Po drugi strani se je tudi v Italiji pojavilo dokaj močno sionistično gibanje, ki je svojo domovino videlo na Bližnjem vzhodu, zahtevalo pa je tudi povrnitev k izvornemu judovstvu na pomembnejših družbenih področjih (kultura, religija, tradicija). Pri tovrstni propagandi so sodelovali predvsem mladi judovski izobraženci, nasprotovali pa so jim tisti, ki so težili k večji asimilaciji v italijansko družbo, kakor tudi oblast in italijanski nacionalisti z izgovorom, da izdajajo domovino.¹⁵

Italijanska družba tedaj še ni bila dovzetna za rastoči antisemitizem, ki je divjal po srednji in vzhodni Evropi. V političnem smislu so bili italijanski Judje organizirani praktično v vseh strankah, ki so delovale v državi. Nemalo jih je sodelovalo pri ustanovitvi fašistične stranke (it. *Partito Nazionale Fascista – PNF*) marca 1919 v Milanu. Omenjeno stranko so finančno podprli tudi številni judovski industrialci in trgovci, ki so ravnali kot številni drugi Italijani. Nasploh so se Judje v Italiji vedli kot »pravi« Italijani in so hkrati vedno znova izkazovali svojo navezanost na domovino in narodne vrednote.¹⁶ Tudi Mussolini ob prevzemu oblasti v Italiji jeseni 1922 nikakor ni bil antisemit, nenazadnje je bil takrat še vedno v zvezi z Margherito Grassini Sarfatti.¹⁷

13 Georges BENSOUSSAN, *Storia della Shoah*, Firenze 2013, str. 75–89; HILBERG, *The Destruction*, str. 285–293; LUTHAR, *Po robovih spomina*, str. 63–64.

14 Renzo DE FELICE, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1993, str. 5–13; Michele SARFATTI, Gli ebrei negli anni del fascismo: vicende, identità, persecuzione, v: *Gli ebrei in Italia (II)*, ur. Corrado Vivanti, Torino 1997, str. 1625–1626.

15 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 9–17.

16 Michele SARFATTI, *Gli ebrei nell'Italia fascista, Vicende, identità, persecuzione*, Torino 2007, str. 145–146; Luca VENTURA, *Ebrei con il duce. «La nostra bandiera» (1934–1938)*, Torino 2002.

17 Margherita Sarfatti (1880, Benetke – 1961, Cavallasca), italijanska časnikarka in likovna kritičarka, rojena v judovski družini Grassini v Benetkah. Bila je dolgoletna Mussolinijeva ljubica, leta 1934 se je izselila v ZDA. Že leta 1925 je napisala njegovo avtorizirano biografijo, ki je izšla pod naslovom *Dux*. Njeno sestro Nello Grassini Errera (1874, Benetke – 1944, Auschwitz) so skupaj

Razmere so se nekoliko spremenile sredi tridesetih let, ko so v Italijo pred nacizmom pribežali prvi judovski begunci iz srednje Evrope. Toda tem je ta država pogosto pomenila le postanek na poti proti obljubljeni deželi – Palestini. Takrat se je tja priselilo tudi nekaj številčno močnih judovskih družin iz Poljske. Prinesle so mladostno zagnanost in večjo versko gorečnost, spremenila se je tudi poklicna struktura, saj so med »staroselci« prednjačili svobodni poklici in odgovorna vodstvena mesta, »prišleki« pa so svojo dejavnost gradili na mali trgovini. V Italiji je seveda obstajala bojazen pred različnostjo in drugačnostjo. Od vse rasne teorije t. i. znanstvenikov so nekateri Italijani sprejemali predvsem del, ki je govoril o njihovi večvrednosti, ker je upravičeval njihovo zagledanost vase. V glavnem pa niso razumeli, zakaj naj bi Judje predstavljali nevarnost za italijansko družbo in državo. Pravzaprav veliko Italijanov ni v svojem življenju spoznalo niti enega samega Juda.¹⁸

Italijanski Judje so bili fašizmu precej naklonjeni oziroma so imeli vsaj nevtralen odnos, izrazito pa so ga podpirali predvsem višji sloji in bogatejši Judje. Tudi fašistični režim se je tega zavedal, konec koncev je 350 italijanskih Judov sodelovalo pri pohodu na Rim oktobra 1922. Duče (it. *Duce*) se je zavedal njihovega pomena za fašistično gibanje, zato je že leta 1920 izjavil: »V Italiji ne bomo izvajali absolutno nobene razlike med Judi in Nejudi. Na vseh področjih, na verskem, na političnem, na vojaškem, na gospodarskem, skratka povsod, imajo italijanski Judje novi Sion na teh naših čudovitih tleh.«¹⁹

Toda hkrati je fašizem v tridesetih letih preraščal zgolj doktrino in prehajal v religiozno pojmovanje življenja, kot ga je označil sam Mussolini.²⁰

Fašistični antisemitizem

Po italijanskem napadu na Etiopijo leta 1935 in sankcijah, ki jih je proti državi napadalki uvedlo Društvo narodov, se je italijanska zunanja politika, ki jo je vodil Galeazzo Ciano (1903, Livorno – 1944, Verona), sicer Mussolinijev zet, začela zblíževati z nacistično Nemčijo, ta pa je uzakonila biološki rasizem in vodila nepopustljivo protijudovsko politiko. Mussolini se je pač odločil, da je napočil pravi trenutek za izločitev Judov iz italijanske družbe. Močna antisemitska propaganda se je v italijanskem tisku začela spomladi 1937. Pri tem je prednjačil režimski *Regime fascista*, ki ga je urejal ekstremist Roberto Farinacci (1892, Isernia – 1945, Vimercate), v Julijski krajini mu je sledil prav tako protijudovski tržaški *Il Piccolo*.²¹

z možem Paolom (1861, Benetke – 1944, Auschwitz) nacisti odpeljali v Auschwitz in ju tam umorili. V Italijo se je Margherita Sarfatti vrnila leta 1947 in se naselila v svoji vili blizu mesta Como. Več o tem: Ilaria CIMONETTI, *Alle radici di Novecento Italiano. Un ritratto giovanile di Margherita Sarfatti*, Verona 2016; Simona URSO, *Margherita Sarfatti. Dal mito del Dux al mito americano*, Venezia 2003.

18 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 259–266; Thomas SCHLEMMER, Hans WOLLER, Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945, *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, 53, 2005, št. 2, str. 179; Valentina PISANTY, *La difesa della razza: antologia 1938–1943*, Milano 2006, str. 73–75.

19 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 71.

20 Emilio GENTILE, *Fašizem – Zgodovina in interpretacije*, Ljubljana 2010, str. 212.

21 Velja poudariti, da je bil ustanovitelj časopisa *Il Piccolo* Teodoro Mayer (1860, Trst – 1942, Rim) po rodu Jud.

Večji del javnosti je temu tiho nasprotoval, antisemitsko nastrojena manjšina pa je kazala navdušenje.²²

Hkrati je Nemčija kot potrditev zaveznitva z Italijo zahtevala njeno uskladitev z nacistično ideologijo. Rasel je vpliv Mussolinijevega kroga, v katerem je bilo veliko prepričanih zagovornikov popolnega sodelovanja z nacistično Nemčijo. T. i. italijanski državni antisemitizem, kot so si ga predstavljali fašistični veljaki, naj bi bil drugačen od nemškega, brez njihovega brutalnega preganjanja. Za cilj so si fašisti preprosto predstavljali odstranitev Judov iz države, vendar brez jasnih ciljev, kako to doseči. Dolgo časa so se v delu italijanskega zgodovinopisja pojavljala razmišljanja o fašističnem diktatorju Mussoliniju, ki naj bi se upiral uvajanju protijudovske zakonodaje. Vendar je danes ta teza popolnoma ovržena. Preveč ceneno bi bilo začetek protijudovske gonje v Italiji prevaliti na nemške zaveznike in hkrati pozabiti, da je ukaz prišel od samega dučēja, ki se je odločil za pregon na temelju biološkega rasizma.²³

Italijanski tisk je spomladi 1937 začel ostro protijudovsko kampanjo. Povod je predstavljal v Rimu objavljen tekst *Gli ebrei in Italia (Judje v Italiji)*, ki ga je pripravil pisatelj in časnikar Paolo Orano (1875, Rim – 1945, Nocera Inferiore), sicer zagrizen fašist in antisemit. Objava je povzročila različne reakcije, od tihega nasprotovanja javnosti do navdušenega sprejema med antisemiti. Hkrati je začel tisk pod kontrolo fašističnega režima propagandno kampanjo proti Judom. Pri tem so se posluževali več načinov. Na veliko so začeli pisati o protijudovski zakonodaji v drugih, predvsem evropskih državah. Hkrati so ost usmerili v domače Jude, tako da so poudarjali njihova kazniva dejanja. Namnožili so se članki o judovskih posebnostih, judovskem protifašizmu, mednarodnem sionizmu in moči mednarodnega judovstva. Vse to je vodilo k postopnemu sprejemanju protijudovske zakonodaje.²⁴

Fašisti so se zavedali moči Katoliške cerkve v Italiji, ki je tradicionalno vplivala na javno mnenje in tudi odnos do oblasti. Zato je moral Mussolini pri sprejemanju protijudovske zakonodaje upoštevati tudi mnenje tedanjega papeža Pija XI.²⁵, ki pa je že leta 1937 obsodil nacistični rasizem. Sveti sedež je izpostavljal predvsem skrb za tiste Jude, ki so prestopili v katoliško vero, vendar bi jih državne oblasti kljub temu utegnile preganjeti zaradi rasne pripadnosti. Protijudovski zakon je preganjal otroke judovskih staršev, tudi če so ti prestopili v katoliško vero. Morebitno papežovo ignoriranje te fašistične zakonodaje bi zagotovo zmanjšalo njegovo avtoriteto. Oblasti so namreč s tem kršile eno izmed določil konkordata, sklenjenega med Italijo in Svetim sedežem februarja 1929, ki je za veljavno določal vsako zakonsko zvezo, sklenjeno po določilih cerkvenega prava. Poleg tega Svetemu sedežu ni bilo po volji poseganje fašistične države na področja, za katera je menil, da so v njegovi

22 SARFATTI, *Gli ebrei* [1997], str. 1665–1667; Marcello MORPURGO, *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*, Udine 1986, str. 86–87; DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 212; SCHLEMMER, WOLLER, *Der italienische Faschismus*, str. 174–177.

23 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 344–352; SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 128–132; SCHLEMMER, WOLLER, *Der italienische Faschismus*, str. 179–180.

24 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 212–217; SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 137–139; Enzo COLLOTTI, *Il fascismo e gli ebrei*, Roma - Bari 2003, str. 45–47.

25 Papež Pij XI. je bil rojen kot Ambrogio Damiano Achille Ratti (1857, Desio – 1939, Vatikan). Za papeža je bil izvoljen 6. februarja 1922, njegov pontifikat je trajal vse do njegove smrti.

pristojnosti. Zlasti jih je zmotil zakon iz novembra 1938, ki je dejansko pomenil razveljavitev zakonske zveze med arijci in Judi, tudi če so slednji pripadali katoliški veri. Cerkev se je zato upravičeno bala, da bi lahko rasna politika uvedla možnost ločitve med zakoncema v Kraljevini Italiji, zlasti ker je poznala posledice sprejema nürnberških zakonov v nacistični Nemčiji, ki so vplivali na izjemen porast ločitev v tamkajšnjih mešanih zakonih. Zato je Sveti sedež odločno protestiral proti fašistični prepovedi sklepanja mešanih zakonov, a njegovi pozivi niso obrodili sadov. Sam papež Pij XI., ki ga je po smrti marca 1939 nasledil Pij XII.²⁶, ni nikoli zavzel jasnega odklonilnega stališča do fašistične rasne politike. Sveti sedež se je očitno zbal, da bi upiranje omenjeni fašistični politiki lahko privedlo do političnih zaostritev med Katoliško cerkvijo in Italijo in bi škodovalo interesom Cerkve. Domnevamo lahko, da se Sveti sedež ne bi oglašal v zvezi z rasno zakonodajo, če ta ne bi posegala tudi na področje delovanja Cerkve.²⁷

Poleg Katoliške cerkve je bilo pri sprejemanju protijudovske zakonodaje pomembno tudi stališče italijanskega kralja Vittoria Emanuela III. (1869, Neapelj – 1947, Aleksandrija), ki je bil nominalno vrhovni državni suveren in je tudi formalno razglašal zakone. Na začetku je kralj sicer kazal nekaj nasprotovanja omenjenim zakonom, vendar se je kasneje očitno pustil prepričati Mussoliniju. V protijudovsko zakonodajo so na kraljevo zahtevo vključili upoštevanje zaslug vojnim veteranom in drugim ljudem, ki so bili posebej nagrajeni za svoje zasluge za Italijo.²⁸

Med glavne fašistične cilje do začetka druge svetovne vojne je spadal izgon Judov iz Italije, kar jih je močno prizadelo predvsem glede pravice do dela in izobraževanja. Med drugimi ukrepi so prepovedali poroko arijcev z nearijci, uvedli vladno dovoljenje za poroko s tujcem, prepovedali poroko med državnim uradnikom in tujo osebo. Nova rasistična politika je začela upravljati demografske zadeve. Pri italijanskem notranjem ministrstvu so ustanovili poseben oddelek, ki se je ukvarjal z judovstvom, in tudi občinski uradi so delovali na rasni podlagi. Tako je morala biti oznaka Jud pripisana na vseh uradnih dokumentih. Italijanske oblasti so sprejele vrsto konkretnih ukrepov proti Judom in navedle, česa ne smejo početi: Judje niso smeli opravljati dela hišnika v zgradbah, v katerih so živeli arijci, na cestah niso smeli postavljati svojih stojnic, na katerih bi prodajali svoje blago. Poleg tega niso smeli biti lastniki poslovnih in patentnih agencij, niso smeli trgovati z dragocenimi predmeti, opravljati fotografskega poklica in posredniških dejavnosti. Prav tako tudi niso smeli biti trgovski potniki, knjigarnarji, komisijski trgovci, tiskarji, prodajalci umetnin, optiki, prodajalci rabljenih predmetov, trgovci z blagom za otroke, z radioaparati in celo prodajalci igralnih kart. Niso smeli niti prodajati alkoholnih pijač, nabirati starega železa in drugih kovin. Oblasti jim niso izdajale dovoljenj za izvoz sadja in zelenjave, prodajo papirniških izdelkov, opravljanje smetarstva, za nabiranje

26 Papež Pij XII. je bil rojen kot Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli (1876, Rim – 1958, Castel Gandolfo). Za papeža je bil izvoljen 2. marca 1939. Njegova vloga med drugo svetovno vojno, predvsem pa dejstvo, da uradno nikoli ni obsodil nacistične politike do Judov, ostajata v zgodovinskih krogih še naprej predmet polemičnih razprav.

27 Bruna BOCCHINI CAMAIANI, Chiesa cattolica italiana e leggi razziali, *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 57–58; DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 293–296; COLLOTTI, *Il fascismo*, str. 98–99; Michele SARFATTI, *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*, Torino 1994, str. 48–51; Francesco CASSATA, *La difesa della razza*, Torino 2008, str. 33–36.

28 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 240–241; SARFATTI, *Mussolini*, str. 36.

in prodajo dotrajanih vojaških oblek, upravljanje plesnih šol, krojaških šol, niti niso smeli distribuirati filmov. Judje niso smeli voditi turističnih in potovalnih agencij, niti niso smeli reklamirati oddajanja lastnih sob in niso dobili dovoljenja za upravljanje taksija. Svojih imen niso smeli vključevati v telefonske in druge imenike. Izgubili so dovoljenje za posedovanje radia na domu. Prepovedano jim je bilo stopiti v javne knjižnice, pilotirati letala, gojiti golobe, delati kot tolmači in vodniki. Ministrski svet je 10. novembra 1938 sprejel zakone za zaščito rase (it. *Le leggi per la difesa della razza*), ki so prepovedovali zakonsko zvezo med italijanskim državljanom arijske rase in osebo, ki je pripadala drugi rasi. Hkrati so omenjeni zakoni razglašali, da je taka zveza v skladu z omenjeno prepovedjo neveljavna.²⁹

Odkriti antisemitizem, ki nikakor ni bil značilen za Italijo med obema svetovni- ma vojnama, je tako dobival odkrito podobo »obveznega nacionalnega čustva«. Razlikovanja med Judi ni bilo več, kajti prav vsi so postali »nevarni za državo«. Na začetku septembra 1938 so z odlokom odstranili judovske profesorje, študente in dijake z vseh univerz in šol v Italiji. Izjema je veljala le za študente, ki so se vpisali pred letom 1938/1939. Hkrati so tujim Judom prepovedali stalno naselitev na celotnem ozemlju Kraljevine Italije; prepoved je vključevala tudi kolonije v Afriki. Vsem tujim Judom, ki niso imeli italijanskega državljanstva, je bilo ukazano zapustiti državo v roku šestih mesecev. Hkrati so oblasti preklicale državljanstvo vsem, ki so ga pridobili po 1. januarju 1919. Novembra 1938 so zaostri ukrepe na področju izobraževanja, saj so izključili vse Jude iz vseh javnih šol, vendar so jim hkrati dovolili ustanovitev lastnih šol v okviru posameznih judovskih skupnosti. Objavili so seznam poklicev, ki so bili prepovedani za Jude, in odstranili državne usluž- bence, ki so bili Judje. Toda hkrati so uvedli razlikovanje za posamezne kategorije oseb, ki so tako izpadle iz sistema protijudovske zakonodaje. Mednje so spadali prostovoljci in veterani prve svetovne vojne, libijske, abesinske in španske vojne ter sorodniki padlih v teh vojnah, pripadniki legionarjev pod D'Annunzиеvim³⁰ vodstvom pri pohodu na Reko leta 1919, padli in ranjeni za fašistično idejo, vpisani v fašistično stranko v obdobju od ustanovitve do prevzema oblasti (1919–1922), izvzeti pa so bili tudi vsi, ki so jim oblasti priznavale posebne zasluge. Obenem je treba poudariti, da so se izločitve izvajale posamično, od primera do primera. Postopek je bil v rokah italijanskega notranjega ministrstva, ki se je pogosto odločalo na podlagi podkupnin in ne toliko glede na zasluge posameznikov, ki so uveljavljali pravico do izločitve. Razlikovani Judje naj po kraljevem dekretu iz novembra 1938 ne bi imeli omejitev glede služenja italijanske vojske, vendar so bili v resnici takoj odpušteni na podlagi kraljevega dekreta z dne 21. novembra 1938.³¹

29 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 344–347; SARFATTI, *Mussolini*, str. 61–62; COLLOTTI, *Il fascismo*, str. 198–199.

30 General Gabriele D'Annunzio, rojen kot Gaetano Rapagnetta D'Annunzio (1863, Pescara – 1938, Gardone Riviera), je bil italijanski pesnik in pisatelj, novinar, vojaški heroj in politik. Bil je desničarski poslanec in velik privrženec italijanskega nacionalističnega združenja.

31 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 366–367; SARFATTI, *Mussolini*, str. 62–64; COLLOTTI, *Il fascismo*, str. 94–96; Ugo CAFFAZ, *Le leggi razziali – Consenso/dissenso*, *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 26–27; Michele SARFATTI, *La Shoah in Italia – La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*, Torino 2005, str. 140–141; SARFATTI, *Mussolini*, str. 45–46; August WALZL, *Gli ebrei sotto la dominazione nazista. Carinzia Slovenia Friuli Venezia Giulia*, Udine 1991, str. 235–236.

CORRIERE DELLA SERA

ASSURANZI - **Lezioni** - **La Banca del Credito** - **Il Partito** - **La Borsa** - **Le Assicurazioni**
 Abbonamenti - **Le Assicurazioni** - **Le Assicurazioni** - **Le Assicurazioni**
 ...

Le leggi per la difesa della razza approvate dal Consiglio dei ministri

I matrimoni misti sono proibiti - La definizione di «ebreo», le discriminazioni e l'annotazione allo Stato Civile - L'esclusione dagli impieghi statali, parastatali e di interesse pubblico - Le norme concernenti le scuole elementari e medie e gli insegnanti

...
 ...
 ...

Slika 2: Del naslovnice časopisa *Corriere della Sera* z dne 11. novembra 1938, posvečene sprejetju *Zakonov o zaščiti italijanske rase*.
 (Vir: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Corriere_testata_1938.jpg)

Slika 3: Antisemitska karikatura, na kateri je prikazanih 13 prepovedi za Jude v skladu s sprejetimi italijanskimi rasnimi zakoni. Karikatura je bila objavljena v reviji *La Difesa della razza: Scienza, documentazione, polemica, questionario* dne 20. novembra v XVII. letu fašistične vladavine (1938). (Vir: <http://www.braidense.it/memoria2009/epurazione.php>)

RENATO PODBERSIČ: ENAKLI PODOBNI: PRIMERJAVA NASTIČNE IN FAŠISTIČNE PROTIJUDOVSKRE ZAKONODAJE

Epilog

Od septembra 1938 do poletja 1943 je bilo okrog 51.000 prebivalcev, ki so živeli v tedanji Kraljevini Italiji, razvrščenih kot pripadniki »judovske rase«. Fašistične oblasti so jih sicer preganjale in kratile njihove človekove pravice, vendar to v glavnem ni vključevalo fizičnega nasilja. To je tudi temeljna razlika z nacistično Nemčijo, ki je praktično od vsega začetka nad Judi izvajala nasilje, ki se je samo še stopnjevalo!³²

Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi. Kot podlago za ugotavljanje judovstva posamezne osebe pa so fašisti vzeli judovstvo staršev, za razliko od nacistov, ki so to preverjali pri starih starših. V italijanskem fašističnem režimu je tako za Juda veljal, kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater, ne glede na to, ali je tudi sam imel judovsko vero ali ne. Prav tako je bil za Juda označen tisti, ki je imel judovskega očeta in tujo mater, ter tisti, ki je imel judovsko mater in nepoznanega očeta. Pri tem so za Juda opredeljevali tudi tistega, ki je izviral iz mešanega zakona, v katerem je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam imel judovsko vero ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu. Toda v nasprotju z nemško rasno zakonodajo italijanska ni poznala različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase.³³

Italija je bila do vstopa v drugo svetovno vojno junija 1940 pomembna tranzitna država za judovske begunce, ki so pred nacističnim divljanjem in vojno bežali iz dežel pod nemško okupacijo. Takrat pa se je začelo novo obdobje tudi za italijanske Jude. Zaradi ekonomskih pritiskov so številni italijanski Judje obubožali. Notranje ministrstvo je obenem naročilo, da pomoč revnim Judom ni naloga države, ampak morajo zanje poskrbeti judovske skupnosti same.³⁴

Fašistične oblasti vseeno niso internirale vseh Judov, kljub »nevarnosti«, ki naj bi jo predstavljali za družbo v skladu z rasnimi zakoni iz leta 1938. Vendar so postopoma odpravljali različne kategorije Judov, ki naj bi bili izvzeti iz preganjanja.³⁵ Hkrati so oblasti nameravale najti dokončno rešitev judovskega vprašanja, ko naj bi vse Jude odstranili iz Italije še pred vstopom v vojno. Predvidevali so izjemo za pripadnike mešanih družin, ki so prestopili v katoliško vero. Sporočilo o nameravanem izgonu je poveljnik policije že 9. februarja 1940 sporočil Danteju Almansiju (1877, Parma – 1949, Rim), predsedniku Zveze judovskih skupnosti Italije od leta 1939 do leta 1944.³⁶

32 SARFATTI, *Mussolini*, str. 40–44; SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 197–199.

33 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 358–367; SARFATTI, *Mussolini*, str. 112; Carlo MOOS, *Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945)*, Zürich 2004, str. 109–111.

34 SARFATTI, *Gli ebrei* [1997], str. 1673–1678; SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 187–199.

35 Klaus VOIGT, Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933–1940), *Storia contemporanea*, 16, 1985, št. 1, str. 69–72; Klaus VOIGT, L'internamento degli immigrati e dei profughi ebrei in Italia (1940–1943), v: *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa: atti del convegno nel cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17-18 ottobre 1988)*, Roma 1989, str. 72–76; Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana 2011, str. 96–97.

36 CAPOGRECO, *Fašistična taborišča*, str. 96.

Kljub vojnemu času stopnjevanje pritiska na Jude v državi ni ponehalo, pravzaprav je vojna samo še okrepila njegov brezkompromisni del. Ministrstvo za ljudsko kulturo je podpiralo ustanavljanje študijskih centrov za judovsko problematiko. Do junija 1942 so ustanovili štiri: v Milanu, Firencah, Anconi in Trstu. Glavna dejavnost tržaškega centra je bilo pravzaprav konkretno antisemitsko preganjanje, ki je združevalo tako naciste kot fašiste. V Trstu so raziskovali in preiskovali judovsko problematiko in tako pravzaprav vzpostavili sistem, tudi čisto personalne narave, ki je dočakal nacistično vkorakanje septembra 1943 in tlakoval pot v taborišča smrti za tamkajšnje Jude. Njihovo delo je 23. novembra 1942 v pismu pohvalil tudi Paul Ernst von Druffel (1887, München – 1961, München), nemški konzul v Trstu in goreč nacist, ko je poročal svojemu veleposlaništvu v Rimu.³⁷

Po vseh italijanskih deželah, ki jih je po kapitulaciji Italije septembra 1943 zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinopisju poznan tudi kot *la caccia all' ebreo*.³⁸ Nemci so od oktobra do decembra 1943 tudi v zasedeni Italiji vzpostavili zbirne centre za aretirane Jude. Uredili so jih v zaporih večjih mest (v Rimu, Milanu, Veroni in Trstu), od koder so Jude nato vozili v nemška taborišča. Deportacije Judov iz Italije sicer v grobem lahko razdelimo v dve fazi. Prva je potekala od novembra 1943 do januarja 1944. V tem obdobju so nemški okupatorji lovili Jude po italijanskih krajih in jih zapirali v obstoječe zapore po večjih mestih. Tam so nato sestavljali vlakovne konvoje, ki so Jude deportirali dalje v nemška taborišča. Sredi decembra 1943 pa so Nemci na italijanskem ozemlju pod svojo kontrolo vzpostavili štiri policijska in prehodna taborišča (nem. *Polizei- und Durchgangslager*): Fossoli di Carpi, Bolzano/Bozen, Rižarna v Trstu in Borgo San Dalmazzo pri Cuneu. Tudi iz teh prehodnih taborišč so deportirance vozili v nacistična uničevalna in koncentracijska taborišča. Taborišče v Fossoliju, namenjeno je bilo aretiranim Judom iz severne in srednje Italije, je začelo delovati 2. decembra 1943. Pravzaprav je delovalo že prej, vendar so tega dne Nemci zamenjali dotedanjo italijansko upravo s svojim represivnim aparatom. S tem se je dejansko začela druga faza deportacij iz Italije, ko je prav taborišče Fossoli prevzelo nalogo glavnega zbirnega centra za aretirane Jude. Nemci so to taborišče evakuirali na začetku avgusta 1944 zaradi napredovanja zaveznikov z juga. Center za deportacijo Judov so tako premestili v prehodno taborišče Gries pri Bolzanu na Južnem Tirolskem, kamor so poslej vozili aretirane Jude iz severne Italije in jih potem pošiljali naprej proti taboriščem v notranjosti rajha.³⁹

Sredi septembra 1943 je bila ustanovljena Italijanska socialna republika (it. *Repubblica Sociale Italiana* – RSI) oziroma Salojska republika (it. *Repubblica di Salò*), 23. septembra istega leta pa je Benito Mussolini v Rimu predstavil novo fašistično vlado pod nemškim patronatom. Dogajanje je sovpadalo z razkosanjem in nemško okupacijo dela Kraljevine Italije, ki je pomenila tudi podreditev v smislu

37 Silva BON GHERARDI, La politica antisemita a Trieste negli anni 1940–1943, *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 97–98; WALZL, *Gli ebrei*, str. 248.

38 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 460, 463; Susan ZUCCOTTI, *The Italians and the Holocaust – Persecution, Rescue and Survival*, New York 1987, str. 140–152.

39 Liliana PICCIOTTO FARGION, Le deportazioni di ebrei partite da Trieste, *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 122–123; SARFATTI, *La Shoah*, str. 99–106.

zaveznik-okupiranec.⁴⁰ Na ozemlju pod upravo RSI je septembra 1943 živel 43.000 pripadnikov judovske rase, kot jih je označevala tedanja zakonodaja.⁴¹ V fašistični upravi so spet pridobivali moč odločni antisemiti, kot je bil Giovanni Preziosi, ki je leta 1944 postal vodja inšpektorata za obrambo rase (it. *Ispettorato per le difesa della Razza*), katerega sedež je bil v kraju Desenzano ob Gardskem jezeru. Italijanski fašisti so z Nemci aktivno sodelovali pri preganjanju in odvažanju Judov v nacistična uničevalna taborišča.⁴²

Med letoma 1943 in 1945 so Nemci iz Kraljevine Italije deportirali 7495 Judov, od katerih se jih je domov vrnilo samo 610. Upoštevano je samo ozemlje Kraljevine Italije, brez posesti na Dodekanezu, kjer so obstajale tradicionalne judovske skupnosti na otokih Rodos in Kos, ter v italijanskih kolonijah v Afriki. Tem judovskim žrtvam moramo prišteti še pobite v različnih represalijah, med katerimi je največ žrtev zahteval pokol v Ardeatinskih jamah pri Rimu, ki se je zgodil marca 1944. Med tamkajšnjimi 335 pobitimi je bilo tudi 75 Judov. Ob koncu druge svetovne vojne je okrog 85 odstotkov vseh italijanski Judov dočakalo osvoboditev.⁴³

Nenazadnje so se različne »rasne« definicije Judov pokazale tudi med drugo svetovno vojno in okupacijo Dravske banovine v okviru predvojne Kraljevine Jugoslavije, kajti okupatorski odnos (Nemci, Italijani, Madžari) do Judov je bil različen. Dejansko so italijanske okupacijske oblasti izvajale nižjo stopnjo protijudovskega nasilja v primerjavi z nacistično Nemčijo, kar seveda ne pomeni, da Italijani rasne zakonodaje tudi tukaj niso izvajali.⁴⁴

40 WALZL, *Gli ebrei*, str. 249–250; Michael WEDEKIND, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: Die Operationszonen „Alpenvorland“ und „Adriatisches Küstenland“*, München 2003, str. 99–108; Liliana PICCIOTTO, *The Shoah in Italy: Its History and Characteristics*, v: *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945*, ur. Joshua D. Zimmerman, Cambridge 2005, str. 209–210.

41 SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 252; SCHLEMMER, WOLLER, *Die italienische Faschismus*, str. 192–193.

42 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 446–452.

43 DE FELICE, *Storia degli ebrei*, str. 464–466; ZUCCOTTI, *The Italians*, str. 167–181; SARFATTI, *Gli ebrei* [2007], str. 303–304.

44 SCHLEMMER, WOLLER, *Die italienische Faschismus*, str. 169–198.

Literatura

- ARENDR, Hannah: *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- AVSENIK NABERGOJ, Irena: *Zgodovina protijudovstva in antisemitizma v Evropi*. Ljubljana: Slovenska matica, 2016.
- BAUER, Yehuda: *Trends in Holocaust Research*. Jerusalem: Yad Vashem, 1977.
- BENSOUSSAN, Georges: *Storia della Shoah*. Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2013.
- BENZ, Wolfgang: *Holokaust*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2000.
- BOCCHINI CAMAIANI, Bruna: Chiesa cattolica italiana e leggi razziali. *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 43–66. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- BON GHERARDI, Silva: La politica antisemita a Trieste negli anni 1940–1943. *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 91–98. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- CAFFAZ, Ugo: Le leggi razziali – Consenso/dissenso. *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 23–32. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco: *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*. Ljubljana: Publicistično društvo ZAK, 2011.
- CASSATA, Francesca: *La difesa della razza*. Torino: Einaudi, 2008.
- CHANES, Jerome A.: *Dark Side of History: Antisemitism Through the Ages. A history of anti-Semitism*. New York: Anti-Defamation League, 2000.
- CHANES, Jerome A.: *Antisemitism: A Reference Handbook*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2004.
- CIMONETTI, Ilaria: *Alle radici di Novecento Italiano. Un ritratto giovanile di Margherita Sarfatti*. Verona: Scripta, 2016.
- COLLOTTI, Enzo: *Il fascismo e gli ebrei*. Roma - Bari: Laterza, 2003.
- DE FELICE, Renzo: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 1993.
- GENTILE, Emilio: *Fašizem – Zgodovina in interpretacije*. Ljubljana: Modrijan, 2010.
- HERTZBERG, Arthur: *The French Enlightenment and the Jews. The Origins of Modern Anti-Semitism*. New York: Columbia University Press, 1968.
- HILBERG, Raul: *The Destruction of the European Jews*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- LUTHAR, Oto: *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- LUTHAR, Oto, ŠUMI, Irena: Living in metaphor: Jews and Anti-Semitism in Slovenia. V: *Jews and Anti-Semitism in the Balkans* (ur. Wolf Moskovich, Oto Luthar, Irena Šumi). Jerusalem: Hebrew University, Ljubljana: Scientific Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, 2004, str. 29–48.
- MOOS, Carlo: *Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945)*. Zürich: Chronos Verlag, 2004.
- MORPURGO, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco, 1986.
- PELIKAN, Egon: *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- PICCIOTTO FARGION, Liliana: Le deportazioni di ebrei partite da Trieste. *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 121–128. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- PICCIOTTO, Liliana: The Shoah in Italy: Its History and Characteristics. V: *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945* (ur. Joshua D. Zimmerman). Cambridge: Cambridge University Press, 2005, str. 209–223.
- PISANTY, Valentina: *La difesa della razza: antologia 1938–1943*. Milano: Bompiani, 2006.
- SARFATTI, Michele: *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*. Torino: Zamorani, 1994.
- SARFATTI, Michele: Gli ebrei negli anni del fascismo: vicende, identità, persecuzione. V: *Gli ebrei in Italia (II)* (ur. Corrado Vivanti). Torino: Einaudi, 1997, str. 1625–1764.

- SARFATTI, Michele: *La Shoah in Italia – La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 2005.
- SARFATTI, Michele: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*. Torino: Einaudi, 2007.
- SCHLEMMER, Thomas, WOLLER, Hans: Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, 53, 2005, št. 2, str. 165–201. München-Berlin: Institut für Zeitgeschichte.
- SEMELIN, Jacques: *Očistiti in uničiti: politične rabe množičnih pobojev in genocidov*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- SHAFIR, Michael: *Between Denial and “Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*. Jerusalem: SICSA, 2002.
- STANIČ, Barbara: Antisemitizem kot model zatiranja. *Časopis za kritiko znanosti: Vsakdanjost rasizmov*, 23, 1996, št. 179, str. 29–45. Ljubljana: Študentska založba.
- URSO, Simona: *Margherita Sarfatti. Dal mito del Dux al mito americano*. Venezia: Collana Saggi, Marsilio, 2003.
- VENTURA, Luca: *Ebrei con il duce. «La nostra bandiera» (1934–1938)*. Torino: Zamorani editore, 2002.
- VOIGT, Klaus: Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933–1940). *Storia contemporanea*, 16, 1985, št. 1, str. 45–87. Bologna: Il mulino.
- VOIGT, Klaus: L'internamento degli immigrati e dei profughi ebrei in Italia (1940–1943). V: *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa: atti del convegno nel cinquantenario delle leggi razziali (Roma, 17-18 ottobre 1988)*. Roma: Camera dei Deputati, 1989.
- WALZL, August: *Gli ebrei sotto la dominazione nazista. Carinzia Slovenia Friuli Venezia Giulia*. Udine: Istituto Friulano per la storia del Movimento di Liberazione, 1991.
- WEDEKIND, Michael: *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: Die Operationszonen „Alpenvorland“ und „Adriatisches Küstenland“*. München: Oldenbourg Verlag, 2003.
- ZUCCOTTI, Susan: *The Italians and the Holocaust – Persecution, Rescue and Survival*. New York: Basic Books, 1987.

Identical or Similar: A Comparison between Nazi and Fascist Anti-Jewish Legislation

Renato Podbersič⁴⁵

In practice, antisemitism took its worst shape in Nazi ideology and politics. Nazism embraced antisemitism, making it one of the main components of its world view. Antisemitism was declared an official state policy and Jews were labelled an inferior race. They were considered second-class citizens and had no legal protection. As soon as they came to power in 1933, Nazis started persecuting and robbing Jews, which later led to the intention to exterminate the entire Jewish population. The Holocaust cannot simply be attributed to Christianity as it had some salient anti-Christian characteristics, however, the Christian antisemitism, which had been present for many centuries, certainly contributed significantly to its development and also advocated the widespread opposition to Jews, thereby indirectly influencing the spread of racial antisemitism.

The Nazis had considerable problems establishing the 'racial' criteria for who qualified as a Jew ever since they had entered the political arena after the end of World War I. Their definition of who was considered a Jew was therefore based on information about the Jewish religious affiliation of ancestors two generations away. In Nazi Germany, the Jewish affiliation was defined very explicitly by means of the Nuremberg Race Laws of 1935.

In Italy, on the other hand, the ancient, medieval, religiously conditioned anti-Judaism was maintained, one that differed greatly from antisemitism. The fascist definition of Jews in the Kingdom of Italy, adopted in the autumn of 1938, was similarly racial in nature to that of the Nazis. However, the fascist basis for identifying whether an individual was a Jew was an individual's parents, unlike the Nazis, whose deciding factor was the religious affiliation of one's grandparents.

The Italian fascists did persecute and expel Jews from society, for the most part, however, they did not kill them. This changed after Italy's capitulation in September 1943, when Germany occupied northern and central Italy and began to search for Jews systematically, arrested them and took them to extermination camps.

Keywords: Fascism and Nazism, persecution of Jews, Holocaust, racial persecution, Nuremberg Laws

45 Renato Podbersič, PhD, Research Fellow, Study Centre for National Reconciliation, Ljubljana. The paper was prepared as part of the research programme No. P6-0380, co-funded by the Slovenian Research Agency from the state budget.

**Holokavst
v nekdanji
Jugoslaviji**

Strane židovske izbjeglice u Bosni i Hercegovini: u gostoljubivom utočištu i u okruženju ustaških zločina (1492. – 1942. – 1992.)

Anna Maria Grünfelder¹

Godina je 1492., a sefardski Židovi progonjeni iz Kraljevine Španjolske nastanjuju se u Osmanlijskom pašaluku Bosna i Hercegovina. 1942. godine nasilno je prekinut plodonosni suživot. Iz sjećanja preživjelih i potomaka bosansko-hercegovačkih Židova iščitala sam malobrojne podatke o gostoljubivom prihvatu stranih židovskih žrtava nacističkog progona u Bosni i Hercegovini od 1938. do 1942. godine, u duhu višestoljetne tradicije zaštite i pomoći izbjeglicama. Pojedini autori memoara spominju da »internacija nije bila toliko loša«, nego čak humana. Njihovu povijest prikazujem u ovom prilogu: židovskim zajednicama u zemljama nasljednicama Jugoslavije kao doprinos poznavanju njihove povijesti, a povjesničarima izvan Jugoslavije kao do sada neistraženo gradivo koje treba uklopiti u povijesti Šoe.

Iako postoje tek oskudni arhivski tragovi o nastanku zajednica stranih židovskih izbjeglica u bosanskim i hercegovačkim gradićima (u Banja Luci i Banjoj Slatini, u Brčkom, Derventi i Doboju, u Čapljini i Gackom), bilo je moguće rekonstruirati njihovu sudbinu pod ustaškom vlašću. Tada su židovske izbjeglice (»mali ljudi skromnog imovinskog stanja«, porijeklom uglavnom iz Galicije, Bukovine i poljskih predjela Ruskog carstva) zbog progona iz njemačkog Reicha, Austrije i Čehoslovačke, već za sobom imale izbjegličku tradiciju. Sa svojim bosanskim ili hercegovačkim domaćinima dijelili su tu značajku, kao što su s njima bili na deportaciji i u logorima, uglavnom u Jasenovcu i Staroj Gradiški.

Nisam pronašla dokaze o stradavanju u logorima, a nema ni podataka o poginulima ili o preživjelim. Nešto više od 200 stranih Židova iz okruga Brčko bilo je žrtvama najvećeg ustaškog masakra izvan jednog ustaškog logora, u Brčkom od 11. do 16. prosinca 1941. godine. Neki počinitelji uhvaćeni su od strane partizana 1945. godine, a neki nisu bili izručeni Jugoslaviji pa su izmakli sudenju za njihova nedjela.

Preživjeli su neki liječnici koji su se uspjeli prebaciti na teritorij pod talijanskom vlašću, u takozvanu Drugu zonu, kao i austrijski liječnici angažirani u borbi protiv epidemija koji su se prebacili u partizane.

Nekolicina židovskih izbjeglica iz Banja Luke je navedena imenom i prezimenom na popisu molbe za otpust iz koncentracijskog logora, kojoj nije udovoljeno. Barem

1 Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica filozofije iz povijesti, povijesti umjetnosti i katoličke teologije, Zagreb

će se oni moći registrirati kao »stradalnici« u nacionalnim dokumentacijskim službama za žrtve Holokausta, premda se ne može utvrditi na koji su način stradali.

Ključne riječi: Židovi, Bosna i Hercegovina, deportacija, internacija, stradavanje, preživjeli

1934. godine dalmatinski zastupnik u beogradskoj skupštini uputio je peticiju Kraljevskom ministarstvu unutarnjih poslova da spriječi imigraciju Židova iz njemačkog Reicha u Jugoslaviju: »Ima ih već nekoliko tisuća, svakako previše, te će opterećivati jugoslavensku državu.« Tadašnji ministar unutarnjih poslova Živojin Lazić uzvratio mu je: »Oni žive od svojih ruku rada, a ionako namjeravaju definitivno odseliti u treće zemlje... Mi ćemo i dalje pružati azil njemačkim Židovima... Prihvat izbjeglica je naša tradicija, drevna tradicija ove države.«² Ministar Lazić podsjetio je na to da su jugoslavenske teritorije pod otomanskom vlašću stoljećima pružale utočište izbjeglicama od progona, te da je osmanska uprava neislamskim podanicima zajamčila stanovitu vjersku toleranciju i slobodan život sa svojim stranim tradicijama i da su zahvaljujući velikodušnosti Otomanskog carstva i u njegovim udaljenim pokrajinama, poput Bosne i Hercegovine, procvali obrti, trgovina, umjetnost i znanost. Kada su 1492. godine kršćanski kraljevi ujedinjene Kraljevine Španjolske i Portugala rigorozno provodili etničko-vjerski »rekonkiste«, sefardski (tj. »španjolski«) su Židovi bježali pod zaštitu sultana Bajazida II. koji ih je gostoljubivo primio i ispunio obećanje svojih prethodnika, znajući da će zemlji donijeti, osim svoje osebujne kulture, povezanost s istokom i zapadom te blagostanje cijelom Reichu. Prenijeli su sefardsku kulturu na Balkanski poluotok. Sefardskoj pjesnikinji i književnici Lauri Papo Bohoreti³ pripisana je izreka da je 1492. godine započeo

2 Milan KOLJANIN, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2008., str. 242.

3 Laura Papo Bohoreta (rođena: Luna Levi, Bohoreta je pseudonim, ime jedne od njezinih junakinja u dramama; rođena je u Sarajevu 15. ožujka 1891. – umrla u bolnici časnih sestara u Sarajevu, 24. lipnja 1942., ne sluteći da su istovremeno obojicu sinova ustaše odveli u Jasenovac, gdje su pogubljeni): znamenita jugoslavenska feministkinja, spisateljica, književnica, dramaturginja, iz trgovačke obitelji koja je zbog trgovačkog neuspjeha u Bosni iselila u Istanbul. Negdje joj se promijenilo ime u Luna Levi. Pohađa francusku školu za Židove »Alliance Israélite Française«. Nakon osam godina obitelj se vraća u Sarajevo. Laura i njezine dvije mlađe sestre pomagale su obitelji podučavanjem francuskog, latinskog i njemačkog jezika te glasovira, a s majkom u Sarajevu otvaraju prodavaonicu za moderne šešire »Chapeau Chic Parisien«. Laura, zainteresirana za književnost, primjećivala je da se sefardska kultura ne može održavati jer se jezik ladinno manje učio. Zato je ona počela skupljati književna djela na ladinom i španjolskom jeziku te ih prevoditi. Članci u bosanskim novinama o tradicijama Sefarda i o sefardskim ženama – tendenciozni i zasnovani na neznanju, koji su sefardsku ženu predstavljali kao neukusnu sluškinju povučenu u svojem domaćinstvu i u patrijarhalnoj obitelji. To je štivo djelovalo kao otkidač za Laurin socijalni i »sifražetski« angažman, te počinje pisati svoje članke i objavljivati ova dva jezika. 1918. godine udala se za Danijela Papoa, a u dvije godine rodila je dva sina. Pokazalo se da Papo boluje od PTSP-a, traumatskog psihičkog poremećaja zbog sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu, te je ostatak svoga života proveo u psihijatrijskoj bolnici. Laura je počela pisati u bosansko-hercegovačkim kulturnim časopisima, objavljujući svoje »pripovjetke« iz sefardskog života, s posebnim težištem na život sefardske žene. Do ove tematike joj je naročito stalo, jer je u tim »pripovjetkama« »ispravljala« predrasude i klišeje o »potlačenoj sefartkinji« u patrijarhalnoj, zatvorenoj, relativno siromašnoj i konzervativnoj obitelji. »Nakon smještaja supruga u psihijatrijsku ustanovu ne gubi vjeru u život, radi, piše, skuplja folklornu građu, pruža podršku ženama i motivira ih da budu supruge, imaju djecu, poštuju običaje svojih majki i baka, ali da istovremeno budu svjesne doba u kojem žive i prilagode mu se. Ona nije feministkinja u smislu jednakih prava muškaraca i žena, nego u smislu buđenja svijesti u ženi o snazi koju posjeduje i koja joj treba da izdrži i ustraje u ostvarenju svih svojih ciljeva,

sefardski život u Bosni i Hercegovini te da 1942. godina označava njegov kraj. Kraj ostatka ostataka židovstva u Bosni i Hercegovini izgleda da je došao s 1992. godinom, no od tada preživjeli preostali Židovi svu svoju energiju fokusiraju na to da budućim generacijama ostavljaju mjesta, topografiju židovskih četvrti u bosansko-hercegovačkim gradovima, a poglavito svoja sjećanja na ugašenu sefardsku kulturu u bivšoj Jugoslaviji. Memoarska literatura od tada cvate,⁴ čak se i austrijski Židovi, bivši izbjeglice u internaciji u Derventi, u svojim memoarima sjećaju svakodnevnice u tom bosanskom gradiću. Ernst Beschinski smatra da »jugoslavenska internacija nije bila toliko loša«.⁵

Dvoje bosanskih sociologa i povjesničara, Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, sustavno su tragali za židovskim »susjedima«, znancima i njihovim tragovima koje su ostavili u BiH.⁶ Oni su prikazali sveobuhvatno židovsko stanovništvo Bosne i Hercegovine, tj. aškenaske i sefardske Židove koji su u gradićima i gradovima živjeli jedni pored drugih. Od 66 gradskih općina koliko ih je bilo prije Prvoga svjetskog rata, samo u 4 općine nije bilo nastanjenih Židova.⁷

Ovaj je podatak važan ne samo za vjersko-kulturni krajolik Bosne i Hercegovine, nego i za shvaćanje razloga zašto su se u međuratnom razdoblju, u tridesetim godinama, židovski imigranti iz srednje Europe, izbjeglice iz nacističke Njemačke i zatim od nacističke okupacije Austrije, Čehoslovačke i Poljske, nastanili u Bosni i Hercegovini (premda se ovi predjeli Jugoslavije nisu našli na kopnenoj ruti kroz Jugoslaviju prema Grčkoj, Turskoj i Palestini). Zahvaljujući židovskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, imigracijske vlasti Savske banovine, koje su se od 1938. godine suočavale s velikim priljevom židovskih izbjeglica iz cijele srednje Europe, morale su tražiti mjesta za boravak i brigu o njima izvan Hrvatske (gdje su se još 1938. godine osnovale izbjegličke »internacije« u 15 mjesta, što je bilo previše prema uvjerenju vlasti, jer bi tolika koncentracija stranih Židova i židovskih izbjeglica mogla potpirivati antisemitizam u Hrvatskoj). Tada su se vlasti Savske banovine pouzdavale u drevne bosanske tradicije prihvaćanja židovskih izbjeglica.

Ilegalna imigracija iz zemalja pod nacističkom vlašću izazivala je sve veću naporanost. Doduše, ne toliko kod stanovništva, već su je potpirivali kraljevski činovnici uz neke nacionalističke novine, s parolama poput: »Brod je već prepun.«, »Kud će svi

da se zanima za umjetnost, čita, piše i razvija svoju osobnost« (njezina biografkinja Jadranka VEČERINA o njoj: *Laura Papo Bohoreta – prva sefardska feministkinja*, <https://www.autograf.hr/laura-papo-bohoreta-prva-sefardska-feministkinja/> (22. 10. 2013.)). »*La mužer sefardi de Bosna*« (1931.) je drama napisana tridesetih godina, njezino je najznačajnije djelo, a napisana je uglavnom na ladinu. Njezinu ostavštinu čuva i objavljuje Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (promocija 2018. godine).

4 Izbior sjećanja bosansko-hrvatskih Židova nalazi se u dvjema knjigama, koje je priredila Jasminka Domaš: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb, 2015. i *Ako tebe zaboravim*, Zagreb, 2018. Imre ROCHLITZ, kratko vrijeme stanovnik Dervente, osvrće se na to vrijeme u: *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo, 2011.

5 Niko HOFINGER, *Maneks Listen*, Innsbruck, 2018.

6 Anisa HASANHODŽIĆ, Rifet RUSTEMOVIĆ, *After the Traces of our Neighbors. Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*, Sarajevo, 2015. Njihovo istraživanje je dio projekta »Europe for Citizens« Izvršne agencije za obrazovanje, audiovizualnu politiku i kulturu (European Commission, EACEA – Education, Audiovisual and Culture Executive Agency).

7 *Židovi u Mostaru* (dio preuzet iz knjige Vladimira Isaića »Put prognanih od Mostara do Raba 1942–1943«), <http://www.cidom.org/?p=11981> (30. 12. 2018.).

ti ljudi?«, »Naši moraju otići trbuhom za kruhom van, dok se strani Židovi kod nas maze i paze.«, taman u vrijeme kad slobodni svijet (jedna zapadnoeuropska zemlja za drugom, u kratkim razmacima) zatvara svoje granice pred njemačkim Židovima. 1938. godine, nakon okupacije Austrije (13. ožujka 1938.), potencijalne izbjeglice iz Njemačke i Austrije pronalazile su sve manje mogućnosti za bijeg u inozemstvo, a tijekom ljeta 1938. godine manevarski je prostor postao sve tješnijim i za Židove iz sudetskih pokrajina, Češke i Moravske, a zatim i iz Poljske, Mađarske i Slovačke.

Dnevne su novine (pa tako i jugoslavenske novine) od ožujka 1938. godine nadalje pratile razvoj situacije. Strani novinari posjećivali su granične prijelaze prema Švicarskoj, Francuskoj i Nizozemskoj te su svijet izvještavali o kaotičnim i očajnim scenama na graničnim prijelazima.⁸

Međunarodna konferencija o imigrantima, sazvana na inicijativu američkog predsjednika Franklina Delana Roosevelta u Évianu (na francuskoj obali ženevskog jezera, jer se Švicarska nije željela eksponirati), bila je tek prilika za dvotjedno natezanje između tradicionalnih imigracijskih zemalja (od 6. do 20. srpnja 1938.) o kvotama za židovske izbjeglice iz Europe. Kanadski premijer William Lyon Mackenzie King sažeo je načelni stav svoje zemlje naspram prihvatu izbjeglica: »Not any is too much.« Svima je govorio iz dna duše i pogodio opće raspoloženje na toj konferenciji.⁹

Jugoslavija je od 1933. godine, iako je bila vezana uz njemački Reich, nizom ekonomskih poslova i ugovora do 1938. godine provodila liberalnu imigracijsku politiku, te su njemački Židovi bili dobrodošli s kapitalom za poduzeća i sa svojim stručnim znanjem. Nepravdom je Kraljevina Jugoslavija zaboravljena kao gostoljubiva zemlja za židovske izbjeglice pred nacizmom. U prve dvije godine nacističkog režima u Njemačkoj (od 1933. do 1935.) zagrebačka Židovska bogoštovna općina je zabilježila ukupni broj njemačkih Židova-imigranata na 4000 osoba, a od 1933. do 1938. čak na 9000.¹⁰ Međutim, pred kraj 1937. Jugoslavija je radikalno okrenula svoju političku liniju: uvela je vize za Židove iz svih zemalja u kojima su tada vrijedili rasni zakoni, primjenjivala rigorozne uvjete za dobivanje viza i pooštrila kontrolu pograničnih prijelaza. Što je pogranična policija oštrije kontrolirala putovnice i jugoslavenske vize na krivotvorenje (uzelo je maha, o tome ima mnogo dokumenata upravo u Arhivu Republike Slovenije¹¹), to je porasla stopa ilegalnih ulazaka u zemlju

8 George Eric ROWE GEYDE, Raub, Mord, Erniedrigung. Szenen des Spiels von Österreichs Martyrium, u: *1938 – Anatomie eines Jahres*, ur. Thomas Chorherr, Wien, 1987., str. 217–220.

9 Arno LUSTIGER, Vor geschlossenen Türen: Schon keiner ist zuviel. Die Flüchtlingskonferenz von Evian war die vorletzte Station auf dem Weg zum Holocaust, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. 7. 1998.

10 Hrvatski državni arhiv (HDA): HR-HDA-158, BHODZ, br. 19748/1940, Policijsko izvješće Banovine Hrvatske Kraljevskome ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu 20. 4. 1940.

11 HR-HDA-158, BHODZ, br. 19748/1940 citira Izvještaj pogranične policije u Mariboru banskoj vlasti u Ljubljani, u originalu na slovenskom jeziku: »Nemške oblasti izvajajo silno persekucijo nad Židi, ki se zato ne strašijo nikakšnih žrtev ter vporablajo vso temu rodu lastno rafiniranost, da [na] kakršenkoli način pridejo iz Nemčije.« Primjeri dokumenata u Arhivu Republike Slovenije (ARS) o nepravilnostima u putovnicama stranih putnika: SI AS 67, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Splošni oddelek, br. 33–11 i br. 33–18. Vidi i: HR-HDA-158, BHODZ, kut. 40, br. 3741/40 od 20. 1. 1940.

i krijumčarenje ljudi preko granica, od kojeg su profitirali stanovnici s obje strane granice, pojedini policajci, planinari i lugari.¹²

Židovska bogoštovna općina u Zagrebu, koja je služila kao »veliki prihvatni i distribucijski centar«, zabilježila je brojku od 55 000 stranih Židova iz srednje Europe koji su do njemačkog napada na Jugoslaviju zatražili njezinu pomoć. Brojka od 5000, koliko ih je u vrijeme njemačkog napada ostalo u Jugoslaviji te ondje boravilo (što legalno, što ilegalno), iziskivala je troškove koje jugoslavenski Židovi nisu mogli snositi bez angažmana međunarodne udruge HICEM, Unije cionističkih žena i lože »Binai Berith«.¹³

Bijeg i progon – internacijski režim u Kraljevini Jugoslaviji

Dana 16. listopada 1939. godine, dakle, nakon početka Drugoga svjetskog rata, Jugoslavija je, na intervenciju Visokog povjerenika za izbjeglice Lige naroda, Sir Herberta Williama Emersona, ipak ublažila svoj imigracijski režim. Odustala je od nehumanog vraćanja ilegalnih imigranata u zemlju iz koje su ulazili u Jugoslaviju, a to je uglavnom bila nacistička Austrija. Također ih je pristala internirati unutar Jugoslavije, sve do rješavanja njihova statusa ili dobivanja ulaznih dozvola za treće zemlje. »Interniranje« je značilo smjestiti izbjeglice u manja mjesta, rijetko kad po njihovom izboru. Češće bi im mjesto internacije bilo određeno od vlasti, s ciljem učinkovitije kontrole njihovog ponašanja. Mogli su se slobodno kretati unutar mjesta, no nisu smjeli napustiti mjesto bez prethodnog odobrenja vlasti. Nisu smjeli primati pisma iz inozemstva bez prethodne kontrole sadržaja od strane policije (pismošne su ih morali odnijeti na policiju, a ne predati primateljima), zbog sumnje policije u kontakte sa stranim obavještajnim službama.¹⁴ Internirci su se smjeli zaposliti samo kod Židova, a samo u izuzetnim prilikama smjeli su pohađati javne škole. Češće bi židovske općine u mjestima ili u blizini organizirale nastavu od strane svojih honorarnih suradnika-nastavnika i profesora. Sa svim tim represivnim mjerama Jugoslavija je namjeravala boravak izbjeglicama što više zagorčavati i natjerati ih da se potrude oko viza za treće zemlje. Vlasti su velikodušno izdavale propusnice jedino u svrhu obilaska konzulata u gradovima, za putovanja u Zagreb ili Beograd, odnosno za napuštanje mjesta internacije.¹⁵

U Sloveniji je bio uređen jedan objekt za interniranje: dvorac Leskovec kraj Krškog, a 1941. godine talijanska je vlast dodatno uredila i dvorac Lesno Brdo u općini

12 Jedino u antologiji o »egzilu znanosti i umjetnosti« tematizirana je i Jugoslavija, ali Jugoslavija pod talijanskom upravom, tj. Dalmacija i dalmatinski otoci, te Slovenija kao egzil Austrijanaca koji su se uključili u partizansku borbu. Vidi: Sandra WIESINGER-STOCK, Erika WEINZIERL, Konstantin KAISER (ur.), *Vom Weggehen. Zum Exil von Kunst und Wissenschaft*, Wien, 2006., str. 92–96.

13 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 11, br. 59999/39; kut. 40, br. 11154/39; kut. 49, br. 8870/40; kut. 51, br. 12798/39; kut. 53, br. 14298/40.

14 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 28, br. 1548/40.

15 Anna Maria GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.–1945.)*, Zagreb, 2018., str. 39.

Horjul koji je bio namijenjen mladim izbjeglicama iz Njemačke i Austrije na putu prema Palestini.¹⁶

U Hrvatskoj je nastalo 15 objekata za internaciju: toplice, lječilišta, jadranska ljetovališta, zimski sportski centri i druga mjesta koja su uslijed gospodarske krize i prijetnje rata izgubila svoje stalne goste, svoju bogatiju klijentelu. Židovske izbjeglice, osiromašeni bivši bogataši, intelektualci ili kulturni djelatnici nisu bili dobrodošli gosti, iako su židovske zajednice morale snositi troškove smještaja i prehrane, redarstvenog nadzora, a za većinu izbjeglica i putovanje do mjesta internacije i boravišne pristojbe. Uz to su izbjeglice morale dobivati tjedni džeparac za svoje osobne troškove. Država se nije željela obvezati ni na sufinanciranje, no općine se nisu ustručavale od izbjeglica ubirati boravišnu pristojbu. Osim toga, židovske su zajednice pronalazile sredstva za uzdržavanje izbjeglica bez vlastitih sredstava, kojima je prijetilo nasilno udaljavanje iz zemlje, jer »mi imamo dovoljno svojih siromaha, ne možemo brinuti još za strance«, upozorila je banska vlast Kraljevsko ministarstvo unutarnjih poslova. Vlasti su, naime, financiranje smještaja i hrane za internirce svaljivale na židovske zajednice, računajući na financijsku pomoć međunarodnih židovskih organizacija.¹⁷

Židovske zajednice nisu se u pravilu upuštale u rasprave o opravdanosti tih naknada, nego bi ih plaćale. Zato bi općine šutke tolerirale zapošljavanje izbjeglica, čak i kad poslodavac nije bio Židov.¹⁸

Jedan od njih, Austrijanac Ernest (Arnošt, zbog poljskog podrijetla) Beschinsky, podsjetio se kako »internacijska mjesta nisu bila toliko loša, već su predstavljala neko nužno rješenje potaknuto potrebom Jugoslavije da s jedne strane bude humana zemlja, a s druge strane da se ne zamjeri Nijemcima.«¹⁹

Nacističke vlasti u njemačkom Reichu i u Austriji Židove koji su prešli jugoslavensku granicu nisu »otпустиle« iz gestapovske kontrole. Njemački oficir za vezu (prije 1941. godine) i policijski izaslanik u NDH, Hans Helm, poslao je svoje agente u mjesta prisilnog boravka stranih Židova. Ne samo što su njemački agenti pratili strane Židove, već su i sami židovski izbjeglice prihvatili ponude agenata za »suradnju«, te su zato isposlovali dozvole za izlazak iz njemačkog Reicha i dozvole boravka u NDH za članove svojih obitelji.²⁰ Gestapovski agenti su se »zanimali« za planove izbjeglica glede bijega iz NDH,²¹ napose kad bi izbjeglice spomenule bijeg u Palestinu; u takvim

16 Klaus VOIGT (ur.), *Joškos Kinder: Flucht und Alija durch Europa, 1940–1943. Josef Indigs Bericht*, Berlin, 2006.; HR-HDA-158, BHODZ, kut. 11, br. 59999/39; kut. 40, br. 11154/39; kut. 49, br. 8870/40; kut. 51, br. 12798/39; kut. 53, br. 14298/40.

17 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 35, br. 3061, Banovina Hrvatska – Odjeljak za državnu zaštitu, 22. 1. 1940., Naredba policijskim upravama.

18 Isto; HR-HDA-158, BHODZ, kut. 28, br. 1548/40.

19 HOFINGER, *Maneks Listen*.

20 HR-HDA-1521, Helm, kut. 4, zabilješka Irene Fröhlich (rođena u Kremsu na Dunavu, korisnica menze u Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu): agent »Fuchs« (ime nepoznato). Na istom mjestu i agent Tomany: Wilhelm Tomany bio je namještenik Propagandnog odjela Zagrebačkog sajma, optužen da je krivotvorio domovnicu, da je htio izbjeci vojnu obvezu i da se družio sa Židovima. Vidi: HR-HDA-1521, Helm, kut. 37, br. 476, zabilješka Grünhut Julius (nogometni trener u Grazu i Beču, koji je sa suprugom Stefanijom pobjegao iz Beča u Zagreb).

21 HR-HDA-1521, Helm, kut. 4, zabilješka Irene Fröhlich: ona je postala žrtvom praćenja i od strane drugog agenta koji je »radio« za Helma, radi stjecanja dozvole za dovođenje svoje obitelji iz

je slučajevima ured Hansa Helma bio dužan smjesta izvijestiti RSHA telefonom ili brzojavom.²² Pod sumnjom u »političke kontakte s komunistima«, »komunističke aktivnosti«,²³ »suradnje s britanskim i(li) francuskim obavještajnim službama«,²⁴ Helmov ured dao je smjesta uhićivati strane židovske izbjeglice u NDH, a za sumnju je bilo dovoljno da je strani Židov primio poštanske pošiljke iz »neprijateljskih zemalja«. O takvom je nadzoru Hans Helm, Glavni povjerenik Gestapa za kriminalistiku u Beogradu, a kasnije Policijski izaslanik u Zagrebu, još 1938. godine sklopio sporazum s jugoslavenskom Kraljevskom direkcijom policije. Na glavnom kolodvoru u Mariboru smjestio je svoju službu »Abwehr« (obavještajna služba Gestapa), skrivenu pod službama Jugoslavenske državne željeznice, a službenici su se zakamuflirali kao željezničari. Njemački generalni konzulat u Ljubljani opskrbljivao je službu informacijama, a to isto su radili i neki hoteli. Uz to je u Jugoslaviju stigao val njemačkih »turista«. Njemački agenti bi na svoju ruku uhićivali Židove i odvodili ih iz mjesta prisilnog boravka u njemačke logore.²⁵ Naročito kad bi agenti primjećivali da izbjeglice troše novac ili prodaju vrijednosti ili da otvoreno otkrivaju svoje namjere o bježanju dalje iz Jugoslavije.²⁶

Mjesta internacije i život interniraca u Bosni i Hercegovini

U hrvatskim arhivima nisam naišla na podatke o tome tko je, kada i zbog čega židovske izbjeglice iz hrvatskih mjesta internacije poslao u Bosnu i Hercegovinu (izbjeglice se same nisu informirale o tome).²⁷ Za smještaj na području Bosne i Hercegovine se iz dokumenata može neizravno zaključiti da su izbjeglice u njega upućivane kad bi se turistička mjesta pobunila zbog njihovog smještaja,²⁸ odnosno zato što Židovi navodno tjeraju imućne goste iz turističkih mjesta. Zatim je bilo argumenata da ugostitelji ne žele riskirati susret njemačkih »arijevskih gostiju« sa židovskim izbjeglicama iz njihove domovine, jer bi se Židovi s njima prepirali, osvećivali im se i uznemiravali ih. Također su mnogim izbjeglicama turistička mjesta bila preskupa za njihove skromne financije.²⁹

Odmah nakon napada Njemačke na Jugoslaviju, kada su ljudi hvatali svaku priliku za bijeg iz gradova i središta ustaške vlasti prema udaljenijim mjestima, izbjeglice su bile smještene na rubu njemačke i talijanske okupacijske zone, u Žumberku i u

njemačkog Reicha u Zagreb.

22 HR-HDA-1521, Helm, kut. 6, br. 10, zabilješka Kammerhofer: rođeni Bečanin i slovački državljani Arno(ld) Rausnitz.

23 HR-HDA-1521, Helm, kut. 11, br. 232, agent Schlicht. Izvještaj podnesen 24. 2. 1942. »Einsatzkommando/Beis(s)neru, o komunističkoj skupini stranih novinara akreditiranih u NDH i Židova. Ured Helma otkrio je, da su židovski izbjeglice iz Beča, a dr. Aleksandar Florić (rodod iz Beča), dr. Georg Nussbaum, dr. Wilhelm Pollak i njegova supruga Hilde Pollak komunisti: HR-HDA-1521, Helm, kut. 37 (zabilješke Florić, Nussbaum, Pollak).

24 Optuženi Friedrich Gartner i Klara Junghans: HR-HDA-1521, Helm, kut. 6, br. 226.

25 Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana, 1966., str. 230.

26 HR-HDA-1521, Helm, kut. 5, agenti Franz Ripp i Franz Hoedl: »operirali« su u primorskim mjestima.

27 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 52, br. 6872/40.

28 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 11, br. 58679/1939.

29 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 50, br. 13970/1940; ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 55.

Gorskom kotaru. Neki su bježali prema područjima okupiranim od strane Italije, sve dok Italija nije 26. svibnja 1941. godine uvela vize svim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.³⁰ Nakon uspostave NDH iste godine (10. travnja), počela su izbacivanja domaćih i stranih Židova iz stanova i smještaja, podržavljenje židovskih ustanova i objekata u hrvatskim gradovima, dok je na bosanskom teritoriju u prva dva mjeseca nakon uspostave NDH »još sve bilo mirno, kao da se ništa osobito nije dogodilo«, sjeća se Imre Rochlitz.³¹ Početak represalija u BiH počeo je s imenovanjem policijskog šefa u Sarajevu, Ivana Tolja, šefom ustaškog stožera u Bosni.³²

Židovska općina Zagreb imala je Ferijalni dom za bolesnu djecu u Gorskom kotaru u Fužinama. Ondje su od 1940. godine boravili Židovi iz Beča i Graza i iz njemačkih gradova (ortodokсни Židovi rođeni u Galiciji i Bukovini), a koji su pobjegli u Austriju i Njemačku prije početka Prvoga svjetskog rata zbog ruskih pogroma ili poslije Velikoga rata zato što su Galicija i Bukovina dospjele dijelom pod poljsku, odnosno rumunjsku, dijelom pod sovjetsku vlast. Mahom imaju prepoznatljiva jidiš imena i prezimena, kao što je prikazano u popisu. U Fužinama je boravilo njih više od stotinu.³³ Nemam podataka kad su napustili Gorski kotar, no postoji jedna preživjela svjedokinja ustaškog masakra u Brčkom, od 11. do 16. prosinca 1941. godine.³⁴ Iz popisa Židova u Fužinama pojavio se veći broj njih u Banja Luci, ali i dalje u Hercegovini, te su našli smještaj u Gackom i u Čapljini. Ondje su ih zbrinule židovska općina Mostar i ona u Dubrovniku. U Banja Luku i dalje u unutrašnjost Bosne stizali su i internirci iz mjesta središnje Hrvatske i zapadne Slavonije.³⁵ Obitelji koje su se iz Austrije doselile u Derventu bile su podrijetlom, prema Anisi Hasanhodžić i Rifetu Rustemoviću, iz Beča i Graza (internisti dr. Aleksandar Hercog i dr. Adalbert Sendri, specijalist za školsku medicinu, kirurzi dr. Andrija Mueller i dr. Alfred Hiršl).³⁶ Svi su se oni dobrovoljno uključili u liječničku borbu protiv endemskog sifilisa diljem Bosne, a program su »izmislili« hrvatski liječnici »arijevci« koji su htjeli spasiti svoje židovske kolege. »Legenda« kaže da je jedan od liječnika bliskih »Poglavniku« njemu predložio da Židove liječnike i medicinsko osoblje »bolje i korisnije upotrebljava u suzbijanju te bolesti umjesto u logoru«, koja se znala epidemijски širiti zbog

30 Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970., str. 236; o mađarskoj okupacijskoj politici vidi str. 558–584. O talijanskoj politici i: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., str. 178–179; Zdravko DIZDAR, Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata, u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943.*, ur. Marino Manin, Zagreb, 2001., str. 639–691; Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale, 1866–2006*, Bologna, 2007., str. 207–239.

31 ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 40.

32 Ivan Tolj, pripadnik ustaškog stožera najprije u Sarajevu, zatim u Osijeku i u Vinkovcima: HR-HDA-1521, Helm, kut. 26.

33 Niti kroničari bosansko-hercegovačkih Židova, Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, niti autori Banjalučke kronike nisu naveli izvore, iz kojih su crpili saznanja o austrijskoj koloniji u Banja Luci.

34 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2259.

35 HR-HDA-306, ZKRZ, knj. 10, br. GUZ 2235/2/2-45, Elaborat o progonu Židova: Progon Židova (autor: dr. Pavle Vinski); kut. 11, br. 58679/39 od 16. 10. 1939.; kut. 40, br. 3915/40, Uredba br. 29451 od 10. 10. 1939. Izvorni je tekst citiran i u Memorandumu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2942 (ili kut. 10), GUZ 2235/2-45, br. 382 pod naslovom »Iskorenjivanje jugoslovenskih Jevreja«.

36 Jakov DANON, Verica M. STOŠIĆ, *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, Banja Luka, 2010., str. 112.

loših životnih uvjeta. Naime, nakon rješavanja tog problema »Poglavnik« te liječnike još uvijek može »maknuti«. Srž istine u toj legendi je da su se židovski liječnici doista razišli Bosnom, mnogi od njih odmah su tražili kontakt s partizanima, neki su prešli u NOV, a nerijetko su i pali u borbama.³⁷

I. Banja Luka

Banja Luka imala je, kao i Sarajevo, dvije židovske općine, sa svojim zasebnim hramovima, zasebnim rabinima i zasebnim općinskim životom. Sefardi su u Banju Luku stizali još u 16. stoljeću. Aškenazi su 1883. godine osnovali svoju općinu, a 1884. godine Zemaljska vlada odobrava im njihov Statut.³⁸ Tek kad su u vrijeme NDH ustaše rušile sinagoge, ove su se dvije općine spojile da bi spasile minimum općinskog života.

Slika 4: Aškenaska sinagoga u Banjaluci na razglednici iz 1905. godine
(Izvor: zasebna zbirka Františka Bányaija, <http://judaica.cz/>)

37 Osnivač te specijalne terenske službe za jedan široko rasprostranjen medicinski problem diljem Bosne bio je dr. Stanko Sielski, šef Doma zdravlja u Banja Luci, jedan od »Pravednika među narodima BiH«: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Stanko-Sielski-Pravednik-medu-narodima/798167.aspx> (29. 1. 2015.).

38 Jakov DANON, Verica STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka, 2007., str. 77–80.

Banja lučki Židovi, njih 450 na početku rata,³⁹ bili su imućni, ali i dobročinitelji za manje imućne.⁴⁰ Novi su se žitelji iz Banja Luke odselili i u okolna mjesta (Prijevor, Sanski Most, Novi i Gradišku).

Banja lučki kroničari slažu se u tome da je antisemitizam, kojeg je Kraljevina Jugoslavija iskoristila za svoje vanjskopolitičko afirmiranje naspram njemačkog Reicha, u Banja Luku ušao sredinom 1940. godine. Oni s porastom antisemitizma povezuju ubojstvo u listopadu 1940. godine. Žrtve tog nikada nerasvijetljenog zločina u kući trgovca Salomona Poljokana, kada su kao žrtve pali Salomon, njegova supruga Micika i sin im Rafael,⁴¹ obilježile su »početak progona Židova«. Banja lučki povjesničar Zoran Pejašinović spominje da se u banja lučkom državnom arhivu nalaze zapisnici o saslušanim osumnjičenicima, osobama iz susjedstva bračnog para, no do podataka o tim izvorima autorica nije došla niti iz samog arhiva niti iz banja lučke kronike.⁴² »Narod« je sumnjao u Ljotičeve ili Paveličeve pristaše, dakle u fašiste srpskog ili hrvatskog kova, spomenuvši da je Banja Luka bila središte »Folksdojčera« u sjevernoj Bosni. Unatoč brojnim saslušanjima, ubojstvo obitelji Poljokan nije nikada razriješeno (niti u vrijeme NDH niti kasnije).⁴³

Strani Židovi nastanili su se u predgrađu Banja Luke, u Banjoj Slatini. Obitelji su stizale iz Njemačke i Austrije (mahom iz Graza i Beča). Stigli su i gradišćanski Židovi, iz sedam najpoznatijih ortodoksnih zajednica. Oni su bili prvi austrijski Židovi koji su izbačeni iz zemlje (u ostalim dijelovima Austrije Židovima su »omogućavali« iseljenje pod motom: »Čifute putuj, a lova ti ima ostati nama.«). Oni su od nacista početkom svibnja 1938. godine prebačeni u ničiju zemlju između Austrije i Jugoslavije. Od Jugoslavena su vraćeni natrag pa su nekoliko dana čekali u drvenariji na ničijoj zemlji, sve dok im Palestinski ured nije uspio poslati kola i prebaciti ih najprije u Varaždin, a zatim u Podravsku Slatinu, na poljoprivredno imanje obitelji Gutmann. Neki su dobili vize za odlazak u Šangaj, Veliku Britaniju ili do Šušaka, radi ukrcavanja na brodove. Iako nemam dokaze za to da su zaglavili u Bosni, to se može zaključiti iz jednog pisma kojeg je u njihovo ime Ustaškoj nadzornoj službi (UNS) uputio emigrant iz Hamburga, Paul Koch, 1941. godine, kako su se namjeravali prebaciti u Italiju jer im je ondašnji kotarski poglavar dr. Viktor Gutić zagorčavao život. Naime, nije dopuštao da im Židovska općina dodijeli više od 10 dinara džeparca po danu i osobi, što je bilo apsolutno premalo i za minimalne potrebe,⁴⁴

39 1945. godine znalo se za 70-ak preživjelih – otprilike 15 % od ukupnog članstva prije rata. U Banja Luku se 1946. vratilo 46 članova (među njima je bilo i pokrštenih). Nacionalizacija je djelovala kao znak uzbunjivanja, tako da je Banja Luka otpjela još jedan odlazak i gubitak. Od 1945. do 1990. godine broj Židova u Banja Luci smanjivao se od 40 do 25 članova, da bi nakon rata od 1995. do početka 2007. godine (zahvaljujući inozemnoj pomoći Svjetske židovske zajednice) broj porastao na 80 članova.

40 DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*, str. 6.

41 Zoran PEJAŠINOVIĆ, *Tragedija banja lučke družine Poljokan oktobra 1940 – navaden zločin ali najava holokavsta? (Tragedija banja lučke porodice Poljokan oktobara 1940. godine – običan zločin ili najava holokausta?)*, u: *Vsako leto eno ime: Ivan in Ljubica Župančič. Mednarodno znanstveno srečanje, povzetki predavanj*, ur. Marjetka Bedrač, Maribor, 2019., str. 3.

42 DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*.

43 PEJAŠINOVIĆ, *Tragedija banja lučke družine*, str. 3.

44 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 14, br. 4540/1942. – inv. br. 29621; također HR-HDA-1521, Helm, kut. 27 i kut. 37, dr. Viktor Gutić: odvjjetnik, rodom iz Kotor Varoši. Potječe iz ruralne kuće, a njegovu su obitelj takoreći othranjivali Židovi prije rata. U kući Isidora Sarafića bio je redovan gost, a Isidora Sarafića i njegovu suprugu Safiru je dao ubiti baš on. Sredinom veljače 1942. godine

uskraćivao im je donošenje hrane i odvrćao domaće stanovništvo od pomoći. Paul Koch je također naglasio da su sve izbjeglice trpjele glad i neimaštinu te da je među njima bilo bolesnika kojima je nedostajala liječnička skrb i lijekovi. Kao odgovor na njegov zahtjev, Ravnateljstvo ustaškog redarstva poslalo mu je odbijenicu u kojoj je, između ostalog, bilo navedeno: »Napuštanje NDH i bijeg u Italiju ne dolaze u obzir; za opskrbu Židova nema novca.«⁴⁵ Ova je skupina u lipnju iste godine deportirana u Jasenovac i Staru Gradišku.⁴⁶ Odande je Paul Koch ponovno uputio pismo Ravnateljstvu ustaškog redarstva (kopiju je poslao i njemačkom veleposlanstvu u NDH), u kojemu je naveo sljedeće: »Njihovo upućivanje u konclogor Jasenovac mora biti greška, jer oni nisu Hrvati, nego Nijemci, te ih treba tretirati kao takve. Već drugu godinu žive u Jugoslaviji, a nikad nisu dali povod pritužbama na njihov račun, jer su se uvijek ponašali pristojno i mirno.«⁴⁷

Za Austrijance među tom skupinom izbjeglica intervenirao je, u istom stilu, njihov kolega Julius Teitler.⁴⁸ Njihove se sudbine nisu mogle utvrditi.⁴⁹ Međutim, Zaštitno redarstvo za Banja Luku je dana 1. srpnja 1942. godine odgovorilo upravitelju Zaštitnog redarstva na pitanje što treba učiniti s tim Židovima: »Da nijedan ne smije biti pušten na slobodu.«⁵⁰

II. Derventa

U Derventu su 1938. godine stigli roditelji Imre Rochlitz. Imre je samo provodio školske praznike kod njih. Ondje se našao s drugim bečkim gimnazijalcima (Franzom Schulbaumom i Kurtom Pollakom) koji će kasnije uspjeti pobjeći na talijansko područje, a Imre Rochlitz našao se s njima ponovno u talijanskom logoru za Židove

naredio je i masakre u srpskim selima oko Banja Luke (Drakuć, Motike i Šargovac). 1941. godine je ustaški povjerenik za (bivšu) Vrbarsku banovinu pripadao katoličkoj udruzi Križari. U fondu Ministarstva unutarnjih poslova NDH postoje dokumenti o njegovim izjavama u kojima je podržavao i poticao nasilje protiv pravoslavaca: HR-HDA-223, MUP NDH, kut. 303, br. 105. Helm tvrdi da se on »držao Franjevaca« i da se »nije obogatio imovinom progonjenih Židova i Srba«: HR-HDA-1521, Helm, kut. 27. Banjalučki Židov Mosko Kabiljo, koji je 1941. godine uspio pobjeći u Dalmaciju, a zatim u Italiju, bio je glavni akter prilikom uhićenja Viktora Gutića u Veneciji 1945. godine: DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*, str. 115, bilj. 88. Gutić je novinarima u Banja Luci izjavio kakve je zadatke dobio od ministra Artukovića za provedbu »Konačnog rješenja« i da je on željezna metla koja će očistiti budući glavni grad NDH od Srba i Židova: DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*, str. 115 i 116.

45 HR-HDA-1521, Helm, kut. 37, br. 521. Izvještaj Paul Koch iz Hamburga poznao je književnika Felixa Sternheima, koji je nakon bijega iz Reicha (gdje je bio osuđen zbog »pedofilije«) boravio u Crikvenici, u Hrvatskom primorju te je odatle pobjegao preko Italije u Švicarsku.

46 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 6, br. 5156 – inv. br. 28207 i br. 4925 – inv. br. 28196 od 18. 9. 1941. Pomenični opis i obavijest o odvođenju u Jasenovac i Staru Gradišku br. 36081 od 24. 6. 1942. u: HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 14, br. 2388. Vidi i: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1, Beograd – Jasenovac, 1986., str. 341, dokument br. 128.

47 HR-HDA-1521, Helm, kut. 37, br. 521, Felix Sternheim.

48 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 59, br. 18115 od 26. 7. 1940. i HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 6, br. 5698 – inv. br. 28231 od 1. 10. 1941.

49 Niti na popisu Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DOEW), <https://www.doew.at/> (10. 10. 2012.), niti Spomen područja Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/> (10. 10. 2012.).

50 Spis zaštitnog redarstva ne nalazi se u spisu – Antun Miletić citira ga u bilješci br. 2 za dokument br. 128, str. 341: iz Arhiva [Jugoslavije] VII, Arhiv NDH, k. 170, reg. br. 19/7 (vidi: MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1).

u Kraljevici, a zatim i u partizanima u Lici.⁵¹ Dječaci su tražili kontakt s vršnjacima u mjestu, no u tome nisu uspjeli. Pretežito muslimanska mladež se tada, kako je registrirao Imre Rochlitz, okrenula političkom islamu, te su sebe proglasili Mladim muslimanima i kasnije sastavili »Handžar diviziju«.⁵² Austrijski književnik Alexander Sacher-Masoch⁵³ (sin pokrštene mađarske Židovke) je sa svojom (drugom) ženom Milicom, rođenom Leitner (kćer osječkog odvjetnika dr. Milana Leitnera koji je 1942. odveden u Auschwitz i ubijen), uspio iz Dervente uteći na otok Korčulu, a odande je s nekoliko partizana otplovio u južnu Italiju.⁵⁴ Iz Dervente su neki krenuli u pravcu podunavskih luka, ne bi li se priključili brodskim transportima Dunavom s odredištima Varna i Constanza, gdje bi ih preuzimali brodovi turskih brodara unajmljenih od židovskih udruga i izbjeglica koji su se nastanili u Turskoj i odande podupirali iseljavanje Židova.⁵⁵

III. Brčko

U sjevernobosanski gradić Brčko stizale su izbjeglice koje su 1940. godine bile smještene u Ferijalnom domu, kojeg je obitelj industrijalizalca Deutsch-Maceljski uredila kao »Zakladu Albert i Tilda Deutsch« za bolesnu i rekonvalescentnu djecu.⁵⁶ U Brčko su se zaputili Židovi iz gradišćanske ortodoksne zajednice Rechnitz (jedne od sedam ortodoksnih zajednica mađarskog židovstva) koji su 1921. godine (stupanjem na snagu Versailleskog ugovora) pripojeni Austriji i kao prvi austrijski Židovi u svibnju 1938. godine protjerani iz svoje općine. Iz popisa fužinskih interniraca je razvidno (na temelju njihovih »Jidiš« imena i prezimena) da su porijeklom iz Galicije (do Prvoga svjetskog rata Poljska) ili Bukovine, no da su uživali zavičajno pravo u Beču. »Arijevska« supruga jednoga od njih, Albina Goldstein, supruga Simona Goldsteina, koja je preživjela Drugi svjetski rat, pred hrvatskom Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je 1945. godine izjavila da su se Simon i ona zaputili u Brčko jer su ondje imali rodbinu i da su 1941. godine nekoliko mjeseci živjeli s domicilnim Židovima.⁵⁷ Našli su se u sjevernoj Bosni, a dodatni zamjenski smještaj našli su u Hercegovini.⁵⁸

51 Imre Rochlitz bio je s njima, ali je dobio dozvolu da u Zagrebu nastavi gimnaziju (jer ju je u Beču morao napustiti) i zato što je jedan stric Rochlitz imao prebivalište u Zagrebu: ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 39.

52 Isti, str. 39 i 40.

53 Christina KÖSTNER, Alexander Sacher-Masoch im Exil, u: *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, ur. Christina Köstner, Klaus Voigt, Wien, 2009., str. 203–210. Milena/Milica Leitner djelovala je kao partizanka u Hrvatskom primorju.

54 Dr. Milan Leitner, premda odlikovan »Maria-Theresienorden« za junaštvo u Prvom svjetskom ratu, deportiran je iz Osijeka, vjerojatno u Auschwitz. Ne zna se ništa o njegovoj sudbini.

55 Gabriele ANDERL, Walter MANOSCHEK, *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*, Wien, 2001.

56 Zaklada Deutsch-Maceljski = Zaklada Alberta i Tilde Deutsch: Snješka KNEŽEVIĆ, Aleksandar LASLO, *Židovski Zagreb*, Zagreb, 2011., str. 56; Deutsch, Albert, u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=3059> (30. 12. 2018.).

57 HR-HDA-306, ZKRZ (GUZ), Z-2959, ZM 22/26; kut. 5, br. 376/1947 od 26. 6. 1947.; kut. 3, br. 391 od 14. 7. 1946.

58 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 9, br. 1254/1942 – inv. br. 28837. Roditelji Imra Rochlitzu upućeni su na prisilni boravak u Derventu: ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 52.

IV. Čapljina i Gacko

Strani Židovi preseljeni su u mjesta u Hercegovini još od strane banskih vlasti Banovine Hrvatske (kako su sami izbjeglice izjavili; službeni dokument o tome nisam pronašla). Stizali su i njemački te austrijski Židovi koji su bili naseljeni u dalmatinskim mjestima oko Splita. Grupa u Makarskoj je od banskih vlasti tražila da im dozvole napustiti ovo turističko mjesto jer su im troškovi života previsoki.⁵⁹ Neki su 1940. godine morali otići iz Makarske jer su se tamošnji ugostitelji bojali sukoba između Židova i »arijskih« gostiju, a nekima je taj turistički gradić jednostavno bio preskup za njihove skromne dnevnice.⁶⁰ Njihov premještaj u Hercegovinu nakon uspostave NDH i njemačke okupacije Hrvatske pružio im je »sreću u nesreći«, jer su se ruralna mjesta u zapadnoj Hercegovini nalazila uz rub talijanske Druge zone (tj. uz područje pod talijanskom okupacijom), tako da su uspjeli stići u Split, pod talijansku upravu. U Gackom i u Čapljini pomagala im je Židovska općina u Mostaru, iako je i ona sama sve teže s time izlazila na kraj (zbog brojnih članova i rastućeg broja potrebitih).⁶¹ Iako su izbjegličke obitelji uspjele doći do propusnica za Split (načelnik općine Sinj omogućavao im je bijeg), u Splitu im talijanske vlasti nisu dozvolile ostajanje. Doduše, nisu ih vraćale na područja pod ustaškom vlašću, nego bi ih brodovima slale za Dubrovnik, a ondje ih je zaštitio zapovjednik divizije »Marche«, general Giuseppe Amico, predstavnik talijanske vojne vlasti u gradu i okolici i pravi gospodar Dubrovnika, sve dok ih u ljeto 1943. (uoči talijanske kapitulacije) talijanska vojska nije povela sa sobom u južnu Italiju.⁶²

»Konačno rješenje« za strane židovske izbjeglice u Bosni i Hercegovini

U rujnu 1941. godine počele su deportacije Židova iz Bosne u Jasenovac i Staru Gradišku. Ustvari, ustaše su i prije neorganizirano prikupljale Židove, doduše s ciljem odvođenja u logore.

Tako su 29. lipnja 1941. godine uhitili i pritvorili derventske Židove. Među njima je bilo 40-ak stranih Židova, emigranata iz Austrije, Njemačke i Slovenije.⁶³ Dakle, radilo se o 250–300 derventskih Židova. Koliko su mogli ustanoviti, stranci su zatim odvedeni vlakom koji je krenuo u pravcu Zagreba. Međutim, u Slavenskom Brodu vlak je stao, putnici su u zatvorenim vagonima držani dva dana, a nakon osmodnevnog lutanja vraćeni su u Derventu. Muškarci su zadržani u pritvoru, a zatim početkom

59 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 3, br. 15306 i kut. 11, br. 58679/1939; HR-HDA-223, MUP NDH, kut. 304, br. 10107 od 12. 7. 1941.

60 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 7 i kut. 3, br. 15306.

61 Prije rata mostarska židovska zajednica brojila je više od 1100 članova, da bi u drugoj polovini njihov broj naglo opao na 300 osoba: Židovi u Mostaru, <http://www.cidom.org/?p=11981> (30. 12. 2018.).

62 Jedna od obitelji evakuiranih u Italiju, koja je uspjela emigrirati u SAD (obitelj Elenbogen iz Beča), ostavila je svoju fotografiju iz internacije u Jugoslaviji Memorijalnom centru u Washingtonu. Izdavač knjige Anne Marie Grünfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.–1945.)*, naklada »Srednja Europa«, Zagreb, ishodio je dozvolu da fotografiju koristi kao naslovnicu knjige (Zagreb, 2018.).

63 DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*, str. 77–84; ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 62–74.

kolovoza 1941. otpremljeni u Gospić.⁶⁴ Neki su otpremljeni dalje na Pag, iako su ondje (zbog talijanske reokupacije »Druge zone«) ustaše morale raspustiti svoje logore i garnizone pa su zatočenike likvidirali u velebitskim i paškim logorima.⁶⁵ U siječnju 1942. Židovi internirani u Derventi, odvedeni su u Jasenovac.⁶⁶ Helene Pohoryles, rođena 1908. godine u Beču, i njezin sinčić Harry, bili su najprije internirani u dalmatinskom gradiću Makarska, zato što je malome bio preporučan boravak uz more. Kako majka nije imala mogućnost financirati troškove života na moru, upućena je 20. ožujka 1940. godine u Derventu.⁶⁷ Od tamo se preselila u gradić Kladovo, na Dunavu, gdje je od 1940. godine tri parna broda s izbjeglicama iz Reicha čekalo na dozvolu za nastavak puta prema Crnom moru. Takozvani »Kladovskog transporta« nije dočekaio dozvole. U travnju 1941. svi su putnici s »Kladovskog transporta« pali u ruke Nijemcima: muškarci su ubijeni kao taoci, a žene pogubljene 1942. godine u logoru »Sajmište« u Beogradu.⁶⁸

Nisam mogla ustanoviti da se netko iz redova derventskih emigranata nalazio u transportima za Gospić i za Pag (onamo su dolazili strani Židovi iz logora »Danica« kod Koprivnice). Žene i djecu ustaše su tijekom jeseni deportirali u Sarajevo, a neke u Lobarograd⁶⁹ te početkom prosinca 1941. u novoosnovani logor Đakovo. Na poimeničnim popisima zatočenica i maloljetnika zatočenih u Lobargradu u Đakovu nema podataka o mjestu dolaska pojedinih osoba.⁷⁰ Za strane internirce se samo iz memorijalne literature može razabrati njihova sudbina.

U drugom polugodištu 1941. deportacije bosanskih Židova imale su za odredište Jasenovac, a za žene Staru Gradišku. O sudbinama Židova zatočnika u Jasenovcu saznali smo iz memoara samih zatočenika i iz fonda »Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača«.⁷¹

Skupina stranih izbjeglica iz Banske Slatine deportirana je u Jasenovac u prosincu 1941. godine.⁷² Njihova sudbina je nerazjašnjena.

U veljači 1942. godine iz Dervente su deportirani roditelji i baka Imre Rochlitz. Njihov sin i očev brat Felix Rochlitz također su u veljači 1942. godine bili zatočnici

64 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2953, Elaborat o mjestima zločina, i u kut. 11, br. 22345/45. Također: Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977., str. 155.

65 Za logor »Pag« (Slano) Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora navodi 700 žrtava: HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2983, kut. 62, ZM 22/50, GUZ 2820, 2235/9-45 i 2821/45; Borislav OSTOJIĆ, Mihael SOBOLEVSKI, Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracioni logor Slana na otoku Pagu – 1941, feljton u: *Novi list*, 26. 7. – 18. 9. 1985., br. 173–218, ovdje 33. nastavak, 1. 9. 1985.

66 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 9, br. 1254/1942 – inv. br. 28837.

67 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 7 i kut. 3, br. 15306.

68 O Kladovskom transportu vidi: ANDERL, MANOSCHEK, *Gescheiterte Flucht*.

69 HR-HDA-1514, ZUR-ŽO, br. 1056, popis Lobargrad, br. 1159, popis maloljetnika u logoru Lobargrad, br. 1028, popis Jasenovac; isto u HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.

70 HR-HDA-1514, ZUR-ŽO, br. 1179, popis Đakovo.

71 Logorsku svakodnevnicu židovskih zatočenika u Jasenovcu opisao je kasniji Vrhovni rabin Jugoslavije Cadik I. DANON BRACO, *The Smell of Human Flesh: A Witness of the Holocaust. Memories of Jasenovac*, Beograd, 2006. (orig. *Sasečeno stablo Danonovih. Sećanje na Jasenovac*). I Josef Konforti i Imre Rochlitz ostavili su sjećanja na Jasenovac. Vidi: Josef KONFORTI, Sjećanja dra Josefa Konfortija, u: *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, ur. Dušan Sindik, Beograd, 1972., str. 209–239, i ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 56.

72 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 6, br. 5156 – inv. br. 28207 i br. 4925 – inv. br. 28196 od 18. 9. 1941.

Jasenovca. Imre Rochlitz i njegov stric, njegova teta i Imreova sestrična bili su osuđeni od Prijekog suda u Zagrebu u siječnju 1942. zbog pokušaja bijega (prijavio ih je kućepazitelj). Zatvoreni su u zatvoru na Savskoj cesti da bi krajem siječnja 1942., na Imreov 17. rođendan, saslušali presudu: tri godine zatvora s prisilnim radom. Dana 1. veljače 1942. stigli su teretnim vlakom u Jasenovac, a s njima i trojica Srba koja su u kratkom vremenu netragom nestali. Dodijeljeni su »grobarskoj skupini« zaduženoj da svako jutro prikupi i pokopa leševe u iskopanim rakama. Svako jutro bilo je umrlih od iznemoglosti, izgladivanja, bolesti i zlostavljanja, ali i ubojstava iz obijesti ili kazne.⁷³ Teta i sestrična otpremljene su u Staru Gradišku. Stric iz Zagreba obratio se njemačkom generalu u NDH, Edmundu Glaise von Horstenau, vršnjaku i školskom drugu Felixa Rochlitzu u »Maria-Theresianumu«, Vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu. Glaise von Horstenau zahtijevao je od UNS-a da sve Rochlitzove »ne oslobode«, jer bi ih u tom slučaju ustaše sve smjesta strijeljale, nego da ih drže kao »taoce« za razmjenu s partizanima. Tako su »trogodišnjaci« (logorski »terminus technicus« za zatočenike koji su bili osuđeni na trogodišnje kazne i stoga naročito brutalno tretirani) oslobođeni već nakon tri tjedna.⁷⁴

Brčko je bilo poprište velikog masakra Židova izvan logorskog sustava. Ne postoji očuvan popis žrtava; jedna od malobrojnih preživjelih strankinja bila je Bečanka Albina Goldstein, »arijska« supruga Simona Goldsteina. Pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača izjavila je da je sa svojim suprugom Simonom 1939. godine pobjegla zbog progona Židova u Beču. Bili su upućeni na prisilni boravak u Fužine. Kako je ondje život bio prilično skup, a Simon je imao rodbinu u Bosni, 1940. godine dobili su odobrenje za odlazak u Brčko. Ondje su tada već živjeli židovski izbjeglice u židovskim kućama, čak od 30 do 40 osoba po kući. »Nitko ih nije dirao.« tvrdi Albina.

Predstojnik policije u Brčkom bio je 40-godišnji policajac Vječeslav (Slavko) Montani, pripadnik bivše jugoslavenske policije. On je zajedno s ljudima Kulturbunda pod zapovjedništvom Wilhelma Klesa, voditelja Kulturbunda u Brčkom, kontrolirao Židove.⁷⁵

Albini nije bilo poznato da se 1941. godine promijenio režim na teritoriju Bosne i Hercegovine niti to da su ustaše progonile Židove, jer kako kaže: »Živjeli smo veoma povučeno.« Ustaše su počele po kućama hvatati Židove već 8. prosinca 1941. godine te su 16. prosinca neki Židovi, među njima i Albinin suprug Simon, dobili zapovijed da se jave u općinu.⁷⁶

»Svi Jevreji koji su s nama stanovali u nekoliko kuća, doista su se javljali... dok sam se ja kao Arijevka... sklonila se kod jednog poznanika... otišao (je) i moj muž Simon

73 ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 62–73.

74 Isti, str. 72.

75 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2984, ZM 22/51 (izvornik u kut. 63), Zapisnička prijava br. 54/45 od 19. 7. 1945. Avram PINTO, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987., str. 170. Avram Pinto bio je u vrijeme masakra u Brčkom zatočenik koncentracijskog logora Jasenovac; preživio je i skupljao podatke o žrtvama među bosanskim i hercegovačkim Židovima pod ustaškom vlašću. O masovnom ubojstvu Židova u Brčkom saznao je od svjedoka događaja. U svom prilogu ne spominje strane žrtve ovog masakra.

76 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2984, ZM 22/51 (izvornik u kut. 63), Zapisnička prijava br. 54/45 od 19. 7. 1945.

i nitko od Jevreja se nije vratio...« Sutradan je saznala »da su svi Jevreji bili u nekom dvorištu poredani u dvoredove, vezani i odvedeni do Save ustašama, gdje su ih ondje maljevima i bajunetima ubili i bacili u rijeku... oko 200 Jevreja. Prilikom odvođenja Jevreja ustaše su opljačkali svu njihovu imovinu... u njihovim stanovima. Sve opljačkane jevrejske stvari bile su pohranjene u jednom magazinu u Brčkom...«⁷⁷

Članovi policije i Kulturbunda otuđili su ostavštinu ubijenih žrtava. Albina Goldstein prijavila je Wilhelma Klesa i Vječeslava (Slavka) Montanija Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ona je ostala do kraja rata u Bosni, kao »jedina koja je preživjela masakr« u Brčkom.⁷⁸ 1945. godine došla je u Zagreb, a Komisija za repatrijaciju poslala ju je natrag u Beč.

Za zločin u Brčkom (i za rad u Jasenovcu) osuđeni su Musan Mutavelić, Slavko Orsari (Oršić?), general i zapovjednik hrvatske divizije u Brčkom,⁷⁹ te Rašid Užičanin, stražar u Jasenovcu. Jugoslavija je od Austrije zatražila njegovo izručenje i navela konkretnu adresu njegovog boravka u Austriji 1945. godine: »Graz, Maria Klosterstrasse 32.«⁸⁰ 1995. godine pripadnici židovskih zajednica u BiH ponovno su oživjeli svoje općine pa tako i općinu u Brčkom. Do tada nije ni bila poznata lokacija masovnog ubojstva; tek su je članovi ponovo uspostavljene židovske zajednice utvrdili i podigli kamen-ploču. Spomen-centar Yad Vashem na svom popisu žrtava Šoe vodi imena stranih židovskih izbjeglica za Brčko, a u taj bosanski gradić stigle su iz goranskog mjesta Fužine.

Utvrđivanje zločina nad Židovima u NDH

Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) je na svojoj II. sjednici 29./30. studenog 1943. godine odredilo osnivanje komisije za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih pomagača. Dana 28. travnja 1945. godine osnovana je Državna komisija, a pojedine federalne jedinice (kasnije »socijalističke republike«) osnovale su svoje Zemaljske komisije. U Hrvatskoj je ona proradila 18. svibnja 1945. godine s glavnim zadatkom utvrđivati zločine u jasenovačkom logorskom sustavu, osigurati mjesta masovnih i pojedinačnih grobova, utvrđivati broj i uzroke smrti. Komisija sastavljena od vojnih liječnika, tehničara i pravnika bila je istražni organ, bez sudskih ovlasti, a bavila se i iskopavanjem poznatih i pretpostavljenih mjesta masovnih grobnica.⁸¹ Pisani izvori kojima se komisija mogla služiti bili su očuvani samo u fragmentima; logorske kartoteke i spisi organa ustaške vlasti, koje je ta ista

77 Albina Goldstein, izjava za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina: HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2959, ZM 22/26; na nav. mj., ZKRZ, kut. 5, br. 376/1947 od 26. 6. 1947., kut. 3, br. 391 od 14. 7. 1946.

78 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2959 i Z-2949, GUZ 2235/2/3-45; Z-2942, br. 13, str. 410.

79 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2982, kut. 60, ZM 22/49, GUZ 2753/45. Teško čitljivo ime u dokumentu na mikrofilmu.

80 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2982, kut. 60, ZM 22/49, GUZ 2753/45.

81 HR-HDA-306, ZKRZ, Zapisnik o nalazima od 18. 5. 1945., nakon obilaska ostataka logorskog kompleksa Jasenovac, što ga je ustaša prije odlaska minirala: br. zapisnika 1872/1945. Zemaljsku komisiju, s Pododborom za istraživanje logorskog sustava Jasenovac, osnovalo je 18. svibnja 1944. godine Predsjedništvo Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). Komisija je djelovala do 31. listopada 1947. godine, kad su Istražni odjeli Državnih tužiteljstava preuzeli utvrđivanje ratnih zločina: Josip KOLANOVIC, Holocaust in Croatia - Documentation and research perspectives, *Arhivski vjesnik*, br. 39, 1996., str. 167.

vlast čak dva puta škartirala:⁸² prvi put prije dolaska predstavnika Međunarodnog Crvenog križa, papinskog delegata pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji i njemačkih predstavnika (6. veljače 1942. godine), a drugi put neposredno prije sloma NDH.⁸³ Pritom treba napomenuti da nedostaju spisi njemačkih službi, izuzevši za bilješke Hansa Helma.⁸⁴

Nalaze Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača osporavaju današnji istraživači i jedna skupina koja »istražuje istinu o Jasenovcu« (čiji članovi nisu povjesničari, odnosno nisu povjesničari upoznati s historiografskim metodama i načelima terenskog istraživanja), te su uvjereni da su preživjeli svjedočili tendenciozno, iz osvete, radi denunciranja ili u najboljem slučaju zbog iskrivljenih sjećanja i manjkavog pamćenja.⁸⁵ Zato i ne vjeruju autorima memoara, iako su Imre Rochlitz i njegov stric bili očevici umiranja od iznemoglosti, izgladivanja, bolesti i zlostavljanja, ali i ubojstava iz objesti ili kazne.⁸⁶

Sondiranjem na arealu logora Jasenovac i u Staroj Gradiški, Zemaljska je komisija pronašla zajedničke grobnice unutar logorskih zidina »Ciglane« (Jasenovac III). U Staroj Gradiški su 1946. godine otkriveni otvoreni zajednički grobovi u okolnim šumama. U njima je u travnju i svibnju 1946. godine pronađeno ukupno više od tisuću muških, ženskih i dječjih leševa. Za sve njih utvrđeno je da su vjerojatno ubijeni 1944. godine. Na otkrivenim leševima u Staroj Gradiški komisija je uočila rascjepu lubanja, što upućuje na to da su žrtve usmrćene udarcima tupih predmeta; kod nekih leševa pronađen je želučani sadržaj, zbog čega su se žrtve najvjerojatnije ugušile. Ostaci omći užeta koji upućuju na smrt vješanjem i prostrijelne rane svjedoče o nasilnoj smrti. Žrtve na kojima nije bilo tragova nasilja vjerojatno su umrle zbog gladi ili bolesti. Posmrtni ostaci u njima bili su do te mjere raspadnuti da su članovi Zemaljske komisije identifikacije obavljali uz pomoć rođaka, članova obitelji, preživjelih zatočenika-očevidaca ili zatočenika-znanaca.⁸⁷

Iskapanja u Staroj Gradiški iznjedrila su 2830 kostura.⁸⁸ Konfiguracija šumskog tla kod Stare Gradiške upućivala je na daljnja nalazišta otprilike 3000 žrtava.⁸⁹ 1983. godine obavljena su daljnja istraživanja i probna iskapanja, a 1984. godine

82 Vladimir GEIGER, Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi), *Časopis za suvremenu povijest*, 45, 2013., br. 2, str. 224. Geiger citira ustaškog emigranta u Brazil, Iliju Barbarića, koji tvrdi da su knjige s popisima logoraša spalili prije nego što su ustaše napustili Zagreb. Zbog uništavanja ustaške kartoteke kod ZET-a Vojni sud Grada Zagreba osudio je (sud br. 849/45 od 19. 7. 1945.) Ivana Radočaja (rođen 1911. u Generalskome Stolu), po čl. 14. na šest godina lišenja slobode s prisilnim radom, a na daljnjih pet i pol godina na gubitak pojedinih građanskih prava. Presuda je odmah postala izvršnom: HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2959, kut. 29, ZM 22/26.

83 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2942, GUZ 2235/2-45, br. 385.

84 O manjkavosti podataka i upitnoj uvjerljivosti svjedoka: Davor KOVAČIĆ, Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava, *Scrinia Slavonica*, 3, 2003., br. 1, str. 500–520, ovdje str. 503 i 504, te Davor KOVAČIĆ, Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava, *Radovi*, 34–35–36, 2004., str. 229–241.

85 Igor VUKIĆ, Zanemarene činjenice o jasenovačkom logoru, feljton u: *Glas koncila*, 7. 4. 2013. (4), 9. 6. 2013. (7), 16. 6. 2013. (8), 30. 6. 2013. (10), 21. 7. 2013. (13).

86 ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 62–73.

87 KOVAČIĆ, *Iskapanja* (2004.), str. 230.

88 Isti, str. 231.

89 Isti, str. 233.

Vojnogeografski institut u Beogradu snimio je kolor-tehnikom sva moguća nalazišta. Na tome je ostalo sve do 1990. godine, a na pitanje zašto se šezdeset godina nakon tih istraživanja nije nastavilo tragati za grobnicama nema odgovora. Otkriveni grobovi ponovno su zakopani, a da radnici nisu baš svugdje mjesto barem obilježili.⁹⁰ Oko »Ciglane« (Jasenovac III, središnji logor) i u selima Krapje i Brodice (Jasenovac I, II, IV) koja su činila sustav Jasenovac I – IV komisija je otvorila rake i uspjela utvrditi, no ne i identificirati više od 9000 žrtava. Teren je ponovno zasut i danas čini kompleks »Spomen područje Jasenovac«. Iz Poimeničnog popisa Spomen područja Jasenovac⁹¹ ne može se sa sigurnošću zaključiti radi li se u pojedinim slučajevima o pripadniku naroda i narodnosti Jugoslavije ili o strancu, odnosno strankinji. Prezimena njemačkih i austrijskih Židova podudaraju se s velikim brojem jugoslavenskih (aškenaskih) prezimena.⁹² Mjesta rođenja, poglavito ona u inozemstvu, rijetko kad se navode; umjesto njih i umjesto prebivališta nerijetko se navode mjesta deportacije, odnosno posljednje boravište prije odvođenja u logor.

Komisija je identificiranje provodila različitim metodama, primjerice, prepoznavanjem od strane suzatočenika ili rodbine (strani Židovi uglavnom nisu imali niti poznanika niti rodbine, tako da je njihova identifikacija bila dodatno otežana). Komisija se ravnala prema bojama vrpce koje su zatočenici morali nositi (žute su bile za Židove, a plave za Srbe), iako je preživjeli jasenovački zatočenik dr. Zdenko Schwartz upozorio da boja vrpce nije bila pouzdan pokazatelj nečije pripadnosti, jer su stražari vrpce dijelili ne mareći za boje, osobe i propise.⁹³ Još nepouzdanija metoda bila je identifikacija na temelju osobnih predmeta koje su pronašli kao ostavštinu u barakama ili uz leševe.⁹⁴

Samo u rijetkim slučajevima sa sigurnošću znamo da je neki zatočenik ubijen ili umro. Tako je Imre Rochlitz od jednog zatočenika saznao da mu je otac iz Dervente dopremljen i odmah ubijen. Međutim, nije mu rečeno na koji je način ubijen, iz samilosti ili iz ravnodušnosti. Rochlitz je primijetio da su zatočenici (zbog samozaštite) smrt, koja ih je ionako vrebala svakog trenutka, primali flegmatično i bez emocija. Eventualno bi prikrili smrt suzatočenika kad je postojala šansa da se domognu paketa pomoći iz Zagreba.

Kod svih transporta, koji su dovozili ljude u Jasenovac, ne možemo pouzdano reći što se sa »putnicima« dogodilo. Neki transporti uopće nisu zaprimljeni u logor, nego su žrtve ubijene izvan logora. To su komisiji izjavljivali preživjeli, a neki su znali i pronaći mjesta »divljih egzekucija«. Osim toga, jedno je stratište stvoreno s druge strane rijeke Save, u Donjoj Gradini (danas Republika Srpska u BiH i »spomen

90 KOVAČIĆ, *Iskapanja* (2004.), str. 233. Kovačić ukazuje na špekulacije s brojevima žrtava Stare Gradiške koje se kreću u rasponu od 8000 do 75 000, čak i do 80 000 osoba: vidi i str. 234–235. Za diskusiju o brojkama žrtava vidi: JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše*, str. 187.

91 Đorđe MIHOVILOVIĆ, Jelka SMREKA, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007.

92 Za Auschwitz, odredište transporta iz NDH 1941. i 1942. godine, postoji popis imena jugoslavenskih žrtava: srpski povjesničari Tomislav Žugić i Miodrag Milić svojoj su monografiji jugoslavenskih žrtava Auschwitzta dodali popis imena, prezimena, mjesta prebivališta i datuma rođenja jugoslavenskih žrtava Auschwitzta: Tomislav ŽUGIĆ, Miodrag MILIĆ, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*, Beograd, 1989., str. 172 i dalje.

93 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2985, kut. 63, ZM 22/52, br. 3699, dr. Zdenko Schwartz.

94 KOVAČIĆ, *Iskapanja* (2004.), str. 240.

mjesto« u vlasti Republike Srpske). Zemaljska komisija je poduzimala istrage u okolnim šumama i s druge obale Save, u Donjoj Gradini, odakle se niti jedan odvedeni zatočenik nije vratio. Pronađene leševe komisija nije uspjela identificirati jer su tijela već bila raspadnuta. Međutim, iz stanja očuvanosti ili raspadanja komisija je mogla zaključiti barem godinu u kojoj su stradali (1941./1942.).⁹⁵

Zaključak iz ekshumacije najstrašnijih leševa je da su stradali od udaraca tupim predmetima zato što su lubanje bile napuknute, zatim zbog smrti gušenjem, smrti vješanjem i rjeđe smrti strijeljanjem. Kod leševa koji na sebi nisu imali ozljeda moglo se pretpostaviti da su umrli zbog gladi ili bolesti. Komisija je nakon istraživanja raka na samom arealu morala prekinuti rad, koji se nastavio tek šezdesetih godina, tako da Jasenovac nije nikada do kraja rasvijetljena enigma. To, naravno, potkrepljuje žongliranje s brojkama žrtava.⁹⁶

Slika 5: Kompozicija spomen vlaka u nekadašnjem ustaškom logoru Jasenovac III («Ciglana») stoji na mjestu gdje su se zaustavljali transporti sa zatočenicima. (Foto: Aleš Topolinjak, fotografija u boji)

95 Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 3, Beograd – Jasenovac, 1987.: dokument br. 220 – Obdukcioni protokol za 42 leša raznih polova izvadena iz reke Save kod Beograda sačinjen od strane Gradskog povereništva Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Beogradu 13. maja 1945. godine (str. 465–471) i dokument br. 221 – Obdukcioni protokol za 54 leša koji su 14. maja 1945. izvadeni iz reke Save kod Beograda sačinjen od strane Gradskog povereništva Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (str. 473–482).

96 Holm SUNDHAUSSEN, *Jurčević, Josip: Die Entstehung des Mythos Jasenovac. Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien*, <https://www.oei.fu-berlin.de/geschichte/soe/rezensionsseite/rezension55.html> (15. 8. 2012.).

Spomen područje Jasenovac je 1995. godine, nakon reintegracije teritorija na kojemu se nalazi Jasenovac, opet vraćen Republici Hrvatskoj. Naime, od 1991. godine do vojne akcije »Bljesak« u svibnju 1995. godine pripadao je Republici Srpskoj u Hrvatskoj, odnosno srpskom ustaničkom teritoriju.

Broj žrtava ustaških logora nikada nije znanstveno utvrđen, kao ni ukupni broj žrtava u bivšoj Jugoslaviji. Službene jugoslavenske delegacije na mirovnim konferencijama baratale bi s brojevima od više od milijun žrtava, a 500 – 700 000 žrtava ustaških logora, sve s ciljem da povećaju naknade za ratnu štetu od zemalja bivše »Osovine«. Te brojke su na mirovnim konferencijama osporavali američki demografi, a pritom su koristili statističke metode provjere na temelju ukupnog broja stanovništva predratne Jugoslavije.⁹⁷

Spomen centar u Jasenovcu, koji od 1996. godine radi na ponovnoj provjeri do tada izvršenih identifikacija, do sada vodi ukupno otprilike 84 000 imena žrtava (samo za jasenovački sustav, budući da u njega nisu uključeni logori gospičko-paško-velebitskog sustava).⁹⁸

Za logorski sustav u Lici i na Pagu, bivši ravnatelj Karlovačkog odjela Državnog arhiva Đuro Zatezalo utvrdio je 40 000 osoba,⁹⁹ dok je Fikreta Jelić Butić došla do brojke od 30 000 srpskih žrtava i nekoliko stotina židovskih žrtava.¹⁰⁰ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ukupni je broj žrtava procijenila na 6000, među njima 737 Židova (407 muškaraca, 239 žena, 91 dijete).¹⁰¹

Niti jedan popis nije bez grešaka, što je i razumljivo, jer njegova evidencija može biti toliko pouzdana koliko su informanti točni, odnosno koliko je njihovo pamćenje pouzdano. Čak i nacionalne evidencije sadrže pogrešne podatke (npr. ona u Yad Vashemu).

Međutim, popis iz Jasenovca zbog toga se ne može paušalno odbaciti, kao što to danas radi novoosnovano Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovca, kojemu je cilj dokazati da je Jasenovac u ustaškom sustavu služio u dvije svrhe: kao »radni logor« i logor za izvršavanje sudskih kazni te kao sabiralište radnika i radnica koji su se odande slali na rad u njemački Reich. Prema spomenutom »Društvu« Jasenovac je, kao mučilište i logor smrti, funkcionirao u Titovoj Jugoslaviji.¹⁰²

97 Andrijana BENČIĆ, Koncentracijski logor Jasenovac: Konfliktno ratno nasljeđe i osporavani muzejski postav, *Polemos*, 21, 2018., br. 41, str. 46 i 47.

98 MIHOVILOVIĆ, SMREKA, *Poimenični popis žrtava*; Đuro ZATEZALO, *Jadovno. Kompleks ustaških logora 1941.*, Beograd, 2007.; HR-HDA-306, ZKRZ, 7547/45 i 8581/45 – citirano u KOVAČIĆ, *Iskapanja* (2003.), str. 508–509.

99 ZATEZALO, *Jadovno*, str. 220; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 300–301.

100 JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše*, str. 155.

101 O otprilike 700 Židova govori jedan od lokalnih ustaša koji su morali držati stražu: OSTOJIĆ, SOBOLEVSKI, Pakao u kamenoj pustinji..., *Novi list*, 18. 9. 1985., br. 218.

102 BENČIĆ, *Koncentracijski logor Jasenovac*, str. 47.

Austrijske, njemačke i druge srednjoeuropske žrtve Šoe u Bosni i Hercegovini

Spomenik židovskim žrtvama iz Austrije na bečkom Judenplatzu, s natpisom na tri jezika na postolju, 2000. godine je izradila britanska kiparica Rachel Whiteread. Čelična konstrukcija predstavlja police pune knjiga (Židovi kao narod knjiga) koje su uredno posložene, tek tu i tamo neka viri van iz reda, kao da ju je čitatelj u žurbi ostavio. Ispred dvokrilnih, zatvorenih vrata nalazi se natpis na engleskom, njemačkom i hebrejskom jeziku koji upozorava na zločin Šoe. Na trima stranama postolja ugravirana su mjesta logora, gdje su ubijeni i austrijski Židovi. Jasenovac i Brčko predstavljaju Nezavisnu Državu Hrvatsku (Sajmište i Banjica podsjećaju na provedbu »Konačnog rješenja« u Srbiji). Židovski bijeg u Jugoslaviju austrijski povjesničari još uvijek ne smatraju dovoljno relevantnim po broju austrijskih izbjeglica (maksimalno četiri do pet tisuća austrijskih Židova izabralo je ovaj pravac), a evidencija žrtava koju vodi Dokumentacijski arhiv Austrijskog pokreta otpora zabilježila je tek desetak austrijskih žrtava ustaških logora. Malen je i broj memoara austrijskih emigranata (premda malo po malo izlaze na vidjelo, ime po ime). Naročito veliku sreću u otkrivanju austrijskih izbjeglica u današnjoj Republici Kosovo imao je povjesničar iz Kosovske Mitrovice Milorad Šlomo Damjanović, koji me opskrbio sa svježim podacima iz srpske literature, do koje u Zagrebu mogu doći samo zahvaljujući suradnji između knjižnica.

Memoari i spomenici bit će u doglednoj budućnosti jedini svjedoci bijega, utočišta i konačnog istrebljenja. U tom smislu shvatila sam i svoj zadatak, a to je opisati sudbine austrijskih i drugih stranih Židova koji su u zabitima Bosne i Hercegovine makar na neko vrijeme našli utočište.

Slika 6: Memorijal Holokausta na Judenplatzu u Beču
(© Bwag/Wikimedia, fotografija u boji)

Arhivski izvori

ARS = Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SI AS 67, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Splošni oddelek: br. 33-11 i br. 33-18.

HDA = Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-158, BHODZ (Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu): br. 19748/1940 (Policijsko izvješće Banovine Hrvatske Kraljevskome ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu 20. 4. 1940.); kutija 3, br. 15306; kutija 7; kutija 11, br. 58679/1939, br. 59999/39; kutija 28, br. 1548/40; kutija 35, br. 3061 (Banovina Hrvatska – Odjeljak za državnu zaštitu, 22. 1. 1940., Naredba policijskim upravama); kutija 40, br. 11154/39, br. 3741/40 (od 20. 1. 1940.); kutija 49, br. 8870/40; kutija 50, br. 13970/1940; kutija 51, br. 12798/39; kutija 52, br. 6872/40; kutija 53, br. 14298/40; kutija 59, br. 18115 (od 26. 7. 1940.).

HR-HDA-223, MUP NDH (Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Državne Hrvatske): kutija 303, br. 105; kutija 304, br. 10107 (od 12. 7. 1941.).

HR-HDA-252, RUR ŽO (Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek): kutija 6, br. 5156 – inv. br. 28207, br. 4925 – inv. br. 28196 (od 18. 9. 1941.), br. 5698 – inv. br. 28231 (od 1. 10. 1941.), br. 6196 (od 2. 9. 1941.); kutija 9, br. 1254/1942 – inv. br. 28837; kutija 14, br. 2388 (Poimenični opis i obavijest o odvođenju u Jasenovac i Staru Gradišku br. 36081 od 24. 6. 1942.), br. 4540/1942 – inv. br. 29621.

HR-HDA-306, ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske; GUZ – Glavni urudžbeni zapisnik): knjiga 10, br. GUZ 2235/2/2-45 (Elaborat o progonu Židova: Progon Židova, autor: dr. Pavle Vinski); kutija 3, br. 391 (od 14. 7. 1946.); kutija 5, br. 376/1947 (od 26. 6. 1947.); kutija 11, br. 22345/45, br. 58679/39 (od 16. 10. 1939.); kutija 40, br. 3915/40 (Uredba br. 29451 od 10. 10. 1939.); mikrofilmovi: Z-2259; Z-2942 (ili kutija 10), br. 13, str. 410, GUZ 2235/2/3-45; Z-2953 (Elaborat o mjestima zločina); Z-2959, kutija 29, ZM 22/26 (Albina Goldstein, izjava za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina); Z-2982, kutija 60, ZM 22/49, GUZ 2753/45; Z-2983, kutija 62, ZM 22/50, GUZ 2820, 2235/9-45 i 2821/45; Z-2984, ZM 22/51 (izvornik u kutiji 63; Zapisnička prijava br. 54/45 od 19. 7. 1945.); Z-2985, kutija 63, ZM 22/52, br. 3699 (dr. Zdenko Schwartz); Zapisnik o nalazima od 18. 5. 1945., nakon obilaska ostataka logorskog kompleksa Jasenovac, što ga je ustaša prije odlaska minirala: broj zapisnika 1872/1945.

HR-HDA-1514, ZUR-ŽO (Zapovjedništvo Ustaškog redarstva za grad i kotar Koprivnica – Židovski odsjek): br. 1028 (popis Jasenovac), br. 1056 (popis Loborgrad), br. 1159 (popis maloljetnika u logoru Loborgrad), br. 1179 (popis Đakovo).

HR-HDA-1521, Helm (Hans Helm – policijski izaslanik pri Poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu): kutija 4 (zabilješka Irene Fröhlich); kutija 5 (agenti Franz Ripp i Franz Hoedl); kutija 6, br. 10 (zabilješka Kammerhofer), br. 226; kutija 11, br. 232 (agent Schlicht); kutija 26 (Ivan Tolj); kutija 27 (dr. Viktor Gutić); kutija 37 (zabilješke Florić, Nussbaum, Pollak; dr. Viktor Gutić), br. 521 (Felix Sternheim), br. 476 (zabilješka Grünhut Julius).

Bibliografija

Ako tebe zaboravim (priređila Jasminka Domaš). Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2018.

ANDERL, Gabriele, MANOSCHEK, Walter: *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*. Wien: Mandelbaum Verlag, 2001.

BENČIĆ, Andrijana: Koncentracijski logor Jasenovac: Konfliktno ratno nasljeđe i osporavani muzejski postav. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 21, 2018., br. 41, str. 37–63. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk.

- BIBER, Dušan: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- CATTARUZZA, Marina: *L'Italia e il confine orientale, 1866–2006*. Bologna: Il Mulino, 2007.
- ČULINOVIĆ, Ferdo: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- DANON BRACO, Cadik I.: *The Smell of Human Flesh: A Witness of the Holocaust. Memories of Jasenovac*. Beograd: Dosije, 2006.
- DANON, Jakov, STOŠIĆ, Verica M.: *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2007.
- DANON, Jakov, STOŠIĆ, Verica M.: *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2010.
- DIZDAR, Zdravko: Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata. U: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943.* (ur. Marino Manin). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., str. 639–691.
- GEIGER, Vladimir: Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 45, 2013., br. 2, str. 211–242. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015.
- GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, Židovska općina Zagreb, 2001.
- GRUENFELDER, Anna Maria: *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933. – 1945.)*. Zagreb: Srednja Europa, 2018.
- HASANHODŽIĆ, Anisa, RUSTEMOVIĆ, Rifet: *After the Traces of our Neighbors. Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*. Sarajevo: Institute for History, 2015.
- HOFINGER, Niko: *Maneks Listen*. Innsbruck: Limbus Verlag, 2018.
- JELIĆ BUTIĆ, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1977.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada: *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.
- KNEŽEVIĆ, Snješka, LASLO, Aleksandar: *Židovski Zagreb*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2011.
- KOLANOVIĆ, Josip: Holocaust in Croatia – Documentation and research perspectives. *Arhivski vjesnik*, br. 39, 1996., str. 157–174. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- KOLJANIN, Milan: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941* (orig. Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941). Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- KONFORTI, Josef: Sjećanja dra Josefa Konfortija. U: *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (ur. Dušan Sindik). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1972., str. 209–239.
- KÖSTNER, Christina: Alexander Sacher-Masoch im Exil. U: *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945* (ur. Christina Köstner, Klaus Voigt). Wien: Mandelbaum Verlag, 2009., str. 200–210.
- KOVAČIĆ, Davor: Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava. *Scrinia Slavonica*, 3, 2003., br. 1, str. 500–520. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- KOVAČIĆ, Davor: Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava. *Radovi: radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34–35–36, 2004., str. 229–241. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- LUSTIGER, Arno: Vor geschlossenen Türen: Schon keiner ist zuviel. Die Flüchtlingskonferenz von Evian war die vorletzte Station auf dem Weg zum Holocaust. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. 7. 1998., br. 152.
- MIHOVILOVIĆ, Đordje, SMREKA, Jelka: *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.–1945*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2007.

- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjiga 1. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjiga 3. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1987.
- OSTOJIC, Borislav, SOBOLEVSKI, Mihael: Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracioni logor Slana na otoku Pagu – 1941. Feljton u: *Novi list*, 26. 7. – 18. 9. 1985., br. 173–218. Rijeka.
- PEJAŠINOVIĆ, Zoran: Tragedija banjaluške družine Poljokan oktobra 1940 – navaden zločin ali najava holokavsta? (Tragedija banjalučke porodice Poljokan oktobra 1940. godine – običan zločin ili najava holokausta?). U: *Vsako leto eno ime: Ivan in Ljubica Župančič. Mednarodno znanstveno srečanje, povzetki predavanj* (ur. Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2019., str. 3.
- PINTO, Avram: *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- ROCHLITZ, Imre: *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011.
- ROWE GEYDE, George Eric: Raub, Mord, Erniedrigung. Szenen des Spiels von Österreichs Martyrium. U: *1938 – Anatomie eines Jahres* (ur. Thomas Chorcherr). Wien: Wirtschaftsverlag Ueberreuter, 1987., str. 217–230.
- VOIGT, Klaus (ur.): *Joškos Kinder: Flucht und Alija durch Europa, 1940–1943. Josef Indigs Bericht*. Berlin: Verlag Das Arsenal, 2006.
- VUKIĆ, Igor: Zanemarene činjenice o jasenovačkom logoru. Feljton u: *Glas koncila: katolički tjednik*, 7. 4. 2013. (4), 9. 6. 2013. (7), 16. 6. 2013. (8), 30. 6. 2013. (10), 21. 7. 2013. (13). Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol.
- WIESINGER-STOCK, Sandra, WEINZIERL, Erika, KAISER, Konstantin (ur.): *Vom Weggehen. Zum Exil von Kunst und Wissenschaft*. Wien: Mandelbaum Verlag, 2006.
- ZATEZALO, Đuro: *Jadovno. Kompleks ustaških logora 1941*. (orig. Јадовно. Комплекс усташких логора 1941.). Beograd: Muzej žrtava genocida, 2007.
- ŽUGIĆ, Tomislav, MILIĆ, Miodrag: *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Internetske stranice

- Deutsch, Albert. U: *Židovski biografski leksikon* (ur. Ivo Goldstein), radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=3059> (30. 12. 2018.).
- Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes* [početna stranica], <https://www.doew.at/> (10. 10. 2012.).
- Spomen područje Jasenovac Memorial Site* [početna stranica], <http://www.jusp-jasenovac.hr/> (10. 10. 2012.).
- Stanko Sielski, »Pravednik među narodima«*, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Stanko-Sielski-Pravednik-medu-narodima/798167.aspx> (29. 1. 2015.).
- SUNDHAUSSEN, Holm: *Jurčević, Josip: Die Entstehung des Mythos Jasenovac. Probleme bei der Forschungsarbeit zu den Opfern des II. Weltkrieges auf dem Gebiet von Kroatien*, <https://www.oei.fu-berlin.de/geschichte/soe/rezensionsseite/rezension55.html> (15. 8. 2012.).
- VEČERINA, Jagoda: *Laura Papo Bohoreta – prva sefardska feministkinja*, <https://www.autograf.hr/laura-papo-bohoreta-prva-sefardska-feministkinja/> (22. 10. 2013.).
- Židovi u Mostaru* (dio preuzet iz knjige Vladimira Isaića »Put prognanih od Mostara do Raba 1942–1943«), <http://www.cidom.org/?p=11981> (30. 12. 2018.).

Tuji judovski begunci v Bosni in Hercegovini: v gostoljubnem pribežališču in obdani z ustaškimi zločini (1492–1942–1992)

Anna Maria Grünfelder¹⁰³

Leta 1492 so se iz španske kraljevine pregnani sefardski Judje naselili na ozemlju današnje Bosne in Hercegovine, ki je tedaj že bilo pod osmansko nadlado. Leta 1942 je bilo plodno sobivanje nasilno prekinjeno. V spominih preživelih in potomcev bosansko-hercegovskih Judov sem namreč našla le malo podatkov o gostoljubnem sprejemu tujih judovskih žrtev nacističnega pregona v Bosni in Hercegovini med letoma 1938 in 1942, kar je v nasprotju z duhom večstoletne tradicije zaščite in pomoči preganjanim. Posamezni avtorji spominov omenjajo, da »internacija ni bila tako slaba«, ampak celo humana. Njihovo zgodbo predstavljam v tem prispevku: za judovske skupnosti v državah naslednicah Jugoslavije naj bo doprinos k poznavanju njihove zgodovine, za zgodovinarje izven nekdanje Jugoslavije pa naj služi kot doslej neraziskano gradivo, ki ga je treba vključiti v zgodovino šoe.

Čeprav obstaja zgolj nekaj pičlih arhivskih sledi o nastanku skupnosti tujih judovskih beguncev v bosanskih in hercegovskih mestih – v Banjaluki, Banji Slatini, Brčkem, Derventi in Doboju, Čapljini in Gackem –, je bilo mogoče rekonstruirati usodo teh skupnosti pod ustaško oblastjo. Judovski begunci – večinoma »mali ljudje s skromnim premoženjem« – iz Nemškega rajha, Avstrije, Češkoslovaške, ki so bili po poreklu v glavnem iz Galicije, Bukovine in s poljskih območij Ruskega cesarstva, so tedaj za seboj že imeli izkušnjo begunstva zaradi preganjanja. Ta izkušnja jih je družila z njihovimi bosanskimi in hercegovskimi gostitelji, saj so bili oboji deportirani in so bili skupaj v taboriščih, v glavnem v Jasenovcu in Stari Gradški.

Dokazov o mrtvih v taboriščih nisem našla, saj podatkov o umrlih in preživelih ni. Nekaj več kot 200 tujih Judov iz brčkega okrožja je bilo med 11. in 16. decembrom 1941 v Brčkem žrtev največjega ustaškega pokola izven katerega od ustaških taborišč. Nekateri izvršitelji tega zločina so leta 1945 ujeli partizani, drugi pa niso bili izročeni Jugoslaviji in so se tako izognili sojenju za svoj zločin.

Med preživeli so bili tudi zdravniki, ki jim je uspelo prebegniti na območje pod italijansko oblastjo, v t. i. Drugo cono, in avstrijski zdravniki, specialisti za boj proti epidemijam, ki so prebegnili k partizanom.

103 Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije, Zagreb

Nekaj judovskih beguncev iz Banjaluke je znanih, saj so njihova imena in priimki navedeni v seznamu v prošnji za odpust iz koncentracijskega taborišča, ki pa ni bila odobrena. Morda bodo vsaj ti pri državnih dokumentacijskih službah za žrtve holokausta registrirani kot »žrtve«, čeprav ne bo mogoče ugotoviti, kako so bili ubiti.

Ključne besede: Judje, Bosna in Hercegovina, deportacija, internacija, ubijanje, preživeli

Foreign Jewish Refugees in Bosnia and Herzegovina: In a Hospitable Refuge, Surrounded by Ustasha Crimes (1492–1942–1992)

Anna Maria Grünfelder¹⁰⁴

In 1492, the Sephardic Jews expelled from the Spanish kingdom settled in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, which was already under Ottoman rule at that time. In 1942, however, the fruitful cohabitation was violently interrupted. Contrary to the spirit of the centuries-old tradition of protecting and helping the persecuted, the author of the paper could find very few references to the hospitable reception of foreign Jewish victims of Nazi persecution in Bosnia and Herzegovina between 1938 and 1942 in the testimonies of survivors and descendants of Bosnian-Herzegovinian Jews. Some individuals who shared their testimonies describe the internment as 'not so bad', and even humane. This paper presents their stories: may they serve to the Jewish communities in the successor states of Yugoslavia as a contribution to the knowledge of their history, and to historians outside former Yugoslavia as previously unresearched material to be included in the history of the Shoah.

Although archival traces of the emergence of the communities of foreign Jewish refugees in Bosnian and Herzegovinian towns – in Banja Luka, Banja Slatina, Brčko, Derventa and Doboj, Čapljina and Gacko – are few and far between, it was nevertheless possible to reconstruct the fate of these communities under Ustasha rule. Jewish refugees (predominantly 'small people of modest means') from the German Reich, Austria, and Czechoslovakia, who were for the most part originally from Galicia, Bukovina, and the Polish parts of the Russian Empire had already had the experience of being refugees as a result of persecution. This is what they had in common with the Bosnian and Herzegovinian locals; they had both experienced

104 Anna Maria Grünfelder, PhD in History, Art History and Catholic Theology, Zagreb

deportations and were in extermination and concentration camps together, mainly in Jasenovac and Stara Gradiška.

No evidence of any people killed in the camps has been found, since there are no data on the deaths and survivors. Just over 200 foreign Jews from the Brčko district were killed in the largest Ustasha massacre outside of any Ustasha camps between 11 and 16 December 1941 in Brčko. Some of the perpetrators of this crime were captured by the Partisans in 1945, while others were not extradited to Yugoslavia, thus avoiding trial for their crime.

Among the survivors were doctors who had managed to flee to the area under Italian rule, to the so-called Second Zone, and Austrian doctors, specialised in the fight against epidemics, who joined the Partisans.

Some foreign Jews settled in Banja Luka are known as their first names and surnames are included on the request for release from the concentration camp, which was not approved. These at least could maybe be registered as 'victims' with the national Holocaust documentation services, although their eventual destiny is impossible to ascertain.

Keywords: Jews, Bosnia and Herzegovina, deportation, internment, death, survivors

13. divizija SS Handžar – nastanek, islam in antisemitizem

Domen Kodrič¹

13. divizija SS Handžar je bila divizija SS, ki so jo v večini sestavljali muslimani iz Bosne in Hercegovine. Ustanovitev divizije je Adolf Hitler odobril februarja 1943 na željo Heinricha Himmlerja, ki je v islamski nasilnosti videl potencial za neustrašne vojake. Divizijo so ustanovili za boj proti Titovim partizanom v severovzhodni Bosni. Ker novačenje ni potekalo povsem po načrtih in so morali v divizijo vključiti tudi Hrvate, je Nemcem na pomoč priskočil jeruzalemski veliki mufti Mohamed Amin Al Husajni, ki je za vojake spisal antisemitski pamflet »Islam in judaizem«.

Divizijo so poslali na urjenje v južno Francijo, kjer se je nekaj vojakov neuspešno uprlo, nato pa so jih poslali na urjenje v Nemčijo, kjer so nemški oficirji za bosanske muslimane skovali ime Mujo. Divizija je prisegla tako Hitlerju kot Paveliču in se februarja 1944 vrnila v Bosno. Tam so kmalu zasloveli po svoji brutalnosti in krutem ravnanju predvsem s Srbi, pa tudi z Judi. Leta 1944 so sodelovali v več nemških vojaških operacijah, ob prodoru Rdeče armade leta 1945 pa so se skupaj z Nemci umikali čez Hrvaško in Slovenijo proti Avstriji. Po vojni se je mnogo vojakov 13. divizije SS Handžar pridružilo arabski osvobodilni vojski in se proti Izraelu borilo v 1. arabsko-izraelski vojni v letih 1948 in 1949.

Ključne besede: islam, mufti, antisemitizem, NDH, SS

Potem ko je aprila leta 1941 padla Jugoslavija, so fašisti na območju današnje Bosne in Hercegovine, večine Hrvaške in delov Srbije ustanovili Neodvisno državo Hrvaško, marionetno državo, podrejeno Nemčiji in Italiji, ki jo je vodil Ante Pavelić (1889, Bradina – 1959, Madrid).² NDH je na svojem območju aktivno sodelovala pri genocidu nad Judi, predvsem pa so se lotili iztrebljanja srbskega prebivalstva.³

Na območju Bosne in Hercegovine je živel več kot 700.000 muslimanov, ki se niso čutili dovolj zastopani v novi državni ureditvi. Tako hrvaški ustaši kot tudi srbski četniki so z njimi slabo ravnali, požigali so njihove vasi in pobili veliko muslimanskih civilistov.⁴ Islamski kleriki in izobraženci (ulama) so v mestih, kot so Sarajevo, Mostar, Banjaluka in Tuzla, sprejeli več resolucij, s katerimi so obsodili izživljanje ustašev nad muslimani in Srbi ter pozvali muslimane proti sodelovanju z NDH.⁵

1 Domen Kodrič, muzejski vodnik, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

2 Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration (2)*, Stanford 2001, str. 272.

3 Marko Attila HOARE, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, London 2007, str. 21–22.

4 George LEPRE, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*, Atglen 1997, str. 15–16.

5 HOARE, *The History*, str. 227.

Toda nekateri vplivni Bošnjaki so bili naklonjeni Nemčiji. Muslimanski skupnosti so želeli pridobiti avtonomijo od NDH, čemur je Pavelić ostro nasprotoval, in leta 1942 so Bošnjaki celo pisali Hitlerju, da bi Bosno in Hercegovino priključil Tretjemu rajhu.⁶

Leta 1942 so Titovi partizani postajali vse številčnejši, delovali pa so predvsem na območju NDH. Hrvaške domobranske enote oziroma vojsko NDH so Nemci ocenili kot enote z minimalno bojno vrednostjo. Sposobnejšo nemško vojsko, nastanjeno v Bosni in Hercegovini, so Nemci bolj potrebovali na drugih frontah, zato so za boj proti partizanom potrebovali novo in učinkovito vojaško enoto.⁷

Tako sta 6. decembra 1942 vodja *Waffen-SS Reichsführer-SS* Heinrich Himmler (1900, München – 1945, Lüneburg) in vodilni častnik za rekrutiranje v *Waffen-SS Obergruppenführer und General der Waffen-SS* Gottlob Berger (1896, Gerstetten – 1975, Gerstetten) Hitlerju predlagala ustanovitev muslimanske divizije SS za boj proti Titovim partizanom v severovzhodni Bosni. K ustanovitvi te divizije je prispevalo predvsem Himmlerjevo mišljenje o muslimanih. Bil je navdušen nad islamom in je verjel, da lahko iz muslimanov ustvari neustrašne vojake.⁸ V islamu je videl nasilnost, ki se mu je zdela vojaško primernejša od krščanske nežnosti, idealno pa se mu je zdelo tudi muslimansko prepričanje, da bodo mučeniki, padli v boju, prišli naravnost v raj.⁹

Glede etničnega ozadja in drugih pogojev za sprejetje v SS je Himmler očitno sprejel teorije hrvaških in nemških nacionalistov, ki so trdili, da Hrvati, vključno z muslimani, niso etnični Slovani, ampak arijski potomci Gotov ali Irancev.¹⁰ Ta muslimanska divizija SS je posebna prav zaradi sestave, saj je bila prva divizija, ki je niso sestavljali predvsem Nemci oziroma Germani. Res je, da je bilo v 5. diviziji SS Wiking in 11. diviziji SS Nordland tudi nekaj prostovoljcev iz Belgije, Nizozemske, Danske in Norveške, vendar je bila to prva divizija, v kateri Nemci niso bili v večini, niti ni bila nemška večina predvidena ob njeni ustanovitvi.¹¹ Njen nastanek je spremenil SS v multietnično vojaško silo.

Februarja 1943 je Hitler uradno odobril ustanovitev nove divizije SS. Nekoliko kasneje so jo poimenovali 13. gorska divizija *Waffen-SS Handžar* (hrvaška št. 1) (nem. *13. Waffen-Gebirgs-Division der SS Handschar (kroatische Nr. 1)*, hrv. *13. oružana gorska divizija SS-a Handžar (hrvatska br. 1)*). Himmler se je odločil, da bo rekrutiranje v novo divizijo vodil *SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS* Artur Phelps (1881, Biertan – 1944, Simand). Phelps je pred tem vodil 7. prostovoljno gorsko divizijo SS Prinz Eugen.¹² 18. februarja 1943 je Phelps odpotoval v Zagreb in začel formalna pogajanja z vlado NDH. Na pogajanjih se mu je pridružil odpos-

6 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 15–17.

7 Prav tam.

8 TOMASEVICH, *War and Revolution*, str. 496.

9 George H. STEIN, *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939–45*, Ithaca 1984, str. 182.

10 Chris BISHOP, Michael WILLIAMS, *SS: Hell on the Western Front*, Saint Paul 2003, str. 70.

11 David LITTLEJOHN, *Foreign Legions of the Third Reich. Vol. 1: Norway, Denmark, France*, San Jose 1987, str. 52–54.

12 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 19.

lanec nemškega zunanjega ministrstva Siegfried Kasche (1903, Strausberg – 1947, Zagreb), v imenu Pavelića pa je NDH na pogajanjih predstavljal zunanji minister dr. Mladen Lorković (1909, Zagreb – 1945, koncentracijsko taborišče Lepoglava).¹³

SS in vlada NDH sta imela precej različno predstavo o sestavi in vodenju divizije Handžar. Lorković je predlagal ime ustaška divizija SS in vključitev večjega števila Hrvatov, saj bi izključno muslimanska divizija lahko preveč vplivala na avtonomistične težnje Bošnjakov. Kot kompromis so k imenu divizije dodali besedo »hrvaška« in v sestavo vključili nekaj hrvaških katoliških oficirjev. Vodilne položaje v diviziji so seveda zasedli nemški častniki.¹⁴ Na pogajanjih je prevladalo nemško oziroma Phelpsovo mnenje in NDH je bila z izidom nezadovoljna, predvsem zaradi etnične sestave divizije.¹⁵

20. marca 1943 so začeli 18-dnevno kampanjo po 11 bosanskih okrožjih, da bi novačili muslimane v divizijo. Na kampanjo je Phelps poslal *SS-Standartenführerja* Karla von Kremplerja (1896, Pirot – 1972, Salzburg), specialista za islam, ki je govoril srbohrvaško, pridružil pa se mu je predstavnik vlade NDH dr. Alija Šuljak (1901, Trebinje – 1992, Istanbul). Von Krempler in Šuljak sta se kmalu sprla, ker je von Krempler govoril s srbskim naglasom, pri novačenju pa uporabljal tradicionalne islamske barve in simbole (zeleno barvo in polmesec) namesto ustaških simbolov. 28. marca je bil von Krempler v Sarajevu, kjer so ga pričakali vodja bosanske islamske skupnosti Hafiz Muhamed efendi Pandža (1886, Sarajevo – 1962, Sarajevo) in drugi vodilni muslimanski politiki, ki niso sodelovali z ustaši. Šuljak je bil seveda besen in je zahteval, da von Kremplerja nemudoma odstranijo, vendar je SS njegove pritožbe ignoriral in von Krempler je nadaljeval z rekrutiranjem. V divizijo je vključeval celo dezerterje iz domobranske vojske NDH.¹⁶

Bošnjaki so se v divizijo vključevali, ker so jim obljubljali dobro plačilo, pa tudi varstvo za njihove družine, in ker so bili mnogi brezposelni, je bila pridružitve diviziji dokaj privlačna. Emblem divizije je bil handžar, vzhodnjaški bojni nož oziroma meč, ki so ga uporabljali Turki v stoletjih, ko so okupirali Bosno. Del uniforme je bil tudi fes, v muslimanskem okolju moško pokrivalo, ki so ga na Balkan prinesli Osmani. Himmler je za divizijsko pokrivalo določil fes, ker so takšna pokrivala nosili tudi bosanski regimenti v avstro-ogrski vojski. Fes so nosili vsi člani divizije, ne glede na njihov etnični izvor, nemški častniki pa so lahko uporabljali tudi običajno kapo. Na pokrivalo sta bila všita lobanja in SS-ovski orel s svastiko, obstajali pa sta siva (bojna) in rdeča (paradna) različica pokrivala.¹⁷ V divizijo so vpoklicali tudi več imamov, islamskih duhovnikov, za vodenje molitev in drugih verskih potreb muslimanskih vojakov.¹⁸

13 TOMASEVICH, *War and Revolution*, str. 497–498.

14 Prav tam, str. 498.

15 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 22–24.

16 Prav tam, str. 24–28.

17 STEIN, *The Waffen SS*, str. 182.

18 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 75.

Slika 7: Bojni nož handžar na simbolu 13. divizije SS, po katerem je dobila ime.
(Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:13th_SS_Division_Logo.svg)

Aprila 1943 je na pomoč pri rekrutiranju muslimanov v Bosno prišel jeruzalemski veliki mufti Mohamed Amin Al Husajni (Mohammad Amin al-Husayni; 1897, Jeruzalem - 1974, Bejrut).¹⁹ Al Husajni se je v prvi svetovni vojni boril na strani Osmanskega cesarstva, od zgodnjih dvajsetih let 20. stoletja pa je aktivno sodeloval v antisemitskem gibanju na Bližnjem vzhodu. Leta 1921 je, star komaj 24 let, postal jeruzalemski veliki mufti, najvišji predstavnik islamske skupnosti.²⁰ Do leta 1937 je deloval v britanski mandadni Palestini, kjer je kot vnet arabski nacionalist močno nasprotoval sionističnemu gibanju, potem pa je moral od tam zbežati zaradi svojega protibritanskega vedenja. Najprej je odšel v Libanon in Irak, med drugo svetovno vojno pa je zatočišče našel v fašistični Italiji in Nemčiji.²¹

Čeprav je bil Al Husajni nedvomno zagret antisemit, je pri njem bolj izrazito opaziti antisizionizem. Deloval je torej proti judovstvu nasploh, najbolj zavzeto pa se boril predvsem proti krepitvi judovske nacionalne zavesti in prizadevanjem za judovsko samostojno državo Izrael. Najbrž je vedel tudi za koncentracijska taborišča in jim ni nasprotoval, a najbolj si je prizadeval odstraniti ali izseliti vse Jude z Bližnjega vzhoda, predvsem Palestine.²²

Mufti je Bosno in Hercegovino obiskal že aprila 1942, ko je pristal na banjaluškem letališču. Takrat ga je gostil Karl von Kremler, ki je poleg srbohrvaščine govoril tudi tekoče nemško in turško. Aprila 1943 je v Bosno in Hercegovino torej prispel z namenom, pomagati pri novačenju muslimanov v divizijo SS Handžar.²³ Med 30. marcem in 10. aprilom je obiskal Zagreb, Sarajevo in Banjaluko, kjer se je sestal z najvišjimi predstavniki muslimanske skupnosti. Muslimane je prepričeval, da naj

19 Marko Attila HOARE, *Bosnian Muslims in the Second World War*, New York 2013, str. 53.

20 Zvi ELPELEG, *The Grand Mufti: Haj Amin Al-Hussaini, Founder of the Palestinian National Movement*, London 2007, str. 7-10.

21 Francis R. NICOSIA, *The Third Reich and the Palestine Question*, New Jersey 2000, str. 85-87.

22 Michael A. SELLS, Holocaust Abuse: The Case of Hajj Muhammad Amin al-Husayni, *Journal of Religious Ethics*, 43, 2015, št. 4, str. 730.

23 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 31-33.

prekličejo ali ignorirajo resolucije, nastrojene proti NDH, ki jih je nekaj mest sprejelo leta 1941. Novembra 1943 je med urjenjem v Nemčiji obiskal tudi samo divizijo Handžar. Za vojake divizije Handžar je napisal pamflet z naslovom *Islam in judaizem* (nem. *Islam und Judentum*), ki se je končal z besedami: »Prišel bo dan sodbe, ko bodo muslimani popolnoma uničili Jude. In vsako drevo, za katerim se skriva Jud, bo reklo: 'Za menoj se skriva Jud, ubij ga!'«²⁴

Slika 8: Vojaki 13. divizije SS Handžar prebirajo pamflet *Islam in judaizem*.

(Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101III-Mielke-036-23,_Waffen-SS,_13._Gebirgs-Div._%22Handschar%22.jpg)

Kljub podpori jeruzalemskega muftija nacistom ni uspelo zbrati dovolj muslimanov za divizijo. Himmler je takrat dovolil, da 10 odstotkov divizije zapolnijo s katoliškimi Hrvati, vendar ker se novačenje med muslimani ni izboljšalo, je bilo na koncu v divizijo sprejetih 2800 katoliških Hrvatov, veliko več, kot si je Himmler sprva želel. Ob teh Hrvatih naj bi bilo v diviziji še 23.200 muslimanov, divizijo pa so vodili nemški častniki, ki so bili pred tem v rezervni sestavi drugih divizij SS.²⁵ Natančnega števila vojakov v diviziji ne poznamo, saj nekateri tudi pravijo, da je divizijo sestavljalo 26.000, 21.000²⁶ ali celo 17.000 vojakov²⁷.

Divizijo so poslali na urjenje v Villefranche-de-Rouergue v južni Franciji. Čeprav je bila uradno že formirana, še vedno ni imela uradnega imena. 9. avgusta je vodstvo divizije prevzel *SS-Oberführer* Karl-Gustav Sauberzweig (1899, Wysoka – 1946,

²⁴ Shaul SHAY, *Islamic Terror and the Balkans*, Herzliya 2009, str. 33.

²⁵ LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 35; TOMASEVICH, *War and Revolution*, str. 498–499.

²⁶ LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 138–139.

²⁷ Philip J. COHEN, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, College Station 1996, str. 101.

koncentracijsko taborišče Neuengamme), ki sicer ni znal srbohrvaško, vendar si je hitro pridobil spoštovanje mož v diviziji.²⁸ Med urjenjem je v noči s 16. na 17. september prišlo do upora, ki je bil hitro zatrt, od 80²⁹ do 150³⁰ upornikov pa je bilo nemudoma usmrčenih. Nemci so sklepali, da so za upor krivi Titovi partizani, ki jim je bilo naročeno, da se infiltrirajo v divizijo, se izurijo in dobijo prvovrstno orožje. Zaradi tega so iz divizije izključili 825 Bošnjakov, ki so bili »politično nezanesljivi«. 265 vojakov divizije ni hotelo zapustiti, zato so pristali v koncentracijskem taborišču Neuengamme in več deset jih je tam tudi umrlo.³¹

Zaradi upora so divizijo premestili v vas Neuhammer (pol. Świętoszów) v Šleziji, ki je bila takrat del Nemčije, danes pa spada k Poljski. Urjenje se je uspešno nadaljevalo in v tem času so nemški oficirji za bosanske muslimane skovali ime Mujo.³² 9. oktobra 1943 so divizijo uradno poimenovali v 13. prostovoljno gorsko divizijo SS (hrvaška), vendar so jo že hitro preimenovali v 13. gorska divizija Waffen-SS Handžar (hrvaška št. 1).³³ Primarne bojne in bojno-podporne enote so bile: 27. in 28. gorski lovski polk Waffen-SS, 13. gorski artilerijski polk SS, 13. gorski tankovsko-lovski odred SS, hrvaški konjeniški odred SS in 13. gorski izvidniški bataljon SS.³⁴ Divizija je prisegla tako Hitlerju kot Paveliču, nato pa se je 15. februarja 1944 z vlakom vrnila v NDH.³⁵

Divizija Handžar je kmalu postala znana po svoji brutalnosti, in to ne samo v boju, temveč tudi v ravnanju s srbskimi in judovskimi civilisti.³⁶ Velike vloge pri iztrebljanju Judov v NDH ni imela, saj so do leta 1944, ko je začela delovati na območju Bosne in Hercegovine, večino tamkajšnjih Judov že odpeljali v koncentracijska taborišča.³⁷ Primarna naloga divizije je bila boj proti Titovim partizanom na približno 6000 km² velikem ozemlju med rekami Savo, Bosno, Drino in Sprečo. Tam so se borili predvsem proti 3. partizanskemu korpusu. Himmlerju se je zavarovanje tega območja zdelo ključno za varovanje pomembne kmetijske pokrajine Srem, kjer so bila naselja tako imenovanih *Volksdeutscherjev*.³⁸

Leta 1944 je divizija sodelovala v desetih vojaških operacijah. Omeniti velja operacijo *Maibaum*, v okviru katere je imela divizija Handžar nalogo zavzeti Tuzlo in Zvornik.³⁹ Prav v Zvorniku je aprila 1944 patrolja divizije Handžar odkrila in pobila skupino Judov, ki so se tam skrivali in izdajali za katolike. Z Judi so imeli opravka

28 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 52.

29 TOMASEVICH, *War and Revolution*, str. 499.

30 COHEN, *Serbia's Secret War*, str. 101–102.

31 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 107.

32 Prav tam, str. 64.

33 STEIN, *The Waffen SS*, str. 181.

34 Klemen KOCJANČIČ, Pregled enot in ustanov Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 2, str. 187.

35 TOMASEVICH, *War and Revolution*, str. 499.

36 Mitja VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station 2003, str. 180.

37 Gordon WILLIAMSON, *The SS: Hitler's Instrument of Terror. The Full Story from Street Fighters to the Waffen-SS*, Saint Paul 2004, str. 123.

38 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 143–145.

39 Prav tam, str. 187–194.

še poleti 1944, ko je del divizije stražil madžarske judovske delavce, ki so bili prisiljeni utrditi obrambo Tuzle. Z njimi so ravnali izjemno kruto, 22 pa so jih ustrelili, ko niso bili več sposobni delati.⁴⁰

Potem ko je Tito pripadnikom divizije 17. avgusta 1944 ponudil amnestijo, so mnogi iz nje dezertirali. Med hudimi septembrskimi boji je tako dezertiralo okoli 2000 Bošnjakov, ki so s seboj odnesli tudi orožje. Okoli 700 od teh se je pridružilo partizanom. Dezerterstvo se je nadaljevalo, ko so del divizije premestili v okolico Zagreba, saj vojaki niso hoteli zapustiti Bosne. Januarja 1944 je bilo v diviziji zgolj 5 odstotkov Nemcev, novembra istega leta pa že 50 odstotkov, saj so morali dezerterte vsaj deloma nadomestiti z novimi, večinoma nemškimi vojaki.⁴¹

Zaradi prodora partizanov in Rdeče armade z vzhoda se je morala divizija počasi umikati skupaj z drugimi nemškimi in hrvaškimi enotami. Sredi novembra 1944 se je umaknila iz Bosne. Od decembra 1944 do januarja 1945 se je frontna linija nekoliko ustalila, marca 1945 pa se je divizija pridružila še zadnjemu poskusu protiofenzive proti Rdeči armadi v operaciji *Frühlingserwachen*.⁴² Divizija je bila na slovenskem ozemlju prisotna aprila in maja 1945, ko se je z drugimi nemškimi enotami umikala čez Slovenijo proti Avstriji.⁴³ Pred umikom v Avstrijo je več divizijskih imamov iz 28. regimenta prosilo vodstvo divizije, da bi se s svojimi možmi skušali vrniti v domovino.⁴⁴ Večino teh so partizani ujeli in okoli 1400 naj bi jih po vojni postrelili. 12. maja so se zadnji ostanki divizije na avstrijskem Koroškem predali britanski vojski.⁴⁵

Po vojni so Britanci Jugoslaviji izročili 38 članov divizije. 10 so jih obsodili na smrt. 28 jih je dobilo zaporne kazni od 5 let do dosmrtnega zapor, vendar so bili vsi predčasno izpuščeni, zadnji leta 1952.⁴⁶ Nekaj sto nekdanjih članov divizije Handžar se je prostovoljno pridružilo arabski osvobodilni vojski in se proti Izraelu borilo v 1. arabsko-izraelski vojni v letih 1948 in 1949. Po tej vojni je Irak povabil 2500 bosanskih muslimanov, da se priselijo v Irak, Sirija pa je zaprosila za premestitev 8000 bošnjaških beguncev v Sirijo, da bi jih vključila v sirske oborožene sile.⁴⁷ Tako so se člani 13. gorske divizije SS Handžar bojevali proti Judom tudi po drugi svetovni vojni.

40 Terry GOLDSWORTHY, *Valhalla's Warriors: A History of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941–1945*, Indianapolis 2010, str. 110.

41 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 253, 264–271.

42 Prav tam, str. 276–291.

43 KOČJANČIČ, *Pregled enot*, str. 187.

44 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 300–303

45 Kurt W. BÖHME, *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. Band I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*, Bielefeld 1962, str. 107–109.

46 LEPRE, *Himmler's Bosnian Division*, str. 311–313.

47 Seth FRANTZMAN, Jovan ČULIBRK, *Strange Bedfellows: The Bosnians and Yugoslav Volunteers in the 1948 War in Israel/Palestine*, *Istorija*, 20, 2009, št. 1, str. 190–195.

Literatura

- BISHOP, Chris, WILLIAMS, Michael: *SS: Hell on the Western Front*. Saint Paul: MBI Publishing, 2003.
- BÖHME, Kurt W.: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. Band I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*. Bielefeld: Ernst und Werner Giesekeing, 1962.
- COHEN, Philip J.: *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. College Station: Texas A&M University Press, 1996.
- ELPELEG, Zvi: *The Grand Mufti: Haj Amin Al-Hussaini, Founder of the Palestinian National Movement*. London: Routledge, 2007.
- FRANTZMAN, Seth J., ČULIBRK, Jovan: Strange Bedfellows: The Bosnians and Yugoslav Volunteers in the 1948 War in Israel/Palestine. *Istorija*, 20, 2009, št. 1, str. 189–200. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- GOLDSWORTHY, Terry: *Valhalla's Warriors: A History of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941–1945*. Indianapolis: Dog Ear Publishing, 2010.
- HOARE, Marko Attila: *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi, 2007.
- HOARE, Marko Attila: *Bosnian Muslims in the Second World War*. New York: Oxford University Press, 2013.
- KOCJANČIČ, Klemen: Pregled enot in ustanov Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 2, str. 183–195. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- LEPRE, George: *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*. Atglen: Schiffer Publishing, 1997.
- LITTLEJOHN, David: *Foreign Legions of the Third Reich. Vol. 1: Norway, Denmark, France*. San Jose: Bender Publishing, 1987.
- NICOSIA, Francis R.: *The Third Reich and the Palestine Question*. New Jersey: Transaction Publishers, 2000.
- SELLS, Michael A.: Holocaust Abuse: The Case of Hajj Muhammad Amin al-Husayni. *Journal of Religious Ethics*, 43, 2015, št. 4, str. 723–759. Tallahassee: Florida State University.
- SHAY, Shaul: *Islamic Terror and the Balkans*. Herzliya: The Interdisciplinary Center, 2009.
- STEIN, George H.: *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939–45*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
- TOMASEVICH, Jozo: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration (2)*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- VELIKONJA, Mitja: *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press, 2003.
- WILLIAMSON, Gordon: *The SS: Hitler's Instrument of Terror. The Full Story from Street Fighters to the Waffen-SS*. Saint Paul: Zenith Press, 2004.

The 13th Waffen Mountain Division of the SS Handschar – Formation, Islam and Antisemitism

Domen Kodrič⁴⁸

The 13th Waffen Mountain Division of the SS Handschar (1st Croatian) was an SS division composed mostly of Muslims from Bosnia and Herzegovina. The creation of the division was approved by Adolf Hitler in February 1943 at the request of Heinrich Himmler, who saw the potential for fearless soldiers in Islamic violence. The division was formed to fight Tito's partisans in north-eastern Bosnia. Since the recruitment did not go as planned and the Croats had to be included in the division, the Grand Mufti of Jerusalem, Mohammad Amin al-Husayni, came to help the Germans, and wrote the antisemitic pamphlet 'Islam and Judaism' for the soldiers.

The division was sent on a training exercise in southern France, where a few soldiers failed to organise a full revolt, after which they were sent on a training exercise in Germany, where German officers coined the name Mujo for Bosnian Muslims. The Division swore allegiance to both Hitler and Pavelić and returned to Bosnia in February 1944. There they soon became famous for their brutality and cruel treatment of the Serbs in particular, but also of the Jews. They participated in several German military operations in 1944. As the Red Army was advancing in 1945, the division retreated together with the Germans through Croatia and Slovenia towards Austria. After the war, many soldiers of the Handschar Division joined the Arab Liberation Army and fought Israel in the First Arab-Israeli War between 1948 and 1949.

Keywords: Islam, Mufti, antisemitism, Independent State of Croatia (NDH), SS

48 Domen Kodrič, Museum Guide, Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor

Uloga Jasenovca u ustaškom genocidu u Bosanskoj krajini

Ivo Goldstein¹

Jasenovački logorski kompleks bio je najveći logor smrti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), a funkcionirao je od kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. godine. U Jasenovcu je tijekom rata pogubljeno od 80 000 do 100 000 ljudi, od kojih su preko polovica bili Srbi, potom Romi, Židovi i druge nacionalnosti (Hrvati, Muslimani-Bošnjaci, Slovenci i drugi).

Logorski kompleks bio je centralno postavljen u odnosu na značajne židovske zajednice od Karlovca do Dunava. Logor se nalazio u blizini značajnih koncentracija srpskog stanovništva u Baniji i Kordunu, sjevernoj Bosni i zapadnoj Slavoniji, koje se također planiralo deportirati. Isto vrijedi i za Rome kojih je bilo mnogo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i sjevernijim dijelovima Bosne.

Sve su njih ustaše planirale deportirati i u dobrom su dijelu ostvarile svoj naum. U užem smislu to još više vrijedi za Bosansku krajinu, budući da je iz nje stradao velik broj pripadnika srpske i židovske zajednice.

Vrhunac zločina dogodio se u ljeto 1942. kad je, nakon nacističko-ustaške ofenzive na Kozaru, s tog područja iseljeno oko 68 500 muškaraca, žena i djece. Njih najmanje 15 000 ubijeno je u jasenovačkom logorskom kompleksu, a mnogi drugi na drugim mjestima.

Ključne riječi: ustaše, NDH, genocid, Jasenovac, Bosna i Hercegovina, Bosanska krajina, Srbi, Židovi

Jasenovački logorski kompleks bio je najveći logor smrti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) koji je funkcionirao od kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. godine. U Jasenovcu je tijekom rata pogubljeno od 80 000 do 100 000 ljudi, od kojih su preko polovica bili Srbi, potom Romi, Židovi i druge nacionalnosti (Hrvati, Muslimani-Bošnjaci, Slovenci i drugi).²

Logorski kompleks bio je centralno postavljen u odnosu na značajne židovske zajednice od Karlovca do Dunava. Logor se nalazio u blizini značajnih koncentracija srpskog stanovništva u Baniji i Kordunu, sjevernoj Bosni i zapadnoj Slavoniji, koje se također planiralo deportirati. Isto vrijedi i za Rome kojih je bilo mnogo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Slavoniji i sjevernijim dijelovima Bosne.

1 Dr. sc. Ivo Goldstein, redoviti profesor, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

2 O broju žrtava vidi: Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac*, Zaprešić – Jasenovac, 2018., str. 772 i dalje.

Sve su njih ustaše planirale deportirati i u dobrom su dijelu ostvarile svoj naum. U užem smislu to još više vrijedi za Bosansku krajinu, budući da je iz nje stradao velik broj pripadnika srpske i židovske zajednice.

Vrhunac zločina dogodio se u ljeto 1942. kad je, nakon nacističko-ustaške ofenzive na Kozaru, s tog područja iseljeno oko 68 500 muškaraca, žena i djece. Njih najmanje 15 000 ubijeno je u jasenovačkom logorskom kompleksu, a mnogi drugi na drugim mjestima.

U srpskim selima jasenovačkog kraja uhićenja istaknutijih osoba zaredala su već u proljeće 1941. godine. Ustaški logornik iz Kostajnice još je 8. srpnja 1941. godine, u dopisu kojeg je poslao u Zagreb, objašnjavao kako bi se trebalo iseliti »od 900 do 2213 stanovnika sela Slabinje« (danas u sastavu općine Hrvatska Dubica na Uni, 24 kilometra jugozapadno od Jasenovca – op. a.), dakle Srba, čime bi se napravilo mjesta za »bijedne Hrvate« te »pripadajući dio slovenskih doseljenika«.³ Time bi se »postigla neprekinuta linija hrvatskih sela od Dvora na Uni do Jasenovca, a što to znači sa strateškog gledišta (...) nije potrebno posebno naglašavati«.⁴ Dakle, ideja o etnički čistom prostoru (očišćenom od Srba) oko Jasenovca na kojemu bi se naselili Hrvati i Slovenci imala je i sigurnosni aspekt. Naime, potencijalno neloyalno stanovništvo trebalo je odmaknuti od jasenovačkog logora.

Te su ideje realizirane u sljedećim mjesecima. Neposredan povod za ustašku akciju pronađen je u jačanju partizanskog pokreta na Kozari i Prosari – planinama koje su bile vrlo prikladne za skrivanje, okružene srpskim naseljima koja su davala potporu ustanku. Partizani su prve uspješne napade na oružničke postaje u okolici Bosanske Dubice izveli već u kolovozu 1941. godine. U rujnu i listopadu napadi su pojačavani u smjeru Jasenovca, da bi koji dan prije nove 1942. godine partizani oslobodili sva sela južno od Jasenovca, uključujući i Gradinu. Otjeravši jednu jaču ustašku patrolu koja se iskrcala na desnoj obali, partizani su čak pripucali na logor, pri čemu su ubili nekoliko ustaša i logoraša. Na logor su zapucali još jednom, dana 6. siječnja.⁵

Za zapovjedništvo jasenovačkog logora to su bile provokacije koje se nisu mogle tolerirati. Uostalom, u Jasenovcu su bile stacionirane jedinice sposobne za brz odgovor, jer one dotad nisu samo čuvale logor, već su i stjecale iskustvo na »posebnim zadacima«. Na primjer, u prosincu 1941. pod komandom Vjekoslava Maksa Luburića (Ljubuški, 1913. – Carcaixent, 1969.) jasenovačke su ustaše sudjelovale u velikoj ustaško-domobranskoj ofenzivi na partizane i srpska sela sjevernog Korduna. U rano jutro 21. prosinca dvije jasenovačke ustaške satnije opkolile su srpsko selo Prkos Lasinjski na desnoj obali Kupe (20-ak kilometra istočno od Karlovca) i pohvatale

3 Radilo se o provedbi sporazuma između NDH i Reicha iz lipnja 1941. o, s jedne strane, useljavanju Slovenaca iz sjeveroistočnih dijelova Slovenije u NDH, kako bi se na njih naselili Nijemci, a s druge o istjerivanju 250 000 Srba iz NDH u Srbiju: Rafael BRČIĆ, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, *Prilozi*, 9/1, 1973., br. 9/1, str. 301–312; Ivo GOLDSTEIN, Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine, u: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, Ljubljana, 2006., str. 595–605; opširno: Filip ŠKILJAN, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.

4 Hrvatski državni arhiv (HDA): HR-HDA-1076, Ured za podržavljeni imetak. Ministarstvo državne riznice. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove: Ponova, SO-OS, kut. 441, br. 324/1941.

5 O tome detaljnije vidi: GOLDSTEIN, *Jasenovac*, str. 643–648.

cjelokupno stanovništvo – 440 žena, djece i starijih muškaraca, jer su mladi muškarci uglavnom pobjegli u šumu. Zatočili su ih nedaleko u Lasinji te su ih odande tijekom tri naredne noći odvodili u obližnju šumu i ubijali. Nitko od 440 pokupljenih Prkoščana nije preživio, a spaljeni Prkos ostao je najtemeljitije »očišćeno« srpsko selo u Hrvatskoj 1941.⁶ Akcije u Prkosu i oko njega bile su svojevrsna priprema za akcije »dizanja sela« u narednim mjesecima.

»Dizanja sela« bit će vojne akcije u kojima će se cjelokupno civilno stanovništvo srpskih sela uhićivati i deportirati u jasenovački logorski kompleks. Sela bi potom bila opljačkana i u pravilu spaljena (osim onih koja su predviđena za neke druge naseljenike).

Tako su ustaše (ukupno oko 1200 vojnika, od kojih je dio bio stacioniran u Jasenovcu) samo pričekale da iz Zagreba stigne Maks Luburić pa su 8. i 9. siječnja 1942. pod njegovim vodstvom, uz prethodnu artiljerijsku pripremu, prešle Savu i krenule na Gradinu, Draksenić i okolna sela.

Slika 9: Vjekoslav Maks Luburić – »general Drinjanin«, između 1941. – 1945.

(Izvor: Muzej Jugoslavije, Beograd; u javnoj domeni, dostupno na:

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1140012>)

Kad su vidjeli da ustaše dolaze, partizani su se, praktički bez gubitaka i zajedno s dijelom stanovništva, povukli prema Prosari. Ustaše je u Gradini dočekalo dvjestotinjak civila koji se nisu uspjeli povući. Oni su odvedeni preko Save u Logor III (Ciglana), a potom su ih ustaše nekoliko dana kasnije vratile u selo i tamo pobile. Seosku su crkvu i većinu kuća spalile. U Drakseniću je ustaše dočekaao velik broj

6 Arhiv Spomen područja Jasenovac (A-SPJ): A-SPJ, neinventirano, iz: VIA (Vojnoistorijski arhiv, Beograd), kut. 5, br. reg. 30/1-2, donacija M. Sobolevskog; Slavko GOLDSTEIN, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007., str. 344–347.

civila, uglavnom žena i djece. Akcija kojom se tobože trebalo protjerati partizane tada je pokazala svoje pravo, genocidno lice. O tome su svjedočile Mara Blagojević i Anka Pavković: »U kuću nam je ušlo osam ustaša s puškama. Natjerali su nas da odemo u crkvu jer da nas poziva ustaški komandant Luburić da nam tamo održi govor (...) Ulazimo u crkvu. Vidimo više ustaša s obje strane, nedaleko od vrata (...) Opkolili su nas. Počeli su nas bosti bajunetama. Zadobila sam desetak rana po vratu, glavi i po rukama. Udarali su nas bajunetima, kundacima i ašovima. Padali smo jedni na druge pod udarcima i ubodima (...) Ja sam pala s grupom oko mene.« Četrnaestogodišnji je Miloš Batajić u grupi koju su ustaše napale bajunetama pred crkvom »lupio glavom u željeznu ogradu, izgubio svijest i pao u jarak«. Izgledalo je da je mrtav pa je tako preživio.⁷ Preživjele su još samo Mara Blagojević i Anka Pavković te Ankina kći Radojka koja je imala šest godina. Svi ostali su pobijeni, a Draksenić je u potpunosti spaljen. Dva oružnička izvještaja o pokolju prikrivaju krivce i narav zločina, ali daju naslutiti što se zapravo dogodilo: u jednom je izvještaju u Drakseniću »neprijatelj ostavio 200 mrtvih«, a po drugom »...partizana je za vrijeme borbe poubijano od strane domobrana oko 30, a 21 je zarobljen«. Ustaše su poubijale oko 130 partizana. Partizani koji su se ubrzo vratili u selo u crkvi su zatekli 73 žrtve, a oko crkve prebrojili su još 17 leševa. Svjedočili su »da su iznakaženi leševi ležali po cijelom selu«. Kad se usporede i kombiniraju podaci iz oružničkih i partizanskih izvora i svjedočenja šačice preživjelih, uočava se da oružnički izvjestitelji žele nevješto prikriti ubijanje civila, ali da se sve ostalo u načelu slaže. U Drakseniću su popisane 204 civilne žrtve.

Genocidni zločini u Gradini i Drakseniću postali su obrazac po kojem će ustaše djelovati u narednim mjesecima. Da bi imali izgovor za napad na srpska sela, tvrdili su da ta sela pomažu partizanima i služe za vezu između partizanskih jedinica sjeverno od Save i središnjeg partizanskog teritorija u Bosanskoj krajini, Baniji, na Kordunu i u Lici.

Partizani su provodili razne akcije. U travnju su upali u Bosansku Dubicu, kupovali raznu robu po dućanima te ubili četvoricu ustaša i jednog oružničkog narednika. Nije poznato jesu li im pritom neposredno pomagali stanovnici okolnih srpskih sela. Naravno da su mnogi od njih simpatizirali partizane, ali su u strahu od ustaša i Nijemaca pred njima nastojali ispasti neutralni. Mnoga su sela stoga kolektivno prešla na katoličanstvo.

Da bi nastavio i proširio akcije takve vrste, Maks Luburić je trebao dobiti i formalne ovlasti. Temeljem dozvole svemoćnog Eugena Dide Kvaternika (Zagreb, 1910. – Rio Cuarto, 1962.) tih je mjeseci Ustaška obrana prerasla u vojnu formaciju koja je imala dozvolu »redarstvenog djelovanja« na području od Dubice na zapadu do Okučana i Stare Gradiške na istoku i od Psunja na sjeveru do Prosare na jugozapadu, čime

7 *Ratna sećanja iz NOB 1941–1942: Kozara*, knj. 1, ur. Radomir Petković, Beograd, 1981., str. 878–884; Milenko JAJČANIN, Đuro KOTUR, Uroš RELJANOVIĆ, Pokolj u Drakseničkoj crkvi, u: *Krajiške brigade*, ur. Ljubo Babić et al., Ljubljana, 1954., str. 153–154; Dragoje LUKIĆ, *Rat i djeća Kozare*, Beograd, 1990., str. 48; *Mi smo preživeli...: Jevreji o Holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd, 2001., str. 63; Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1, Beograd – Jasenovac, 1986., str. 217, 246; Dejan MOTL, *Donja Gradina, od sela do memorijala*, Donja Gradina, 2016., str. 22, 30.

se oko Jasenovca stvarao svojevrsni »sigurnosni pojas«. S prvotnih 1000 ljudi, ustaška je obrana u narednim mjesecima brojčano narasla na 2500 ljudi.

General Edmund Glaise von Horstenau (Braunau am Inn, 1882. – logor Langwasser, 1946.) htio je da se spriječe napadi na srpska sela (poput onoga na Draksenić), te je 24. veljače iz njemačke komande u Zagrebu naredeno da se »tri jasenovačke ustaške čete (ukupno 230 vojnika) podčine 718. diviziji Wehrmachta«.

Međutim, to očito nije dalo rezultata, već upravo suprotno.⁸ Naime, baš je tih tjedana, počevši od ožujka pa sve do listopada, jasenovačka ustaška posada, ponekad uz pomoć ustaša iz drugih garnizona, »očistila« pedesetak srpskih sela na potezu od Slavenskog Broda i Gradiške do Sunje i Siska, u porječju Save i pritoka. Ustaše bi noću ili u zoru opkolile selo i uglavnom nisu ubijale stanovnike (za razliku od Draksenića), ali bi pokupile cjelokupno stanovništvo i otpremale ga u Jasenovac. Pretežno su to bile žene, djeca i stariji ljudi, jer su za vojsku sposobni muškarci uspijevali pobjeći, mnogi i u partizane. Sve je bilo popraćeno sustavnom pljačkom opustjelih kuća, maltretiranjem i mjestimičnim ubijanjem na licu mjesta, ponegdje i paležom dijelova ili cijelih sela.

Ustaške jedinice stacionirane u Jasenovcu su u ožujku i travnju 1942. u jasenovački logor deportirale Srbe iz sela Jablanca i Mlake, iako su se oni prethodno pokatolili. Noć prije upada u Jablanac ustaše su pucale po selu tvrdeći da je počeo partizanski napad. Onda su u blizini ostavili tri leša, za koje su lažno tvrdili da se radi o mrtvim ustašama ubijenim u napadu prethodne noći (bila su to tijela jasenovačkih logoraša obučena u ustaške uniforme). Sutradan je ustaška jedinica s Luburićem na čelu ušla u selo. Mještani su sakupljeni ispred škole pa im je Luburić održao govor u kojem im je objasnio da se zbog opasnosti od partizana njih, odnosno stanovnike sela treba skloniti na sigurno. Nakon toga žene i djeca otpremljeni su lađom u Jasenovac, a muškarci su dijelom pobijeni u selu, a dijelom odmah otpremljeni na rad u Reich. U Mlaci je, prema nekim (neprovjerenim) izvorima, došlo do sukoba u seoskoj gostionici u kojoj su mještani ubili trojicu ustaša, te je uslijedila ustaška odmazda. Prema drugima, neke su ustaše upale u selo i bez povoda počele pucati, na što je stigla druga grupa ustaša tvrdeći da je netko iz sela pucao po ustašama. Svejedno je koja je verzija priče istinita, budući da je epilog bio manje-više isti kao i u slučaju Jablanca. Čini se da je napad na Mlaku jednog proljetnog dana vidio starogradiški zatočenik, zagrebački sveučilišni profesor i književni historičar Antun Barac⁹, koji je opazio da »sve više gore daleka sela« (oba su sela oko 30 kilometara udaljena od Stare Gradiške). U noći od 6. na 7. svibnja, nakon jednog oružanog incidenta, ustaše su blokirale selo Ušticu i sam Jasenovac te u njima uhitile cjelokupno srpsko stanovništvo i odvele ga u logor. Mlađi su muškarci 17. svibnja odvedeni na rad u Reich, a dio je zadržan u logoru. Žene s djecom odvedene su u Staru Gradišku.¹⁰

8 Davor KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Zagreb, 2009., str. 169–171; MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 164, 165, 328; Slavko GOLDSTEIN, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić, 2016., str. 48–53.

9 Antun Barac rodio se u Kamenjaku kod Crikvenice 1894. godine, a umro je u Zagrebu 1955. godine. Za više podataka o njemu vidi: Barac, Antun, u: *Hrvatski biografski leksikon*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1253> (1. 9. 2019.).

10 HR-HDA-421, JT SRH, kut. 129, Optužnica Pavelić – Artuković, 7a. Zapisnici svjedoka, Zvonimir Polić; MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 303, 304, 317; Antun BARAC, *KZSTG*,

Slika 10: Spomenik »Cvijet« Bogdana Bogdanovića u Spomen području Jasenovac (Foto: Marjetka Bedrač, fotografija u boji)

Slika 11: Model spomenika koji se nalazi na putu prema »Cvijetu« s ilustracijom rasporeda baraka u »Ciglani« (Jasenovac III) za vrijeme postojanja logora. (Foto: Marjetka Bedrač, fotografija u boji)

Jasenovac, 1978., str. 87–88; Amir OBHOĐAŠ, Mario WERHAS, Bojan DIMITRIJEVIĆ, Zvonimir DESPOT, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945. (Druga knjiga, rujan 1943. – svibanj 1945.)*, Zagreb, 2013., str. 93.

Samo nekolicini deportiranih bilo je dopušteno da se vrate u svoja sela ili su se spasili bijegom, dok je velika većina pobijena u Jasenovcu. Proporcionalno je najviše stradala Mlaka, gdje je ubijeno oko 80 % predratnih stanovnika. U ustaškom i nacističkom teroru stradalo ih je preko 700 (imenom i prezimenom popisano ih je 690), a znatan dio njih u jasenovačkom logorskom kompleksu.¹¹

U »očišćenim« selima (Mlaka, Jablanac, Uštica i druga sela) zapovjedništvo jasenovačkih logora organiziralo je ekonomije i druge pomoćne službe s manjim posadama i odgovarajućim brojem logoraša detaširanim iz Logora III (Ciglana) ili iz Stare Gradiške. Kako su baš u to vrijeme po čitavoj NDH počela masovna uhićivanja Roma, oni su planski, prije likvidacije, dovođeni na te ekonomije. Dovođeno je i novo stanovništvo iz »pasivnih« krajeva, ponajprije iz Hercegovine (npr. Ante Zrinušić, jedan od notornih jasenovačkih koljača, stigao je iz Hercegovine u Jasenovac sa ženom i troje djece). »U Jasenovcu se smije naseliti samo Hercegovac.« ustvrdio je Josip Duvančić (inače iz sjeverne Dalmacije), zapovjednik jasenovačke 17. satnije, žaleći se u pismu poglavniku Anteju Anti Paveliću (Bradina, 1889. – Madrid, 1959.).¹²

Nakon akcija »dizanja sela« uslijedila bi uobičajena pljačka. Erwin Miller se prisjetio kako je potkraj 1941. u Jasenovcu u Ciglani s drugim zatočenicima »iskrcavao šest kamiona krcatih suhim mesom, plijen opljačkanih srpskih sela.« Edmund Glaise von Horstenau je u Crkvenom Boku »vidio puno konja i goveda bez vlasnika, da ne spominjem bezbrojne guske«. Tvrdi da su ustaše »ubijali, žene silovali, a potom do smrti mučili, djecu pobili. Vidio sam u Savi leš žene od najviše 20 godina s iskopanim očima i kolcem zabijenim u genitalije. Svugdje unaokolo, svinje su žderale nepokopana ljudska bića.« Svjedok Dragutin Bjelajac je opisivao kako su »domaćinstva upropaštena, ljetina i rodni voćnjaci uništavani, stoka i perad rasuti i zatrti.« Jasenovački zatočenik Mustafa Begić morao je zajedno s drugim logorašima u šumi kraj Jablanca čuvati više tisuća grla opljačkane stoke. Kasnije su ustaše dio te stoke podijelile među sobom, dio zadržale u Gradini i njome se hranile, a dio je zbog nebrige uginuo.

Kad su logorašice u ljeto 1943. došle raditi u Mlaku, po zidovima posve praznih seoskih kuća vidjeli su se tragovi krvi. U međuvremenu su te kuće temeljito opljačkane (pokućstvo, posteljina, djevojačka ruha, šivaće mašine i poljoprivredni alat). Dijelom se to nosilo u Jasenovac, u logorske šupe, na tavane i u podrume. Onda su i same kuće porušene, dijelom kako bi se zameo trag pljačke, a dijelom kako bi se materijal iskoristio za neku drugu gradnju. Draksenić je također bio porušen i spaljen, nikoga u selu nije bilo, osim nekoliko pačića.¹³

11 O teškoćama utvrđivanja imena i točnog broja žrtava u ovom konkretnom slučaju vidi: Alojz BULJAN, Franjo HORVAT, *Žrtve Drugoga svjetskog rata i porača na području bivšeg kotara/općine Novska (Grad Novska, općine Jasenovac i Lipovljani, Grad Kutina – dio i Grad Sisak – dio)*, Novska, 2006., str. 567–616, osobito str. 571 i 572.

12 HR-HDA-211, HDS, Predsjednički spisi, 250/1942; Nikola NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948., str. 84.

13 Peter BROUCEK, *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau: Band 3 – deutscher Bevollmächtigter general in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „tausendjaehrigen Reiches“*, Wien – Köln – Graz, 1988., str. 166; *Riječi koje nisu zaklane: svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, knj. 4, ur. Radovan Trivunčić, Ana Požar, Jasenovac, 1983., str. 83–84; Erwin MILLER, *Izabran za umiranje*, Zagreb – Cetinje, 2004., str. 20, 48; *Neugasla sjećanja*, ur. Radovan Trivunčić, Jasenovac, 1978., str. 25; *Sećanja Jevreja na*

Tih je mjeseci jačao partizanski pokret na Kozari i Prosari. Sredinom svibnja kozarački su partizani oslobodili Bosanski Petrovac, Drvar, Glamoč i Prijedor, kao i Ljubiju, strateški važan rudnik željeza. Dotad su Nijemci i njihovi pomagači pokušavali limitirati partizanske akcije manjim ofenzivnim akcijama, uključujući već opisana »dizanja sela«, ali su posljednji partizanski uspjesi bili, što se Nijemaca tiče, kap koja je prelila čašu. Odlučili su uništiti partizane na Kozari i Prosari. Angažirali su ustaše, domobrane pa čak i jednu četničku jedinicu.

Ustaške su jedinice trebale krenuti prve. Jasenovačka se posada naveliko pripremala za »sudjelovanje u odlučujućoj borbi«, kako su govorili. Automehaničari u Brzom sklopu danonoćno su popravljali stare otpisane kamione i automobile. Luburić i njegovi suradnici okupljali su se i bahato najavljivali konačni obračun s komunistima. Mobilizirali su i zatočene liječnike Josefa Bukija Konfortija¹⁴, Igora Gasparinija¹⁵ i Marina Jurčeva¹⁶, kako bi ih pratili. »Kolona sastavljena od minijaturnih talijanskih tenkova uz još desetak različitih, vrlo šarolikih vozila, nakrcana bahatim koljačima, zaputila se iz logora uz pjesmu u podnožje Kozare kao da idu u svatove.«

logor Jasenovac, ur. Dušan Sindik, Beograd, 1972., str. 173, 224; Dragutin BJELAJAC, Stradanje moje porodice i ostalih Srba istočnog Potkozarja u NDH, u: *Jasenovac: zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, ur. Zdravko Antičić, Banja Luka, 2007., str. 384.

- 14 Josef Buki Konforti (1893. – 1979.), liječnik, predratni predsjednik Židovske općine u Travniku, deportiran je po nalogu Župske redarstvene oblasti u Travniku u jasenovački logorski sustav potkraj ožujka 1942., zajedno s 85 travničkih Židova. Kao liječnik službovao je u Logoru III, ali i u Staroj Gradišci. U lipnju 1942. kao liječnik je pratio ustaške jedinice u njihovoj ofenzivi na Kozaru. S velikom energijom i uspjehom angažirao se u prevenciji epidemije tifusa i liječenju zaraženih. O njemu su svi imali izuzetno dobro mišljenje, oni koji su preboljeli tifus »sjećaju ga se s poštovanjem i zahvalnošću«. Liječio je i druge zatočenike, spašavao i zatočenu djecu. Oslobođen je u listopadu 1943. u razmjeni s partizanima. Njegova supruga Elza, deportirana zajedno s njim, ubijena je u logoru: I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, na raznim mj., osobito str. 272–273.
- 15 Igor Gasparini/Gašparini (1916.), liječnik, bio je rodom iz Zadra. Od djetinjstva je živio u Zagrebu. Neposredno pred uspostavom NDH specijalizirao je kirurgiju u Parizu. Bio je i član Jugoslavenskog sokola. U nepoznato doba deportiran je u Jasenovac, gdje je radio u bolnici, u kojoj je bio jedini kirurg. »Divan čovjek, njegova humanost i briga za sve logoraše bila je neprocjenjiva.« Kad je prvih dana lipnja 1942. krenula ustaško-njemačka ofenziva na Kozaru, Maks Luburić svojim je jedinicama pridružio nekoliko liječnika-zatočenika, među ostalima i dr. Gasparinija. Poginuo je tijekom operacije, od partizanskog metka, kad je pokušao pomoći ranjenom ustaši. Njegov otac Juraj (1882. – 1950.) dugo nije vjerovao da mu je sin mrtav, jer je i poslije Igorove smrti ing. Hinko Picilli, zapovjednik Građevinarske grupe u Jasenovcu, ratni zločinac, koji mu je bio »kolega, redovito uzimao od njega pakete i novac i odnosio ih je sinu u logor«. Partizani su čak i ujesen 1943. tražili od ustaške strane da Gasparinija razmijene: I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, str. 546, 764–765.
- 16 Marin Jurčev (1911.), rodom iz Kaštela, tridesetih godina studirao je medicinu u Zagrebu, gdje je 1937. upisao osmi semestar (od ukupno dvanaest). Čini se da je diplomirao u Beogradu. Kao navodni pobornik integralnog jugoslavenstva bio je i predsjednik zagrebačke Jugoslavenske čitaonice, pa je po uspostavi NDH zbog toga uhićen i deportiran u Jasenovac. U logoru je stekao naklonost Maksu Luburića, koji ga je uključio u ustaški pokret, imenovao za ustaškog natporučnika i kasnije satnika te je u tom činu bio postavljen za upravitelja ustaške bolnice u Jasenovcu. Jurčev je na tom položaju imao jak utjecaj i na Ivicu Matkovića (Zlarin pokraj Šibenika, 1913. – okolica Celja, 1945.; ustaški dopukovnik, od rujna 1941. nadstojnik Općeg odsjeka zapovjedništva sabirnih logora u Jasenovcu, a od studenog 1941. zapovjednik Upraviteljstva sabirnog logora Jasenovac). No i kao takav bio je »nepomirljivi protivnik koljačkog ustaštva te zaštitnik i branitelj svakoga političkog kažnjenika, bez obzira na vjeru i političku pripadnost«, kao i »neprocjenljivi oslonac logoraša«. U lipnju 1942. kao liječnik pratio je ustaške jedinice u njihovoj ofenzivi na Kozaru. Zajedno sa Zvonimirom (Ivanom) Belušićem (liječnik u jasenovačkoj mjesnoj bolnici) bio je upleten u akciju kojoj je bio cilj oslobodenje logora, te je u rujnu 1944. obješen. Istovremeno su ubijeni i njegova supruga Marija rođ. Dabinović (1918.) i dijete. »Strašno su ih mučili, jer je Luburić bio posebno bijesan na njih, jer je mislio da su njihovi.«: I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, na raznim mj., osobito str. 766–767.

Partizani su 25. svibnja spremno dočekali napad i posve razbili dio loše vođenih ustaških jedinica. Maks Luburić bio je lakše ranjen te je naredio povlačenje. »To je bio dan našeg potpunog neuspjeha, tada smo izgubili bitku i oko 40 ljudi, a da o oružju ne govorimo.« ustvrdio je u pismu Paveliću poručnik Josip Duvančić, zapovjednik jedne od ustaških satnija angažiranih u bici.¹⁷

No, drugi napad, koji je počeo 10. lipnja, bio je mnogo bolje pripremljen. Oko 11 000 vojnika i oficira njemačkog Wehrmachta, 20 000 ustaša i domobrana i 2000 četnika napalo je oko 3500 kozaračkih partizana. Savom i Unom krstarili su mađarski ratni brodovi. Logoraši su nekoliko »dana i noći s Kozare i oko nje slušali paklensku vatru svakojakog oružja«. »Straže oko logora bile su pojačane«, ali se »tih dana nije išlo na vanjske radove, jer nije bilo dovoljno ustaša za pratnju«. U Staroj Gradiški zatočenici po mraku nisu smjeli izlaziti iz soba.

Nakon desetak dana neprekidnih borbi partizanska je obrana počela posustajati zbog gubitaka, zamora i manjka municije. Partizanska se komanda stoga odlučila na proboj iz obruča, što je dijelu jedinica i uspjelo, zajedno s otprilike 10 000 civila. Međutim, glavna je grupa sljedeće noći opet bila uhvaćena u obruč i uglavnom je uništena. Samo nekoliko stotina boraca s dijelom stanovništva probilo je i taj obruč te su se uspjeli izvući prema Grmeču.

Glavni zapovjednik operacije general Friedrich Stahl (Darmstadt, 1889. – Darmstadt, 1979.) unaprijed je odredio način postupanja sa zarobljenim partizanima i civilnim stanovništvom. Osobe koje pružaju otpor Wehrmachtu i jedinicama NDH ili su uhvaćene s oružjem treba strijeljati. Također je naredeno da treba strijeljati osobe za koje je dokazano da su pomagale partizanima. Nasuprot tome, oni koji se odazovu pozivu da polože oružje i predaju se bit će zarobljeni, a u zarobljeništvo je trebalo odvesti i sumnjive osobe.

To je bio legalan okvir za masovne deportacije u Jasenovac. Sve jedinice koje su sudjelovale u kozaračkoj operaciji morale su unaprijed urediti sabirne postaje za zarobljenike. Na kraju, Stahl je zabranio jedinicama pod svojim zapovjedništvom da pale kuće, razaraju i pljačkaju imovinu te čine druga nasilna djela, pod prijetnjom da će prekršitelje izvesti pred prijeki sud. No, iz onoga što će uslijediti jasno je da se ta naredba nije poštovala niti djelomično niti u cjelini.¹⁸

Nijemci i ustaško-domobranske snage odmah su krenule u pročešljanje Kozare. Partizani i civili koji su ostali u obruču pokušavali su se spasiti krijući se u planini. Kako je u ofenzivi na Kozaru izginulo dosta Nijemaca, domobrana i ustaša, posebno pripadnika Jasenovačke bojne, preživjele ustaše bile su posebno bijesne i željne osvete (što će im kasnije služiti kao izlika da ubijaju one koje su dovezli u Jasenovac,

17 HR-HDA-211, HDS, Predsjednički spisi, 250/1942; *Riječi koje nisu zaklane: svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, knj. 5, ur. Simo Brdar, Jasenovac – Prijedor, 1989., str. 124–125; *Sećanja Jevreja*, str. 98, 227; Samuel KABILJO, Malo su o nama znali, u: Jaša Almulji, *Živi i mrtvi – Razgovori s Jevrejima*, Beograd, 2002., str. 244; opširno: Mirko PEKIĆ, Dragutin ČURGUZ, *Bitka na Kozari*, Prijedor, 1974.

18 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, TOM XII (Dokumenti nemačkog rajha 1942.)*, knj. 2, Beograd, 1976., dokument br. 85; vidi, općenito: Rory YEOMANS, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburgh, 2013., str. 25.

uključujući žene i djecu). Tako je već prvog dana likvidirana partizanska bolnica i pobijeno oko 300 ranjenika. Prema domobranskim je izvještajima samo jedna njemačka jedinica od 150 vojnika (skupina Borowski) 6. srpnja strijeljala 23 osobe, a 8. srpnja još njih 55. Prva satnija I. bojne I. UOZ-a tih je dana likvidirala veći broj zarobljenika (zasigurno više stotina), a likvidacije su izvršene na groblju i potom kod pilane u Bosanskoj Dubici. Nema sumnje da nisu strijeljani isključivo partizani, nego i civili za koje se ustanovilo ili sumnjalo da su njihovi suradnici. U tom smislu, razlika između »pravih« partizana i ostalog stanovništva, posebno mladića i muškaraca, za njemačke vojnike i domobrane vjerojatno je bila pomalo »mutna«. ¹⁹ Iza šturih njemačkih i domobransko-ustaških izvještaja o navodno strijeljanim partizanima kriju se i monstruozi zločini. Prema riječima neposrednih svjedoka, neke od zarobljenika ustaše su ubijale noževima čim su ih uhvatile, a neke su zasukle maljevima na obali Save kod Bosanske Dubice. Glavni stožer Oružanih snaga NDH izvještavao je 18. srpnja kako je dan ranije »uspješno završena akcija Kozara«. Partizanski gubici procijenjeni su na »3397 mrtvih«. Uhićeno je »7938 muškaraca koji će biti otpremljeni u logore«, a »250 partizana bit će po saslušanju streljano«. ²⁰

Većina je zarobljenika deportirana, sve s namjerom da se to područje potpuno isprazni od stanovništva, kako bi se partizani lišili baze i mogućnosti preživljavanja (o čemu svjedoče brojni dokumenti, uključujući i izvještaje generala Stahla). U dnevnom domobranskom izvještaju od 7. srpnja navedeno je da se predalo na tisuće civila, »jer je među opkoljenim stanovništvom zavladao panika«. Dan kasnije samo su dvije njemačke jedinice uhitile 2714 bjegunaca. Sutradan, 9. srpnja, u Staru Gradišku upućeno je 1363 novih bjegunaca sa 102 konja, 1052 komada stoke i 25 kola. U izvještaju od 10. srpnja tvrdi se da broj bjegunaca i dalje raste, te je nekoliko njemačkih jedinica uputilo u Gradišku 1251 civila. Vojne operacije i deportacije civila trajale su do 18. srpnja.

Više je istraživača, uključujući i nadležne službe NDH (koje su se »skrbile za bjegunce!«), procijenilo da je s Kozare deportirano 68 500 osoba. Dragoje Lukić je na temelju brojnih dokumenata i svjedočanstava dobrim dijelom poimence popisao deportirane, te zaključio kako je iz 150 opustošenih potkozarskih sela tada iseljeno 68 600 ljudi, a među njima 23 858 djece mlađe od 15 godina. Veleposlanstvo Reicha u NDH izvijestilo je pak kako je iseljeno oko 32 000 osoba. Stožer skupine njemačke vojske »Borowski« izvijestio je »kako je cjelokupno stanovništvo opkoljenog područja iseljeno, te je tako provedeno temeljito čišćenje prostora«. Kako bilo da bilo, radilo se o najvećoj od svih akcija »dizanja sela«. ²¹

19 Nikica BARIĆ, Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece, *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije*, 11, 2016., br. 22 (2), str. 57–58; Marko RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001., str. 552.

20 A-SPJ, neinventirano, iz: AISP (Arhiv Instituta za suvremenu povijest), NDH, br. 33734, donacija M. Sobolevskog.

21 A-SPJ, neinventirano, donacija M. Sobolevskog; MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 414–415; LUKIĆ, *Rat i djeca*, str. 20–22; Vladimir HORVAT, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015., str. 91–92; BARIĆ, *Kozara 1942.*, str. 60, 62–66; vidi i: Cadik I. DANON BRACO, *Sasečeno stablo Danonovih. Sećanje na Jasenovac*, Beograd, 2000., str. 145; *Sećanja Jevreja*, str. 222–227.

Zdravstvene službe NDH procjenjivale su da je u privremenom logoru u Prijedoru tih dana bilo smješteno 14 500 civila, na kolodvoru Cerovljani kraj Hrvatske Dubice 26 000 civila, a u Novskoj njih 4700. U Jasenovcu je navodno bilo smješteno 8400 civila, u selu Mlaci 7000 civila, u selu Jablanac 4000 civila, a u Staroj Gradiški 1300 civila (to je očito podatak iz prve faze deportacija!), u selu Rajići 600 civila te u selima Bodegraj, Grabovac, Lađevac i Paklenica po 500 civila (sve sela na pruži i cesti Zagreb – Beograd).²²

Dio kozaračkih zarobljenika odveden je na rad u Reich, a dio je deportiran u logor u Zemunu, možda njih čak i do 7000. Veći dio njih je potkraj kolovoza vraćen vlakom u Jasenovac, više od polovine umrlo je na putu, a preostali su ubijeni nakon dolaska u logor.²³

U međuvremenu, dok je trajala kozaračka ofenziva, ustaše su u noći s 14. na 15. lipnja ušle u selo Međeđu i »naredile da se svi žitelji moraju u roku od 10 minuta spremiti« (»mogli smo da poneseimo nešto pokrivača i hrane«) pa su ih otjerale u Bosansku Dubicu, potom u Ušticu pa u Jasenovac. Dio muškaraca je ubijen, a dio odveden na rad u Reich. Mnogi su u logoru umrli, a djevojke su silovane.²⁴

Ljubo Miloš je u poslijeratnoj istrazi opisivao kako su Kozarčani do Jasenovca i Logora III (Cigłana) putovali »više od 20 dana, stalno su dolazili – neki pješice, neki vlakom iz Dubice«. Preživjeli su kasnije svjedočili kako su u tim vagonima ostavljeni na suncu »koje prži, vode i hrane nema, ljudi ko sardele, blati se i mokri pada se! U svakom vagonu po 5–10 mrtvacu, raspadaju se (...) I svi odahnu kad se vagon otvori, kad ih se veže žicom i tjera preko Save, jer bolje u smrt, nego biti u onom vagonu živ zakopan s mrtvacima«. Zatočnici u Logoru III (Cigłana) nisu mogli vidjeti ta masovna ubojstva, ali su gledali ustaše koje su se »po cijeli dan vucarale po logoru i smijale pred zatočenicima, pjevale i hvalile se kako su danas imali mnogo posla«. ²⁵

Izbjegli civili privremeno su smješteni i u Staru Gradišku, Ušticu, Mlaku i Jablanac, koji su i prije njihova dolaska bili pretrpani. Ilija Ivanović, koji je tada imao 13 godina, stigao je u Jablanac: »Bilo nas je mnogo i svi se nismo mogli smjestiti u kuće pa smo bili napolju. Tu su nas držali oko 20 dana. Za to vrijeme zalihe hrane je nestalo pa je počelo i prvo gladovanje.« Prema svjedočenjima preživjelih logoraša, ustaški zločinci sljedećih su se dana ubrzano rješavali golemog broja pridročica s Kozare. Kulminacija se dogodila 25. i 26. lipnja, a sve zbog (opet) navodnih »žrtava koje su ustaše i nacisti imali u svojoj ofenzivi na Kozaru«.

Oko 16 500 Kozarčana raspoređeno je po selima u Slavoniji, Posavini i Moslavini, gdje je zbog mobilizacije muškaraca nedostajala radna snaga. »Na područje Požeškog kotara uputilo je u zadnje vrijeme jasenovačko zapovjedništvo 155 vagona izbjeglica

22 PEKIĆ, ĆURGUZ, *Bitka na Kozari*, str. 159; BARIĆ, *Kozara 1942.*, str. 69.

23 Vidi, opširno: I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, str. 515–516.

24 MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 489–490; BJELAJAC, *Stradanje moje porodice*, str. 385; Dobrila KUKOLJ, *Stradanje moje porodice*, u: *Jasenovac: zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, ur. Zdravko Antonić, Banja Luka, 2007., str. 398.

25 HR-HDA-1561, SDS RSUP, br. 015.7-12/f, str. 47; *Riječi koje nisu zaklane*, knj. 4, 1983., str. 87; *Riječi koje nisu zaklane*, knj. 5, 1989., str. 35–36; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Sjećanja veterinarina Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 1983., br. 2, str. 155–176; *Sećanja Jevreja*, str. 41.

s Kozare, što znači oko 10.000 duša.« Prema dogovoru s Luburićem, »obustavljeno je dalje slanje izbjeglica na područje ovog kotara«, jer ih je bilo previše i nisu se imali kamo smjestiti, dana 30. kolovoza je javila Kotarska oblast Slavonska Požega.²⁶ Kako su i njemačko-ustaške akcije protiv sve jačih partizana na tom prostoru bile s vremenom sve intenzivnije, tako je postalo očito da ova prisilna migracija nije bila rješenje.

Njemačko zapovjedništvo cijele akcije, ponajprije general Stahl pa i general Glaise von Horstenau, temeljem naredbe iz Berlina, snažno je inzistiralo na tome da se zdrave muškarce i žene šalje bez djece kao radnu snagu u Reich. Iako je to bilo protivno ustaškim planovima prema kojima je te ljude trebalo likvidirati, njemačka je volja jednim dijelom bila provedena. Kako bi odgovorili njemačkim zahtjevima, baš je dana 18. srpnja u Ministarstvu vanjskih poslova NDH u Zagrebu održana ministarska sjednica na kojoj se prijetvorno raspravljalo »o pomoći izbjeglicama s područja Kozare«. O velikoj brizi NDH za kozaračke zarobljenike pisao je i *Hrvatski narod*, u nevjerojatno dvoličnoj maniri: »NDH se ne bori protiv žena i djece, kao partizani, koji su zvjerski pomorili velik broj žena i djece, već se nošena mišlju čovječnosti brine i za one, koji to možda i nisu zavriedili. Država je već prije našeg dolaska tamo uputila veliku količinu hrane, poslala 20 liečnika, 15 sestara, 5 razkužitelja, liekove, zavojno i razkužno tvorivo, serume i cjepiva. Sve mjestne, občinske i kotarske, kao i župske oblasti, ustaške postrojbe, Zdravstveni zavod u Banjaluci i postrojbe Crvenog križa pojačale su u tom području svoju djelatnost, da pomognu prebjege i da im uzmognu nakon njihove katastrofe u Kozari sačuvati i spasiti živote (...) Svuda su u tili čas upriličene ambulante i prihvatne bolnice za bolestne te razkuživanje za brojne šugavce, koje se redi i čisti od veoma velikog broja uši. Nije to mali posao, jer je zamazanost i ušljivost kod sviju dosegla svoj najveći stupanj. Osim toga svi se postepeno cijepu protiv tifusa i griže, a kod ranjenika se čiste i povijaju rane (...) Sve ovo iziskuje najveće napore, jer je ogromna masa zaušena, zagađena i bolestna stigla nakon partizanskog uništenja naglo, u kratkom roku od nekoliko dana.«²⁷

Sve u svemu, za više tisuća Kozarčana, vjerojatno i do 15 000, jasenovački su logori postali grobnice. Samo u općini Bosanska Dubica, koja je najviše stradala, popisana su 5523 imena nestalih u ustaškim represalijama, uglavnom u Jasenovcu i u Staroj Gradiški.²⁸ Najviše su stradala djeca koja su nasilno odvajana od roditelja, koji su odlazili na prisilni rad u Reich ili su ubijani.²⁹

Međutim, umjesto da takve mjere uguše začetke partizanskog pokreta na tom prostoru, on se samo pojačavao. Kozarački i zapadnoslavonski partizani koordinirali su djelovanje. Napad partizana na hrvatsko selo Španovicu 4. i 5. listopada, osvajanje mjesta, likvidacija ustaša koje su ga branile, protjerivanje i odlazak domaćeg stanovništva u Pakrac i druga naselja također su pokazali da je ustaška strategija propala, odnosno da donosi velike žrtve među Hrvatima i da generira nezadovoljstvo prema režimu.³⁰

26 MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, str. 431; BARIĆ, *Kozara 1942.*, str. 67–68.

27 *Hrvatski narod*, 23. 7. 1942.; BARIĆ, *Kozara 1942.*, str. 68.

28 Brojčani podaci prema Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990., str. 159–160.

29 I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, str. 506 i dalje.

30 Dane PAVLICA, *Jasenovačke žrtve Slavonije 1942.* (Prilog gradi o logoru Jasenovac), u: *Okrugli stol, 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*, ur. Dobrila Borović, Jasenovac, 1985., str. 34; Tonči ERJAVEC, *Španovica. Kronika nastajanja i nestanka*, Zagreb, 1992., str. 123 i dalje.

Akcije »dizanja sela« i slične otad se više ne poduzimaju, ali je genocid u Bosanskoj krajini već uzeo goleme žrtve, baš kao i u drugim dijelovima NDH.

Arhivski izvori

A-SPJ = Arhiv Spomen područja Jasenovac

A-SPJ, neinventirano, iz: VIA (Vojnoistorijski arhiv, Beograd), kutija 5, br. reg. 30/1-2, donacija M. Sobolevskog; neinventirano, iz: AISP (Arhiv Instituta za suvremenu povijest), NDH, br. 33734, donacija M. Sobolevskog.

HDA = Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-211, HDS (Hrvatski državni sabor): Predsjednički spisi, br. 250/1942.

HR-HDA-421, JT SRH (Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske): kutija 129, Optužnica Pavelić – Artuković, 7a. Zapisnici svjedoka, Zvonimir Polić.

HR-HDA-1076, Ured za podržavljeni imetak. Ministarstvo državne riznice. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove: Ponova, SO-OS, kutija 441, br. 324/1941.

HR-HDA-1561, SDS RSUP (Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske): br. 015.7-12/f, str. 47.

Bibliografija

BARAC, Antun: *KZSTG. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac*, 1978.

BARIĆ, Nikica: Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece. *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije*, 11, 2016., br. 22 (2), str. 53–111. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

BJELAJAC, Dragutin: Stradanje moje porodice i ostalih Srba istočnog Potkozarja u NDH. U: *Jasenovac: zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu* (orig. Јасеновац: зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу) (ur. Zdravko Antonić). Banja Luka: Udruženje Jasenovac – Donja Gradina, Javna ustanova Spomen-područja Donja Gradina, 2007., str. 384.

BRČIĆ, Rafael: O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine. *Prilozi*, 9/1, 1973., br. 9/1, str. 301–315. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo.

BROUCEK, Peter: *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 3 – deutscher Bevollmaechtiger general in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „tausendjaehrigen Reiches“*. Wien – Köln – Graz: Böhlau, 1988.

BULJAN, Alojz, HORVAT, Franjo: *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska (Grad Novska, općine Jasenovac i Lipovljani, Grad Kutina – dio i Grad Sisak – dio)*. Novska: Ogranak Matice hrvatske Novska, 2006. (2. prošireno, dopunjeno i ispravljeno izdanje).

DANON BRACO, Cadik I.: *Sasečeno stablo Danonovih. Sećanje na Jasenovac*. Beograd: Nova165, Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, 2000.

ERJAVEC, Tonči: *Španovica. Kronika nastajanja i nestanka*. Zagreb: Novi liber, 1992.

GOLDSTEIN, Ivo: Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine. U: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006., str. 595–605.

GOLDSTEIN, Ivo: *Jasenovac*. Zaprješić: Fraktura, Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2018.

GOLDSTEIN, Slavko: *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.

GOLDSTEIN, Slavko: *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*. Zaprješić: Fraktura, 2016.

HORVAT, Vladimir, VUKIĆ, Igor, PILIĆ, Stipo, MATKOVIĆ, Blanka: *Jasenovački logori – istraživanja*. Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2015.

Hrvatski narod, 23. 7. 1942. Zagreb.

- JAJČANIN, Milenko, KOTUR, Đuro, RELJANOVIĆ, Uroš: Pokolj u Drakseničkoj crkvi. U: *Krajiške brigade* (ur. Ljubo Babić et al.). Ljubljana: Redakcioni odbor »Krajiških brigada«, 1954., str. 153–154.
- KABILJO, Samuel: Malo su o nama znali. U: Jaša Almuli: *Živi i mrtvi – Razgovori s Jevrejima*. Beograd: Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, 2002., str. 244.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: Sjećanja veterinar Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 1983., br. 2, str. 155–176. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- KOVAČIĆ, Davor: *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- KUKOLJ, Dobrila: Stradanje moje porodice. U: *Jasenovac: zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu* (orig. Јасеновац: зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу) (ur. Zdravko Antonić). Banja Luka: Udruženje Jasenovac – Donja Gradina, Javna ustanova Spomen-područja Donja Gradina, 2007., str. 398.
- LUKIĆ, Dragoje: *Rat i djeca Kozare*. Beograd: Književne novine, 1990. (3. izmenjeno i dopunjeno izdanje).
- Mi smo preživeli...: Jevreji o Holokaustu* (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.
- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjiga 1. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- MILLER, Erwin: *Izabran za umiranje*. Zagreb: Durieux, Cetinje: Otvoreni kulturni forum, 2004.
- MOTL, Dejan: *Donja Gradina, od sela do memorijala* (orig. Доња Градина, од села до меморијала), katalog izložbe. Donja Gradina: Spomen-područje Donja Gradina, 2016.
- Neugasla sjećanja* (ur. Radovan Trivunčić). Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1978.
- NIKOLIĆ, Nikola: *Jasenovački logor*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
- OBHOĐAŠ, Amir, WERHAS, Mario, DIMITRIJEVIĆ, Bojan, DESPOT, Zvonimir: *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945. (Druga knjiga, rujan 1943. – svibanj 1945.)*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- PAVLICA, Dane: Jasenovačke žrtve Slavonije 1942. (Prilog grafi o logoru Jasenovac). U: *Okrugli stol, 21. travnja 1984. Materijali s rasprave* (ur. Dobrila Borović). Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985., str. 29–34.
- PEKIĆ, Mirko, ČURGUZ, Dragutin: *Bitka na Kozari*. Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1974. (2. dopunjeno izdanje).
- PERŠEN, Mirko: *Ustaški logori*. Zagreb: Globus, 1990.
- Ratna sećanja iz NOB 1941–1942: Kozara*, knjiga 1 (ur. Radomir Petković). Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1981.
- Riječi koje nisu zaklane: svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, knjiga 4 (ur. Radovan Trivunčić, Ana Požar). Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1983.
- Riječi koje nisu zaklane: svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, knjiga 5 (ur. Simo Brdar). Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1989.
- RUČNOV, Marko: *Zašto Jasenovac*. Beograd: IKP Nikola Pašić, 2001.
- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (ur. Dušan Sindik). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1972.
- ŠKILJAN, Filip: *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014.
- YEOMANS, Rory: *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, TOM XII (Dokumenti nemačkog rajha 1942.)*, knjiga 2. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1976.

Vloga Jasenovca v ustaškem genocidu v Bosanski krajini

Ivo Goldstein³¹

Taborišni kompleks Jasenovac je bil največje taborišče smrti v Neodvisni državi Hrvaški (NDH), ki je deloval od avgusta 1941 do 22. aprila 1945. V Jasenovcu je bilo med drugo svetovno vojno ubitih od 80.000 do 100.000 ljudi. Med njimi je bila več kot polovica Srbov, drugo so bili Romi, Judje in pripadniki drugih narodnosti (Hrvati, muslimani – Bošnjaki, Slovenci in drugi).

Taborišni kompleks je stal sredi pomembnejših judovskih skupnosti med Karlovcem in Donavo, hkrati pa tudi v bližini pomembnejše koncentracije srbskega prebivalstva v Baniji in Kordunu, v severni Bosni in zahodni Slavoniji, kajti prebivalstvo iz teh krajev naj bi bilo prav tako deportirano. Isto velja za Rome – zelo veliko jih je živelo v severozahodni Hrvaški, Slavoniji in severnih delih Bosne.

Ustaši so načrtovali, da bodo vse deportirali, in svoj namen so v dobršnem delu tudi realizirali. V ožjem smislu to še toliko bolj velja za Bosansko krajino, saj je bilo ubitih veliko pripadnikov srbske in judovske skupnosti iz te krajine.

Vrhunec zločinov se je zgodil poleti 1942. leta, ko je bilo po nacistično-ustaški ofenzivi na Kozaro s tega območja izseljenih okoli 68.500 moških, žensk in otrok. Najmanj 15.000 jih je bilo ubitih v taboriščnem kompleksu Jasenovac, mnoge pa so ubili tudi drugje.

Ključne besede: ustaši, NDH, genocid, Jasenovac, Bosna in Hercegovina, Bosanska krajina, Srbi, Judje

31 Dr. Ivo Goldstein, redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu

The Role of Jasenovac in the Ustasha Genocide in Bosanska Krajina

Ivo Goldstein³²

The Jasenovac camp complex, which operated from August 1941 to 22 April 1945, was the largest death camp in the Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska, NDH). During World War II, between 80,000 and 100,000 people were killed in Jasenovac, more than half of which were Serbs, followed by the Romani, Jews and members of other nationalities (Croats, Muslims – Bosniaks, Slovenians and others).

The location of the camp complex was central with respect to the major Jewish communities from Karlovac to the Danube. The camp was also close to the major concentrations of the Serb population in Banija and Kordun, in northern Bosnia and western Slavonia, from where that population was to be deported. The same goes for the Romani – very many of them lived in northwestern Croatia, Slavonia and northern Bosnia.

The Ustashe planned to deport them all, and to a great extent they achieved their purpose. In a narrower sense, this is all the more true of Bosanska Krajina, as a large number of members of the Serb and Jewish communities from the region were killed.

The crimes reached their peak in Summer 1942, when about 68,500 men, women and children were deported from the area following the Nazi-Ustasha Kozara Offensive. At least 15,000 people were killed at the Jasenovac camp, and many others elsewhere.

Keywords: Ustashe, Independent State of Croatia (NDH), genocide, Jasenovac, Bosnia and Herzegovina, Bosanska Krajina, Serbs, Jews

32 Professor Ivo Goldstein, PhD, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

Preživjeli i žrtve Holokausta u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na Židovske općine u Hrvatskoj i na Savez židovskih (bogoštovnih) općina Jugoslavije 1945. – 1990.)

Anna Maria Grünfelder¹

Njemački nadrabrin Leo Baeck je već 1933. godine, uoči početka nacističkog terora protiv Židova, previdio da je »(njemačko) židovstvo prošlost, završena priča«, jer je računao s time da nijedan preživjeli Židov neće htjeti ostati u zemlji progonitelja. U Jugoslaviju su se vraćali Židovi, žrtve nacističkog »Konačnog rješenja židovskog pitanja«: otprilike 20 % predratnih Židova (oko 10 660 deklariranih Židova, odnosno najviše 12 000 osoba židovskog podrijetla, prema procjeni Saveza židovskih općina Jugoslavije iz 1946.). Međutim, nije poznato koliko je od 4960 jugoslavenskih Židova deportiranih u logore smrti (Auschwitz, Bergen-Belsen, Treblinka) preživjelo i koliko se njih vratilo u Jugoslaviju. Najveća skupina bili su povratnici iz partizana.

Od 1945. do 1949. godine emigriralo je skoro 8000 jugoslavenskih Židova, od toga najveći broj njih u Palestinu. Nekolicina se tijekom pedesetih godina vratila u Jugoslaviju, kada se zemlja oslobodila staljinizma i krenula put liberalizacije. Ipak, jugoslavensko je židovstvo na kraju spalo na otprilike 10 % predratnog sastava. Najmanje ima onih koji potječu iz čistih židovskih brakova; uglavnom se radi o osobama iz mješovitih brakova koje se deklariraju kao Židovi.

Židovske su općine ponovno oživjele: već u studenom 1944. godine beogradska je Židovska općina doslovce oživjela iz ruševina, tek dva dana nakon oslobođenja grada. Do 1945. godine ponovno se konstituira njih 35, od ukupno predratnih 117. U prvo vrijeme nakon završetka rata one su postale prvim privremenim domom preživjelih. Zahvaljujući međunarodnoj organizaciji za oporavak i obnovu (UNRRA) nudile su smještaj, noćenje i prehranu, a služile su i kao službe traženja i spajanja obitelji, pružatelj savjetovanja za ostvarivanje socijalnih prava, pomoći, namještenja i podnošenja zahtjeva za povrat imovine. Naposljetku, one su pomagale tamo gdje država nije uspjela – kao stručna pratnja u procesu žalovanja i ophođenja s traumama. Jugoslavenski su povjesničari poslijeratnom židovstvu posvetili »epiloge«, »in memoriam« pokojniku, koji je nakon višegodišnje agonije izdahnuo, najkasnije 1952. godine, kad je Savez židovskih općina Jugoslavije (s njime i židovske općine) odbacio pridjev »bogoštovna«, pretvorivši sebe u sekularne kulturno-socijalne ustanove.

1 Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica filozofije iz povijesti, povijesti umjetnosti i katoličke teologije, Zagreb

Promjene fiziognomija poslijeratnog židovstva u odnosu prema vjeri i prema političkom držanju polučile su novo shvaćanje židovstva. U ovom prilogu pratim oblikovanje novog židovskog identiteta, identiteta židovstva u komunizmu, kao i njihovog nastojanja da puste korijenje u novim društvenopolitičkim i ekonomskim odnosima. Također pratim njihovu borbu s državnom administracijom (za socijalna prava i pronalaženje radnih mjesta). Njihov građanski položaj ocrtava se u njihovom odnosu prema židovskoj vjeri i prema ateističkom društvu, kao i u (ne) priznavanju njihovog doprinosa u Narodnooslobodilačkoj borbi od strane države. Zbog ignorantnog držanja državnih institucija prema židovskim žrtvama u partizanskoj borbi jugoslavenski Židovi povukli su se u neprepoznatljivost.

Ključne riječi: preživjeli, povratak, reintegracija, iseljenje

Njemački nadrabin Leo Baeck (Leszno, 1873. – London, 1956.) je već 1933. godine, uoči početka nacističkog terora protiv Židova, predvidio da je »njemačko židovstvo prošlost, završena priča«. 1945. godine nitko mu više nije proturječio. Činilo se nemogućim da će ijedan preživjeli Židov htjeti ostati u zemlji progonitelja ili onamo se vratiti. Štoviše, bilo je za očekivati da će oni koji su preživjeli nacističke zločine od strane Njemačke izreći prokletstvo za sve vijeke vjekova (poput npr. španjolskih Židova 1492. godine, nakon prisilnih pokrštavanja i protjerivanja iz Kraljevine Španjolske). Ironija povijesti nije samo povratak Židova u Njemačku 1945. godine, već i što je Njemačka nanovo postala utočište Židovima od progona u istočnoeuropskim zemljama.²

Preživjeli Židovi su se vraćali čak i u Jugoslaviju, na čijem se teritoriju također izvršilo masovno ubojstvo: nad Židovima, nad Romima, ali i nad Srbima.³ Samo dva dana nakon oslobođenja Beograda od njemačke okupacije, 22. listopada 1944. godine vlasti i dr. Friedrich Pops (Beograd, 1874. – Beograd, 1948.), posljednji predratni predsjednik Saveza židovskih bogoštovnih općina Jugoslavije, i mlađi članovi židovske zajednice iskopali su ispod šute bombardiranih zgrada ploču »Saveza« i ponovno je objesili na oštećeno pročelje općinske zgrade.⁴

U Zagrebu se Židovska bogoštovna općina reaktivirala na sam dan oslobođenja Zagreba, 8. svibnja 1945. godine. U srpnju 1945. godine pozvala je sve

2 Marianne C. DREYFUSS, *Erinnerungen der Enkelin von Rabbiner Dr. Leo Baeck*, <https://www.liberale-juden.de/das-liberale-judentum/geschichtliches/erinnerungen-der-enkelin-von-rabbiner-dr-leo-baeck/> (19. 5. 2017.).

3 Zbog mogućnosti pristupa arhivskoj građi morala sam se usredotočiti na (Narodnu Republiku) Hrvatsku; važne informacije vezane uz hrvatske prilike crpila sam također iz građe Arhiva Republike Slovenije, kao i iz slovenske stručne literature: *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor, 2012., osobito članak Renata Podbersiča i Damjana Hančiča »Povojne zaplembe judovskega premoženja«, str. 283–292; *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor, 2013.; Meliha FAJČIĆ, *Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael*, diplomsko delo, Koper, 2009., osobito str. 72–84.

4 Lavoslav KADELBURG, Položaj i perspektive Jevrejske zajednice u Jugoslaviji, u: *Jevrejski almanah 1968–1970*, ur. Aleksandar Štajner, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Beograd, 1971., str. 9–16; Avram R. MEVORAH, O radu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije prvih dana po oslobođenju Beograda, u: *Jevrejski almanah 1955–1956*, ur. Žak Konfino, Aleksandar Levi, Zdenko Levntal, Beograd, 1956., str. 123–126.

preživjele predratne članove s (predratnim) prebivalištem u Zagrebu da joj se jave do 10. kolovoza, a 24. rujna 1945. održala je konstituirajuću sjednicu.⁵ U Osijeku, kamo se do svibnja 1945. godine vratilo 150 članova (otprilike 50 % predratnog židovstva), općina se konstituirala 19. svibnja 1945. godine,⁶ a tijekom narednih tjedana to su učinile i općine u Čakovcu, Đakovu, Iloku, Rijeci, Dubrovniku i Novoj Gradiški.⁷ Židovske općine u Splitu i Mostaru tijekom okupacije su životarile, ali su se održavale u skrovištima, te kao što se može zaključiti iz njihovih popisa stradalnika predanih Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača još 1945. godine, pratile sudbine Židova koliko su mogle.⁸

S repatrijacijskim transportima stizali su preživjeli iz nacističkih logora na istoku. Ne može se utvrditi koliko se od ukupno otprilike 4960 deportiranih jugoslavenskih Židova spasilo,⁹ a koliko njih se stvarno vratilo u Jugoslaviju, koji su se možda iz privremenih logora Saveznika odmah iselili u prekomorske zemlje ili u Palestinu, i je li se koji spašeni jugoslavenski Židov odazvao pozivima Saveznika u njihove vojske za nastavak ratovanja na Dalekom Istoku.¹⁰ Popisi Zemaljske komisije za repatrijaciju

5 Prvi prikaz poslijeratne Židovske općine Zagreb i drugih židovskih općina u Jugoslaviji napisala je američka povjesničarka Harriet PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Philadelphia, 1979. (o Židovskoj općini Zagreb vidi str. 192–196). Židovstvo u Jugoslaviji probudilo je zanimanje i drugih stranih promatrača u međunarodnim organizacijama tijekom ratova u bivšoj Jugoslaviji, zatim diplomata i djelatnika u humanitarnim udrugama i organizacijama za zaštitu ljudskih prava i prava manjina u zemljama-nasljednicama bivše Jugoslavije: Paul Benjamin GORDIEJEW, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany, 1999.; Ari KERKÄNEN, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki, 2001., str. 43–44. Naida Mihal Brandl branila je 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu doktorsku disertaciju na temu Židova u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata; vidi: Naida Mihal BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944./5. do 1952.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2015. (poglavlje o Židovskoj općini Zagreb na str. 110 i 146, ovdje str. 146); Naida Mihal BRANDL, *Židovski identitet/i nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled*, u: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi*, ur. Ljiljana Dobrovšak, Ivana Žebec Šilj, Zagreb, 2005., str. 167–194, ovdje str. 173; Naida Mihal BRANDL, *Jews Between Two Totalitarian Systems: Property legislation, Review of Croatian history*, 12, 2016., br. 1, str. 103–127.

6 BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj*, str. 146.

7 BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 173.

8 Hrvatski državni arhiv (HDA): HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2944, GUZ 2235/27-45, br. 3643–3689. Vidi i: MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 123–126. O registriranju zajednica u manjim hrvatskim mjestima: BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 173.

9 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2946, GUZ 2235/15-45, Elaborat o progonu Židova; brojka je spomenuta od Iva i Slavka GOLDSTEINA u djelu *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 475. Vidi i priču zatočenika Dachaua, Vojvođanina Lazara Weinbergera: Lazar WEINBERGER, Dachau, u: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015., str. 151–169, osobito str. 166–167.

10 Sociolog, psiholog i filozof Rudi Supek (Zagreb, 1913. – Zagreb, 1993.) zabilježio je u svojem elaboratu za Međunarodni logorski odbor Buchenwald regrutiranja oslobođenih zatočenika za Američku vojsku: HR-HDA-1780, Supek Rudi, kut. 29, Elaborat br. 1780/5 od 14. 12. 1971., list br. 23 – »Jugosloveni u konlogoru Buchenwald«, list br. 2 – bilješke »Rad na repatrijaciji«, te dokumentacija »Commission d'histoire du camp de Buchenwald: Zeittafel der Geschichte des KZ Buchenwald. (16. 4. 1958.)«. Rudi Supek se prije Drugoga svjetskog rata kao SKOJ-evac i Pariški student angažirao za oslobađanje španjolskih dobrovoljaca iz francuskih zatvora. Nakon njemačke okupacije Francuske surađivao je s Francuskim pokretom otpora u organiziranju bijega za ugrožene građane. Francuska policija ga je zato predala Gestapu, a on ga s drugim jugoslavenskim komunistima odveo u koncentracijski logor Buchenwald. Ondje je sa slovenskim logorskim drugovima osnovao Jugoslavenski logorski odbor, pomagao logorskim drugovima koji su bili upućeni na rad u podzemne tvornice ispostave konlogora Buchenwald u Dora-Mittelbau. U logoru su odbornici potajno »organizirali« oružje i razradili prenosive radio-prijemnike za uspostavnu vezu sa saveznicima i pripremu prodora logoraša. Nakon oslobođenja logora, 11. travnja 1945., jugoslavenski odbor zajedno s američkim logorskim upraviteljem Lawrenceom Schmuhlom organizirao je život oslobođenih logoraša sve do repatrijacije i pošao

i knjiga »Očevidnik«, koja se s popisima hrani u istom fondu u Hrvatskom državnom arhivu, sadrže samo imena i prezimena, uz napomenu »došao/la iz logora«, bez navođenja lokacije ili vrste logora. Jedino se iz nekih prezimena u popisu (poznatih od prije rata kao židovskih) može zaključiti o židovskom podrijetlu.¹¹

Najveća skupina židovskih povratnika zacijelo je bila 1300 demobiliziranih sudionika Narodnooslobodilačkog rata (NOR). Prema Jaši Romanu, Narodnooslobodilačkom pokretu (njegovim vojnim i civilnim ustanovama) je od 1941. do 1945. pristupilo 2833 Židova.¹²

Simbolička obnova Saveza židovskih bogoštovnih općina u Beogradu zacijelo je predstavljala stanovit trijumf preživjelih, prkos i ponos, kao i poziv povratnicima da se vrate jer se imaju kamo vratiti, te da ih njihova općina očekuje i računa na njih.

U Beogradu se konstituiranje novog/starog Saveza židovskih bogoštovnih općina obavljalo svečano, dana 4. prosinca 1945., uz sudjelovanje državnog vrha kojeg je predstavljao potpredsjednik vlade, Židov Moša Pijade (Beograd, 1890. – Pariz, 1957.). U drugim općinama, poglavito onima uz repatrijacijske rute, morale su odmah profunkcionirati: kao informativni punktovi i službe traženja, kao prihvatilišta i kao provizorni smještaj za povratnike.¹³ Nadalje, povratnicima su služile kao svojevrsan ured za prijavu i evidentiranje preživjelih, kojima su se ponajprije koristile same općine (za organiziranje svojih aktivnosti pa i državne vlasti).¹⁴ Naposljetku, služile su i kao »savjetovaništa« onima kojima je bila potrebna pomoć u žalovanju te kao stručna pratnja u ophođenju s traumama, budući da tada nije bilo niti je moglo biti organizirane stručne pomoći u okvirima državnog zdravstvenog sustava za one koji su se suočavali s uništenim domovima i ubijenim članovima obitelji. Naime, oni koji su se time počeli znanstveno baviti bili su i sami logoraši i stradalnici:

je zajedno sa zadnjim repatrijacijskim transportom, 31. srpnja 1945., u Jugoslaviju. OZNA, koja je prikupila »opterećujuće« materijale o njegovom radu u Jugoslavenskom logorskom odboru, optužila ga je urote s Gestapom i SS-om na štetu drugih logoraša i onemogućila mu je nastavak znanstvenog rada u Jugoslaviji. Supek se zato vratio na Sorbonnu u Pariz gdje je 1952. godine doktorirao iz psihologije. Liberalizacija političke i intelektualne klime u Jugoslaviji omogućila mu je povratak i znanstveni rad u Zagrebu, Sarajevu, Dubrovniku i Beogradu, predavanja u New Yorku, Parizu i na njemačkim sveučilištima. Rudi Supek je značajnih rezultata ostvario na području empirijske i teorijske sociologije. Osnovao je i uređivao dva časopisa međunarodnog ugleda, *Pogledi* (1952. – 1954.) i *Praxis* (1964. – 1975.). Pod njegovim vođenjem djelovala je i Korčulanska ljetna škola (1963. – 1974.), koja je kao simpozij okupljala vodeće svjetske filozofe i sociologe, a krajem šezdesetih godina pokrenuo je i reformske procese u Jugoslaviji. Pored 12 knjiga sociološke i psihološke orijentacije, objavio je prvu knjigu s područja ekologije (1973.), kojom na ovim prostorima široj javnosti skreće pozornost na sve izraženije ekološke probleme suvremene civilizacije, čime je ponovno doživio napade iz redova SK i isključenje iz svih javnih funkcija: Marijan BOSNAR, Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva, *Arhivski vjesnik*, 54, 2011., str. 153–178.

11 HR-HDA-1522, ZKRH/Z, kut. 14 i knj. »Očevidnik«. Vidi i: Anna Maria GRÜNFELDER, „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung und Reintegration seit 1945, *Südost-Forschungen*, sv. 74, 2015., str. 73–110 i Anna Maria GRÜNFELDER, Razzseljene osebe po drugi svetovni vojni: repatriacija – remigracija – reintegracija, u: *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust V.*, ur. Renato Podbersič, Marjetka Bedrač, Maribor, 2016., str. 75–81.

12 Jaša Romano navodi brojke pristupnika iz logora, s prisilnog rada, iz zatvora i iz internacije izvan Jugoslavije (Albanije, Grčke, Italije): Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 275–292.

13 O tome vidi: GRÜNFELDER, *Razzseljene osebe*, str. 67–88.

14 Naida Mihal Brandl je u Židovskom povijesnom muzeju u Beogradu pronašla statistike za neke općine: BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 177–178.

na primjer, bečki neuropsihijatar Viktor Emil Frankl (Beč, 1905. – Beč, 1997.), logoraš u Theresienstadtu, Auschwitzu i u ispostavama konclogora Dachau u Kauferingu i Türkheimu, saznao je nakon povratka u Beč za stradanje majke i njegove prve supruge (u logorima smrti).¹⁵ Frankl je poznat po logoterapijski »školi« koja je nakon rata nadahnjivala metode psihoterapije traumi: preživjeli zatočenici nacističkih koncentracijskih logora nisu se mogli nadati psihoterapijske pomoći te su se morali naučiti živjeti s njima.¹⁶

Slika 12: Moša Pijade
(Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mo%C5%A1a_Pijade.jpg)

O ukupnom broju žrtava genocida nad Židovima postoji samo procjena: 80 %. Prema informacijama Saveza židovskih bogoštovnih općina u Beogradu u publikaciji »Spiskovi preživjelih Jevreja u Jugoslaviji« (po mjestima povratka) iz 1946. godine, u Jugoslaviju se vratilo oko 10 660 Židova: ovog podatka držao se i Slavko

15 Otac Viktora Frankla umro je od iscrpljenosti u konclogoru u Terezinu 1942. godine. Viktor je bio s majkom i suprugom u 1944. godini prebačen u Auschwitz: majka je ondje ubijena u plinskoj komori, a supruga u Bergen-Belsenu, dok je Viktor preko Beča upućen u ispostavu koncentracijskog logora Dachau u Kaufering, odnosno Türkheim. Biografija liječnika, psihijatra i psihoterapeuta, osnivatelja Bečke škole psihoterapije-logoterapije i egzistencijske analize, dostupna je na <https://www.univie.ac.at/logotherapy/biography.html> (30. 11. 2019.). O svojim iskustvima u koncentracijskim logorima i nakon povratka u Beč, pisao je u knjizi »... trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager« (1. izdanje, Beč, 1946.). Ideja-vodilica je Frankelu bila poruka, kako i pod najnehumanijim uvjetima ostati čovjek, kako ne dopustiti da okrutnosti i ponižavanja u logoru ne ubiju u čovjeku humanost. Volja za to podarila mu je snagu da izdrži i da, izađe li živ iz logora, svjedoči o tome: »Onaj koji ima svoj 'zašto', podnosi svako 'kako'« („Wer ein Warum hat, erträgt fast jedes Wie“); vidi najnovije izdanje: Viktor E. FRANKL, ... *trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*, München, 2009. O razvitku psihoterapijskih metoda za »proradu žalosti« („Trauerarbeit“) vidi: Angela MORE, Die unbewusste Weitergabe von Traumata und Schuldverstrickungen an nachfolgende Generationen, *Journal für Psychologie*, 21, 2013., br. 2: Inter/Generationalität, <https://www.journal-fuer-psychologie.de/index.php/jfp/article/view/268/306> (19. 5. 2017.). Svjedočenja promišljanja Holokausta i »upitnost vlastitog proživljavanja« vidi u: John BUNZL, *Der lange Arm der Erinnerung: Jüdisches Bewusstsein heute*, Wien, 1987., str. 197.

16 Viktor Frankl je svoju knjigu »... trotzdem Ja zum Leben sagen.« objavio u cilju pomoći svojim »supatnicima« ukazati put kako nastaviti život sa svim traumatskim iskustvima. Knjiga je doživjela naklade u visini od više milijuna, prevedena je na 26 jezika.

Goldstein,¹⁷ premda postoje odstupanja.¹⁸ Od njih se od 1945. do 1949. godine skoro 8000 osoba opredijelilo za emigraciju iz Jugoslavije (u Palestinu/Izrael ili u klasične imigrantske zemlje Amerike ili Australiju).¹⁹ Nekolicina se tijekom pedesetih godina vratila u Jugoslaviju (na primjer Slavko Goldstein),²⁰ no ipak je jugoslavensko židovstvo smanjeno na otprilike 10 % predratnog broja pripadnika.²¹

-
- 17 Slavko GOLDSTEIN, 200 godina zagrebačke židovske zajednice, u: *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb, 1988., str. 16–22 (ova izložba bila je prva izložba židovskog života u Hrvatskoj od 1945. godine dalje). Slavko Goldstein (Sarajevo, 1928. – Zagreb, 2017.) bio je publicist, urednik, izdavač i židovski aktivist. Njegova knjiga »1941. Godina koja se vraća« (2007.) svojevrsna je autobiografija, a istovremeno i »portret« povijesnog razdoblja u kojem je odrastao, borio se kao partizan i djelovao kao angažirani intelektualac. Otac Ivo/Jichak bio je među prvim, javnim osobama Karlovca uhapšen od ustaša i odveden u koncentracijski logor »Danica« kod Koprivnice, a odande (vjerojatno) u jedan od logora na Velebitu, gdje je vjerojatno bio ubijen s nekoliko stotina Židova u Jadovnu. Slavko je po uspostavi NDH, nakon uhićenja roditelja, pobjegao u Banski Kovačevac, a potom u Kraljevicu, gdje se našao s majkom i bratom. U proljeće 1942. uključili su se partizanima, no Slavka su u lipnju 1943. zarobile ustaše: bio je predan talijanskoj vojsci te zatočen u Ogulinu. Nakon kapitulacije Italije (u rujnu 1943.) pobjegao je i završio ratovanje kao politički komesar čete u Karlovačkoj udarnoj brigadi 34. divizije s činom poručnika. Nakon demobilizacije u svibnju 1945. godine vratio se u Karlovac, gdje se našao s majkom i bratom. Nakon rata studirao je književnost i filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te se politički i publicistički angažirao u različitim studentskim listovima. Zbog represivne klime u Jugoslaviji nakon prekida odnosa između jugoslavenskih komunista i Informbiroa iselio se u Izrael. U Jugoslaviju se vratio 1951. godine i u Zagrebu počeo raditi kao novinar, komentator i osnivač nakladničkih kuća. Od 1986. do 1990. godine bio je i predsjednik Židovske općine Zagreb. Godine 1989. s bratom Danielom bio je među osnivačima Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HLS); bio je i predsjednik stranke do 1990. godine. U prvim godinama samostalne Republike Hrvatske nalazio se među političkim protivnicima predsjednika Franje Tuđmana (Veliko Trgovišće, 1922. – Zagreb, 1999.) i antidemokratskih, nacionalističkih snaga i inicijativa: Goldstein, Slavko, u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=60> (30. 11. 2019.); *Slavko Goldstein. 1941.: Godina koja se vraća*, <https://www.mvinfo.hr/knjiga/3097/1941-godina-koja-se-vraca> (30. 11. 2019.).
- 18 Procjene preživjelih kreću se od 9000 do 11 000, ovisno o tome jesu li se anketirani deklarirali Židovima ili su statističari pod Židovima obuhvatili nedeklarirane »Jugoslavene sa židovskim korijenima« ili »židovskim vezama« – vidi: David PERERA, Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine, u: *Jevrejski almanah 1968–1970*, ur. Aleksandar Štajner, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Beograd, 1971., str. 145–146.
- 19 Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009.; Melita ŠVOB, Židovi Hrvatske i Izrael: osvrt, *Migracijske i etničke teme*, 13, 1997., br. 4, str. 363–392 i Melita ŠVOB, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010. O iseljavanju Židova iz Hrvatske poslije Drugoga svjetskog rata vidi: Marica KARAKAS OBRADOV, Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata, *Historijski zbornik*, 66, 2013., br. 2, str. 391–404. O razvitku židovstva u Sloveniji vidi: Irena ŠUMI, Naloge za znanost: preučavanje Judov v Sloveniji, u: *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor, 2012., str. 14–25.
- 20 Slavko GOLDSTEIN, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007., str. 497. Daljnji primjeri: Sonja MAKEK BAR-SELA, Povijest moje obitelji, u: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015., str. 181–190; Mira SPITZER, Dvije domovine, u: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015., str. 275.
- 21 PERERA, *Neki statistički podaci*, str. 135–136. I statistika Republičkog sekretarijata za pravosudne poslove iz 1948. godine utvrđuje taj nalaz: HR-HDA-1984, Republički sekretarijat za pravosudne poslove Socijalističke Republike Hrvatske (Pravni odjel. Poslovi međunarodne pravne pomoći), kut. 186, Elaborat o pravnom položaju stranaca iz 1948. godine. U istoj kutiji je i Elaborat o zaštiti manjina u Jugoslaviji i statistika udjela pojedinačnih manjina u ukupnom stanovništvu: str. 5, Jevreji, jedna od ukupno 15 manjina – 1948. godine izbrojen je 6861 Židov prema popisu od 15. ožujka 1948. Dokument sa statistikom navodi: »zabilježena je njihova rasturenost po cijeloj Jugoslaviji... prema iskazanoj želji posjeduju škole općeg jugoslavenskog značaja.«

I. Novi početak u komunizmu

I.1 Život u državi i općinama

Zbog drastično smanjenog broja Židova u poslijeratnoj Jugoslaviji, jugoslavenski su povjesničari povijesti preživjelih posvetili sjetne »epiloge«,²² »in memoriam« pokojniku koji je nakon višegodišnje agonije izdahnuo otprilike 1952., uslijed emigracije²³ ili uslijed asimilacije i odricanja od židovskih tradicija i vjere.²⁴ Paul Benjamin Gordiejew, koji je radio na etnografskom istraživanju jugoslavenskog poratnog židovstva (uglavnom beogradskom i zagrebačkom), od 1995. godine nadalje više je puta posjećivao Jugoslaviju te je zapazio »da nije imao što zapaziti«. Na ulicama jugoslavenskih gradova nije bilo Židova prepoznatljivih po svojim karakterističnim kaftanima, nije bilo kipova, »košer trgovina niti košer restorana...«. Njegov je nalaz glasio: »Jugoslavenski su se Židovi povukli u neprepoznatljivost (»submergence«).«²⁵ »Submergence« odgovara sintagmi »prilagodba komunističkom sustavu«: hodati kroz svakodnevnicu što neupadljivije i njegovati svoje tradicije iza četiri zida (što je u skladu s komunističkim shvaćanjem religije kao »privatne stvari«)²⁶ i »identificirati se s jugoslavenstvom«, »nadmacionalnošću«. To nije bilo nužno povezano s pristupom Komunističkoj partiji (KPJ, od 1952. SKJ), osim za osobe koje su obnašale javne funkcije; dapače, bilo je pokušaja da se partijsko članstvo spoji s »odlaskom u sinagogu«. Ni identifikacija s jugoslavenstvom nije predstavljala prepreku za religioznost, premda je religioznost, zbog pomanjkanja redovitih vjerskih obreda, bila »stanjena«, odnosno svedena na tradicijsku vjeru (radi tradicija vjerske prakse). Kada su općinski dužnosnici u Zagrebu, odmah nakon ponovnog konstituiranja židovskih općina, zabilježili upadljiv porast molbi za povratak u židovstvo od strane osoba koje su se krstile od 1938. do 1941. godine (uglavnom u Katoličkoj crkvi) ili su odbacile konfesionalno židovstvo radi pristupa KPJ i njezinim omladinskim i ženskim udrugama, općinski dužnosnici nisu isključili mogućnost da se neki »vraćaju vjeri« zbog mogućnosti dobivanja materijalne pomoći od inozemnih donacija.²⁷

Za to što se religiozno židovstvo »razvodnilo« nije kriva ateistička država, odnosno komunistički režim. Osim što su religiozni Židovi bili isključeni iz ključnih položaja u javnome životu, režim nije zadirao u vjersku slobodu. Naime, sloboda vjere bila je zajamčena *Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica*²⁸ koji je stupio na snagu 4. lipnja 1953. godine i koji se zasniva na ustavnim načelima iz 1946. godine. Jedno od tih načela bilo je i sloboda savjesti, s time da je bila zabranjena

22 GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 468; IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 65.

23 PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia*, str. 193.

24 GORDIEJEW, *Voices*, str. 39 i 285.

25 Isti, str. 39. Gordiejewo istraživanje ravna se prema etnografskim metodama; povijesnog razvitka u razdoblju od 1945. do 1990. on ignorira – kao uostalom i drugi citirani strani povjesničari. Međutim, u jugoslavenskoj povijesti dolazi do osjetnijih prodora nacionalizama i antagonizama naroda i narodnosti od 1945. do 1990. godine.

26 Ovaj nalaz potvrđuje sociološko istraživanje Leje Šiljak. Vidi: Lea ŠILJAK, Židovski identiteti u Hrvatskoj – sociološko-psihološki aspekt, *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003., br. 4, str. 378–383.

27 PERERA, *Neki statistički podaci*, str. 147.

28 Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, *Službeni list FNRJ*, br. 22/1953. (27. svibnja), god. 9.

»zloporaba vjere u političke svrhe«. ²⁹ Također se država nije previše morala angažirati za »suzbijanje vjerske svijesti«, budući da je sekularizacija kod jugoslavenskih Židova uzela maha još prije Drugoga svjetskog rata. ³⁰

Paul Benjamin Gordiejew postavio je otvoreno pitanje: »Je li židovstvo poput jugoslavenskog, židovstvo bez židovske vjere, uopće židovstvo?« ³¹ Pitanje su si postavljali i dužnosnici židovskih općina, jer o pozitivnom odgovoru na to pitanje ovisila je odluka međunarodnih židovskih organizacija da jugoslavenskim Židovima pruže pomoć ili ne. ³² Novo shvaćanje židovstva u komunističkoj državi zacrtali su predratni jugoslavenski Židovi koji su, deklarirajući se cionistima, iako nisu ni pomišljali otići u »Erec Izrael«, osmislili »galiut« – židovstvo u dijaspori, prilagođeno sredini u kojoj bi se kretali. ³³ Jedino su UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) ³⁴ i JOINT (Jewish Joint Distribution Committee) ³⁵ prihvatili takvu samodefiniciju židovstva. Zato su i židovske udruge iz Izraela postepeno smanjivale humanitarnu pomoć za Jugoslaviju. ³⁶

Židovske općine (35 od 117 predratnih općina) konstituirale su se kao »bogoštovne« općine, iako su religioznim Židovima i općinama bili »*quantité négligeable*«. Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove (Narodne Republike Hrvatske ili NRH) – SDS odnosno Služba državne bezbednosti – SDB ³⁷ vodila ih je kao »bogoštovne« općine i uvrstila ih u »vjerske zajednice«, dok je nakon 1952. godine, kad je »Savez« već bio osnovan, iz naziva izbacio pridjev »bogoštovne«. ³⁸

29 Tekst zakona (s nacrtima i raspravama) u: HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 14, br. 70/45.

30 BRANDL, *Židovski identitet/i*. Također: PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia*, str. 192–196 i KERKÄNEN, *Jugoslav Jewry*, str. 65.

31 GORDIEJEW, *Voices*, str. XV i 92.

32 MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 124.

33 BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 185.

34 UNRRA je osnovana 29. studenog 1943. godine na inicijativu predsjednika Roosevelta; 44 nacije ratificirale su osnivačku povelju i doprinosile financiranju. Jedan od glavnih zadataka u Europi bilo je zbrinjavanje i organiziranje povratka »raseljenih osoba« (Displaced Persons, DPs) i izbjeglica sve do trenutka kad bi stanovništvo oslobođenih zemalja moglo brinuti o sebi. Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ) je 25. ožujka 1945. godine potpisala s UNRRA-om sporazum o suradnji u zbrinjavanju jugoslavenskih raseljenih osoba. To je bio prvi međunarodni sporazum novouspostavljene vlade DFJ (koja je postojala od 7. ožujka 1945. godine). O tome vidi: Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Hrana kao glavni vid UNRRA-ine pomoći Jugoslaviji 1943–1948, *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988., br. 3, str. 59–76.

35 Jewish Joint Distribution Committee – JDC ili JOINT: *Joint Distribution Committee*, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206388.pdf (21. 8. 2015.).

36 MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 123. Ugovor s UNRRA-om o isporukama živežnih namirnica Jugoslavije u cilju suzbijanja nestašice hrane zbog teških ratnih razaranja bio je prvi međunarodni ugovor što ga je Demokratska federativna Jugoslavija (DFJ) nakon njezinog osnivanja (7. ožujka 1945.) potpisala 23. ožujka 1945.: *Međunarodni odnosi nove Jugoslavije: Saopštenje o sporazumu privremene vlade DFJ i UNRRA-e*, http://znaci.net/00001/138_72.pdf (6. 5. 2015.).

37 HR-HDA-1561, SDS: Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske ili Služba državne bezbednosti (SDB). Služba se sastojala od Odjela za istraživanje, Odjela za analizu i Odjela za informiranje. Fond je tek u rujnu 2015. godine iz Arhiva Jugoslavije dospio u Hrvatski državni arhiv, a tek od nedavno se može koristiti katalog dokumenata, premda ne i sami dokumenti (koji su još na arhivskoj obradi), a osobni dosjei podliježu embargu (90 godina).

38 HR-HDA-1561, SDS, br. 006/2, Vjerske zajednice.

Kad je Lavoslav Kadelburg (Vinkovci, 1910. – Beograd, 1994.)³⁹ preuzeo vodstvo Saveza, Savez je dobio rigidnog autokratskog komunističkog vođu. Iako ga je Kadelburg »usmjerio« prema tom modelu (tako da je o njemu kružila poštapalica: »Ono što je Tito bio za Jugoslaviju, Kadelburg je bio za jugoslavensko židovstvo.«⁴⁰), ipak nije zadirao u uvjerenja i savjesti članova, nego se držao principa »miroljubive koegzistencije« pluralnosti unutar općina, a prema vani u pravcu jugoslavenstva.⁴¹

Mladi, većinom uključeni u Narodnooslobodilački pokret (NOP), prihvaćali su jugoslavenstvo i s entuzijazmom se uključivali u Omladinske radne akcije.⁴² Neki su studirali i u inozemstvu te su primili inozemne stipendije, zahvaljujući kojima su nakon završetka studija mogli obnašati funkcije na radiju i televiziji (koja je bila u povojima pa je imala naročito veliku potrebu za kvalificiranim i poliglottnim novinarima i urednicima).⁴³ Političko i partijsko vodstvo, zacijelo zahvaljujući veza s najviše rangiranim jugoslavenskim Židovom-komunistom Moša Pijadom, okanilo se pokušaja »privesti« sve smjerove (uključivši i malobrojne religiozne Židove) jedinstvenoj partijskoj liniji pa su se režim i partija zadovoljili lojalnošću židovskih općina. Općine i sam Savez su se striktno suzdržavale od bilo kakvih političkih izjava o događajima: o jugoslavenskoj političkoj neutralnosti naspram revoluciji u Mađarskoj (1956. godine) uz djelatnu pomoć izbjeglicama, o okupaciji

39 Dr. Lavoslav (Laci) Kadelburg, pravnik. Nakon kapitulacije jugoslavenske Kraljevske vojske dospio je u njemački logor za židovske ratne zarobljenike i prolazio je kroz više takvih logora da bi u koncentracijskom logoru Buchenwald dočekao oslobođenje. Nakon povratka u Jugoslaviju radio je kao odvjetnik, kao savjetnik u više ministarstava i kao profesor međunarodnog ratnog prava na sveučilištu u Beogradu. Od 1964. do 1991. godine bio je predsjednik Saveza židovskih općina, te je predstavljao jugoslavensko židovstvo na Svjetskom židovskom kongresu (1964. – 1969.): Miroslav RADOVANOVIĆ, Lavoslav Kadelburg, u: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd, 2011., str. 101–103.

40 KADELBURG, *Položaj i perspektive*, str. 9–16. Napomena o tome kod: KERKÄNNEN, *Yugoslav Jewry*, str. 64.

41 MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 125.

42 Branko POLIĆ, *Pariz u srcu studenta*, Zagreb, 2008., str. 243–245. Branko Polić (Zagreb, 1924. – Zagreb, 2014.) i njegovi roditelji dijelili su 1941. godine sudbinu otprilike 2000 jugoslavenskih Židova koji su se uspjeli spasiti na teritorij pod talijanskom upravom, u Hrvatsko primorje. U studenome 1942. godine interniran je s roditeljima u talijanskom logoru za Židove (»Campo di concentramento per Ebrei«) u Kraljevici, da bi u svibnju 1943. godine sa svim internircima bio prebačen u logor Kampor na otoku Rabu. Još u Kraljevici pridružio se zatočeničkoj skupini za »ideološki rad« iz marksizma, a tijekom političkih previranja u Italiji (koji će dovesti do kapitulacije Italije) ova je grupa skovala planove za oslobađanje logora Kampor prije očekivane njemačke okupacije otoka Raba. Zbog napada malarije nije se uključio u Rapsku židovsku brigadu, tako da je tek mjesec dana kasnije kao »brigadist« stigao na teritorij pod kontrolom partizana. Radio je u kulturnoj sekciji ZAVNOH-a, najviše kao glazbenik, a čak i u skrovitoj partizanskoj bolnici Petrova Gora. U prosincu 1945. godine vratio se u svoj dom na Gvozdu br. 15 u Zagreb i upisao se na Filozofski fakultet, gdje je diplomirao engleski jezik i književnost. Zagrebački nakladnik Nenad Popović, vlasnik nakladnog poduzeća Durieux (čiji naslov podsjeća na austrijsko-njemačku glumicu, izbjeglicu od nacizma u Zagrebu i pomagateljicu partizana, Tille Durieux iz Berlina (Beč, 1880. – Berlin, 1971.)) potaknuo je Branku Poliću da napiše svoje memoare. Od 2004. do 2010. godine izašla su četiri sveska »Autobiografskih zapisa«, a uz to i dvije zbirke glazbenih anegdota: Vlasta KOVAČ, Branko Polić In memoriam. Taj jedinstveni fini gospodin, *Novi Omanut*, 21, prosinac 2014., br. 5 (125), str. 1–2; Polić, Branimir (Branko), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1619> (30. 11. 2019.).

43 POLIĆ, *Pariz*, str. 243–245. Branko Polić je prihvatio stipendiju Francuske vlade i studirao na pariškoj Sorbonni francuski jezik i književnost (u Parizu je proveo tri godine). Kasnije je radio kao glazbeni urednik Radija Zagreba. Godine 1987. pokrenuo je list *Bilten* kao glasilo Židovske općine Zagreb, 1989. godine ponovno je osnivao Židovsko kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberger«, a 1993. godine obnovio je časopis *Omanut* iz razdoblja prije Drugoga svjetskog rata, podnaslovom *Novi Omanut*. Ovaj časopis vodio je kao glavni urednik do 2014. godine.

Čehoslovačke 1968. godine, o Hrvatskom proljeću ili tzv. MASPOK-u 1971. godine, zbog kojega su strepjele nacionalne manjine.⁴⁴ Iz tadašnje publikacije *Jevrejski al-manah* ne može se ništa saznati o tome kako su se osjećali jugoslavenski Židovi. Pojedini Židovi našli su se na vodećim položajima u hrvatskom društvu, te su i oni nakon sloma MASPOK-a snosili posljedice, udaljavanja s radnih mjesta i medijskih napada na njih. Na primjer, novinar Srećko Freundlich⁴⁵, za vrijeme hrvatskog proljeća, bio je urednik unutarnjopolitičke rubrike u Vjesnikovom prilogu *Vjesnik u srijedu* (VUS), kad je pod optužbom »da je kriv za prodor 'maspoka'« morao podnijeti ostavku, a svaki novinarski rad u političkim glasilima bio mu je zabranjen. Profesor na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, dr. Rikard Lang⁴⁶, otac liječnika i humanitarca za vrijeme Hrvatskog »Domovinskog rata« dr. Slobodana Langa, nakon sloma Hrvatskog proljeća nije se pridružio hajci na MASPOK-ove i studentske vođe, pa je tako spriječio progone kolega na zagrebačkom Ekonomskom institutu.⁴⁷ Iako su se ličnosti židovskog podrijetla isticale svojom podrškom i sudjelovanjem u društvenim akcijama, nisu se izjašnjavale kao Židovi. U tom smislu Paul Benjamin Gordiejew je s pravom konstatirao »submergency«. Služba državne sigurnosti nad Židovima očito nije provodila odveć temeljit nadzor; usporedbe radi: njezini izvještaji o »sumnjivim« osobama ili gibanjima u Židovskoj zajednici nikad nisu obuhvaćali više od tri stranice, dok su njezini dosjei o »Katoličkoj crkvi« i o »katoličkom kleru« dosegali opsege do 210 stranica.⁴⁸

I.2 Inozemna pomoć – područje od posebnog državnog interesa

Država je Savezu dozvolila primati donacije židovskih udruga iz inozemstva, ali pod državnim nadzorom. Savez je morao osnovati Autonomni odbor kojeg

44 Luciano GIURICIN, Giacomo SCOTTI, Una storia tormentata (1946–1991), u: *Italiani a Fiume: nel sessantesimo del Circolo Italiano di Cultura / Comunita degli Italiani: 1946–2006*, ur. Luciano Giuricin, Rijeka, 2006., str. 65.

45 Srećko Freundlich (Osijek, 1923. – Zagreb, 1994.), novinar, publicist i prevodilac. Kad je njegovo ime objavljeno na popisu traženih židovskih mladića, pobjegao je u Ljubljanu, gdje su ga uhitile talijanske vlasti. Interniran je u talijanski logor Ferramonti, a kasnije, u 1943. godini, interniran je u Castel Nuovo don Bosco. 1944. godine pridružio se u Bariju hrvatskim partizanima. Bio je poznat novinar, pisao je za novinarsku agenciju *Jugopres* i za dnevnik *Vjesnik*, gdje je bio aktivan i u uredničkom odboru. 1971. godine, pod optužbom da je kriv za prodor MASPOK-a, zabranjen mu je rad na svim novinarskim poslovima u političnim listovima i političnim rubrikama ostalih listova, no godinu kasnije izbačen je i iz Društva novinara Hrvatske, čime mu je onemogućena novinarska djelatnost. Freundlich, Srećko (Frajndlih), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=3453> (30. 11. 2019.).

46 Rikard Lang (Vinkovci, 1913. – Zagreb, 1994.), pravnik i ekonomist. Iako židovskog podrijetla, na katoličanstvo prešao je 1938. godine. Po uspostavi NDH sa ženom i dvadesetomjesečnom kćeri prebjegao je u Dubrovnik i priključio se partizanima. Nakon Drugoga svjetskog rata radio je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, gdje je osnovao Katedru političke ekonomije, na kojoj je predavao od 1947. do 1983. godine. Bio je i voditelj Ekonomskog instituta Zagreb te pokrenuo i vodio mnogobrojne projekte s područja planiranja, tržišnih odnosa, mogućnosti gospodarskog razvoja itd. Među ostalim, bio je i predsjednik Saveza ekonomista Jugoslavije, član različitih društava i komisija, a predavao je i na sveučilištima diljem Europe, SAD-a, Australije i u nekim afričkim državama te objavio mnogobrojne znanstvene i stručne radove: Lang, Rikard, u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=971> (30. 11. 2019.).

47 *Židovska zajednica u Hrvatskoj/Jewish Network in Croatia*, <https://www.geni.com/projects/%25C5%25BDidovska-zajednica-u-Hrvatskoj-Jewish-Network-in-Croatia/13262> (30. 11. 2019.).

48 HR-HDA-1561, SDS, br. 006/2, Vjerske zajednice.

je kontroliralo Ministarstvo trgovine, Odjel za vanjsku trgovinu.⁴⁹ Vlast je donacije djelomice oslobodila poreza, a za svoje financijske usluge pristala je na povoljnu poreznu stopu. Autonomni odbor financirao je pomoć svojim socijalno ugroženim članovima (siročadi, bolesnima i starijim osobama) i mladim nadama (stipendije za studente, pomoć za slobodne aktivnosti i za kulturne, izdavačke i umjetničke projekte).⁵⁰ Organizacije u Izraelu i SAD-u, bojeći se »klizanja« Saveza u ovisnost o SKJ, smanjivale su donacije, iako se Savez trudio uvjeravati ih, kako Autonomni odbor funkcionira doista autonomno i da židovske općine uživaju potpunu vjersku i kulturnu slobodu. Nastojanje Saveza da u svojim vanjskim kontaktima vjerske i osobne slobode u Jugoslaviji prikaže u ljepšem svijetlu, nego što su to zaslužile, dovelo je do iritacija u pojedinim općinama, koje su Savezu spočitnule njegovu »podlost i podilaženje«, kao i »pretjeranu lojalnost« vlastima, zbog koje su iz naziva i izbacili epitet »bogoštovna«.⁵¹

1.3 Sudjelovanje Židova u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) – službeno priznanje i stvarno ignoriranje

»Jugoslavenski su Židovi natprosječno brojni – u odnosu na njihov udio u ukupnom stanovništvu – sudjelovali su u radničkom pokretu, revolucionarnim udruženjima i sindikatima prije njemačkog napada na Jugoslaviju, a poglavito u Narodnooslobodilačkom ratu, kada su dali visok doprinos oslobođenju jugoslavenskih naroda.«⁵² Jaša Romano ovu svoju ocjenu potkrjepljuje statističkim podacima. Židovi su bili odlikovani visokim vojnim i političkim dužnostima (14 generala Jugoslavenske narodne armije – JNA, među njima i prva žena u ratnoj povijesti na jugoslavenskim prostorima, bolničarka Roza/Rosa Papo (Sarajevo, 1914. – Beograd, 1984.) koja je u poslijeratnoj JNA rukovodila Glavnim stožerom saniteta⁵³), visokim brojem »narodnih heroja« (10 odlikovanih) i nositelja »Partizanske spomenice 1941.« (11 nositelja)⁵⁴. Protiv tvrdnje da je njihov doprinos odmah bio prepoznat i priznat govori činjenica da je u dokumentima o osnivanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH)⁵⁵ partizanska borba bila definirana kao »zajednička oslobodilačka borba Hrvata i Srba«. Tek su 1944. godine, u izvještaju

49 KERKÄNEN, *Jugoslav Jewry*, str. 64.

50 Za sve aktivnosti financirane iz inozemnih donacija, u arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu postoji zaseban fond »Autonomni odbor«, kutija 796 (koja se upravo sređuje).

51 MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 126.

52 ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 32–54 i 202–275. Jaša Romano, dr. med. vet. (Banja Luka, 1908. – Beograd, 1986.) službovao je u Loznici (BiH), kad je od Nijemaca odveden na prisilni rad u Sarajevo. Uspio je pobjeći i pridružiti se Mačvanskom partizanskom odredu. Služio je kao veterinar Vrhovnog štaba NOV i POJ, a od 1943. godine u sanitetskoj službi NOV. Kao načelnik 5. korpusa NOV Jugoslavije dočekao je kraj rata. Bio je pobožan Židov, koji je i svoje sinove (rođeni u braku s Hrvaticom Nadom Mačinković) odgajao u vjerskom duhu. Nakon rata dr. Romano je ostao u sastavu JNA, kao načelnik vojno-veterinarske službe SFRJ, predavač na veterinarskom fakultetu u Beogradu i član više profesionalnih udruženja. Nositelj je Partizanske spomenice 1941., te visokih vojnih i mirodopskih odlikovanja SFRJ. U mirovini se posvetio istraživanju povijesti Židova u NOB. Podaci u: *Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd, 2007.; Miroslav RADOVANOVIĆ, Jaša Romano, u: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd, 2011., str. 206.

53 ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 42–44, 456.

54 Isti, str. 275–306.

55 HR-HDA-206, ZAVNOH-IO, kut. 1. Ovaj fond obuhvaća dokumente Inicijativnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, a u njemu se nalaze

o zasjedanju prigodom prve obljetnice osnivanja ZAVNOH-a (Topusko, 18. svibnja 1944. godine) bile spomenute i »manjine«, koje se »bez obzira na nacionalnost, političko i konfesionalno opredjeljenje« bore s Hrvatima i Srbima, a pozivaju da im se pridruže i Slovenci.⁵⁶

Židovi su se uključili u partizanski rat iz idealizma ili zbog kalkulacija da u redovima Narodnooslobodilačke vojske imaju šanse izmaknuti progonu i deportacijama, a nakon partizanske pomoći u oslobađanju iz logora Kapor (otok Rab) iz »zahvalnosti« za pomoć koju su im pružili partizani putem komunista grada i otoka Raba.⁵⁷

Međutim, nisu svi Židovi bili borci u Narodnooslobodilačkoj borbi, a posebno ne pravi »dobrovoljci«. Izvještaji narodnih odbora o stanju o svome radu spominju i Židove koji su krenuli u bijeg s uvjerenjem da će im kao partizanima i članovima narodnih odbora biti olakšan bijeg u Italiju. Umjesto toga, pretpostavljeni iz područja u blizini talijanskih garnizona premjestili su ih u udaljene pozadinske postaje te su im nametnuli radnu obvezu.⁵⁸ U narodnim odborima osnovanim tijekom 1943. godine na oslobođenom teritoriju (u Lici, Baniji, na Kordunu i u nekim kotarima Slavonije) nema članova narodnih odbora sa židovskim prezimenima. U popisima vijećnika mjesnih i okružnih narodnih odbora na području pod kontrolom partizana (tj. »na oslobođenim teritorijima«) rijetko kad se pojavljuje židovsko prezime.⁵⁹ Židovi i Židovke prvenstveno su služili kao stručnjaci za izgradnju civilne uprave: za gospodarstvo, tehničku infrastrukturu, za školstvo, propagandni i kulturni rad.⁶⁰

U dokumentima ZAVNOH-a nalazi se i govor o »zločinima okupatora«, no nijednom nije izričito spomenuto »Konačno rješenje« ili »industrijsko« istrebljenje Židova, iako je ZAVNOH morao i mogao biti upoznat s nacističkim programom. Službene informacije o tome plasirali su talijanski vojni dužnosnici u javnosti NDH. Zapovjednik jedinice karabinjera za sjevernu Hrvatsku i Sloveniju general Giuseppe Pièche (Firenca, 1886. – Velletri, 1977.) izvijestio je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova da su svi Židovi deportirani iz NDH tijekom 1942. i 1943. godine »prema istoku«

— — — — —
pripremni materijali za osnivateljsku sjednicu i buduća zasjedanja te upute za rad na terenu, uglavnom bez brojeva.

56 HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 9, br. 21475 od 18. 5. 1944. Ovaj fond zadrži dokumentaciju o radu po raznim odjelima ZAVNOH-a, tj. stručni rad s Narodnooslobodilačkim odborima u mjestima »Oslobođenog teritorija«.

57 Imre ROCHLITZ, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo, 2011, str. 125; S. GOLDSTEIN, 1941., str. 410, 414. Dokumenti o tome nalaze se u fondu HR-HDA-207, ZAVNOH, kutije 14 i 15, dokumenti 2.1958. i 2.1959. iz 1943. godine.

58 HR-HDA-206, ZAVNOH-IO, kut. 1.

59 HR-HDA-207, ZAVNOH, Z-2712, br. 7891 i br. 7893. Za Državnu komisiju za procjenu štete pričinjene od strane okupatora na kulturno-povijesnim predmetnima i prirodnim znamenitostima Jugoslavije i njihovu vraćanju u zemlju ZAVNOH je predložio dr. Leona Gerškovića, Olgu Engel, Artura Starca (Sterca), vijećnike koji su djelovali kao inspekcija na terenu.

60 HR-HDA-207, ZAVNOH, Z-2711, Z.26/39, br. 7811, br. 7820, br. 7828, br. 7844; Z-2712, br. 7892, br. 7893, br. 7895; kut. 129, br. 13145-1579, br. 13159-1656, br. 13179-116, br. 13215-1924, br. 13255-2047; kutije 1–10, passim. Primjer: kut. 6: dr. Julius Dezider i njegova supruga Nada Dezider, zajedno s obiteljima su uz pomoć narodnih odbornika došli iz Zagreba u Otočac, gdje je dr. Dezider preuzeo gradsku bolnicu, a supruga je vodila službu njege bolesnika i obilaska terena, gdje je seljanke poučavala osnovama higijene i njege bolesnika i ranjenika. Isto i na mikrofilmu Z-2811, br. 7825 i br. 7828. Prikaz akcija i istaknutih židovskih liječnika i medicinskih sestara vidi: ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 192–202.

ugušeni u plinskim komorama.⁶¹ U fondu »Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske« u Hrvatskom državnom arhivu nalazi se jedna kutija s – nepotpunim – »popisima nestalih i poginulih« u logorima (a) na teritoriju Njemačke, posebno za logore Dachau i Neuengamme (kod Hamburga), (b) u logorima u Poljskoj, (c) u drugim europskim zemljama (Norveška, Francuska, Italija) i (d) posebno za logore Gonars i Treviso. Komisija ih je sastavila na osnovu prijava i po sjećanju preživjelih i bivših zatočenika.⁶²

Narodnooslobodilačka vojska nije priznavala osebujni status Židova sudionika partizanskog rata: Židovi »se skrivaju« ili »nestaju« u redovima »boraca« i »palih boraca« ili kao »žrtve fašističkog progona«, pod kojima su bili pogubljeni komunisti, taoci, strani židovski emigranti i izbjeglice od nacističkog terora.⁶³ Ipak, službeni status »borac« ili »žrtva fašističkog terora« osigurao im je pravo na financijsku pomoć, na pomoć članovima obitelji u slučaju smrti i posebice na zbrinjavanje i školovanje djece.⁶⁴ Organi ZAVNOH-a pobrinuli su se za zapošljavanje osoba sa židovskim prezimenima u narodnim odborima.⁶⁵ Za djecu živih i palih boraca, kao i za siročad poginulih boraca ZAVNOH je osnovao dječje domove na »oslobodenoj teritoriji«, te je pronalazio hraniteljske obitelji među svojim simpatizerima. Hraniteljske su se obitelji birale prema njihovoj nacionalnoj pripadnosti, no za židovsku djecu nisu se našle obitelji koje bi uz brigu o vlastitom životu preuzele dodatnu odgovornost za tuđe dijete. Zato su židovska djeca povjerena nežidovskim obiteljima, što je poslije rata doprinijelo otuđivanju te djece od svojeg podrijetla.⁶⁶

1.4 »Satisfakcija« za žrtve – kažnjavanje ratnih zločinaca (jugoslavensko pravo o Holokaustu)

Za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Prezidijum Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije odnosno AVNOJ-a je 30. studenog 1943. odlučio osnovati Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao »fact-finding« tijelo. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača⁶⁷ imala je zadatak utvrđivati i istraživati sve ustaške logore i stradale logoraše. Svoj rad na terenu hrvatska je komisija započela sasl-

61 Daniele CARPI, *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*, u: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*, ur. Yisrael Gutman, Efraim Zuroff, Jerusalem, 1977., str. 490 i 520.

62 HR-HDA-306, ZKRZ, kut. 645.

63 Primjer: HR-HDA-1522, ZKRH/Z, kut. 2, br. 866/1947 od 24. 1. 1946.

64 Mihael SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1992., br. 1, str. 177–202.

65 Primjer: HR-HDA-207, ZAVNOH: Z-2711, Z.26/39; Edo Vajnaht, br. 7811; Salomon Pinto, br. 7820; Frieda Godler, br. 7828; Bila Gottlieb, br. 7844; umjetnička sekcija: Alfred Altarac, Z-2712, br. 7892; socijalne ustanove: Vali Štajn, kut. 129, br. 13145-1579, br. 13159-1656, sve iz 1945. godine. Elvira Kohn je radila u Kulturno-prosvjetnom savjetu za promicanje kulture života: Z-2712, br. 7893 i br. 7895.

66 HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 129, br. 13179-116, br. 13215-1924 i br. 13255-2047.

67 AVNOJ je na 2. zasjedanju (Jajce 29./30. studenog 1943.) donio odluku o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kao »krovne ustanove« i koordinacije rada Zemaljskih komisija nastalih tijekom 1943. godine, kada su »oslobodeni teritoriji« omogućavali terenski rad, poput ekshumacije pogubljenih, ubijenih i na drugi način postradalih osoba: HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 14.

šanjem očevidaca odmah nakon njenog osnivanja 1944. godine, dok je s ekshumacijom žrtava ustaških logora započela dana 18. svibnja 1945. godine.⁶⁸ Iz nalaza Zemaljske komisije kustosi Spomen područja Jasenovac izradili su poimenični popis žrtava logorskog kompleksa Jasenovac,⁶⁹ a ovim »Poimeničnim popisom« s podacima o identificiranih žrtava služe se nacionalni dokumentacijski centri Njemačke, Austrije i drugi, pa i jeruzalemski Spomen-centar Yad Vashem i Služba za traganje Međunarodnog odbora Crvenog križa u Bad Arolsensu (Njemačka). Registar u Jasenovcu jest nepotpun, djelomice i netočan, budući da je identificiranje ekshumiranih posmrtnih ostataka bilo otežano zbog protoka vremena i zbog unakaženih tijela.⁷⁰ Današnji kritičari zbog pogrešaka u poimeničnim registrima komisiji spočitavaju ideološku tendencioznost i navodno nastojanje da nerazmjerno poveća broj žrtava ustaških zločina, a da zataška zločine partizana, sve s ciljem da na životu održe optužbu navodne genocidne naravi Hrvata.⁷¹

68 U Arhivu Republike Slovenije nalaze se kopije fonda 110 iz Arhiva Jugoslavije (AJ), fonda »Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača« s fasciklima povezanim s aktivnošću u Narodnoj Republici Sloveniji. Na zločince nad Židovima u Sloveniji, odnosno u Prekmurju odnosi se fascikl br. 110-33-64. Zahvaljujem gospođi arhivistici Poloni Trobec Mlakar iz Arhiva Republike Slovenije na informaciji o tom fondu.

69 *Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> (13. 4. 2013.); u daljnjem tekstu koristim se ovim izvorom, te ga citiram skraćeno: *Popis Jasenovac*. Dokumente povezane s logorom Jasenovac prikuplja te ih objavljuje Antun Miletić (*Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1–3, Beograd – Jasenovac, 1986. – 1987.). Miletić je objavio dokumente različitog podrijetla, a nije uvijek iskazao izvore niti se kritički osvrnuo na njih i na svoje kriterije izbora. O izvorima i polemikama zbog razilaženja brojki žrtava u pojedinim izvorima vidi: Vladimir GEIGER, Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi), *Časopis za suvremenu povijest*, 45, 2013., br. 2, str. 211–242; Vladimir GEIGER, Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/ Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri, *Časopis za suvremenu povijest*, 42, 2010., br. 3, str. 693–722; Vladimir GEIGER, Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili »okupatori i njihovi pomagači«. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), *Časopis za suvremenu povijest*, 43, 2011., br. 3, str. 699–749; Mate RUPČIĆ, Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 2001., br. 1, str. 7–17; Mate RUPČIĆ, Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine, u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2001., str. 539–545.

70 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2926, ZM 22a/2, br. 5472.

71 Polemika između povjesničara (i »povjesničara«!) koji omalovažavaju zločinačko djelovanje ustaša i onih koji brane pristup »Jasenovcu« priznatim historiografskim metodama, nadjača sva ostala historiografska pitanja koja čekaju obradu. Primjer je povjesničarka Nataša Mataušić, protiv Tomislava Vukovića, novinara *Glasa koncila* (prijašnjeg kolumnista *Vjesnika*), koji nije profesionalni povjesničar. Vidi: Nataša MATAUŠIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*, Jasenovac, 2008.; Tomislav VUKOVIĆ, Fotokrivotvorine o jasenovačkome logoru (5): Kako je »titovka« zamijenjena ustaškom kapom, *Glas koncila*, 8. 3. 2009., 48, br. 10, str. 25, <http://www.pobjijeni.info/userfiles/Fotokrivotvorine-o-Jasenovackom-logoru.pdf> (11. 6. 2011.). *Glas Koncila* je u ožujku 2013. godine podario veliki prostor skupini uglavnom novinara, koji su osporavali funkciju logora Jasenovac kao »logora za masovna ubojstva«, svodivši svrhu Jasenovca na puki »radni logor« i kaznenopopravnu ustanovu. Feljton Igora VUKIĆA, »Zanemarene činjenice o jasenovačkom logoru«, u *Glasu Koncila* počinje s dnom 17. 3. 2013. godine – vidi osobito nastavke u brojevima *Glasa Koncila* 7. 4. 2013. (4), 9. 6. 2013. (7), 16. 6. 2013. (8), 30. 6. 2013. (10), 21. 7. 2013. (13). Stjepan Razum, ravnatelj Nadbiskupskog arhiva i Arhiva Nadbiskupije Zagreb, podržavao je ove težnje: Stjepan RAZUM, Vrijeme je da rušimo mit o Jasenovcu, *Putarni list*, 8. 8. 2012. »Istraživanja« su izašla u zajedničkoj knjizi: Vladimir HORVAT, Igor VUKIĆ, Stjepo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015. Njima je odgovorio Slavko GOLDSTEIN (*Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić, 2016.) s kritičkom analizom nehistorijskog korištenja izvora od strane autora i ocjene »eklatantne laži i falsifikata« (vidi str. 35–36).

Predsjednik izvršnog odbora komisije dr. Leo Singer⁷² i osječki pravnik dr. Pavle Vinski⁷³ (obojica pripadnici Narodnooslobodilačke vojske) sastavili su »Elaborat o progonu Židova«. Nalazi komisija služili su Državnoj komisiji, čiji je član bio pravnik dr. Albert Vajs⁷⁴, koji je zastupao Jugoslaviju na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Nürnbergu. To što su sudovi radili s intelektualnim angažmanom i promišljanjem »Konačnog rješenja« kompromitiralo je rad pravne struke. Krivičnim zakonikom FNRJ⁷⁵ donesenim u veljači 1946. godine, »Konačno rješenje židovskog pitanja« okvalificirano je kao specifični kažnjivi čin, a Židovi i svi stradalnici zbog rasne pripadnosti (i Romi) su priznati kao zasebna kategorija žrtava. Osim toga, jugoslavenski je zakonodavac riješio i pravnu problematiku »(nedozvoljenog) retroaktivnog primjenjivanja kvalifikacija, poput 'masovnog odvođenja u logore Srba, Židova i Roma' i njihovog 'masovnog ubijanja', 'ubijanja zbog pripadnosti rasi, nacionalnosti' i 'genocida' (kao novo kazneno djelo).« Zakonodavac je kažnjivost preuzeo iz starog jugoslavenskog zakonika iz 1929. godine.⁷⁶

72 Dr. Leo (Lav) Singer (Zagreb, 1901. – Zagreb, 1981.), pravnik, odvjetnik. 1941. godine, iako je stekao »Počasno arijsko pravo«, bio je isključen iz Odvjetničke komore. Pobjegao je u Dubrovnik, gdje je bio interniran u Kuparima, a 1943. godine u Kamporu. Ondje se uključio u partijski rad zatočenika i postao članom odbora za oslobođenje logora Kampor. U ZAVNOH-u obnašao je više administrativnih i pravosudnih dužnosti u Narodnooslobodilačkim odborima na »Oslobođenom teritoriju«. U siječnju 1945. postao je članom Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i načelnik Odsjeka za neprijateljsku imovinu. Karijeru je završio kao predsjednik Vrhovnog suda Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) i kao predsjednik Židovske općine Zagreb (1951. – 1978.): Singer, Leo (Lav), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=2210> (30. 11. 2019.).

73 Dr. Pavle Vinski/Weinberger (Vukovar, 1906. – Zagreb, 1962.), pravnik. 1929. godine završio je Pravni fakultet na pariškoj Sorbonni, a već iduće godine postigao je i doktorat pravnih znanosti. Prije Drugoga svjetskog rata radio je kao sudac i odvjetnik u Osijeku. Po uspostavi NDH prebjegao je u Hrvatsko primorje, gdje je bio interniran u logore u Kraljevici i u Kamporu na Rabu. Odlukom Odvjetničke komore u Zagrebu 1942. godine brisan je iz Odvjetničkoga imenika. U 1943. godini, nakon kapitulacije Italije, priključio se partizanima. Nakon rata bio je sudac Višega privrednog suda u Zagrebu, a aktivan je bio i kao glazbeni kritičar: Vinski, Pavle (Weinberger), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=2673> (30. 11. 2019.).

74 Dr. Albert Vajs (Zemun, 1905. – Beograd, 1964.) studirao je pravo u Zagrebu, kao i na njemačkim i francuskim sveučilištima. U predratno vrijeme cionist, poslije rata je pripadao areligioznom, jugoslavenski orijentiranom krilu židovstva. Obnašao je funkciju predsjednika Saveza židovskih (bogoštovnih) općina Jugoslavije i zastupao Demokratsku Federativnu Jugoslaviju na Nirnberskom tribunalu i na međunarodnim konferencijama povezanim s ratnim zločinima. Iskustvo iz međunarodnih susreta ugradio je u svoja sveučilišna predavanja u međunarodnom kaznenom pravu, razviku kojeg je i on dao svoj doprinos: Aleksandar RAFILOVIĆ, Albert Vajs, u: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon*, ur. Aleksandar Gaon, Beograd, 2011., str. 50–51.

75 Naziv »Krivični zakonik« važio je i u Hrvatskoj (u NRH, odnosno u SRH i u današnjoj Republici Hrvatskoj): Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1992., br. 1, str. 60. Do 1998. godine bili su i u Republici Hrvatskoj u uporabi stari, jugoslavenski nazivi zakona. Tek 1998. godine je provedena i terminološka promjena: Josip MILETIĆ, Povijesni razlozi terminoloških promjena u novom hrvatskom kaznenom zakonodavstvu, *Croatica et Slavica Iadertina*, br. 1, 2005., str. 80.

76 3. veljače 1945. odlukom AVNOJ-a svi su pravni činovi doneseni prije 6. travnja 1941. godine, stavljani van snaga i proglašeni ništavima. Odluka je pretočena u zakon 1946. godine: Marijan MATICKA, Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948), *Radovi*, 24, 1992., str. 123–148 i Marijan MATICKA, Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945–1948. godine, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 11, 1981., str. 289–322.

Narodni sudovi osnovani na »oslobođenim teritorijima« i zatim, nakon ustoličenja redovnog sudstva Vojni sudovi,⁷⁷ radili su u tajnosti i bez mogućnosti obrane i priziva. Članovi obitelji nisu mogli saznati čak ni mjesto u kojemu se optuženi zadržavao, a optuženi su »netragom nestali«.⁷⁸ Njihove su presude prije udovoljavale zagovornicima što radikalnijeg obračuna, odnosno nisu išli u prilog osumnjičeni- ma (po načelu »In dubio pro reo«), nego su osramotile i kompromitirale »narodnu vlast«.⁷⁹ Komunističko sudstvo pomagalo je »furo« osvete, kojim je komunistički režim progonio svoje protivnike.⁸⁰

Povratnici iz logora i s prisilnog rada stekli su sasvim oprečna iskustva glede dočeka u domovini. Neki su podvrgnuti rigoroznim ispitivanjima o tome zašto su odlazili ili zašto su ostajali raditi, zašto nisu pružili otpor, nisu pobjegli i nisu riskirali sve da bi se vratili u domovinu i stavili na raspolaganje NOV-u. Morali su dokazivati da su bili »prisilni radnici«, čak i oni koji su odvedeni od Nijemaca u koncentracijske logore Reicha i ondje uposleni na robovskom radu.

Ima, međutim, i oprečno drugačijih iskustava. Bivši zatočenik Auschwitza, »posljednji logoraš koji je napustio Auschwitz nakon ulaska Crvene Armije u logor«, Opatijac Oleg Mandić⁸¹ doživio je da su se svi (vlasti i sredina) s pijetetom ponašali prema njemu i prema njemu poznatim povratnicima iz koncentracijskih logora.

77 Ekkehard VÖLKL, Abrechnungsfuro in Kroatien, u: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller, München, 1991., str. 358–394; Henry ROUSSO, L'Épuration. Politische Säuberung in Frankreich, u: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, ur. Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller, München, 1991., str. 192–240; Michael PORTMANN, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, 'Volksfeinden' und 'Verratern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943–1950)*, München, 2007., str. 54.

78 HR-HDA-1081, SSRH, kut. 1–10.

79 Ana HOLJEVAC TUKOVIĆ, Uloga republičkih ministarstava u upravi Narodne Republike Hrvatske (1945–1953), *Arhivski vjesnik*, 45, 2002., str. 103–114.

80 Ekkehard Vökl je prikazao »orgiju osvetoljublja« i nasilja u svim zemljama, koje su bile ili sateliti Hitlerove Njemačke i(li) okupirane od Nijemaca (VÖLKL, *Abrechnungsfuro in Kroatien*). »Narodni sudovi«, samozvani »suci« uzimali su pravo u svoje ruke, otjerali zarobljene pripadnike protukomunističkih vojnih jedinica na okrutne »marševe smrti« i izvršili masovne egzekucije zarobljenika po Sloveniji i po Hrvatskoj. O djelovanju »Narodnih sudova« vidi: PORTMANN, *Kommunistische Abrechnung*, str. 61–62.

81 Oleg Mandić rođen je na Sušaku 5. travnja 1933. godine, a živio je u Voloskom u poznatoj odvjetničkoj obitelji koja se već desetljećima bavila politikom. Djed i otac su se nakon kapitulacije Italije pridružili partizanima. Nijemci su za odmazdu 15. svibnja 1944. godine uhapsili ostatak obitelji Mandić, majku, nonu Olgu (rođenu Ruskinju), te njega kao 11 godišnjeg dječaka. Nakon riječkog zatvora Via Roma sprovedeni su u tršćanski Coroneo, a nakon dva mjeseca u prekrcanim stočnim vagonima upućeni su za Auschwitz. Oleg ima sreću, s logorskim brojem 189488 ostaje s majkom i bakom u ženskom logoru. Od tada je potajno vodio dnevnik, sve do dolaska Crvene Armije 27. siječnja 1945. godine. Dok su sovjetski vojnici uspjeli isprazniti logor, protekao je još jedan mjesec. Oleg Mandić će za sebe reći da je on »doslovce bio posljednji zatočenik oslobođen iz Auschwitza«. Državni muzej Auschwitz-Birkenau 2019. godine objavio je dnevnik Olega Mandića, pod naslovom »Oleg Mandić, posljednji dječak iz Auschwitza«. Prije toga je dijelove iz svog dnevnika objavio sam uz pomoć novinara tršćanskog dnevnika *Il Piccolo* Roberta Covaza u Trstu, dok je hrvatska verzija dnevnika u limitiranoj tiraži bila izdana 2018. godine i u Rijeci: Aleksandra KUČEL-ILIĆ, »Oleg Mandić, posljednji dječak iz Auschwitza« preveden na hrvatski jezik, *Novi list*, 21. 1. 2019., http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Oleg-Mandic-posljednji-djecak-iz-Auschwitza-preveden-na-hrvatski-jezik (21. 1. 2019.). Za biografske detalje vidi: Oleg MANDIĆ, *Posljednji dječak iz Auschwitza*, svjedočanstvo, <http://stoljceeeuropskogantifasizma.ipd-ssi.hr/svjedocanstva/oleg-mandic-posljednji-djecak-iz-auschwitza/> (18. 2. 2018.). Oleg Mandić je danas zauzeti svjedok za nacističke logore smrti.

Također se može ustvrditi da nisu svi koje su nove vlasti osumnjičile ili teretile kao »pomagače okupatora«, morali »položiti račun«, niti su bili podvrgnuti represijama: bilo je i kompromisnog propuštanja i progledavanja kroz prste onima koji su se »na vrijeme okrenuli pravoj strani«. Zagrepčanin Vladimir Müller (u Izraelu Zeev Milo⁸²) sjeća se takvih primjera.⁸³ Austrijski emigrant Imre Rochlitz⁸⁴, koji se 1943. godine uključio u partizansku (Narodnooslobodilačku) vojsku upoznao je lice i naličje »narodnooslobodilačke« borbe i odnos partizana prema civilnom stanovništvu »oslobođenih« (od partizana usvojenih) područja: dobro su prošle i prerušene ustaše.⁸⁵ Potrebite osobe nisu mogle računati na državnu potporu – čak ni jugoslavenski Židovi: na primjer, Richardu Glaslu (»teško bolestan povratnik iz Njemačke, zajedno sa svojom suprugom... nesposoban za rad. Imade poteškoća oko reguliranja penzije«) odobrena je tek jednokratna pomoć, radi premošćivanja vremena do definitivnog rješenja. I drugi su obijali vrata raznih službi da bi napokon bili ispraćeni s malenim iznosom jednokratne pomoći za premošćivanje do vremena do rješavanja njihovih molbi za priznavanje invalidnosti.⁸⁶ Liječnik Zdenko Levental (Zagreb – Beograd – Švicarska) registrirao je s ogorčenjem da su

82 Zeev Milo rođen je 1925. godine u Zagrebu kao Vladimir Müller; njegov otac Aleksandar bio je vlasnik mlina u Podravini. Godine 1942. obitelj je pobjegla u Hrvatsko primorje i nastanila se u Novom Vinodolskom. Od tamo su se uključili u partizanski pokret. Godine 1945. Vladimir je nadoknadio godine školovanja i upisao se na Tehnički fakultet z Zagrebu. Obeshrabrena neuspješnom »borbom« s komunističkim vlastima oko povrata imovine obitelj se 1949. godine odlučila iseliti u Izrael. Ondje je Vladimir završio studij tehnike i pristupio Izraelskoj vojsci. Nakon demobiliziranja posvetio se civilnoj radiotehnici: Milo, Zeev (Müller, Vladimir), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1318> (30. 11. 2019.). Njegova knjiga »Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945« je autobiografija s osvrtima na politički razvoj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njezine rasne politike, na nastanak partizanskog pokreta i svakodnevnicu u partizanima.

83 Zeev MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*, Klagensfurt, 2010., str. 256.

84 Imre (Mirko/Emmerich) Rochlitz rođen je 1925. godine u Budimpešti, no obitelj se nakon njegova rođenja preselila u Beč. Otac je umro već 1927. godine od tuberkuloze, a majka se preživljavala uz pomoć očevog brata, za kojeg se i preudala. Obitelj nije pripadala imućnim i »ariviranim« bečkim Židovima, živjeli su skromno, osjećali su se Nijemcima, tako da je Imre rabio njemačku inajicu svojeg mađarskog imena, Emmerich. Godine 1938. obitelj je zbog »Anschlussa« pobjegla k rođacima u Zagreb. Majka i očuh bili su upućeni na prisilni boravak (u »internaciju«) u bosanski gradić Derventa, dok je Imre Rochlitz smio ostati kod ujaka u Zagrebu i pohađati gimnaziju. Godine 1942. zagrebački rođaci i sam Imre bivaju uhapšeni u pokušaju bijega u talijansku Drugu zonu. Tri tjedna provode u zloglasnom ustaškom zatvoru u zagrebačkoj Savskoj cesti, da bi početkom veljače 1942. ujak i on bili prebačeni u Jasenovac, a ujna s kćeri u ženski logor Stara Gradiška. Izbavio ih je njemački general u NDH Edmund Glaise von Horstenau, i tada im je omogućen bijeg u Hrvatsko primorje. Majka i očuh su također deportirani u Jasenovac, gdje je očuh odmah ubijen, a majka je vjerojatno prebačena u Auschwitz. Imre Rochlitz nikad nije uspio saznati za sudbine roditelja. U studenom 1942. godine talijanska vojna uprava ih internira u Kraljevici, a u svibnju 1943. u Kamporu (otok Rab). Nakon raspuštanja logora na Rabu, on i njegovi rođaci krenu s partizanima na kopno i pridružuju se Narodnooslobodilačkom pokretu, a stradaju u napadu SS-ovaca u zimi 1944. godine u Lici. Imre sam služi u partizanskom logoru – s jedinim ciljem što prije domoći se Splita i partizanskog transporta za Jugoslavenski odbor u Bariju. Godine 1945., još prije kraja rata, pošlo mu je za rukom ukrcati se u partizanski brod i spasiti se u Bari. Od tamo je emigrirao u SAD. Imre je osjećao veliku zahvalnost talijanskoj upravi u Drugoj zoni zato što se opirala njemačkim pritiscima i štitila Židove od izručenja. On i njegov sin Joseph zapisivali su sjećanja i snimili film pod naslovom »The Righteous Enemy« (Italija/SAD, 1987.): film je fokusiran na spašavanje Židova od strane visokih talijanskih časnika i dužnosnika: ROCHLITZ, *Accident of Fate*, str. 11–27.

85 Isti, str. 119–120.

86 HR-HDA-1115, Uprava za iseljeničku službu Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Narodne Republike Hrvatske, kut. 21, br. 3978-IV-Rad-1952 od 19. 5. 1952.

se preživjele žrtve Holokausta morale boriti za pravo na uzdržavanje, zdravstvenu zaštitu i socijalnu sigurnost. Jugoslavija za povratnike iz Auschwitza nije predvidjela nikakvu pomoć, a kamoli naknadu za pretrpjele patnje.⁸⁷ Kao svi komunistički režimi, i jugoslavenske su vlasti gajile načelno, sveudiljno nepovjerenje u sve građane, poglavito u one koji su – iz bilo kojeg razloga – duže vrijeme boravili u inozemstvu, poglavito u Njemačkom Reichu. Državna komisija je zato proces repatrijacije osmislila kao postupak »diferencijacije« i »identificiranja neprijatelja«, staljinističkim metodama iscjeljivanja. Preživjeli bivši logoraši bili su apriori osumnjičeni kao »suradnici« Gestapa i SS-a: očito se pretpostavljalo da nitko nije mogao preživjeti Auschwitz, ako se nije »dogovarao« sa stražarima, i to na štetu svojih logorskih drugova. Zagrebački filozof, psiholog i sociolog Rudi Supek, nakon njegova povratka iz logora, bio je izložen istragama Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) koje je već bilo skupilo »materijal« o njegovom preživljavanju u logoru i iz njega konstruiralo optužbu protiv njega zbog navodne suradnje sa SS-om i Gestapom, na štetu drugih zatočenika. Pod istim optužbama izložen je istragama i Lazar Weinberger, povratnik iz Dachaua, tako da je 1950. godine upućen na »preodgoj« u logor Goli otok.⁸⁸ Pred ljubljanskim Vojnim sudom vođena su 1948./1949. godine suđenja protiv bivših 29 zatočenika Dachaua i Buchenwalda – organizatora logorskih odbora, Španskih boraca, predratnih komunističkih ilegalaca, zbog »suradnje s Gestapom«, ratnih zločina i proturežimskog djelovanja.⁸⁹

U političkim suđenjima od 1945. godine dalje sve manju ulogu igrao je obračun sa zločinima nacista, a sve je očitija postala potreba za »identificiranjem« i eliminiranjem kritičara i protivnika komunističkog režima.⁹⁰ Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a s njome i redovni sudovi za ratne zločince s radom su završili 1948. godine; daljnje krivično gonjenje preuzeli su Državni tužitelji pri Okružnim sudovima. Obustava rada komisije povezana je s okretanjem jugoslavenskog sudstva unutarnjim neprijateljima, od progona ratnog zločina do »zločina« protiv države i naroda.

87 Zdenko LEVENTAL, *Auf glühendem Boden: Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941–1947. Mit einer Dokumentation*, Konstanz, 1994., str. 140. Zdenko Levental/Zoltan Löwenthal (Grabovac kraj Belog Manastira, 1914. – Bern, 1999.), internist; do 1941. godine radio je u Kirurškoj klinici Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Godine 1941. s drugim je židovskim liječnicima poslan na suzbijanje endemskog sifilisa u Bosnu, gdje je kontinuirano slao lijekove i sanitetski materijal u partizane. Na početku 1945. godine pridružio se partizanima i djelovao u više partizanskih bolnica. Poslije rata predavao je na Medicinskom fakultetu u Beogradu, angažirao se u Savezu židovskih općina Jugoslavije i objavio više književnih djela o kulturi jugoslavenskih Židova. Od 1970. godine živio i radio je u Švicarskoj. Levental, Zdenko (Levental, Löwenthal; Zoltan), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1043> (30. 11. 2019.).

88 WEINBERGER, *Dachau*, str. 168–169.

89 Materijal o Dachauskim procesima nalazi se u Arhivu Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (sign. SI AS 1931), Uprava državne varnosti – fasc. 7: *Spisek obsojenih oseb nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času 1945 do 31.12.1952*, http://arhiv.arhiv-spletisc.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf (30. 11. 2019.). O Dachauskim procesima vidi i: Peter VODOPIVEC, Prispjevke za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni: Neobjavljen intervju z Vlastom Kopačem iz leta 1986 (ob 100 letnici rojstva Vlasta Kopača), *Prispjevki za novejšo zgodovino*, 52, 2012., br. 2, str. 275–294.

90 VODOPIVEC, *Prispjevke za zgodovino represije*, str. 275.

Slika 13: Rudi Supek
(Izvor: <http://cekate.hr/sociokulturni-odjel/noc-rudija-supeka/>)

II. Iskustvo povratnika s komunističkom praksom

Poslije političkog raskida odnosa Jugoslavije sa Staljinom i Informbiroom (1948. godine) komunisti i komunistkinje, među njima i Židovi te zatočenici nacističkih i fašističkih logora, postali su metama osumnjičenja i konstruiranih optužbi. Rudi Supek doživio je degradaciju u Savezu komunista, a Alfred Pal, zatočenik talijanskih logora u Kraljevici i Kamporu (Rab) dva puta je kao politički osuđenik izdržavao kaznu na Golom otoku.⁹¹ »Mnogi su Židovi postali uvjerenim komunistima – malobrojni su komunistima ostali«, zaključio je Zeev Milo.⁹²

Odluke razočaranih da odu u Palestinu i Izrael od 1945. godine, zacijelo primarno nisu proizašle iz cionističke motivacije kao u međuratnom razdoblju. Iz frustracije zbog represivnog komunizma, koji se razvijao u pravcu staljinizma, izrastao je novi cionizam, san »boljeg svijeta«, bez diskriminacije Židova. Nada Kisić-Kolanović je prikazala ambivalentnost i neusklađenost načela partizanskog pokreta i prakse: Načela Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji – uspostave nadnacionalne, nadstranačke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti – provodile su osobe

91 Alfred Pal (Beč, 1920. – Zagreb, 2010.), akademski slikar i ilustrator knjiga, zatočenik talijanskih logora za Židove u Kraljevici i Kamporu, iskusio je sudbinu političkog kažnjenika na Golom otoku i ostavio svoja sjećanja: *Gorući grm: Alfred Pal – život i djelo*, priredio Bogdan Žižić, Zagreb, 2011. Za više podataka vidi i: Pal, Alfred, u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=1516> (30. 11. 2019.); Tomislav ČADEŽ, Preživio holokaust, dvaput bio na Golom otoku, a onda radio najljepše hrvatske knjige, *Jutarnji list*, 11. 6. 2011., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/alfred-pal-prezivio-holokaust-dvaput-bio-na-golom-otoku-a-onda-radio-najljepse-hrvatske-knjige/2052909/> (30. 11. 2019.); In memoriam: Alfred Pal, *Jutarnji list*, 11. 8. 2011.

92 MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 209.

opterećene svojim nereflektiranim presudama. Devijaciju političke kulture naročito poslije pobjede 1945. godine Nada Kisić-Kolanović smatra »možda najtužnijim« poglavljem naličja partizanskog pokreta u Hrvatskoj,⁹³ a Slavko Goldstein ustanovio je da su partizani znali izvojevati pobjedu, no nisu znali što bi s teško izbornom slobodom.⁹⁴

II.1 Povratak jugoslavenskih Židova na »svoje«

Demobiliziranim partizanima i povratnicima iz egzila narodni su odbori omogućavali povratak u svoje predratne kuće, vile ili stanove, ali ne baš svima. Memoarska literatura govori i o tome da su mjesne vlasti svojim znancima i »miljenicima«, ustaškim ili četničkim, koji su pravovremeno »promijenili« stranu, tolerirali ilegalno usvajanje i svojatanje židovskih ili srpskih stanova.⁹⁵

Pomanjkanje stambenog prostora predstavljalo je jedan od najvećih organizacijskih problema vlastima na »oslobođenim teritorijima« (još od 1943. godine kada su narodni odbori ustoličili civilnu vlast i provizornu upravu). Najprije su u seoskim područjima dali podignuti drvene nastambe, u kojima su prezimili beskućnici iz razorenih područja. Vlasti su posezale i za »rekviriranjem« napuštenih stanova i kuća, što je bilo popraćeno nasilnim zauzimanjem.⁹⁶

O tome svjedoče i izjave sudionika konferencije pročelnika socijalnih odjela narodnih odbora, koju je organiziralo Ministarstvo socijalne politike Federalne države Hrvatske 9. i 10. listopada 1945. godine, s ciljem utvrđivanja prioriteta socijalne zaštite.⁹⁷ U Zagrebu, u kojeg su u svibnju 1945. godine sjatile izbjeglice iz svih »oslobođenih teritorija« u potrazi za socijalnom pomoći, Gradski narodni odbor je među prvim naredbama od svojeg ustoličenja (8. svibnja 1945.) donio zabranu o samovoljnom useljavanju u prazne stanove i neovlaštenom korištenju imovine bez vlasnika. Osim toga, taj je narodni odbor naredio da se svi koji su se u Zagreb doselili poslije 7. travnja 1941. moraju vratiti u svoj zavičaj.⁹⁸

Zeev Milo je sa svojim roditeljima »obarao pragove« vlastima s molbom da mu se omogući povratak u vilu koja je njegovoj obitelji oduzeta 1941. godine, te je odugovlačenje s rješavanjem njegove molbe smatrao »dokazom da je na djelu novi/stari antisemitizam.«⁹⁹ Židovi-povratnici su svaki problem, na kojeg su naišli tražeći svoja prava, doživljavali kao »antisemitsku diskriminaciju«, čak i kad je bilo posrijedi samo »pravo jačeg« u uvjetima oskudice, gdje je svatko sebi najbliži.

93 Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta, *Časopis za suvremenu povijest*, 27, 1995., br. 3, str. 425 i 439.

94 S. GOLDSTEIN, 1941., str. 425.

95 HR-HDA-1522, ZKRH/Z, kut. 15, br. 221/56 od 8. 2. 1956. i kut. 11, br. 6081-V-1954, 21. 7. 1954., Potvrda radi ishodenja materijalnog osiguranja; MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 256.

96 HR-HDA-207, ZAVNOH: kutije 3 i 5 sadrže građe o skrbi za beskućnike i rekviriranje u Lici, na Baniji i na Kordunu.

97 HR-HDA-296, MSS, kut. 8, br. 6568/45, str. 2, 4.

98 S. GOLDSTEIN, 1941., str. 497.

99 MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 256.

II.2 Nacionalizacija imovine

Nacionalizacija pokretnih i nepokretnih sredstava proizvodnje s ciljem revolucionarne uspostave komunističkog društva pogodila je i Židove; oni su u toj mjeri vidjeli malu razliku u odnosu na konfiskaciju imovine »neprijateljima naroda«, ratnim zločincima i »nepodobnima«. Štoviše, obespravljeni Židovi iz 1941. godine nacionalizaciju su doživjeli kao kaznu, kao izjednačavanje zločinaca i njihovih žrtvi.¹⁰⁰ Činjenica da su »kolaboracionisti« i »neprijatelji naroda« pretrpjeli oduzimanje imovine bez prava na naknadu predstavljala je malu razliku i slabu utjehu Židovima, koji su za svoju imovinu bili obeštećivani simboličkim iznosima. Židovi-povratnici su svaki problem, na kojeg su naišli tražeći svoja prava, doživljavali kao »antisemitsku diskriminaciju«, čak i kad je bilo posrijedi samo »pravo jačeg« u uvjetima oskudice, gdje je svatko sebi najbliži.¹⁰¹

Izmjenama *Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća* iz 1948. godine¹⁰² pod udar podržavljenja došla je i imovina stranaca (osim nekretnina stranih diplomatskih predstavništva). To je pogodilo židovske emigrante bivše vlasnike, suvlasnike i dioničare inozemnih zastupništava u bivšoj Jugoslaviji (kojih je najviše bilo u Italiji, Švicarskoj i u SAD-u): oni koji se do tada nisu vratili u Jugoslaviju, odnosno koji nisu uspjeli do tada vratiti jugoslavensko državljanstvo izgubljeno 1941. godine, ostali su definitivno bez imovine, ali i bez prava na naknadu za nju.¹⁰³

Treći oblik »legalnog« oduzimanja imovine bila je sekvestracija, odnosno »državno upravljanje imovinom jugoslavenskih državljana koji su za vrijeme rata boravili u inozemstvu ili vlasnika za koje se nije znalo jesu li živi ili su nepoznati«,¹⁰⁴ koja je šokirala povratnike iz koncentracijskih logora (Židove, partizane, komuniste i jugoslavenske robovske radnike u nacističkom ratnom zarobljeništvu).

Republike Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) preuzele su jugoslavenske zakone u svoje zakonodavstvo, pa bi se oštećeni Židovi obraćali, na primjer, Prezidijumu Sabora NRH zato što su nacionalizacijom iz 1941. godine dvaput pretrpjeli nepravdu te su dovedeni u težak socijalni položaj. Odgovoreno im je

100 Zakoni br. 39/1945 i br. 4/1946 nalaze se u fondovima HR-HDA-278, PS NRH, kut. 11 i 19, HR-HDA-1081, SSRH i HR-HDA-313, ZUND, kut. 1 i 9. U fondu br. 1081 (SSRH, kut. 11–20) nalaze se i popisi obespravljenih vlasnika poduzeća i poduzeća »koja su zbog značaja za privredu pretvorena u Republičko vlasništvo«. Popis obespravljenih predstavlja »Who is who?« hrvatskog židovstva i uloge Židova u hrvatskom gospodarstvu. O osobama hrvatskog gospodarskog života, koje su pretrpjele oduzimanje imovine vidi kod: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015.; Paul SCHREINER, *Spaseni iz Zagreba: Sjećanje troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zapešić, 2014., str. 93–94.

101 Na primjer, Zeev Milo, koji je sa svojim roditeljima »obarao pragove« vlastima s molbom da mu se omogući povratak u vilu koja je njegovoj obitelji oduzeta 1941. godine, je odugovlačenje s rješavanjem njegove molbe smatrao »dokazom da je na djelu novi/stari antisemitizam« MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 256.

102 Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, br. 98/1946. (5. prosinca), god. 2; Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, *Službeni list FNRJ*, br. 35/1948. (28. travnja), god. 4.

103 Uredba o postupku za procjenu vrijednosti i utvrđivanje naknade za nacionaliziranu imovinu, *Službeni list FNRJ*, br. 98/1947. (19. studenog), god. 3. Odlukom Savezne Vlade iz 1963. godine bivšim vlasnicima poduzeća je isplaćena simbolička naknada, ako su ostali bez osnovnih sredstava za život: *Službeni list FNRJ*, br. 5/1963. (6. veljače), god. 19. O tome vidi i: BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 179–182.

104 Uredba, *Službeni list FNRJ*, br. 98/1947.

stereotipnom formulacijom da »odustajanje od nacionalizacije iz principijelnih razloga nije moguće, te da će svi oštećeni biti pravovremeno pozivani da podnesu nove zahtjeve, čim se zakon promijeni.«¹⁰⁵ Na zahtjev izraelskih i američkih odvjetnika njihovi bi klijenti dobili simboličku novčanu odštetu.¹⁰⁶

1955. godine Jugoslavija je izraelskim državljanima priznala pravo nasljeđivati imovinu jugoslavenskih državljana. To se desilo zato što je Izrael donio analognu odredbu, tako da je uspostavljen reciprocitet.¹⁰⁷ Pravednu restituciju ili odštetu i satisfakciju preživjeli iz Holokausta i žrtve nacionalizacije nisu dočekali ni nakon pretvorbe bivše Jugoslavije u pojedinačne republike.

Ni s nekretninama židovskih bogoštovnih općina i s njihovom kulturno-povijesnom baštinom jugoslavenska država nije postupala »sentimentalno« i s pijetetom. Naime, 1946. godine (prema nekim saznanjima tek 1952. godine)¹⁰⁸ Grad Beograd dao je porušiti ratom pošteđenu Staru sinagogu u Beogradu, u drevnoj sefardskoj četvrti Dorćol,¹⁰⁹ a to nije ostao jedini vandalski čin prema židovskoj baštini.¹¹⁰ Niti jedno mjesto s kojeg su Nijemci uklonili sinagoge država nije dala obilježiti, niti jedno židovsko groblje država nije dala očuvati kao spomenik kulture. Kako većina općina nije bila u mogućnosti sama održavati svoje sakralne zgrade i groblja, same općine su ih dale porušiti i prodati za građevinski materijal ili su objekte prodale za prenamjenu.¹¹¹

105 Primjer: HR-HDA-1081, SSRH, kut. 8, Glück Roza, zahtjev za izuzeće iz nacionalizacije i odbijenice, veljača 1947. godine; odbijenice u kut. 9, br. 40/47, br. 72/47 i br. 202/47.

106 MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 496. O dodjeli stanova i odobrenja za korištenje vidi također: HR-HDA-296, MSS, Urudžbeni zapisnici knj. 4: br. 2262 od 5. 6. 1945, br. 2330 od 6. 6. 1945., br. 2350 od 7. 6. 1945.

107 HR-HDA-1984, Republički sekretarijat za pravosudne poslove Socijalističke Republike Hrvatske (Pravni odjel. Poslovi međunarodne pravne pomoći), kut. 184, br. 114/55.

108 Informacija o godini rušenja stare sinagoge »El kal vježo« u Beogradu dostupna je na internetskoj stranici Židovske općine odnosno Jevrejske opštine u Beogradu: *Istorija*, <http://www.beogradskasinagoga.rs/ISTORIJA.html> (30. 11. 2019.). Informaciju je u osobnom dopisivanju potvrdila i Vojislava Radovanović, ravnateljica Jevrejskog historijskog muzeja (JIM) u Beogradu. Razlog za rušenje: dotrajalost zgrade, opasnost od urušavanja.

109 MEVORAH, *O radu Saveza*, str. 124–125. Prije Drugoga svjetskog rata u Beogradu postajale su tri sinagoge: »El kal vježo« ili Stara sinagoga u gradskoj četvrti Dorćol (podignuta vjerojatno krajem 17. stoljeća), u koju su dolazili i Sefardi i Aškenazi na molitve i židovske blagdane, sefardska sinagoga »Bet Jisrael« na Gornjem Dorćolu (podignuta 1907. – 1908.), i aškenaska sinagoga »Sukat Šalom« (podignuta 1925.) na Savskoj padini. Sinagoga El kal vježo preživjela je sva moguća bombardiranja Beograda u Drugom svjetskom ratu, no bila je rastresena i u lošem stanju pa su je beogradske gradske vlasti poslije rata srušile. Sinagoga Bet Jisrael srušena je u bombardiranjima Beograda sa strane britanske i američke avijacije 1944. godine, a nakon rata na njezinim temeljima sagrađena je Galerija fresaka (odjeljak Narodnog muzeja u Beogradu). Sinagoga Sukat Šalom su Nijemci za vrijeme Drugoga svjetskog rata koristili kao skladište i bordel. Usuprot tome ostala je neoštećena i u funkciji je i danas: *Istorija*, <http://www.beogradskasinagoga.rs/ISTORIJA.html> (30. 11. 2019.); Ženi LEBL, *Sinagoge u Beogradu*, <http://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/169/JIM%2007%2003%20-%20ZENI%20LEBL%20-%20SINAGOGE%20U%20BEOGRADU.pdf?sequence=1> (30. 11. 2019.).

110 Analogan primjer: Velika sefardska sinagoga u Rijeci, na adresi Pomerio br. 31, koju su nacisti zapalili 1944. godine, nije do kraja izgorjela – židovi su ostali donekle čitavi, no gradske vlasti Rijeke 1948. godine svejedno su naredile uklanjanje ruševine: Filip KOHN, Židovska zajednica u Rijeci od 1441. do danas, *Ha-Kol*, br. 98, siječanj – veljača 2007., str. 17.

111 Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*, Zagreb, 2005., str. 378; BRANDL, *Židovski identitet/i*, str. 178; Milivoj DRETAR, Oživjela Koprivnička sinagoga, *Ha-Kol*, br. 145, lipanj – srpanj – kolovoz 2016., str. 26.

Slika 14: Sefardska sinagoga »El kal vježo« (ili »Stara sinagoga«) u Beogradu srušena je nakon Drugoga svjetskog rata. (Izvor: Jevrejski istorijski muzej, Beograd)

II.3 Gubitak radnih mjesta

Nacionaliziranje poduzeća, radiona i trgovina oduzelo je oštećenima ne samo materijalni temelj prijašnje profesionalne aktivnosti, nego i radna mjesta te stečena socijalna prava iz radnog odnosa u privatnome sektoru.¹¹²

JOINT je Savezu pomagao kod prekvalifikacije za obrte, kojom bi općine spašavale poglavito onu većinu srednjeg staleža, koja se prije bavila sitnom trgovinom. Liječnicima koji su nacionalizacijom izgubili svoje privatne ordinacije vlasti su omogućavale uključivanje u »društveni« zdravstveni sustav. Zapošljavanje odvjetnika nakon oduzimanja njihovih ureda bilo je teže, jer su samostalni odvjetnici bili sumnjivi vlastima pa su »privredna« poduzeća zazirala od političkih i sigurnosnih problema uslijed njihova zapošljavanja.¹¹³ To ne čudi zato što su se upravo obespravljani odvjetnici, javni bilježnici i druge slobodne profesije, osim industrijalaca i poduzetnika te vlasnika trgovina i radiona, odlučile na preseljenje u Palestinu/Izrael.¹¹⁴

112 IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 57; BRANDL, *Jews*.

113 KERKÄNNEN, *Yugoslav Jewry*, str. 57-59.

114 SCHREINER, *Spašeni iz Zagreba*, str. 94. Više primjera u knjizi: *Glasovi, sjećanja, život*. O dimenzijama sudjelovanja jugoslavenskih Židova u Aliji vidi: PERERA, *Neki statistički podaci*, str. 145-146.

II.4 Židovi – »narodni neprijatelji« i zatočnici Golog otoka

Slobodne profesije (intelektualci, urednici, umjetnici itd.) našle su se među zatočenicima Titovog logora za preodgoj na Golom otoku (otoku u Rapskom arhipelagu) i ženskog zatvora na otoku Grgur (ili Sveti Grgur, pored Golog otoka).¹¹⁵ Ni bivši zatočnici nacističkih koncentracijskih logora nisu ostali pošteđeni optužbi i osuda kao »Informbiroovaca.« Autorica je od danas još aktivnih svjedoka »Informbiroovskog razdoblja« saznala da su čak i oni koji su se jedva spasili iz nacističkih logora šutjeli o tome u domovini, kako ne bi postali metom OZNE¹¹⁶ i njezinih istraga o razlozima preživljavanja. Tijek takvih saslušanja vodio bi (prema sjećanjima žrtava OZNE) do njihovog oslobađanja, za koje su neki priznali da ih je spasila Crvena Armija.¹¹⁷ To je malo poznati razlog, zbog kojeg istina o nacističkim zločinima upravo u komunističkim režimima nije mogla prodrti u javnost, osim ako je mogla biti iskorištena za propagandu.

Unutar općina su žrtve višestrukog progona pokušavale poticati »raščišćavanje« nekih pitanja koja su se ticala njihovih iskustava iz vremena nacističkog i ustaškog progona i uvjeta za vrijeme boravka u logorima, kao i naspram osumnjičenika jugoslavenskih vlasti. Pojavljivala su se i sumnjičenja i zloguke slutnje: tko se kako držao u logorima, tko je koga štitio, denuncirao, tko se obogatio i tko je koga potkradao. Svjedoci tih rasprava (uz jamstvo anonimnosti) priznavali bi da nisu ni svi logoraši bile žrtve, nego ako već nisu »supočinitelji« zločina, onda su »sudionici« i pomagači ili korisnici. Nastala su i »neobjašnjiva« neprijateljstava bivših logorskih drugova. No pokušaj autorice da sazna nešto više o tome nailazio je na strastvene prosvjede (tako da žestina tih prosvjeda može biti sumnjiva).

115 Nakon Rezolucije Informbiroa (IB) od 21. svibnja 1948. o »zastranjivanju jugoslavenskih komunista iz zajednice socijalističkih zemalja« i Staljinove anateme nad Titom, u Jugoslaviji su kazneni sudovi pokrenuli niz kaznenih postupaka protiv članova KPJ koji se nisu jasno izjašnjavali protiv Rezolucije IB, a za Titu i KPJ. Osuđeni na kazne između tri i 20 godina strogog zatvora, upućeni su u kamenolom na Jadranskom otoku Goli (Goli otok), gdje je 9. srpnja 1949. kamenolom pretvoren u zatvor. Prosječno je ondje boravilo 3500 kažnjenika na teškom prisilnom radu u kamenolomu i na pošumljavanju kršnog terena (vidi: *Gorući grm: Alfred Pal - život i djelo*). Zatvor Goli otok postojao je kao »Kaznenopopravni dom« za kažnjenike osuđene po političkoj liniji, a od 1956. godine i za kažnjenice zbog krivičnih djela. Posljednji zatočnici bili su oslobođeni tek 1988. godine: Berislav JANDRIĆ, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.-1952.: organizacija, uloga, djelovanje*, Zagreb, 2005., str. 237-253. Na susjednom otoku Grguru 1950. godine uređen je zatvor za žene, koje su također bile osuđene zbog kažnjivih političkih djela. O tome vidi sjećanja osuđenice Eve Grlić (Budimpešta, 1920. - Zagreb, 2008.), supruge osuđenika na Golom otoku Danka Grlića: Eva GRLIĆ, *Revolucija i kontrarevolucija, u: Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015., str. 175-180. I židovska povjesničarka i novinarka Ženi Lebl (Aleksinac, 1927. - Tel Aviv, 2009.; za vrijeme rata ime je promijenila u Jovanka Lazić) bila je osuđena zbog političkog zastranjivanja i verbalnog delikta te 1949. godine upućena u ženski zatvor na Grguru: Ženi LEBL, *Ljubičica bela. Vic dug dve i po godine*, Gornji Milanovac, 1990. O tome vidi i: GORDIEJEW, *Voices*, str. 364-365.

116 PORTMANN, *Kommunistische Abrechnung*, str. 75-79.

117 GORDIEJEW, *Voices*, str. 364-365.

Zaključak: Ambivalentnost u odnosu na preživjele žrtve Holokausta

Povratak preživjelih jugoslavenskih Židova u svoju domovinu bio je popraćen traumama, ali i pokušajima reintegracije u novu jugoslavensku stvarnost, što im je uzrokovalo nenadani šok sa stvarnošću u komunističkom sustavu. Tek malobrojni su se prilagodili novom sustavu, prije svega oni koji su ga izborili i pomagali stvoriti.

Nedvojbena visoka bio je doprinos Židova Narodnooslobodilačkoj borbi (kao partizana i kao suradnika narodnooslobodilačkih odbora u stabiliziranju partizanske vlasti na osvojenim teritorijima), u kojoj su doprinosili prosvjeti, zdravstvu, organiziranju prehrane stanovništva, kulturnom životu i »Agitpropu« (propagandi) u svim svojim detaljima (npr. u suzbijanju krijumčarenja hrane na štetu stanovništva, suzbijanju epidemija stanovništva i stočnog fonda, podizanju higijenske kulture stanovništva itd.). Samo građa u fondu ZAVNOH-a sadrži obilje izvještaja o tim aktivnostima i zaslužuje detaljnu obradu. Međutim, u odnosu na njihovu zastupljenost u narodnooslobodilačkoj vojsci, sudeći prema službenim dokumentima ZAVNOH-a,¹¹⁸ u civilnim organima NOB (npr. narodnim odborima koji su postojali na područjima koje su partizani osvojili protiv okupatorskih vojski) bio je zanemarivo malen broj »židovskih boraca« te se oni ne pojavljuju u službenim dokumentima. Naprotiv, u njima su oni nevidljivi, kao što je nevidljiv i motiv zbog kojih su se uključili u Narodnooslobodilački rat – radi borbe protiv agresora koji je Židovima namijenio potpuno istrebljenje i koji je svoju nakanu u Jugoslaviji provodio zahvaljujući suradnji domaćih snaga, zbog povlačenja i šutnje onih koji su trebali pružati otpor.

Sama činjenica provedbe »Konačnog rješenja« također se ne pojavljuje u dokumentima Glavnog štaba NOV, AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Nova komunistička vlast ignorirala je doprinos Židova ustoličenju režima, kao što je ignorirala i sve nepravde nanesene jugoslavenskim Židovima još prije nego što je počelo fizičko istrebljenje te oduzimanje imovine, protjerivanje iz domova, obespravljenost i oduzimanje stečenih prava.

U znaku jednakosti svih slojeva društva i borbe protiv klasnog društva (iako je AVNOJ zajamčio nedodirljivost »privatnog vlasništva«) Židovima se nanovo oduzima imovina i izjednačavani su s »neprijateljima naroda«. Tek je prigodom 50-obljetnice osnivanja Saveza židovskih općina Jugoslavije (1968. godine) predsjednik partijske organizacije Socijalističkog Saveza Veljko Milatović¹¹⁹ u svojoj čestitici istaknuo da Jugoslavija cijeni doprinos svih jugoslavenskih Židova i Saveza za izgradnju socijalističke države, tj. Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ)¹²⁰ i da su jugoslavenski Židovi ugledni građani ne samo zato što su se borili u NOB. Time je predsjednik masovne organizacije Jugoslavena koji nisu bili članovi Saveza komunista »demantirao« uvjerenja i dojmove jugoslavenskih Židova

118 HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 1-10.

119 Podatak se nalazi u: KERKÄNNEN, *Yugoslav Jewry*, str. 94. Po podacima u Wikipediji (nema drugih izvora za provjeru podatka!), Veljko Milatović (Nikšić, 1921. – Herceg Novi, 2004.) bio je predsjednik Savezne konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije: https://sr.wikipedia.org/wiki/Велько_Милаговић (30. 11. 2019.).

120 KERKÄNNEN, *Yugoslav Jewry*, str. 94.

i međunarodnih udruga da su Židovi cijenjeni samo kao partizani, a oni koji to nisu mogli biti da su diskriminirani.

Jugoslavenski su Židovi prošli kroz sve krize jugoslavenske države tijekom 45 godina kao mirni, tihi i lojalni sugrađani, kao dobri Jugoslaveni. Lojalnost je najviše bila motivirana oprezom i nastojanjem da izbjegavaju svako pristajanje uz ma bilo koju stranu. Nisu željeli služiti niti za propagandu u korist Jugoslavije u inozemstvu (upravo ambivalentnost jugoslavenskog službenog odnosa prema njima predstavljala je izvor egzistencijalne nesigurnosti) niti su željeli svjedočiti u inozemnim krugovima za manjkavu zaštitu ljudskih i manjinskih prava u Jugoslaviji, poglavito kad je, kao u valovima, zavladała represija i borba protiv vjerskih zajednica.¹²¹

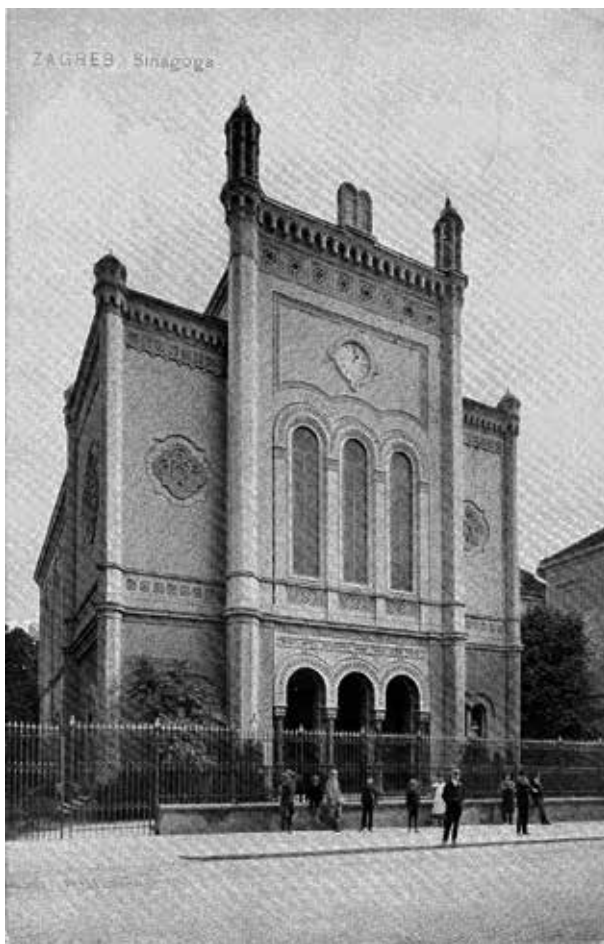
Židovstvo bez židovske vjere je Židove doista učinilo nevidljivim u jugoslavenskom društvu. Tek 1988. godine, kad je represija uslijed unutarnje slabosti Saveza komunističara popustila i kad je »krenula« liberalizacija, jugoslavenski su se Židovi odlučili na iskorak u javnosti. Izložba u Zagrebu o »200 godina zagrebačke židovske zajednice« nežidovskoj je javnosti predstavila doprinos Židova u Jugoslaviji u politici, poduzetništvu, industrijalizaciji, medijima i u svim područjima kulture.¹²²

Pitanje, kako su se jugoslavenski Židovi postavljali kad su se na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru širili etnički antagonizmi,¹²³ zaslužuje posebnu studiju. Posebice s obzirom na činjenicu da je tada komunistička vlast, koja ih je također i štitila, bila na izdisaju i više nije mogla funkcionirati kao zaštita.

121 Austrijsko-njemačko-francuski književnik Manès Sperber (Zabolotiv, 1905. – Pariz, 1984.) se kao Židov i kao dobar poznavatelj Jugoslavije zauzimao za hajku protiv grupe »Praxis«. O tome: Hendrik BUSSIEK, *Philosophen, die gefährlich denken*, <https://www.zeit.de/1974/08/philosophen-die-gefaehrlich-denken> (30. 11. 2019.). O uzrocima tih oscilacija vidi: Marko-René SUŠNIK, *Sloweniens Weg in die Unabhängigkeit*, <https://www.wiwi.uni-frankfurt.de/profs/bauer/pdfs/WPS%2018.pdf> (30. 11. 2019.).

122 S. GOLDSTEIN, *200 godina*, str. 16–22.

123 Ari Kerkänen je jugoslavenskim Židovima u ratovima 90-ih godina posvetio vlastito poglavlje: KERKÄNNEN, *Jugoslav Jewry*, str. 125–136.

Slika 15: Razglednica sa slikom zagrebačke sinagoge iz 1906. godine. Sinagoga je srušena po ustaškim vlastima 1941. godine, a na njezinom mjestu danas se nalazi parkiralište. (Izvor: zasebna zbirka Františka Bányaija, <http://judaica.cz/>, reprodukcija u boji)

Arhivski izvori

HDA = Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-206, ZAVNOH-IO (Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske): kutija 1.

HR-HDA-207, ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske): kutije 1–10; kutija 9, br. 21475 (od 18. 5. 1944.); kutija 14, br. 70/45; kutija 129, br. 13145-1579 i br. 13159-1656 (Vali Štajn), br. 13179-116, br. 13215-1924, br. 13255-2047; mikrofilmovi: Z-2711, Z.26/39, br. 7811 (Edo Vajnaht), br. 7820 (Salamon Pinto), br. 7828 (Frieda Godler), br. 7844 (Bila Gottlieb); Z-2712, br. 7891, br. 7892 (Alfred Altarac), br. 7893 i br. 7895 (Elvira Kohn); Z-2811, br. 7825 i br. 7828.

HR-HDA-278, PS NRH (Prezidijum sabora Narodne Republike Hrvatske): kutije 11 i 19.

HR-HDA-296, MSS (Ministarstvo socijalnog staranja Narodne Republike Hrvatske): Urudžbeni zapisnici knjiga 4: br. 2262 (od 5. 6. 1945.), br. 2330 (od 6. 6. 1945.), br. 2350 (od 7. 6. 1945.); kutija 8, br. 6568/45.

HR-HDA-306, ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske; GUZ – Glavni urudžbeni zapisnik): kutija 645; mikrofilmovi: Z-2926, ZM 22a/2, br. 5472; Z-2944, GUZ 2235/27-45, br. 3643–3689; Z-2946, GUZ 2235/15-45 (Elaborat o progonu Židova).

HR-HDA-313, ZUND (Zemaljska uprava narodnih dobara Narodne Republike Hrvatske): kutije 1 i 9.

HR-HDA-1081, SSRH (Sabor Socijalističke Republike Hrvatske): kutije 1–10; kutija 8 (Glück Roza, zahtjev za izuzeće iz nacionalizacije i odbijenice, veljača 1947. godine); kutija 9, br. 40/47, br. 72/47 i br. 202/47; kutije 11–20 (popisi obespravljenih vlasnika poduzeća).

HR-HDA-1115, Uprava za iseljeničku službu Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Narodne Republike Hrvatske: kutija 21, br. 3978-IV-Rad-1952 (od 19. 5. 1952.).

HR-HDA-1522, ZKRH/Z (Zemaljska komisija za repatrijaciju Hrvatske): kutija 2, br. 866/1947 (od 24. 1. 1946.); kutija 11, br. 6081-V-1954 (od 21. 7. 1954., Potvrda radi ishođenja materijalnog osiguranja); kutija 14 i knjiga »Očevidnik«; kutija 15, br. 221/56 (od 8. 2. 1956.).

HR-HDA-1561, SDS (Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske. Odjel za istraživanje, analizu i informiranje): br. 006/2 (Vjerske zajednice).

HR-HDA-1780, Supek Rudi: kutija 29, Elaborat br. 1780/5 (od 14. 12. 1971.), list br. 2 – bilješke »Rad na repatrijaciji«, list br. 23 – »Jugoslaveni u konclogoru Buchenwald«; dokumentacija »Commission d'histoire du camp de Buchenwald: Zeittafel der Geschichte des KZ Buchenwald. (16. 4. 1958.)«.

HR-HDA-1984, Republički sekretarijat za pravosudne poslove Socijalističke Republike Hrvatske (Pravni odjel. Poslovi međunarodne pravne pomoći): kutija 184, br. 114/55; kutija 186, Elaborat o pravnom položaju stranaca iz 1964. godine i Elaborat o zaštiti manjina u Jugoslaviji.

Bibliografija

BOSNAR, Marijan: Rudi Supek i nacistički koncentracijski logor Buchenwald kroz arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva. *Arhivski vjesnik*, 54, 2011., str. 153–178. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

BRANDL, Naida Mihal: Židovski identitet/i nakon Drugog svjetskog rata: kratak pregled. U: *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi* (ur. Ljiljana Dobrovšak, Ivana Žebec Šilj). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005., str. 167–194.

BRANDL, Naida Mihal: *Židovi u Hrvatskoj od 1944./5. do 1952.*, doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2015.

- BRANDL, Naida Mihal: Jews Between Two Totalitarian Systems: Property legislation. *Review of Croatian history*, 12, 2016., br. 1, str. 103–127. Zagreb: Croatian Institute of History.
- BUNZL, John: *Der lange Arm der Erinnerung: Jüdisches Bewusstsein heute*. Wien: Böhlau, 1987.
- CARPI, Daniele: The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia. U: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974* (ur. Yisrael Gutman, Efraim Zuroff). Jerusalem: Yad Vashem, 1977., str. 465–553.
- DRETAR, Milivoj: Oživjela Koprivnička sinagoga. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 145, lipanj – srpanj – kolovoz 2016., str. 26. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- FAJLIĆ, Meliha: *Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael*, diplomsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2009.
- FRANKL, Viktor E.: *... trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*. München: Kösel-Verlag, 2009.
- GEIGER, Vladimir: Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/ Jugoslavenska armija i komunistička vlast. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). Case study: Bleiburg i folksdojčeri. *Časopis za suvremenu povijest*, 42, 2010., br. 3, str. 693–722. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- GEIGER, Vladimir: Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili »okupatori i njihovi pomagači«. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 43, 2011., br. 3, str. 699–749. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- GEIGER, Vladimir: Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest*, 45, 2013., br. 2, str. 211–242. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- GIURICIN, Luciano, SCOTTI, Giacomo: Una storia tormentata (1946–1991). U: *Italiani a Fiume: nel sessantesimo del Circolo Italiano di Cultura / Comunità degli Italiani: 1946–2006* (ur. Luciano Giuricin). Rijeka: Edit, 2006., str. 15–135.
- Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015.
- GOLDSTEIN, Ivo: *Židovi u Zagrebu 1918 – 1941*. Zagreb: Novi liber, 2005.
- GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, Židovska općina Zagreb, 2001.
- GOLDSTEIN, Slavko: 200 godina zagrebačke židovske zajednice. U: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988., str. 16–22.
- GOLDSTEIN, Slavko: *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.
- GOLDSTEIN, Slavko: *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*. Zaprješić: Fraktura, 2016.
- GORDIEJEW, Paul Benjamin: *Voices of Yugoslav Jewry*. Albany: State University of New York Press, 1999.
- Gorući grm: Alfred Pal – život i djelo* (priredio Bogdan Žižić). Zagreb: Durieux, 2011.
- GRLIĆ, Eva: Revolucija i kontrarevolucija. U: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015., str. 175–180.
- GRÜNFELDER, Anna Maria: „Displaced Persons“ aus Jugoslawien. Repatriierung und Reintegration seit 1945. *Südost-Forschungen: Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, sv. 74, 2015., str. 73–110. Regensburg: Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München: Verlag De Gruyter Oldenbourg.
- GRUENFELDER, Anna Maria: Razzseljene osebe po drugi svetovni vojni: repatriacija – remigracija – reintegracija. U: *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust V*. (ur. Renato Podbersič, Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2016., str. 67–88.

- HOLJEVAC TUKOVIĆ, Ana: Uloga republičkih ministarstava u upravi Narodne Republike Hrvatske (1945–1953). *Arhivski vjesnik*, 45, 2002., str. 103–114. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- HORVAT, Vladimir, VUKIĆ, Igor, PILIĆ, Stipo, MATKOVIĆ, Blanka: *Jasenovački logori – istraživanja*. Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2015.
- In memoriam: Alfred Pal. *Jutarnji list*, 11. 8. 2011.
- IVANKOVIĆ, Mladenka: *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- JANDRIĆ, Berislav: *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.: organizacija, uloga, djelovanje*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- KADELBURG, Lavoslav: Položaj i perspektive Jevrejske zajednice u Jugoslaviji. U: *Jevrejski almanah 1968–1970* (ur. Aleksandar Štajner, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971., str. 9–16.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica: Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata. *Historijski zbornik*, 66, 2013., br. 2, str. 391–404. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu.
- KERKÄNEN, Ari: *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*. Helsinki: The Finnish Oriental Society, 2001.
- KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada: Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945. – 1952. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1992., br. 1, str. 49–99. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada: Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta. *Časopis za suvremenu povijest*, 27, 1995., br. 3, str. 425–439. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- KOHN, Filip: Židovska zajednica u Rijeci od 1441. do danas. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 98, siječanj – veljača 2007., str. 15–18. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- KOVAČ, Vlasta: Branko Polić In memoriam. Taj jedinstveni fini gospodin. *Novi Omanut: Prilog židovskoj povijesti i kulturi*, 21, prosinac 2014., br. 5 (125), str. 1–2. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberg«.
- KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Vera: Hrana kao glavni vid UNRRA-ine pomoći Jugoslaviji 1943–1948. *Časopis za suvremenu povijest*, 20, 1988., br. 3, str. 59–76. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- LEBL, Ženi: *Ljubičica bela. Vic dug dve i po godine*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- LEVENTAL, Zdenko: *Auf glühendem Boden: Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941–1947. Mit einer Dokumentation*. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 1994.
- MAKEK BAR-SELA, Sonja: Povijest moje obitelji. U: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015., str. 181–190.
- MATAUŠIĆ, Nataša: *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2008.
- MATICKA, Marijan: Sudjelovanje Hrvatske u saveznoj kolonizaciji 1945–1948. godine. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 11, 1981., str. 289–322. Zagreb: HAZU.
- MATICKA, Marijan: Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948). *Radovi: radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 24, 1992., str. 123–148. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- MEVORAH, Avram R.: O radu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije prvih dana po oslobođenju Beograda. U: *Jevrejski almanah 1955–1956* (ur. Žak Konfino, Aleksandar Levi, Zdenko Levental). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1956., str. 123–126.
- Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu* (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2007.
- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjige 1–3. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986. – 1987.

- MILETIĆ, Josip: Povijesni razlozi terminoloških promjena u novom hrvatskom kaznenom zakonodavstvu. *Croatica et Slavica Iadertina*, br. 1, 2005., str. 76–88. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku.
- MILO, Zeev: *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*. Klagenfurt: Wieser-Verlag, 2010. (2. dopunjeno izdanje).
- PASS FREIDENREICH, Harriet: *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1979.
- PERERA, David: Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine. U: *Jevrejski almanah 1968–1970* (ur. Aleksandar Štajner, Ivan Ivanji, Aleksandar Levi). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971., str. 135–147.
- POLIĆ, Branko: *Pariz u srcu studenta*. Zagreb: Durieux, 2008.
- PORTMANN, Michael: *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, 'Volksfeinden' und 'Verratern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943–1950)*, Diplomarbeit (Geistes- und Kulturwissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, 2002.). München: GRIN Verlag, 2007.
- RADOVANOVIĆ, Miroslav: Lavoslav Kadelburg. U: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon* (orig. Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон) (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011., str. 101–103.
- RADOVANOVIĆ, Miroslav: Jaša Romano. U: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon* (orig. Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон) (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011., str. 206.
- RAFAILOVIĆ, Aleksandar: Albert Vajs. U: *Znameniti Jevreji Srbije. Biografski leksikon* (orig. Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон) (ur. Aleksandar Gaon). Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011., str. 50–51.
- RAZUM, Stjepan: Vrijeme je da rušimo mit o Jasenovcu. *Jutarnji list*, 8. 8. 2012. Zagreb.
- ROCHLITZ, Imre: *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011.
- ROMANO, Jaša: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- ROUSSO, Henry: L'Épuration. Politische Säuberung in Frankreich. U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (ur. Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller). München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991., str. 192–240.
- RUPČIĆ, Mate: Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 33, 2001., br. 1, str. 7–17. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- RUPČIĆ, Mate: Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine. U: *Dijalog povjesničara – istoričara 4* (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac). Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2001., str. 539–545.
- SCHREINER, Paul: *Spašeni iz Zagreba: Sjećanje troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*. Zaprešić: Fraktura, 2014.
- Slovenski Judje: zgodovina in holokaust* (ur. Irena Šumi, Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012.
- Slovenski Judje: zgodovina in holokaust* (ur. Irena Šumi, Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2013. (dopunjena i popravljena izdaja).
- Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 5/1963. (6. veljače), god. 19. Beograd.
- SOBOLEVSKI, Mihael: Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1992., br. 1, str. 177–202. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- SPITZER, Mira: Dvije domovine. U: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015., str. 273–278.

- ŠILJAK, Lea: Židovski identiteti u Hrvatskoj – sociološko-psihološki aspekt. *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003., br. 4, str. 363–390. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- ŠUMI, Irena: Naloge za znanost: preučavanje Judov v Sloveniji. U: *Slovenski Judje: zgodovina in holokaust* (ur. Irena Šumi, Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012., str. 14–25.
- ŠVOB, Melita: Židovi Hrvatske i Izrael: osvrt. *Migracijske i etničke teme*, 13, 1997., br. 4, str. 363–392. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- ŠVOB, Melita: *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2010.
- Uredba o postupku za procjenu vrijednosti i utvrđivanje naknade za nacionaliziranu imovinu. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 98/1947. (19. studenog), god. 3. Beograd.
- VODOPIVEC, Peter: Prispjevak za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni: Neobjavljen intervju z Vlastom Kopačem iz leta 1986 (ob 100 letnici rojstva Vlasta Kopača). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52, 2012., br. 2, str. 275–294. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- VÖLKL, Ekkehard: Abrechnungsfuror in Kroatien. U: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (ur. Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller). München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991., str. 358–394.
- VUKIĆ, Igor: Zanemarene činjenice o jasenovačkom logoru. Feljton u: *Glas koncila: katolički tjednik*, 7. 4. 2013. (4), 9. 6. 2013. (7), 16. 6. 2013. (8), 30. 6. 2013. (10), 21. 7. 2013. (13). Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol.
- WEINBERGER, Lazar: Dachau. U: *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015., str. 151–169.
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 35/1948. (28. travnja), god. 4. Beograd.
- Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 98/1946. (5. prosinca), god. 2. Beograd.
- Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 22/1953. (27. svibnja), god. 9. Beograd.

Internetske stranice

- BUSSIEK, Hendrik: *Philosophen, die gefährlich denken*, <https://www.zeit.de/1974/08/philosophen-die-gefaehrlich-denken> (30. 11. 2019.).
- ČADEŽ, Tomislav: Preživio holokaust, dvaput bio na Golom otoku, a onda radio najljepše hrvatske knjige. *Jutarnji list*, 11. 6. 2011., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/alfred-pal-prezivio-holokaust-dvaput-bio-na-golom-otoku-a-onda-radio-najljepse-hrvatske-knjige/2052909/> (30. 11. 2019.).
- DREYFUSS, Marianne C.: *Erinnerungen der Enkelin von Rabbiner Dr. Leo Baeck*, <https://www.liberales-juden.de/das-liberale-judentum/geschichtliches/erinnerungen-der-enkelin-von-rabbiner-dr-leo-baeck/> (19. 5. 2017.).
- Istorija*, <http://www.beogradskasinagoga.rs/ISTORIJA.html> (30. 11. 2019.).
- Joint Distribution Committee*, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206388.pdf (21. 8. 2015.).
- KUČEL-ILIĆ, Aleksandra: »Oleg Mandić, posljednji dječak iz Auschwitza« preveden na hrvatski jezik. *Novi list*, 21. 1. 2019., http://www.novolist.hr/Vijesti/Regija/node_1585/Oleg-Mandic-posljednji-djecak-iz-Auschwitza-preveden-na-hrvatski-jezik (21. 1. 2019.).
- LEBL, Ženi: *Sinagoge u Beogradu*, <http://jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/169/JIM%2007%2003%20-%20ZENI%20LEBL%20-%20SINAGOGE%20U%20BEOGRADU.pdf?sequence=1> (30. 11. 2019.).

- MANDIĆ, Oleg: *Posljednji dječak iz Auschwitza*, svjedočanstvo, <http://stoljeceeuropsko-gantifazizma.ipd-ssi.hr/svjedocanstva/oleg-mandic-posljednji-djecak-iz-auschwitza/> (18. 2. 2018.).
- Međunarodni odnosi nove Jugoslavije: Saopštenje o sporazumu privremene vlade DFJ i UNRRA-e*, http://znaci.net/00001/138_72.pdf (6. 5. 2015.).
- MORÉ, Angela: Die unbewusste Weitergabe von Traumata und Schuldverstrickungen an nachfolgende Generationen. *Journal für Psychologie*, 21, 2013., br. 2: Inter/Generationalität, <https://www.journal-fuer-psychologie.de/index.php/jfp/article/view/268/306> (19. 5. 2017.).
- Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> (13. 4. 2013.).
- Slavko Goldstein. 1941.: Godina koja se vraća*, <https://www.mvinfo.hr/knjiga/3097/1941-godina-koja-se-vraca> (30. 11. 2019.).
- Spisek obsojenih oseb nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času 1945 do 31.12.1952*, http://arhiv.arhiv-spletisc.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf (30. 11. 2019.).
- SUŠNIK, Marko-René: *Sloweniens Weg in die Unabhängigkeit*. Goethe Universität Frankfurt am Main, Juni 2008, <https://www.wiwi.uni-frankfurt.de/profs/bauer/pdfs/WPS%2018.pdf> (30. 11. 2019.).
- Veljko Milatović* (orig. Вељко Милатовић), https://sr.wikipedia.org/wiki/Вељко_Милатовић (30. 11. 2019.).
- Viktor Emil Frankl*, <https://www.univie.ac.at/logotherapy/biography.html> (30. 11. 2019.).
- VUKOVIĆ, Tomislav: Fotokrivotvorine o jasenovačkome logoru (5): Kako je »titovka« zamijenjena ustaškom kapom. *Glas koncila: katolički tjednik*, 8. 3. 2009., 48, br. 10, str. 25. Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, <http://www.pobijeni.info/userfiles/Fotokrivotvorine-o-Jasenovackom-logoru.pdf> (11. 6. 2011.).
- Židovska zajednica u Hrvatskoj/Jewish Network in Croatia*, <https://www.geni.com/projects/%25C5%25BDidovska-zajednica-u-Hrvatskoj-Jewish-Network-in-Croatia/13262> (30. 11. 2019.).
- Židovski biografski leksikon* (ur. Ivo Goldstein), radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/> (30. 11. 2019.).

Preživeli in žrtve holokausta v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim poudarkom na judovskih skupnostih na Hrvaškem in Zvezi judovskih (verskih) skupnosti Jugoslavije 1945–1990)

Anna Maria Grünfelder¹²⁴

Nemški nadrabini Leo Baeck je že leta 1933 na začetku nacističnega terorja proti Judom predvidel, da je »(nemško) judovstvo preteklost, zaključena zgodba«. Predvideval je namreč, da noben preživeli Jud ne bo hotel ostati v državi preganjalcev. V Jugoslavijo so se [po drugi svetovni vojni, op. ur.] Judje, žrtve nacistične »dokončne rešitve judovskega vprašanja«, vrnil: vrnilo se je približno 20 odstotkov predvojnega judovskega prebivalstva (po oceni Zveze judovskih skupnosti Jugoslavije iz leta 1946 se je vrnilo okoli 10.660 deklariranih Judov oziroma do največ 12.000 ljudi judovskega porekla). Pri tem ni znano, koliko od 4960 jugoslovanskih Judov, ki so bili deportirani v taborišča smrti (Auschwitz, Bergen-Belsen, Treblinka), je preživelo in koliko se jih je vrnilo v Jugoslavijo. Največjo skupino so predstavljali povratniki iz partizanov.

Med letoma 1945 in 1949 je iz Jugoslavije emigriralo skoraj 8000 jugoslovanskih Judov, največ jih je odšlo v Palestino. Nekaj se jih je v petdesetih letih 20. stoletja, ko se je država osvobodila stalinizma in krenila na pot liberalizacije, nato v Jugoslavijo vrnilo. Jugoslovansko judovsko prebivalstvo je tako dokončno upadlo na 10 odstotkov predvojne skupnosti. Najmanj je tistih, ki izvirajo iz povsem judovskih družin; v glavnem gre za ljudi iz mešanih družin, ki pa se deklarirajo za Jude.

Judovske skupnosti so ponovno oživele – že novembra 1944, le dva dni po osvoboditvi mesta, se je beograjska judovska skupnost dobesedno dvignila iz ruševin, do leta 1945 pa se je ponovno konstituiralo 35 od 117 predvojnih skupnosti. V začetnem obdobju po koncu vojne so te skupnosti postale prvi začasni domovi preživelih. S pomočjo mednarodne organizacije za pomoč in obnovo (UNRRA) so nudile namestitev in prehrano, delovale so kot službe za iskanje in združevanje družin, svetovale so pri uveljavljanju socialnih pravic, pomoči, namestitvi in vlaganju zahtev za vrnitev premoženja, pomagale pa so tudi tam, kjer država ni bila uspešna: kot strokovna podpora v procesu žalovanja in soočanja s travmami. Jugoslovanski zgodovinarji so povojnemu judovstvu posvetili »epiloge«, nekakšne »in memoriam« pokojniku, ki je po večletni agoniji izdihnil najpozneje do leta 1952, ko so Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije in za njo tudi judovske skupnosti same opustile pridevnik »verska« in se tako preoblikovale v sekularne kulturno-socialne ustanove.

¹²⁴ Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije, Zagreb

Spremembe značilnosti povojnega judovstva v odnosu do vere in politike so porodile novo razumevanje judovstva. V prispevku avtorica spremlja oblikovanje nove judovske identitete, identitete judovstva v komunizmu, preko njihovega boja z državno administracijo za socialne pravice in iskanje delovnih mest pa obenem tudi njihova prizadevanja, da bi v novih družbenopolitičnih in ekonomskih odnosih znova zaživel. Njihov državljanski položaj se orisuje tako v njihovem odnosu do judovske vere in ateistične družbe kakor tudi v tem, da država ni v celoti priznala njihovega prispevka v narodnoosvobodilnem boju. Zaradi ignorantskega odnosa državnih ustanov do judovskih žrtev v partizanskem boju so se jugoslovanski Judje umaknili v neprepoznavnost.

Ključne besede: preživeli, vrnitev, reintegracija, izselitev

Holocaust Survivors and Victims in the Former Yugoslavia (with Particular Emphasis on Jewish Communities in Croatia and the Union of Jewish (Religious) Communities of Yugoslavia 1945–1990)

Anna Maria Grünfelder¹²⁵

As early as 1933, at the beginning of the Nazi terror against the Jews, German Chief Rabbi Leo Baeck predicted that “(German) Judaism is a thing of the past, a completed story”. He assumed that no surviving Jew would want to remain in the land of persecutors. Jews, the victims of the Nazis ‘Final Solution to the Jewish Question’ returned to Yugoslavia [editor’s note: after World War II]: about 20 percent of the pre-war Jewish population returned (according to an estimate in 1946 of the Union of Jewish Communities of Yugoslavia, about 10,660 declared Jews, or up to a maximum of 12,000 persons of Jewish descent). It is not known how many of the 4,960 Yugoslav Jews who were deported to the death camps (Auschwitz, Bergen-Belsen, Treblinka) survived and how many of them returned to Yugoslavia. The largest group, however, were Partisan returnees.

Almost 8,000 Yugoslav Jews emigrated from Yugoslavia between 1945 and 1949, most of them left for Palestine. Some of them returned to Yugoslavia in the 1950s, when the country freed itself from Stalinism, embarking on the path of liberalisation. The Jewish population of Yugoslavia thus fell to 10 percent of what it amounted to during the pre-war period. Most of them were individuals from mixed families who declared themselves as Jews and the smallest number were those from families that were 100 percent Jewish.

Jewish communities were revived – as early as November 1944, just two days after the city was liberated, the Jewish community in Belgrade was brought back to life from being virtually non-existent; by 1945, 35 of the 117 pre-war communities were re-constituted. In the early period following the war, these communities became the survivors’ first temporary homes: thanks to the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) they provided accommodation and food, served as family search and reunification services, provided advice about asserting social rights, assistance, accommodation and lodging claims for the return of property. Last but not least, they also helped where the state had proved unsuccessful: as professional support in the process of mourning and dealing with trauma. Yugoslav historians dedicated ‘epilogues’ to post-war Judaism, some

125 Anna Maria Grünfelder, PhD in History, Art History and Catholic Theology, Zagreb

sort of 'in memoriam' to the deceased, which, following years of agony, breathed its last breath by 1952 at the very latest, when the Union of Jewish Communities of Yugoslavia, followed by the Jewish communities themselves, dropped the 'religious' part from their name, thus transforming into secular cultural and social institutions.

The changes in the characteristics of post-war Judaism in terms of the attitudes to religion and politics gave rise to a new understanding of Judaism. The paper looks at the creation of a new Jewish identity, the identity of Judaism in communism, and through the Jews' struggle with the state administration over their social rights and the search for jobs, also examines their endeavours to leave a trace in new socio-political and economic relations. Their situation is reflected both in their attitude towards the Jewish religion and atheist society, as well as in the fact that the state failed to fully acknowledge their contribution to the national liberation war. Due to the state institutions' ignorant attitude towards Jewish victims that were killed during the said war, the Yugoslav Jews retreated into unrecognisability.

Keywords: survivors, return, reintegration, emigration

**Holokavst
in njegove
žrtve**

Trgovec in industrialec

Josip Rosenberg

Roman Mirnik¹

Josip Rosenberg je bil judovski trgovec in industrialec, rojen leta 1873 v kraju Kutjevo na Hrvaškem. Leta 1903 se je priselil v Maribor. Poročil se je z Judinjo Marto Lichtenstern. Poklicno pot v Mariboru je začel kot trgovec s kmetijskimi pridelki ter z usnjem in surovimi kožami na današnji Slovenski ulici 1. Leta 1912 je v današnji Jezdarski ulici 12 postavil tretji najstarejši tukajšnji parni mlin. Bil je tudi lastnik drevesnice na današnji Tržaški cesti 75, imel pa je tudi gospodarsko poslopje na Meljski cesti 37. Vrhunec svojega podjetništva je dosegel, ko je leta 1919 s poslovnima družabnikoma, Avstrijcem Hansom Georgom Lettnerjem in Hrvatom Oskarjem Dračarjem, kupil tovarno mila, znano kot Zlatorog, in leta 1920, ko je s štirimi družabniki kupil Tovarno lepenke v Sladkem Vrhu. Rosenberg se je kot Jud tudi družbeno uspešno angažiral. Bil je izbran za predsednika neuresničene mariborske judovske verske občine, bil pa je tudi med ustanovnimi člani mariborskega Rotary kluba, najstarejšega na Slovenskem. Po vojni je tedanjim oblastem prijavil vojno škodo in ta mu je bila tudi povrnjena.

Ključne besede: Kutjevo, trgovec, industrialec, parni mlin, tovarna Zlatorog, Tovarna lepenke Sladki Vrh, judovska verska občina, Rotary klub, prijava vojne škode

Josip Rosenberg se je rodil v judovski družini 20. novembra 1873 v kraju Kutjevo (v srezu Požega), danes v slavonsko-požeški županiji na Hrvaškem, očetu Edvardu in materi Heleni, rojeni v družini Deutsch.² Bil je judovske veroizpovedi, čeprav je v dokumentih zapisano, da je pravoslavne veroizpovedi.³ Kraj Kutjevo je znan predvsem po vinogradništvu. Danes zelo cenjeno vino je tamkajšnji chardonnay Rosenberg, vendar ne vem, ali gre za Josipove morebitne sorodnike, kajti njegovih družinskih oziroma sorodstvenih vezi ne morem raziskati, ker nimam na voljo virov iz hrvaških arhivov.

Josip Rosenberg se je v Maribor priselil leta 1903, se poročil z Marto Lichtenstern, prav tako Judinjo, ki se je rodila 15. septembra 1887 na Dunaju Izidorju in Hermini.⁴ Otrok nista imela, sta pa ves čas do druge svetovne vojne stanovala v današnji Gregorčičevi ulici 12,⁵ vogal Tyrševe 11. Do leta 1919 se je Gregorčičeva ulica imenovala Schiller Strasse, takrat pa so jo preimenovali v Gregorčičevo. Med drugo

1 Roman Mirnik, profesor zgodovine, Prva gimnazija Maribor

2 Pokrajinski arhiv Maribor (PAM): SI_PAM/1808, Zbirka mikrofilmov PAM – mikrofilmi gospodinske kartoteke Mestne občine Maribor, TE 632, mfp. 219.

3 Prav tam, mfp. 220.

4 Prav tam, mfp. 221.

5 Prav tam.

svetovno vojno so jo Nemci ponovno poimenovali v Schiller Strasse.⁶ Današnja Tyrševa ulica je bila od leta 1876 podaljšan severni del Herren Gasse, ki je tako potekala vse do mestnega parka. Ulico so leta 1919 poslovenili v Gosposko ulico, leta 1933 pa se je omenjeni severni del preimenoval v Tyrševo ulico.⁷

Slika 16: Hiša v Gregorčičevi ulici 12 (vokal Tyrševe 11) v Mariboru, kjer sta živela zakonca Rosenberg. (Foto: Stojan Kos, barvna fotografija)

Rosenberg je bil trgovec in industrialec. Leta 1903 je na današnji Slovenski ulici 1 oziroma takratni Burg Gasse, kakor se je ulica imenovala do leta 1919 in ponovno med nemško okupacijo,⁸ odprl trgovino oziroma podjetje s kmetijskimi pridelki ter z usnjem in surovimi kožami. Prideloval je mlevske izdelke. Zaposlenih je imel štiriindvajset delavcev. Imel je tudi valjni mlin na električni pogon, ki je deloval s kapaciteto sto konjskih sil, kar je omogočalo proizvodnjo v količini treh vagonov v štiriindvajsetih urah.⁹ Leta 1912 je v Jezdarski ulici 13 (zahodno od Magdalenskega parka, ob današnjem mladinskem kulturnem centru Pekarna), ki se je do leta 1919 imenovala Reiter Gasse, med nemško okupacijo pa prav tako,¹⁰ postavil parni mlin, ki je bil tretji tovrstni mlin v Mariboru. Stal je zraven vojaškega skladišča, da je lahko oskrboval mariborsko garnizijo z moko. Že naslednje leto ga je oddal vojaškemu erarju.¹¹

6 Sašo RADOVANOVIČ, *Mariborske ulice nekoč in danes*, Miklavž na Dravskem polju 2015, str. 131.

7 Prav tam, str. 253.

8 Prav tam, str. 224.

9 Andrej A. PČELJNIKOV (ur.), *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti: leto 1935*, Maribor 1935, str. 59.

10 RADOVANOVIČ, *Mariborske ulice*, str. 138.

11 Antoša LESKOVEC, *Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941*, v: *Maribor skozi stoletja – razprave I.*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec, Maribor 1991, str. 342.

Slika 17: Rosenbergov parni mlin v Mariboru
(Vir: *Ilustrirani Slovenec*, št. 47, Tedenska priloga Slovenca z dne 15. 11. 1925, št. 260)

Na Slovenski ulici 2 je imel pisarno, bil pa je tudi lastnik drevesnice na Tržaški cesti 75,¹² ki se je do leta 1919 in ponovno med nemško okupacijo imenovala Triester Strasse.¹³ Na Meljski cesti 37, ki se je do leta 1919 imenovala Mellinger Strasse, prav tako tudi med nemško okupacijo, je imel tudi gospodarsko poslopje oziroma hlev s konji in krmo.¹⁴

Trgovina oziroma podjetje s kmetijskimi pridelki ter z usnjem in surovimi kožami je bila vpisana v sodni register 24. junija 1909. Poslovati je prenehala aprila 1941 ob izbruhu druge svetovne vojne oziroma po nemški okupaciji Maribora. V letih od 1920 do 1922 je imelo podjetje tudi podružnico v Zemunu.¹⁵ Na okrožnem oziroma kotarskem sodišču v Beogradu so 3. februarja 1920 izdali odločbo o vpisu njegove podružnice v Zemunu v tamkajšnji trgovski register. Iz spisa razberemo, da se bo podružnica ukvarjala s prodajo poljedelskih pridelkov. Ob koncu leta 1921 je Rosenberg posredoval že omenjenemu beograjskemu sodišču prošnjo za izbris podružnice v Zemunu¹⁶ in sodišče je njegovi prošnji ugodilo. Njegovo mariborsko podjetje oziroma trgovino s poljedelskimi pridelki ter z usnjem in surovimi kožami je nemška okupacijska oblast iz trgovskega registra izbrisala 18. oktobra 1943.¹⁷

12 PČELJNIKOV (ur.), *Veliki adresar*, str. 160.

13 RADOVANOVIČ, *Mariborske ulice*, str. 252.

14 PČELJNIKOV (ur.), *Veliki adresar*, str. 115.

15 Emica OGRIZEK, *Sodni register Okrožnega sodišča v Mariboru 1898–1941*, Maribor 2006, str. 120.

16 SI_PAM/0645/001, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941 – zadeve trgovskega registra, spis A I 76, TE 1056.

17 Prav tam, Löschung einer firma.

Po prvi svetovni vojni, leta 1919, se je Rosenberg odločil za nakup tovarne mila v Melju. Proizvodnja mila se je v Mariboru najverjetneje pojavila že na začetku, gotovo pa v sredini 19. stoletja. Leta 1878 se je v Mariboru naselil Carl Bros in na Rotovškem trgu, ki se je do leta 1919 in v času nemške okupacije imenoval Rathaus Platz,¹⁸ kupil že delujočo milarno. Leta 1884 sta bila v mestu dva proizvajalca mila, in sicer Franc Bindlechner na Gosposki ulici 13 oziroma do leta 1919 in med nemško okupacijo imenovani Herren Gasse,¹⁹ in Carl Bros na Rotovškem trgu 5. V sodni register je bila Brosova milarna vpisana 27. septembra 1887. Po letu 1907 je Carl Bros ob Dravi v Melju zgradil tovarno mila in ostal njen lastnik do konca leta 1915.²⁰ Novi lastnik je postal Leo Kerschbaumer, ki je proizvodnjo razširil na izdelavo sveč in kristalne sode. Po prvi svetovni vojni se je preselil v Avstrijo²¹ in takrat je podjetje prevzel Josip Rosenberg, kot družabnika pa sta se mu pridružila avstrijski državljani Hans Georg (Ivan Jurij) Lettner in Hrvat Oskar Dračar, inženir kemije. Leta 1920 so podjetje preimenovali v Prvo mariborsko tovarno mila, preje C. Bros, konec leta 1923 pa so jo preimenovali v Tvorнице Zlatorog, preje C. Bros.²² Zlatorog se je imenovala znamka mila, ki so ga proizvajali.

Rosenberg je najprej 10. junija 1919 sam kupil tovarno od zakoncev Kerschbaumer in se nato s pogodbo 23. avgusta povezal z zgoraj omenjenima družabnikoma.²³ Tovarno so poimenovali v Prvo mariborsko tovarno mila, ki je proizvajala in prodajala milo, sveče, sodo, pralne praške in pridelke iz živalske masti. Družabniki so se takrat dogovorili, da bo imel Rosenberg pravico zastopati podjetje sam ali pa preostala družabnika skupaj s prokuristom, ki ga bo določil Rosenberg. Podjetje je pravno zastopal mariborski odvetnik dr. Oskar Orosel. Leta 1920 so se družabniki z dr. Oroselom dogovorili, da imajo vsi trije pravico samostojno zastopati podjetje.²⁴ Ko je Rosenberg kot družabnik izstopil iz podjetja, je dovolil, da bivša družabnika Lettner in Dračar lahko še nadalje uporabljata dotedanje ime podjetja, vsak od njiju pa lahko tudi v bodoče podjetje samostojno zastopa.²⁵

V obdobju njihovega lastništva se je proizvodnja zelo povečala. Leta 1927 se je podjetje razširilo, kajti ustanovili so nov obrat, tovarno glicerina, prvo tovrstno v tedanji državi, nabavili so nove stroje za izdelovanje toaletnega mila, uredili kotlarno in v njej namestili stare kotle iz papirnice Vevče iz leta 1911. Tovarna Zlatorog je kot prva v državi leta 1924 začela prodajati 500-gramsko pralno milo v patentno zaščitenem modro-rumenem kartonskem ovitku z imenom Zlatorog terpentinovo milo.²⁶ Leta 1928 je bilo v tovarni zaposlenih 80 ljudi, kar je bilo največ v tej dobi.

18 RADOVANOVIČ, *Mariborske ulice*, str. 217.

19 Prav tam, str. 125.

20 *Odprtje razstave: Tovarna Zlatorog Maribor – skrivnosti lepote*, <https://sl-si.facebook.com/events/394199110630525> [21. 7. 2018].

21 Ermin KRŽIČNIK, *Gospodarski razvoj Maribora*, Maribor 1956, str. 124.

22 Prav tam.

23 SI_PAM/0645/001, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941 – zadeve trgovskega registra, spis 9 HRA 38, TE 1046, 23. 8. 1919.

24 Prav tam, 20. 9. 1920.

25 Prav tam, 19. 4. 1928.

26 *Odprtje razstave*.

Tega leta so se pojavili prvi znaki gospodarske krize in Rosenberg je kot družabnik izstopil iz družbe.²⁷

Slika 18: Razglednica tovarne Zlatorog v Mariboru
(Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693, Zbirka fotografij in razglednic, A1.3.20.1-2/2)

Podjetni Rosenberg se je leta 1920 podal v novo poslovno dejavnost, in sicer v Sladkem Vrhu ob Muri. Tam je Tovarno za lesovino leta 1873 zgradil Adolf Leopold grof Lucchesi-Palli, vojvoda della Grazia.²⁸ Leta 1885 je bila utemeljena kot tovarna lepenke in lesovine. Vojvoda della Grazia je posestvo in tovarno 5. julija 1895 prodal lastniku vinogradov Robertu, vojvodi iz Parme. Ta je oboje prodal Danielu Feuerlöschnerju 5. februarja 1898. Feuerlöschner je moderniziral obrat s tem, da je leta 1905 zamenjal oba dotedanja primitivna brusilnika za les na uteži z dvema hidravličnima brusilnikoma. Ko je leta 1908 lastnik umrl, je tovarno podedoval njegov sin. Takrat je obrat proizvedel že po 200 vagonov lepenke na leto. Leta 1909 se je podjetje preimenovalo v »Tovarno lepenke d. z. o. z. v Gradcu«. Sin je vodil obrat do leta 1920, takrat pa ga je prodal. Feuerlöschner se je sicer prvotno odločil prodati tovarno konzorciju, sestavljenemu iz Hrvatske industrije papira d. d. Zagreb Josipa Rosenberga, »Drave«, lesne industrijske družbe iz Maribora, ter tvrdke Adolf in Aleksander Jačobi z Dunaja. Investicije za jez so bile zelo nujne, toda bodoči družabniki oziroma predstavniki konzorcija tedaj niso hoteli sodelovati. Feuerlöschner je sicer ponudil podjetje v nakup tudi Združenim papirnicam, vendar je ta družba nakup odklonila. Za nakup strojev se je zanimalo še podjetje Bonač iz Ljubljane.²⁹ Po začetnem nesporazumu je prišlo do soglasja med Feuerlöschnerjem in konzorcijem.

27 KRŽIČNIK, *Gospodarski razvoj Maribora*, str. 124.

28 Jože ŠORN, *Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve*, *Zgodovinski časopis*, 12-13, 1958-1959, str. 170.

29 Prav tam, str. 170.

Ker je imelo podjetje do tedaj sedež v Gradcu, svoje tovarniške obrate pa v Sladki Gori (današnji Sladki Vrh), torej ne v Avstriji, temveč v Kraljevini SHS, prav tako pa je bilo treba upoštevati tudi interese ministrstev za trgovino in industrijo naše tedanje države, ki je zagovarjala nacionalne interese na področju industrijske proizvodnje in težila k temu, da so sedeži podjetij, ki delujejo v naši državi, doma, je bil 3. julija leta 1920 na izrednem občnem zboru sedež podjetja prenesen iz Gradca v Maribor. Podjetje se je poslej imenovalo »Sladkogorska tovarna lesovine in lepenke D. J. Feuerlöcher, družba z o. z.«. Rosenberg je postal poslovodja podjetja.³⁰ 13. oktobra istega leta je prokurist podjetja dr. Oskar Orosel predlagal vpis podjetja in objavo oglasov v Uradnem listu v Ljubljani.³¹ Deleži vseh štirih družabnikov so bili enaki in so znašali po 50.000 takratnih kron.³² Iz notarskega pisma z dne 16. oktobra 1924 pa izvemo, da so drugi Rosenbergovi družabniki odstopili in s tem zgoraj omenjeni konzorcij ni več obstajal.³³ Rosenberg je bil poslej kratek čas torej edini družabnik podjetja. Iz notarskega pisma z dne 2. januarja 1925, ki vsebuje odstopno pogodbo, je razvidno, da je vse deleže bivših družabnikov omenjenega podjetja prevzel Josip Rosenberg, torej je znašal njegov (celotni) delež 200.000 kron.³⁴

V obdobju Rosenbergovega poslovodstva in kasnejšega lastništva je podjetje nabavilo številne nove stroje, in sicer: za proizvodnjo lepenke, dve Francisovi turbini (280 in 560 KS), eno Jonvalóvo turbino s 170 KS, en parni kotel s 97 m² kurilne ploskve, dva brusilnika za les itd. Proizvodnja je takoj po prevratu znašala pet ton patentne lepenke in štiri tone lepenke, sušene na zraku. Zaposlenih je bilo 85 delavcev. Podjetje je leta 1922 vgradilo stroj za enostransko gladki ovojni papir s širino 1720 mm in s tem preobrazilo obrat v tovarno za papir in lepenko. Rosenberg je investiral v podjetje okoli 5–6 milijonov dinarjev in zaradi tega zašel v finančne težave.³⁵ Maja 1924 je tovarno ponudil v odkup Združenim papirnicam za 11.000.000 dinarjev, kar je bilo spet odklonjeno. V tem času je tovarna že imela poleg enega stroja za papir še tri holandce in en parni stroj s 60 KS. Proizvodnja je leta 1924 znašala: rjave lepenke 90 vagonov, bele lesovine 30 vagonov, superior papirja 225 vagonov. Zaposlenih je bilo že več kot 150 delavcev in delavk.

Leta 1925 je Josip Rosenberg kot takrat edini družabnik odstopil. Oktobra istega leta je podjetje kupil Rosenbergov nečak mag. pharm. Mavro Sessler iz Zagreba s podporo dunajske Hartmannove družbe, ki je v tovarni hotela dobiti delež.³⁶

30 SI_PAM/0645/001, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941 – zadeve trgovskega registra, spis C I 25, TE 1003, str. 1–2.

31 Prav tam, str. 3.

32 Prav tam.

33 Prav tam, str. 15.

34 Prav tam.

35 ŠORN, *Jugoslovanska industrija papirja*, str. 171.

36 Prav tam.

Slika 19: Razglednica Tovarne lepenke v Sladkem Vrhu, ki je bila odposlana leta 1937. (Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693, Zbirka fotografij in razglednic, A1.1.497-1)

Ob uspešni poslovni karieri je bil Rosenberg aktiven tudi na drugih področjih. Leta 1928 je bil član akcijskega odbora, ki je organiziral pobudo za ustanovitev samostojne judovske verske občine. Sedež bi imela v Mariboru, zajemala pa bi tedanje sreze Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana oziroma bi bila zanje pristojna.

Štajerski in kranjski Judje so bili po nastanku nove države, Kraljevine SHS, ločeni od svojega dotedanjega verskega središča v Gradcu. Nekateri ljubljanski Judje so si zato že leta 1919 prizadevali za priključitev k najbližji veliki verski občini nove države, namreč zagrebški.³⁷ S tem so tedaj soglašali tako vsi ljubljanski Judje, ki so se odzvali na anketo ljubljanskega mestnega magistrata o tem vprašanju, kakor tudi narodna vlada. V začetku leta 1921 so bili ljubljanski Judje priključeni k judovski verski občini v Zagrebu. Vendar jih je zelo motilo, da njihovi otroci niso imeli možnosti biti deležni verskega pouka doma, temveč le v Zagrebu, prej, ko so bili priključeni k verski občini v Gradcu, pa so imeli njihovi otroci verski pouk doma. Zavedali so se pomembnosti verskega pouka in seveda iskali primerno rešitev.

Štajerski Judje so se priključili verski občini v Varaždinu, sicer pa so ta čas na območju Mariborske oblasti obstajale tri judovske verske občine: v Murski Soboti za Jude na območju soboškega sreza in v Lendavi (tedaj Dolnja Lendava) za Jude iz lendavskega sreza ter v Čakovcu na Hrvaškem. Občina v Murski Soboti je štela 320 vernikov, tista v Lendavi pa 322.³⁸

Ob pristopu štajerskih in kranjskih Judov k judovskima občinama v Varaždinu oziroma v Zagrebu se je pojavil pravni problem, kajti pristop v obeh primerih ni bil izveden v skladu s takrat še veljavnim avstrijskim zakonom z dne 21. marca

37 Andrej PANČUR, Judovske verske občine v jugoslovanski državi, v: *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih judov v 20. stoletju*, ur. Andrej Pančur, Ljubljana 2008, str. 42.

38 Prav tam.

1890 oziroma 7. členom tega zakona, po katerem bi morala država odobriti vsako spremembo ozemeljskega obsega judovskih verskih občin,³⁹ kar pa se v primeru prestopa štajerskih in kranjskih Judov ni zgodilo. Oblast je to novo ureditev sicer dovolila, toda zakonsko je še ni uredila.⁴⁰ Prav v tem so predstavniki judovske verske občine iz Murske Sobotne videli priložnost, da bi štajerske in kranjske Jude priključili k svoji verski občini, zato so 27. avgusta 1927 zaprosili velikega župana Mariborske oblasti (dr. Frana Schaupacha, op. a.), da bi se zavzel za to rešitev,⁴¹ toda temu so se štajerski in kranjski Judje odločno uprli. Ljubljanski Judje in mestni magistrat ter veliki župan Ljubljanske oblasti (Fran Vodopivec, op. a.) so soboški nameri složno in odločno nasprotovali, ljubljanski Judje pa so na svojem sestanku 13. maja 1928 izrazili zahtevo po čim hitrejši ureditvi zadev v zvezi z rednim verskim poukom njihovih otrok, kar pa bi bilo veliko lažje izvesti v okviru zagrebške in ne soboške občine.⁴² Poleg štajerskih Judov so se soboški nameri odločno zoperstavile tudi verske občine v Varaždinu, Lendavi in Čakovcu, ki so bile na ozemlju Mariborske oblasti in so si prizadevale, da bi se štajerski Judje priključili k njim.⁴³ Nameri soboške občine je nasprotoval tudi za to zadevo pristojen uradnik Mariborske oblasti Matija Malešič, ki je ministru za verske zadeve v Beogradu poročal, da si soboška verska občina očitno prizadeva za pridružitve štajerskih in kranjskih Judov le zato, da bi povečala svoje dohodke, kajti soboški Judje so plačevali prevelike verske davke, čemur pa upravičeno nasprotujejo, saj jih članstvo v varaždinski in zagrebški verski občini manj finančno obremenjuje, pa tudi prometne zveze z Varaždinom in Zagrebom so zanje ugodnejše, kajti Murska Sobota leži na periferiji Mariborske oblasti.⁴⁴ 28. avgusta 1928 je minister za vere izdal naredbo, po kateri je bila lahko od 1. januarja naslednjega leta na območju Mariborske in Ljubljanske oblasti le ena judovska verska občina (z izjemo srezov Čakovec, Dolnja Lendava in Prelog), in sicer soboška.⁴⁵ 7. novembra 1928 je soboška verska občina prosila velikega župana Mariborske oblasti, naj naroči sreskim poglavarjem Mariborske oblasti, da naj tukajšnje Jude popišejo, kajti te podatke so nujno potrebovali, da bi lahko januarja naslednje leto sklicali občni zbor judovske občine in nato ustanovili novo judovsko versko občino Murska Sobota v razširjenem obsegu. Veliki župan je resda z okrožnico 20. novembra 1928 naročil sreskim poglavarjem in mestnim magistratom, da to storijo, toda zadeva je v praksi tekla počasi in soboška verska občina je ob koncu leta apelirala na velikega župana, naj jim priskoči na pomoč, saj brez popisa štajerskih Judov ne bi mogli sklicati januarskega občnega zbora, na katerem bi vzpostavili novo občino v razširjenem obsegu.⁴⁶

Toda nasprotniki nove razširjene soboške verske občine se niso vdali. 14. januarja 1929 so Judje s stalnim bivališčem v srezih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Celje, Maribor

39 PANČUR, *Judovske verske občine*, str. 42.

40 Prav tam.

41 Prav tam.

42 Prav tam, str. 43.

43 Prav tam.

44 Prav tam.

45 Prav tam.

46 Prav tam.

in Ljubljana poslali velikemu županu prošnjo za ustanovitev samostojne verske občine s sedežem v Mariboru. Čez dva tedna so prošnjo še dopolnili.⁴⁷

V akcijskem odboru so bili mnogi ugledni in premožni predstavniki judovske skupnosti, in sicer mariborski Judje Josip Rosenberg, Marko Rosner, Miroslav Auch, Karol Preis, Jakob Mandil, Josip Kudiš, Ignac Sonnenschein s Ptuja in Leo Kudiš ter ljubljanska Juda Adolf Lorant in Feliks Moskovič. Ker so mariborski Judje prevladovali, lahko sklepamo, da so bili za nastanek nove verske občine najbolj zainteresirani prav oni.⁴⁸ Za svojega predsednika so izbrali Josipa Rosenberga,⁴⁹ kar nedvomno dokazuje njegov ugled v tedanji judovski skupnosti pri nas. Ljubljanska judovska skupnost je bila slabo zastopana, saj jih je bilo med podpisniki prošnje velikemu županu le 9, iz celjskega sreza 15, iz mariborskega pa kar 29.⁵⁰

Tako štajerski kot ljubljanski Judje so ta čas že imeli organizacijske načrte v zvezi z morebitno novo versko občino. Dogovarjali so se o najemu prostorov za izvajanje bogoslužja in ustanovili bi tudi pogrebno društvo Hevra Kadiš. Denar bi dobili z enkratnim prispevkom vseh zgoraj omenjenih Judov. Rabina, ki bi urejal tudi matične knjige, bi plačevali z verskimi prispevki. Rabin bi poučeval versko vzgojo v vseh ljudskih in srednjih šolah v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Ljubljani.⁵¹ Njihove namere je budno spremljal tudi veliki župan Mariborske oblasti in je o tem 7. februarja 1929 obvestil tudi velikega župana Ljubljanske oblasti, še zlasti pa je povprašal za mnenje predstavnike judovske verske občine v Murski Soboti, Lendavi in Čakovcu, načrte štajerskih in ljubljanskih Judov pa je odločno podprl.⁵² Tudi ljubljanski veliki župan nameri ni nasprotoval,⁵³ pa tudi Judje v Čakovcu temu niso nasprotovali, ker jim nova verska občina ne bi predstavljala nobene konkurence.⁵⁴ Lendavski Judje so namero celo iskreno pozdravljali in izrazili celo prepričanje, da je država v verskopoličnem smislu tolerantna in ne dela nobenih razlik, poleg tega pa je v Mariboru v preteklih stoletjih že obstajala judovska verska občina.⁵⁵

Judje iz Murske Sobote pa so nameri odločno nasprotovali. Odkrito so dvomili o tem, da bi bili štajerski in ljubljanski Judje zmožni nositi finančno breme nove občine. Spraševali so se, kako bodo lahko finančno vzdrževali rabina, kantorja in druge uradnike, kako bodo lahko primerno opremili najete prostore za verske obrede in kako bodo sploh lahko našli primerno izobraženega in »patriotično mislečega« rabina. Zavzemali so se za to, da bi se soboški rabin enkrat tedensko vozil v Maribor in Ljubljano in tam poučeval versko vzgojo in izvajal verske obrede (ali pa bi to občasno počel kantor). Sklicevali so se tudi na to, da mnogi štajerski in ljubljanski Judje sploh niso jugoslovanski državljani in zato ne morejo biti člani jugoslovanske

47 PANČUR, *Judovske verske občine*, str. 43.

48 Prav tam, str. 43–44.

49 Prav tam, str. 44.

50 Prav tam.

51 Prav tam.

52 Prav tam.

53 Prav tam.

54 Prav tam.

55 Prav tam.

verske občine in da je zato njihovo »separatistično gibanje« v nasprotju z veljavno zakonodajo.⁵⁶

Ministrstvo za vero štajerskim in ljubljanskim Judom ni ugodilo. Do konca prve jugoslovanske države sta tako na ozemlju takratne Dravske banovine (nastale s šestojanuarsko diktaturo kralja Aleksandra Karadordeviča) obstajali dve judovski verski občini, in sicer v Murski Soboti in Lendavi.⁵⁷

Josip Rosenberg je bil tudi od ustanovitve leta 1930 dalje član Rotary kluba v Mariboru, ki je bil prvi na Slovenskem. Prvi tovrstni klub na svetu je bil ustanovljen v Chicagu v ZDA leta 1905, v času najbolj »divjega« kapitalizma v morda najbolj »divjem« mestu na svetu. V tem času se je razraslo brezobzirno bogatenje, kriminal pa se je neverjetno razmahnil. Takrat so se našli štirje možje, prijatelji – Paul P. Harris, Gustavus Loehr, Silvester Schiele in Hiram Shorey –,⁵⁸ ki so pogrešali osnovno človeško solidarnost vaše skupnosti, iz katere so tudi izhajali. Porodila se jim je ideja, da bi prijateljstvo osmislili z načeli takšne skupnosti. Pridružil se jim je še en, peti član in tako so formalno ustanovili prvi tovrstni klub. Pridružili so se jim mnogi somišljeniki, toda sprva še niso uporabljali imena Rotary. Ime se jim je porodilo kasneje in predstavlja skovanko iz besede rotirati, kajti sestajali so se vedno pri drugem članu združbe, torej so rotirali oziroma krožili. Sestajali so se vsak teden, ko pa je zašel neki meščan, njihov skupni znanec, v gmotne težave, so sklenili, da mu bodo družno pomagali, četudi ni bil njihov član. Tako so leta 1907 izvedli prvo donacijo, nato pa so medsebojno pomoč razširili na tiste meščane, ki si sami niso mogli pomagati. Razvili so poseben življenjski slog, ki ga danes označujemo kot rotarijanski. Sčasoma se je uveljavila etika, ki jo rotarijanci negujejo še danes in se izraža v štirih načelih, ki jih sami kar naprej preizkušajo na sebi: Kaj je resnica? (*Kar govorimo ...*); Ali je pošteno do vseh udeležencev? (*Kar govorimo ...*); Ali bo spodbujalo prijateljstvo in dobro voljo? (*Med ljudmi ...*); Ali bo v prid blaginje vseh ljudi? (*Torej ne bomo nikomur škodovali ...*).⁵⁹ Rotarijski klubi niso dobrodelni klubi, kakor na primer Rdeči križ ali Karitas, temveč so organizacija, v kateri prijateljujejo ljudje dobre volje, ki mislijo na druge ljudi, ki jim gre slabše kot njim, in so jim pripravljene pomagati, vendar ne le z materialno pomočjo, temveč so jim pripravljene posvetiti tudi čas.⁶⁰

Ob ustanovitvi 15. novembra 1930 je štel mariborski Rotary klub 16 članov, med katerimi je bil, kot sem že omenil, tudi Josip Rosenberg.⁶¹ Ob njem najdemo med prvotnimi člani kar nekaj zelo pomembnih tedanjih Mariborčanov. Član je bil tudi pomemben tekstilni poslovnež Josip Hutter, pa tudi Rosenbergovega družabnika iz podjetja »Zlatorog« inženirja Oskarja Dračarja najdemo med njimi. Član je bil tudi znani mariborski advokat in strokovnjak civilnega prava dr. Otto Blanke, po rodu

56 PANČUR, *Judovske verske občine*, str. 44–45.

57 Prav tam, str. 45.

58 *Paul Harris: Rotary's Founder*, <https://www.rotary.org/en/history-paul-harris-rotary-founder> [21. 7. 2018].

59 Božidar HRIBERNIK, *Prvi Rotary klub na Slovenskem: Slike in dokumenti Rotary kluba Maribor iz obdobja 1930–1941*, Maribor 2006, str. 8.

60 Prav tam, str. 10.

61 Prav tam, str. 12.

Nemec.⁶² Prvi predsednik kluba je bil direktor podjetja Kokra d. d. Henrik Sabothy,⁶³ ki je bil na tem položaju do leta 1935, razen v letu 1933/34, ko ga je nadomestil Miroslav Ploj.⁶⁴ Predsedniki kluba so bili v letih pred okupacijo še drugi ugledni možje, in sicer v letu 1935/36 ravnatelj ruške Tovarne dušika Anton Krejči,⁶⁵ naslednje leto mu je sledil profesor in upravnik podružnice Prve hrvatske štedionice v Mariboru Florijan Zupanc,⁶⁶ v letu 1937/38 je bil na čelu dr. prava Vinko Rapotec, advokat in agent Consulaire de France à Maribor. V naslednjih letih so se zvrstili še zobozdravnik dr. Franc Stambol,⁶⁷ dipl. inž. gradbeništva in solastnik gradbenega podjetja in tehnične pisarne Jelenc & Šlajmer,⁶⁸ ter v letu 1940/41 še mag. farmacije in lastnik lekarne Ivan Vidmar.⁶⁹

Med člani Rotary kluba v letu 1936 zopet najdemo nekaj pomembnih mož, kot je bil znani mestni gradbinec inž. Rudolf Kiffmann in mariborski podžupan in mestni načelnik dr. Franjo Lipold. Član kluba je bil tudi legendarni olimpijonec in sodnik Leon Štukelj. Prav tako je bil med rotarijanci tudi eden najpomembnejših tedanjih mariborskih Judov, tekstilni industrialec Marko Rosner.⁷⁰ Iz popisa članov kluba 1. januarja 1941 pa je razvidno, da med člani ni več ne Rosenberga ne Rosnerja zaradi bližajoče se vojne, kakor tudi ne številnih previdnejših Slovencev, kajti vedeli so, da nacistična Nemčija ni naklonjena rotarijskim klubom. Med člani kluba, ki jih v popisu iz leta 1936 še ni bilo, sta bila v tem času tudi tedanji mariborski župan dr. Alojz Juvan in Leon Štukelj.⁷¹

Mariborski rotarijanci so imeli, tako kot so velevala pravila, redne tedenske sestanke, ki so bili hkrati druženje in izobraževanje. Sprva so se sestajali v tedanji Veliki kavarni, katere lastnik je bil član kluba. Kasneje so se sestajali v Kazinski dvorani SNG Maribor. Kot posebnost velja omeniti tudi »post mitinge«, kakor so jih imenovali, in so bili povsem neformalnega značaja. Kljub neformalnosti se jih je udeleževalo v povprečju kar 50 odstotkov članov. Teh »mitingov« ni vodil predsednik, temveč častni predsednik. Člani so se družili tudi ob proslavah raznih obletnic, ob državnih ali cerkvenih praznikih in na piknikih. Občasno so se sestajali v raznih znanih gostiščih, kot so bila Pri lipi, katere lastnik je bil eden izmed ustanovnih članov, in sicer baron Nikola Jurkovič Plemeniti, posestnik in lastnik radvanjskega gradu.⁷² Mariborski Rotary klub je imel tudi svoj praznik, podoben temu, ki ga ima še danes novi Rotary klub, namreč tako imenovano jesensko trgatév. Ob nastanku kluba 15. novembra 1930 v Kazinski dvorani v Mariboru se je zbralo več kot

62 HRIBERNIK, *Prvi Rotary klub*, str. 12.

63 Prav tam, str. 16.

64 Prav tam, str. 20. Miroslav Ploj je bil rojen na Ptuj, po gimnaziji je študiral pravo v Gradcu, promoviral pa je na Dunaju. Postal je advokat, nekaj časa je bil zaposlen tudi na avstrijskem finančnem ministrstvu.

65 Prav tam, str. 21.

66 Prav tam, str. 23.

67 Prav tam, str. 26.

68 Prav tam, str. 18.

69 Prav tam, str. 27.

70 Prav tam, str. 12.

71 Prav tam, str. 13.

72 Prav tam, str. 41.

70 rotarijancev iz vse Evrope.⁷³ Mariborski Rotary klub se je v tem predvojnem času izkazal s humanitarno dejavnostjo. Leta 1935 je prispeval 40.000 dinarjev mariborski mestni občini pri izvajanju tako imenovane pomožne akcije, leta 1936 pa so občini darovali sredstva v višini 3000 dinarjev ob uvedbi tako imenovane »mlečne akcije« na obeh tedanjih ljudskih šolah na Studencih. Leta 1937 so namenili pomoč otrokom v znesku 14.446 dinarjev, od tega 9.250 dinarjev v gotovini, preostalo pa v hrani in oblačilih.⁷⁴

6. aprila 1941 se je zgodil napad fašističnih sil na Jugoslavijo. Vojaški odpor kraljeve vojske je bil šibek in že 17. aprila je kapitulirala. Ozemlje Spodnje Štajerske, severni del Dolenjske, Gorenjsko in slovensko Koroško so okupirali Nemci. Za središče okupirane Spodnje Štajerske so Nemci določili Maribor, kamor so prve nemške vojaške enote prispele že 8. aprila. Mestu je bil namenjen poseben status v nacističnih ponemčevalnih načrtih. Od 6. do 9. aprila so mnogi zavedni Slovenci že zapustili mesto, kajti Nemci so vdiral v njihova stanovanja in nekatere so po že vnaprej pripravljenih spiskih tudi zapirali.⁷⁵ Do 14. aprila so morali v mestu odstraniti vse slovenske napise, kajti tega dne je iz Gradca prišel šef civilne uprave za Štajersko dr. Sigfried Uiberreither, ki je prevzel to funkcijo tudi na Spodnjem Štajerskem. Tukaj živeči Judje so kot po nacističnih klasifikacijah manjvredna rasna skupina pred nacisti večinoma pobegnili, bodisi v tujino (večinoma vsaj za krajši čas v Švico, kmalu pa predvsem v ZDA), na območje slovenskega ozemlja, ki so ga okupirali Italijani (Ljubljanska pokrajina), ali na druga območja Jugoslavije, kjer nemški okupator ni vladal neposredno (Hrvaška pod režimom NDH, Bosna). Mnogi Judje so bili tudi izgnani v Srbijo, bolj ugodno pa je bilo za tiste Jude, ki so bili izgnani v hrvaško Medžimurje, ki je bilo pod madžarsko okupacijo, kajti Madžari so mnogo kasneje kot Nemci začeli internirati Jude v koncentracijska taborišča.

Ker ne razpolagam z ustreznimi viri, na osnovi katerih bi lahko natančno osvetlil življenjsko pot Josipa Rosenberga in njegove soproge Marte v medvojnem času, se lahko opiram le na nekaj dokumentiranih dejstev o njegovi oziroma njuni medvojni usodi, ki je razvidna iz Prijave vojne škode, ki jo je Rosenberg kmalu po končani vojni naslovil na mariborsko Okrajno komisijo za vojno škodo (o tem več v nadaljevanju).

Kolega Boris Hajdinjak mi je posredoval podatek, za kar se mu iskreno zahvaljujem, namreč da Rosenberga omenja v svojem *Dnevniku* dr. Makso Šnuderl, ugleden pravnik, kasneje tudi profesor in dekan na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in še kasneje rektor univerze, prav tako pa tudi pisatelj, pesnik in dramatik. Med vojno je bil v Vrhovnem plenumu OF, udeležil se je tudi Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju in 2. zasedanja AVNOJ v Jajcu. Kot partizan je dosegel naziv podpolkovnika. Po vojni je postal tudi član SAZU in dopisni član JAZU. Šnuderl Rosenberga omenja v enem stavku, v katerem je zapisal, da ga je stari Rosenberg moledoval, naj mu pomaga.⁷⁶ Kakor je razvidno iz dnevnika, naj bi se to zgodilo

73 HRIBERNIK, *Prvi Rotary klub*, str. 41.

74 Prav tam, str. 58.

75 Marjan ŽNIDARIČ, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, v: *Maribor skozi stoletja – razprave I.*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec, Maribor 1991, str. 418.

76 Makso ŠNUDERL, *Dnevnik 1941–1945 (2): V partizanih*, Maribor 1994, str. 428.

v Mariboru 27. junija 1945, torej več kot mesec dni po koncu vojne na Slovenskem. Takrat je bil Josip Rosenberg star že 72 let.

Dejstvo je, da sta zakonca Rosenberg vojno preživela. 9. junija 1945 naj bi se, kakor je razvidno iz Gospodinjske kartoteke, hranjene v Pokrajinskem arhivu Maribor, iz Zagreba vrnila v Maribor in stanovala na današnjem Trgu svobode 3, v prvem nadstropju stavbe, v kateri je bilo še pred nekaj leti znamenito podjetje Vinag, nekdanje stanovanje na Gregorčičevi ulici 12 pa sta 3. julija istega leta odjavila.⁷⁷ Trg svobode so v avstrijski dobi leta 1860 poimenovali Sophien Platz, leta 1919 je dobil današnje ime, med nemško okupacijo pa se je ponovno imenoval Sophien Platz.⁷⁸

Slika 20: Stavba na Trgu svobode 3 v Mariboru, kjer sta nazadnje (takoj po koncu vojne leta 1945) živela zakonca Rosenberg. (Foto: Stojan Kos, barvna fotografija)

Zadnja sled o življenju in poslovni dejavnosti Josipa Rosenberga je že zgoraj omenjeni dokument o prijavi vojne škode na mariborsko Okrajno komisijo za vojno škodo. Nanaša se na med vojno povzročeno škodo na gospodarskem posloplju oziroma živinskem hlevu na Meljski cesti 37. Prijavo je Rosenberg komisiji poslal 25. avgusta 1945 in je bila, kakor je zapisano v Prijavi, odposlana v obravnavo 3. septembra 1945.⁷⁹ Med nemško okupacijo v času druge svetovne vojne sta bila zakonca Rosenberg, kakor je razvidno iz Prijave, osem mesecev zaprta, nato pa izseljena in v začetku izgnanstva tudi brez živilskih nakaznic. Tako je celoten odvzem njune svobode, kakor je Josip navedel v Prijavi, trajal kar 51 mesecev. V Prijavi vojne škode je Rosenberg navedel, da sta bila z ženo Marto osem mesecev zaprta v nemškem zaporu (verjetno v vojašnici v Melju, kar sicer v dokumentu ni navedeno), izseljena

77 SI_PAM/1808, Zbirka mikrofilmov PAM – mikrofilmi gospodinjske kartoteke Mestne občine Maribor, TE 632, mfp. 221.

78 RADOVANOVIČ, *Mariborske ulice*, str. 251.

79 SI_PAM/0446, Okrajna komisija za vojno škodo Maribor, spis AB-3843, TE 33.

pa sta bila verjetno na Hrvaško (ali pa v Srbijo) oziroma tedanjo marionetno fašistično oziroma nacistično državo NDH, kar bi se ujemalo s tem, da je bil Josip Rosenberg rojen na Hrvaškem, in tudi s tem, da sta se z ženo Marto po končani vojni iz Zagreba vrnila v Maribor. Toda če sta se iz Zagreba vrnila 9. junija 1945, Rosenberg pa je v Prijavi vojne škode navedel, da je trajal odvzem njune svobode 51 mesecev, se ta izračun ne ujema povsem. Kajti od takrat, ko so ju Nemci za osem mesecev v Mariboru zaprli, kar se verjetno ni zgodilo pred nemško zasedbo mesta, ki je bila dokončana 9. aprila 1941, do njune vrnitve v Maribor leta 1945 ni minilo 51 mesecev. Če sklepamo, da so Nemci zakonca Rosenberg zaprli morda 10. ali 11. aprila 1941, nato pa ju izgnali in da sta se v Maribor vrnila 9. junija 1945, je celotni odvzem njune svobode dejansko trajal približno 50 mesecev.

Rosenberg je podrobno navedel tudi gospodarsko škodo, ki mu jo je povzročil nemški okupator. V zvezi z gospodarskim objektom je navedel potreben gradbeni material za obnovo (strešna opeka, cement, apno, steklo in gradbeni les ter tudi število 30 delovnih dni, potrebnih za obnovo), navedel pa je tudi izgubo oziroma zaplembo dveh konjev ter živinske krme – 10 ton ovsaa in sena. Skupna vsota vojne škode, ki jo je navedel Rosenberg, je znašala 537.000 takratnih dinarjev. Kot povzročitelja škode je navedel Nemce oziroma nemško bombardiranje.⁸⁰ Okrajna komisija za vojno škodo Maribor je 4. oktobra 1945 sprejela sklep o ceni vojne škode. Josipu Rosenbergu je priznala odškodnino za povzročeno škodo. Za povzročeno škodo zaradi omejitve osebne svobode so mu namenili 612.000 dinarjev, zaradi škode, ki jo je povzročilo pomanjkanje, so mu namenili 80.000 dinarjev, za škodo imovine pa 6.777.000 dinarjev. Skupna odškodnina je torej znašala 7.469.000 dinarjev. O tem se je komisija sklicevala na izvedensko mnenje, pri čemer so upoštevali cenovne vrednosti iz leta 1941.⁸¹

Zanimivo je, da je v Prijavi vojne škode z dne 25. avgusta leta 1945 v rubriki stalno bivališče še vedno naveden naslov Gregorčičeva 12, četudi je v Gospodinjski kartoteki navedeno, kakor sem že omenil, da sta zakonca to stanovanje oddala že 3. julija istega leta.⁸² Nadaljnja življenjska pot zakoncev Rosenberg ostaja za zdaj neznana, upam pa, da mi bo v prihodnosti uspelo najti dokumente, na osnovi katerih bom lahko opisal tudi njuno življenje po vojni.

80 SI_PAM/0446, Okrajna komisija za vojno škodo Maribor, spis AB-3843, TE 33.

81 Prav tam.

82 Prav tam.

Arhivski viri

PAM = Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/1808, Zbirka mikrofilmov Pokrajinskega arhiva Maribor – mikrofilmi gospodinjске kartoteke Mestne občine Maribor: TE 632, mikrofilmski posnetki 219–221.

SI_PAM/0645/001, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941 – zadeve trgovskega registra: spis 9 HRA 38, TE 1046; spis A I 76, TE 1056; spis C I 25, TE 1003.

SI_PAM/0446, Okrajna komisija za vojno škodo Maribor: spis AB-3843, TE 33.

Literatura

HRIBERNIK, Božidar: *Prvi Rotary klub na Slovenskem: Slike in dokumenti Rotary kluba Maribor iz obdobja 1930–1941*. Maribor: SPEM, Komunikacijska skupina, 2006.

KRŽIČNIK, Ermin: *Gospodarski razvoj Maribora*. Maribor: Društvo ekonomistov Maribor, Založba Obzorja, 1956.

LESKOVEC, Antoša: *Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941*. V: *Maribor skozi stoletja – razprave I*. (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 313–414.

OGRIZEK, Emica: *Sodni register Okrožnega sodišča v Mariboru 1898–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2006.

PANČUR, Andrej: *Judovske verske občine v jugoslovanski državi*. V: *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih judov v 20. stoletju* (ur. Andrej Pančur), zaključno poročilo o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008, str. 42–46.

PČELJNIKOV, Andrej A. (ur.): *Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti: leto 1935*. Maribor: Tiskovna založba, 1935.

RADOVANOVIČ, Sašo: *Mariborske ulice nekoč in danes*. Miklavž na Dravskem polju: Založba Roman, 2015.

ŠORN, Jože: *Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve*. *Zgodovinski časopis*, 12–13, 1958–1959, str. 151–241. Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo.

ŠNUDERL, Makso: *Dnevnik 1941–1945 (2): V partizanih*. Maribor: Založba Obzorja, 1994.

ŽNIDARIČ, Marjan: *Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. V: *Maribor skozi stoletja – razprave I*. (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 415–450.

Spletna vira

Odprtje razstave: Tovarna Zlatorog Maribor – skrivnosti lepote, <https://sl-si.facebook.com/events/394199110630525> [21. 7. 2018].

Paul Harris: Rotary's Founder, <https://www.rotary.org/en/history-paul-harris-rotary-founder> [21. 7. 2018].

Trader and Industrialist Josip Rosenberg

Roman Mirnik⁸³

Josip Rosenberg was a Jewish trader and industrialist, born in the Croatian town of Kutjevo in 1873. He immigrated to Maribor in 1903 and married a Jewish woman Marta Lichtenstern. He started his professional career in Maribor as a trader of agricultural produce, as well as leather and rawhide at the present-day Slovenska ulica 1. In 1912, Rosenberg built the town's third oldest steam mill at today's Jezdarska ulica 12. He also owned a tree nursery at the present-day Tržaška cesta 75, as well as a commercial building at Meljska cesta 37. Rosenberg's entrepreneurial path was at its peak in 1919 when he bought a soap factory known as Zlatorog together with his two business partners, the Austrian Hans Georg Lettner and the Croat Oskar Dračar, and in 1920, when he bought a cardboard factory in Sladki Vrh with four business associates. As a Jew, Rosenberg was also very socially engaged, and quite successfully so. He was elected chairman of an unrealised Maribor-based Jewish religious community and was also a founding member of the Maribor Rotary Club, the oldest in Slovenia. After the war, Rosenberg claimed and received war damages from the then authorities.

Keywords: Kutjevo, trader, industrialist, steam mill, Zlatorog Factory, Cardboard Factory Sladki Vrh, Jewish religious community, Rotary Club, war damage claim

83 Roman Mirnik, History Teacher, First Grammar School Maribor

Mariborska zdravnica judovskega porekla kot begunka v okupirani Ljubljani

Mojca Horvat¹

Klara Kukovec (1883–1979) je bila v carski Rusiji rojena Judinja, medicino pa je študirala v Švici, ki je bila prva država, v kateri so ženske lahko študirale. Ko je prebrodila težave z nostrifikacijo diplome v Avstro-Ogrski, je še pred prvo svetovno vojno postala prva zdravnica v Trstu, med prvo svetovno vojno pa je delovala med drugim tudi v Maistrovi bolnišnici v Mariboru. Prav tu je po prevratu kot prva zdravnica odprla zasebno ambulanto za ženske in otroške bolezni. Ob izbruhu druge svetovne vojne je morala Kukovčeva zapustiti Maribor in se zaradi svojega judovskega porekla skrivati v Ljubljani. Ocenjujejo, da je do poletja 1941 v Ljubljano pribežalo okrog 13.000 beguncev, predvsem iz slovenskih pokrajin, ki jih je okupiral nemški okupator. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz slovenske Štajerske in Gorenjske, iz Nemčije in Avstrije ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 je bilo v Ljubljani samo še zelo malo tujih Judov in nekaj Judov z nekdanjim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi jih je bilo veliko pokristjanjenih oziroma so živeli v mešanih zakonih. Septembra 1944 so v sklopu obširnih protikomunističnih aretacij v Ljubljani aretirali še 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Kljub izredno težkim razmeram je Kukovčevi uspelo, da je ostala neodkrita. Po vojni je v Mariboru ponovno odprla zasebno ambulanto, v kateri je delala vse do pozne starosti.

Ključne besede: zdravnica, Judje med okupacijo, okupirana Ljubljana

Mariborska zdravnica Klara Kukovec je imela ob izbruhu druge svetovne vojne v Mariboru na Krekovi ulici 18 ambulanto za ženske in otroške bolezni. Tik preden so Nemci vkorakali v Maribor, so jo pacientke nemškega rodu opozorile, da je v veliki nevarnosti. Bila je namreč Judinja in hkrati prva zdravnica v tem mestu. A kako se je v Mariboru sploh znašla?

1 Mojca Horvat, arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv Maribor

Slika 21: Krekova ulica 18

(Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0011, Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, MA/574)

Rojena je bila 12. julija 1883 kot Kaja (zapisano tudi Chaja) Lea Doktor (tudi Doctor) v Hersonu v današnji Ukrajini.² Ker je bila iz premožne judovske družine, ji je po končani gimnaziji uspelo prepričati očeta, da ji je dovolil študij medicine v Švici in ga tudi financiral. Takrat so dekleta lahko študirale le tam, v drugih državah si ni bilo mogoče pridobiti izobrazbe, enakovredne izobrazbi moških. V študijskem letu 1904/05 je bilo od 600 študentov medicine kar 400 tujih.³ Tudi Kaja Lea Doktor je odšla na študij v Švico približno v času največjega navala ruskih študentov, vendar njen študij ni potekal brez zapletov. Po treh letih študija v Ženevi so ji namreč od doma sporočili, da so v rusko-japonski vojni izgubili vse premoženje, zato ne morejo več financirati njenega študija. Hoteli so, da se vrne domov, ona pa je bila prepričana, da ji bo tudi brez denarne podpore staršev uspelo doštudirati.⁴ Res ji je z delom v sanatoriju v Bernu in nato še v Zürichu uspelo prislužiti dovolj denarja, da je lahko ostala in doštudirala.

Med delom in študijem v Zürichu je spoznala mladega Slovenca Janka Kukovca, rojenega 9. decembra 1883 v Ljutomeru, ki je na tamkajšnji tehniški visoki šoli študiral gradbeništvo. Strastna ljubezen je vodila v poroko. Pred tem je na nemškem govornem območju v Klaro preimenovana Kaja Lea opravila še zadnji semester študija in v Lozani februarja 1908 tudi zagovarjala svojo disertacijo »Sang citrate«. Že konec marca istega leta se je v Zürichu rodil prvi sin Vlado.

² Pokrajinski arhiv Maribor (PAM): SI_PAM/1679, Družina Kukovec, šk. 1.

³ Franziska ROGGER, Monika BANKOWSKI, *Ganz Europa blickt auf uns! Das schweizerische Frauenstudium und seine russischen Pionierinnen*, Baden 2010.

⁴ Mojca HORVAT, Klara Kukovec (1883–1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru, *Historični seminar* 9, ur. Katarina Šter, Mojca Žagar Karer, Ljubljana 2011, str. 31–53.

Mlada družina je odšla na Štajersko, Kukovčeva pa je zaprosila za dovoljenje za privatno zdravniško prakso v Gradcu, vendar so jo zavrnil. Avstro-Ogrska namreč ženskam ni priznavala v Švici pridobljene izobrazbe. Svojo diplomu so lahko nostrificirale le, če so ponovile vse rigoroze. Od Kukovčeve so zahtevali, da poleg rigorozov opravi tudi izpit iz grščine, in sicer v državi, v kateri je končala gimnazijo. To so bili vsekakor pogoji, ki naj bi mlado žensko odvrnili od tega, da bi opravljala svoj poklic. Vendar se Kukovčeva ni vdala, poslovila se je od moža in sina ter se odpravila v Rusijo, in sicer v Kazan, kjer je hotela narediti ne le izpit iz grščine, ampak tudi diplomu iz medicine, kar je predstavljalo dodatnih 26 izpitov. Takrat je zbolela in zaradi diagnosticirane tuberkuloze si ni upala vrniti se domov, da ne bi okužila domačih. Odpravila se je h Kaspiskemu jezeru, kjer so potrebovali zdravnike za zatiranje kolere, tam pa je zaradi morske klime ozdravela. Ko je spoznala, da v resnici nima tuberkuloze, se je vrnila k možu in sinu in novembra 1910 ji je končno uspelo v Avstro-Ogrski nostrificirati diplomu. Kmalu za tem je povila še drugega sina Roberta.

Maja 1911 je odprla zasebno ordinacijo za ženske in otroške bolezni v Trstu. Med 225 zdravniki je bila edina zdravnica v mestu, na dan je imela po 50 ali celo 60 pacientov. Vendar to ni trajalo prav dolgo. Ob odprtju fronte med Italijo in Avstro-Ogrsko je morala s celo družino zapustiti Trst. Od julija 1915 do februarja 1916 je bila Kukovčeva asistentka na ginekološkem oddelku v Rothschildovi bolnišnici na Dunaju. Od 17. februarja do 14. junija 1916 je bila v vojaški bolnišnici v Šternberku na Češkem. Od junija 1916 do avgusta 1918 je zdravila v begunskem taborišču v Wagni pri Lipnici, kjer se je ukvarjala predvsem z internimi in infekcijskimi boleznimi, kot so črne koze, trebušni tifus in griža. Sledila je pot v Gorico, kjer je od septembra do decembra 1918 v sodelovanju z Antonom Brecljem⁵ zdravila nalezljive bolezni, od decembra 1918 do oktobra 1919 pa je v Maistrovi vojaški bolnišnici v Mariboru vodila oddelek za notranje bolezni.⁶

Po koncu prve svetovne vojne se je družina Kukovec naselila v Mariboru. Klara je oktobra 1919 na Gosposki ulici 2 v Mariboru odprla zasebno ordinacijo za ženske in otroške bolezni in bila tudi tukaj med 31 zdravniki edina zdravnica.⁷

V svoji mariborski ordinaciji, ki jo je čez čas preselila na Krekovo ulico, je Kukovčeva delala vse do 5. aprila 1941. Takrat je bilo jasno, da mora mesto zapustiti. S svojim avtom se je najprej odpeljala v Slovensko Bistrico, kjer je inštruirala sanitetno skupino, nato v Višnjo Goro ter preko Banjaluke in Jajca v Sarajevo. Tam ji je neki kapetan rekviriral avto, tako da je ostala v »Domu Kola srpskih sestara« (beograjski Rdeči križ). Z opremo Rdečega križa je preko Valjeva prišla v Beograd, od tam so jo

5 Anton Breclj (1875–1843) je bil po študiju medicine najprej asistent na kliniki v Gradcu, od leta 1903 zasebni zdravnik v Gorici, nato pa primarij v bolnišnici usmiljenih bratov. V Gorici je ostal tudi med boji ob Soči do italijanske zasedbe avgusta 1916. V mesto se je vrnil, ko so ga italijanske čete po kobariškem zlomu zapustile. Ob prevratu je bil imenovan za poverjenika za zdravstvo v Narodni vladi za Slovenijo. 4. novembra 1918 je šel v Ljubljano povedat, da tega imenovanja ne sprejme, ker želi ostati v Gorici. Po letu 1920 se je moral umakniti v Ljubljano, kjer je bil imenovan za voditelja invalidskega oddelka pri poverjeništvu za socialno skrbstvo. Leta 1922 je izstopil iz državne službe, bil je zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Breclj, Anton, v: *Enciklopedija Slovenije, 1: A–Ca*, ur. Marjan Javornik, Ljubljana 1987, str. 362.

6 SI_PAM/1691, Zbirka gradiva prevratnih dogodkov, šk. 1, dok. št. 26.

7 SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, šk. 247.

znanci na volovski vpregi pretihotapili čez ustaško mejo v Zagreb. Od tam je šla v Ljubljano, saj je upala, da bo v mestu našla svojo družino. Ker jih je iskala brez uspeha, je šla na Reko in stanovala na Trsatu, dokler ni dobila moževega sporočila, kje v Ljubljani jo čaka. Od julija 1941 do konca vojne se je nato skrivala v Ljubljani, najprej na Emonski cesti 10a/1 pri družini Ažman, nato na Tyrševi cesti 15/II pri družini Jakič.⁸ Slednja lokacija je nekdanji hotel Evropa, ki še danes stoji na Ajdovščini, kjer se križata Gosposvetska in Slovenska cesta.

Slika 22: Klara Kukovec julija 1943
(Vir: zasebni arhiv družine Dajčar)

Medtem so v Mariboru nacisti zaplenili stanovanje na Krekovi ulici 18 in ordinacijo z vso opremo. Vojska je v stanovanje namestila 12 ljudi, ki so odnesli številne dragocenosti ter uničili ali poškodovali pohištvo in številne medicinske aparate in inštrumente.

Ocene kažejo, da je do poletja 1941 v Ljubljano pribežalo okrog 13.000 beguncev, predvsem iz slovenskih pokrajin, ki jih je okupiral nemški okupator. Naval na proste sobe in stanovanja je bil res velik. V dnevniku družine Kogej je zabeleženo: »Včeraj je bil v časopisu inserat, da se odda stanovanje v Bohoričevi ulici 11. Ker sem pozno zvečer dobil časopis v roke, nisem šel vprašat tisti večer, ampak šele danes zjutraj ob 7. uri po novem času. Povedali so mi, da je bilo že včeraj zvečer tamkaj nič manj kot - 30 samih 'mirnih strank' - prosilcev. Skoraj sem obupal, da dobim kje kako stanovanje za svojo družinico.«⁹ Mestno županstvo je apeliralo na Ljubljančane, naj beguncem odstopijo kakršne koli prostore, v katerih bi se dalo vsaj skromno

8 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL): SI_ZAL_LJU/0500, Mesto Ljubljana, domovinski oddelek, črka K - mikrofilm 591, t. e. 121.

9 Mojca ŠORN, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2007, str. 28.

bivati.¹⁰ Iz dnevnika Maksa Šnuderla, ki je bil prav tako kot Kukovčeva Mariborčan in vojni begunec v Ljubljani, je razvidno, da je bilo stanje beguncev obupno tako v moralnem kot tudi v gmotnem oziru. Neprestano so živeli v negotovosti in strahu, stalno so jih begale različne govorice, ki so se razširjale. Vedno hujše pa so bile tudi resnične novice o grozovitosti Nemcev, streljanju talcev, odgonih družin v koncentracijska taborišča itd.

»Strelja se na vsakogar, ki je po pol enajstih zvečer na ulici. Patrulj je tudi podnevi polno, peš, na kolesih, motociklih s strojnimi, vojaki, karabinjerji in OVRA (italijanska tajna policija).«

»Človek mora sam pasti v tak položaj, da razume občutke brezposelnih. To je zlo posebne vrste, posebna psihična dispozicija za najbolj ekstremna dejanja in najbolj prevratno miselnost. Za mene kot človeka dela je to, ko da je val ribo vrgel na suho.«

»Neverjetno je, kaj je postalo iz Ljubljane; če je kak moški ali kaka ženska lepo oblečena, je to gotovo Italijan ali Italijanka. Slovenci so le še kaka mlada dekleta ali kaki prav preprosti ljudje.«

»24. 12. 1942 3.484 oseb so te noči pobrali /.../ Niso jih pa odpeljali, ampak so vsi še tu. Baje se je župan Rupnik izrazil, da bodo itak vsi izpuščeni. Trdi se, da je 16 zasliševalcev. Po zaslišanju bo velika večina izpuščena, tisti pa, ki ostanejo, bodo za trajno internirani v Italijo.«¹¹

Tako piše Šnuderl za begunce, ki bi jih Nemci v Mariboru zaradi narodne zavednosti precej bolj kruto obravnavali, kot so jih Italijani v Ljubljani. Kako je bilo šele za Jude! Pred drugo svetovno vojno na ozemlju sedanje Slovenije ni živelo veliko Judov. Največ jih je bilo v Prekmurju, kjer so se začeli naseljevati že v 18. stoletju. Konec 19. stoletja jih je bilo 1000, nato pa je njihovo število predvsem zaradi izseljevanja v večja mestna središča izven gospodarsko slabo razvitega Prekmurja začelo hitro upadati. Velika večina je bila že več generacij trdno zasidrana na tem ozemlju, vsi so tudi imeli jugoslovansko državljanstvo. Povsem drugačna je bila judovska skupnost na preostalem slovenskem ozemlju, kjer so se lahko začeli stalno naseljevati šele po letu 1867, vendar so se v teh krajih naseljevali le v manjšem številu. Ti Judje so bili izrazito moderno mestno prebivalstvo, ki se je v veliki večini preselilo šele pred kratkim. Leta 1937 jih je bila skoraj polovica tujih državljanov, pa še tisti, ki so imeli jugoslovansko državljanstvo, so v veliki večini prihajali iz sosednje Hrvaške. Čeprav so bili ti Judje v povprečju bolje situirani kot drugo prebivalstvo, med njimi je bilo kar nekaj premožnih posameznikov, je večina vseeno pripadala srednjemu meščanskemu družbenemu sloju. Hkrati je bila za te Jude značilna velika mobilnost. Ob popisu leta 1931 so jih statistični popisovalci sicer našli samo 344, toda njihovo število je vse do druge svetovne vojne tudi zaradi beguncev počasi naraščalo. Skupaj s pokristjanjenimi Judi je tako na ozemlju jugoslovanske Slovenije živelo približno 1000 Judov. Okupator je »rešitev judovskega vprašanja« najprej izpeljal na nemškem okupacijskem območju, nato na italijanskem in naposled še na madžarskem. S slovenskega ozemlja je tako v poletnih mesecih leta 1941 v Srbijo in na Hrvaško izgnal

10 ŠORN, *Življenje Ljubljančanov*, str. 29.

11 Makso ŠNUDERL, *Dnevnik 1941–1945 (1): V okupirani Ljubljani*, Maribor 1993.

okoli 17.500 nezaželenih ljudi. Velika večina teh izgnancev so bili Slovenci, toda med njimi so bili tudi praktično vsi Judje (in tudi Sinti), ki jim pred tem ni uspelo pobegniti. Ti izgnani Judje so se znašli v krajih, kjer je bilo njihovo življenje vedno bolj ogroženo. Ustaški režim na Hrvaškem je namreč takoj po prihodu na oblast Jude začel zelo preganjati, že čez nekaj mesecev pa tudi množično pobijati. Tudi marsikateri judovski izganec v Srbiji je verjetno preživel samo zato, ker mu je uspelo prikriti svojo identiteto. Ko so namreč prvi izgnanci prispeli v Srbijo, je bilo tamkajšnje judovsko prebivalstvo že podvrženo vsem različnim oblikam diskriminacije in preganjanja. Naposled je nemška vojska jeseni 1941 nad Judi začela tako uspešno izvajati holokavst, da so Srbijo že maja 1942 označili za »prosto Judov«.¹²

Glede na navedene podatke lahko razumemo, zakaj je Kukovčeva po izbruhu vojne tako begala iz kraja v kraj, saj so se razmere bliskovito spreminjale, nenadoma pa zanjo ni bilo nikjer več varno.

Judovskim beguncem z nemškega okupiranega ozemlja v Sloveniji se je leta 1941 samo začasno uspelo rešiti na varno. Večina jih je naprej pobegnila v Ljubljano, kjer so se pridružili množici preostalih judovskih beguncev. Konec avgusta 1941 je bilo v Ljubljani nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz slovenske Štajerske in Gorenjske, iz Nemčije in Avstrije ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Večina teh beguncev v Ljubljani ni nameravala ostati dalj časa, temveč so se odpravili naprej v Italijo. Kljub strogi italijanski protijudovski zakonodaji je bila Italija privlačen cilj za begunce, ki so bežali pred nacističnim preganjanjem. Do leta 1943 je bila namreč stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi s tisto v nacistični Nemčiji bolj mila. V skladu s svojo rasno zakonodajo je italijanski okupator tudi v Ljubljanski pokrajini kmalu začel judovske begunce in druge Jude s tujim državljanstvom internirati v Italijo. Šele čez nekaj časa so začeli v internacijo pošiljati tudi nekatere domače Jude, ki so že dlje časa živeli v Ljubljani. Ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 je bilo v Ljubljani samo še zelo malo tujih Judov in nekaj Judov z nekdanjim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi jih je bilo veliko pokristjanjenih oziroma so živeli v mešanih zakonih. Septembra 1944 so v sklopu obširnih protikomunističnih aretacij v Ljubljani aretirali 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov in jih odpeljali v koncentracijska taborišča.¹³

Janko in Klara Kukovec sta se očitno zelo uspešno skrivala, sicer ne bi preživela. Zaradi skrivanja si Kukovčeva v Ljubljani med okupacijo ni upala delati, čeprav so bile zdravstvene razmere kritične in je zdravnikov primanjkovalo. Povečalo se je število obolelih za tuberkulozo, umrljivost zaradi tuberkuloze je v letih od 1940 do 1943 narasla kar za 300 odstotkov.¹⁴ Med dokumenti, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, in sicer v fondih in zbirkah Ljubljanska Varnostno-obveščevalna služba, Italijansko gradivo, Nemško gradivo in Ostanke meščanskih strank, Kukovčeva ni niti enkrat omenjena, njen mož Janko pa le bežno. Očitno ji je uspelo povsem prikriti svoje judovsko poreklo. Omeniti je treba, da je bila Kukovčeva sekularna Judinja, torej se ni udeleževala obredov, najbrž pa se tudi v raznih predhodnih popisih

12 Andrej PANČUR, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011, str. 86–88.

13 Prav tam, str. 89.

14 ŠORN, *Življenje Ljubljančanov*, str. 337.

prebivalstva sploh ni izrekla za Judinjo. Judinja je bila torej le po poreklu, po krvi, kar pa je bilo za naciste poglavitnega pomena.

Po poreklu sta za Juda veljala tudi oba sinova, Vlado in Robert Kukovec, saj je po nacistični rasni teoriji veljalo, da je Jud tudi tisti, ki ima vsaj dva judovska stara starša (in Klarina starša sta bila oba Juda). To, da sta sinova že v matičnih knjigah mariborske Klasične gimnazije zabeležena kot ateista,¹⁵ pri tem sploh ni igralo nobene vloge. Judovstvo moramo tukaj razumeti kot rasno-narodnostno kategorijo in ne kot versko pripadnost.

Starejši sin Vlado, ki je pred izbruhom vojne imel svojo odvetniško pisarno v Mariboru, se je umaknil na Vrhniko. Tam je v kmečkem okolju skoraj povsem skrit dočakal konec vojne, a se je moral leta 1945 priključiti domobrancem, ki so mu grozili, da bodo drugače izdali njegovo mamo in tudi mlajšega brata Roberta,¹⁶ torej je bilo v nekaterih krogih poreklo Kukovčevih vendarle znano.

Slika 23: Robert Kukovec
(Vir: zasebni arhiv družine Dajčar)

Mlajši sin Robert je postal zdravnik; tik pred začetkom druge svetovne vojne je v Parizu opravil specialistični izpit za kirurga.¹⁷ V začetku leta 1941 je postal asistent kirurške klinike v Ljubljani, ob izbruhu vojne pa se je kmalu vključil v Osvobodilno fronto in je na terenu operiral ranjene partizane. Leta 1943 je nato še sam odšel v partizane in bil eden prvih kirurgov na Dolenjskem, pozneje pa je delal v partizanskih bolnišnicah v Liki in kot korpusni kirurg pri 6. korpusu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije v Slavoniji.¹⁸ Vendar si je želel vrniti se v Slovenijo, zato je septembra 1944 prišel na osvobojeno ozemlje v Gornjo

15 SI_PAM/0739, Klasična gimnazija Maribor, knj. 262, Glavni katalog 1927/28, VIII. razred, Kukovec Robert.

16 Ustni vir: Ida BRAČKO, Maribor [januar 2000].

17 *Zdravniki in medicinci NOB, padli za svobodno Slovenijo*, ur. Pavla Jerina Lah, Ljubljana 1997, str. 26, in Zdenko LEVENTAL, Lekari-borci, *Medicinski glasnik*, 13, 1959, št. 3, str. 120–122.

18 Kukovec, Robert, v: *Enciklopedija Slovenije, 6: Krek–Marij*, ur. Marjan Javornik, Ljubljana 1992, str. 66.

Savinjsko dolino. Postal je vodja kirurške ekipe 4. operativne cone. Ta ekipa je delala na Ljubnem v Kolenčevi hiši, ki so jo nekateri zato imenovali kar »Kukovčeva klinika«. ¹⁹ Po nemški ofenzivi na osvobojeno ozemlje so Kukovca poslali v bolnišnico Celje oziroma Mrzle vode, ki je bila pod Travnikom na Trački planini. Tam je zdravil ranjence v težki zimi 1944/45, ko so Nemci skušali uničiti partizanstvo, da bi si pripravili pot za umik. V tem času so nastali njegovi dnevniški zapiski o življenju v bolnišnici, o mrazu, pomanjkanju hrane in nemških napadih. Aprila 1945 so ga pri bližnjem kmetu ulovili Nemci in ga odpeljali v Ljubno. Nekaj dni pred koncem vojne so Nemci vso noč streljali, komandant je popolnoma podivjal. Takrat so očitno odpeljali tudi Roberta in ga umorili. ²⁰

Takoj po koncu vojne, že meseca maja 1945, je Klara Kukovec spet začela delati. Zaposlila se je pri Bogdanu Derču na ljubljanski pediatriji, vendar je tam ostala le nekaj mesecev. Septembra 1945 sta se namreč z možem vrnila v Maribor, saj je Kukovčevi ministrstvo za zdravstvo obljubilo službo v Dečjem domu v Mariboru. Vendar je takratni sanitetni referent dr. Peče ni vzel v službo, ker menda ni bilo dovolj denarja, in tako ji ni preostalo drugega, kot da spet odpre zasebno prakso za ženske in otroške bolezni na Krekovi ulici 18 v Mariboru. Država ji je nacionalizirala stavbo, tako da je postala najemnica v lastni hiši. ²¹ V ambulanti je delala še, ko je bila stara že več kot devetdeset let. ²² Umrla je leta 1979 v 97. letu starosti.

Slika 24: Klara Kukovec
(Vir: zasebni arhiv družine Dajčar, barvna fotografija)

19 Lojze PENIČ, Zdravnikovi zapiski: iz zapisov partizanskega kirurga dr. Roberta Kukovca, padlega tik pred osvoboditvijo, *Večer*, 15. 5. 1965, str. 6.

20 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor: Mapa 112/I – dr. Kukovec Robert, Izpoved Lilijane Čerin o dr. Robertu Kukovcu.

21 HORVAT, *Klara Kukovec*, str. 48–49.

22 Slobodan PEJIČ, Delovni dan, dolg 70 let, *Nedeljski dnevnik*, 26. 1. 1975, str. 8.

Arhivski viri

Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor

Mapa 112/1 – dr. Kukovec Robert, Izpoved Lilijane Čerin o dr. Robertu Kukovcu.

PAM = Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, škatla 247.

SI_PAM/0739, Klasična gimnazija Maribor, knjiga 262, Glavni katalog 1927/28, VIII. razred, Kukovec Robert.

SI_PAM/1679, Družina Kukovec, škatla 1.

SI_PAM/1691, Zbirka gradiva prevratnih dogodkov, škatla 1, dokument št. 26.

ZAL = Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL_LJU/0500, Mesto Ljubljana, domovinski oddelek, črka K – mikrofilm 591, tehnična enota 121.

Ustni vir

BRAČKO, Ida. Maribor [januar 2000].

Literatura

Brecelj, Anton. V: *Enciklopedija Slovenije, 1: A–Ca* (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 362.

HORVAT, Mojca: Klara Kukovec (1883–1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru. V: *Historični seminar 9* (ur. Katarina Šter, Mojca Žagar Karer). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 31–53.

Kukovec, Robert. V: *Enciklopedija Slovenije, 6: Krek–Marij* (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 66.

LEVENTAL, Zdenko: Lekari-borci. *Medicinski glasnik*, 13, 1959, št. 3, str. 120–122. Beograd: Savez lekarskih društev FNRJ.

PANČUR, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2011.

PEJIČ, Slobodan: Delovni dan, dolg 70 let. *Nedeljski dnevnik*, 26. 1. 1975, 14, št. 4, str. 8.

PENIČ, Lojze: Zdravnikovi zapiski: iz zapisov partizanskega kirurga dr. Roberta Kukovca, padlega tik pred osvoboditvijo. *Večer*, 15. 5. 1965, 21, str. 6.

ROGGER, Franziska, BANKOWSKI, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns! Das schweizerische Frauenstudium und seine russischen Pionierinnen*. Baden: Hier und jetzt Verlag, 2010.

ŠNUDERL, Makso: *Dnevnik 1941–1945 (1): V okupirani Ljubljani*. Maribor: Založba Obzorja, 1993.

ŠORN, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Zdravniki in medicinci NOB, padli za svobodno Slovenijo (ur. Pavla Jerina Lah). Ljubljana: Družba TAP-F, 1997, str. 26.

A Jewish Doctor from Maribor as a Refugee in Enemy-Occupied Ljubljana

Mojca Horvat²³

Klara Kukovec (1883–1979) was a Jew born in Tsarist Russia and studied medicine in Switzerland, which was the first country to open its doors to female students. After having successfully dealt with having her degree recognised in Austria-Hungary, she became the first female doctor in Trieste prior to World War I. During the war, she worked at the Maister Hospital in Maribor as well as in other locations. After the war, she was the first female doctor to open a private clinic for women's and childhood diseases in Maribor. At the outbreak of World War II, Kukovec had to leave Maribor and hide in Ljubljana due to her Jewish origins. It is estimated that by the summer of 1941, some 13,000 refugees had fled to Ljubljana, mainly from the German-occupied Slovenian regions. In late August 1941, there were just over 400 Jewish refugees there – most of them from the Slovenian regions of Štajerska and Gorenjska, as well as Germany and Austria, and an increasing number from Croatia. When Italy surrendered in September 1943, there were very few foreign Jews left in Ljubljana; there were some that held former Yugoslav citizenship, many of whom had either been Christianised or were living in mixed marriages. In September 1944, as part of extensive anti-communist arrests in Ljubljana, the 32 remaining Jews and their non-Jewish relatives were arrested and taken to concentration camps. Despite an extremely difficult situation, Klara Kukovec managed to remain undiscovered and, after the war, she reopened the private clinic in Maribor, where she worked well into her old age.

Keywords: female doctor, Jews during occupation, enemy-occupied Ljubljana

23 Mojca Horvat, Archival Adviser, Regional Archives Maribor

Tragedija banjalučke porodice Poljokan oktobra 1940. – običan zločin ili najava holokausta?

Zoran Pejašinović¹

Surovo ubistvo bogate banjalučke jevrejske porodice Poljokan oktobra 1940. izazvalo je neizmjereno interesovanje ondašnje javnosti u gradu, Vrbaskoj banovini, pa i cijeloj Kraljevini. Bestijalnu likvidaciju bračnog para i njihovog sina, u strogom centru grada, od samog početka istrage pratilo je mnogo kontroverzi, intriga, pa i tajnovitosti, koje će cijelom slučaju dati notu misterioznosti. Posebnu dimenziju slučaju daje to što ubistvo po svojoj prilici nije učinjeno iz koristoljublja, te činjenica da će tokom istrage sumnja pasti čak i na neke tajne, potpuno nepoznate organizacije. Metodološki gledano, ovo je krajnji, čak pomalo banalan slučaj iz domena tzv. događajne istorije i to još lokalnog karaktera, a uz to slučaj obiluje elementima krimi priče ili trilera, pa bi mu se moglo prigovoriti da ne zaslužuje pažnju nauke. Međutim, ovo umorstvo je u suštini daleko više od pukog zločina – ono je jedinstveno ogledalo onodobnih društvenih prilika, ne samo u Banjoj Luci, već i cijeloj Kraljevini, pa i u Evropi. Konačno, sve do današnjih dana lebdi jedno pomalo sugestivno pitanje – nije li ubistvo Poljokana najava holokausta? Smatramo da jeste.

Rad je sačinjen na osnovu građe nastale tokom službene istrage ubistva koja se čuva u Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci, zatim, na osnovu nekoliko skeniranih dokumenata iz arhiva Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, te na temelju onovremene štampe i, svakako, literature.

Ključne riječi: Banja Luka, Jevreji, porodica Poljokan, ljotićeveci, ustaše

Jao zlu čovjeku i njegovom susjedu.
Sefardska poslovice²

U istorijskim izvorima, prvi Jevreji u Banjoj Luci sreću se krajem 16. vijeka, ali je ta kasaba, kao i mnoge druge za osmanlijske vladavine, stoljećima bila nastanjena isključivo muslimanskim živiljem. Stvari se mijenjaju tek polovinom 19. vijeka kada dozvolu za naseljavanje u grad dobijaju prvi Srbi, preduzimljivi hercegovački trgovci, a za njima i oni iz Bosanske Krajine. Tada je, kako reče jedan hroničar, sve življa trgovina „namamila naše španjolske Jevreje iz Sarajeva i Travnika”, te se i oni počele doseljavati u Banju Luku. Za nas je posebno značajan Salomon Levi Poljokan koji je oko 1860. godine doselio iz Sarajeva i formirao veliku porodicu „koja je obilježila

1 mr Zoran Pejašinović, profesor istorije, Gimnazija Banja Luka

2 Samuel PINTO, španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada, *Godišnjak (1933)*, Sarajevo – Beograd, str. 39.

grad za sva vremena”.³ Iako nekako sporo i stidljivo, Banja Luka se u to doba otvara i razvija. Uskoro će uslijediti Velika istočna kriza, a potom Berlinski kongres 1878. godine, a s njim i nova epoha u životu grada. Jedna od novina biće i dolazak Aškenaza, koji će uz Sefarde činiti sve značajniju zajednicu. Broj Jevreja će porasti na preko 400 pred Drugi svjetski rat, a valja dodati da će sve vrijeme Sefardi činiti blagu natpolovičnu većinu, ali i da su Aškenazi bili kulturno i ekonomski snažniji. Između Mojsijevaca ove dvije grupe postojale su znatne kulturološke razlike, pa se nisu miješali, a zadržali su i zasebne vjeroispovjedne opštine. Međutim, nekako simbolično, sve te podjele prevazilažene su odlaskom na onaj svijet: banjalučki Sefardi i Aškenazi imali su zajedničko groblje u naselju Borik.⁴

Porodica Poljokan

Bez obzira na sve mijene, najpoznatija jevrejska porodica u Banjoj Luci bila je i ostala Poljokan. Ovo neobično prezime sa sobom je kao nadimak donio stari Salomon Levi, a o njegovom nastanku ima više verzija. Po jednoj, Salomon je još kao dijete u igri izgubio oko, pa ga je narod prozvaao „poluokan”, iz čega je nastalo prezime.⁵ Po drugoj, koju je zabilježio jedan kasniji Poljokan, njegovi preci su prezime „dobili kao nadimak od strane naroda Bosanske Krajine, zahvaljujući pradedi Avramu Isaku Poljokanu koji je pored visokog rasta imao krupne oči, koje kada bi se u njih neko zagledao video bi okolinu prirode kao polje. Radi toga su ga ljudi sa kojima je dolazio u dodir nazvali polje-okan i tako se je vremenom stalno ukorenio običaj kod naroda kako Bosne tako i ostalih krajeva bivše Austro-Ugarske da ime Poljokan primeni na sve članove uže i šire porodice”. Po trećoj verziji, Salomon je imao krupne, buljave oči, pa su ga nazvali Buljokan, te otuda Poljokan. Bilo kako bilo, ono će skoro potpuno potisnuti ono biblijsko Levi i postati autohtono prezime banjalučkih Jevreja.⁶

Salomonova četiri sina zvala su se Avram⁷ Bohor, njegov blizanac Rafael⁸, potom Isak zvani Kučo⁹ i Leon zvani Dudo.¹⁰ Vremenom će od njih nastati velika porodica, tako da će do holokausta u Banjoj Luci živjeti desetine Poljokana.¹¹ Daroviti trgovac

3 Jakov DANON, Verica M. STOŠIĆ, *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, Banja Luka, 2010, str. 47–50; Stojan BIJELIĆ, *Kazivanja pametara o prošlosti Banje Luke i Krajine*, priredio Đorđe Mikić, Banja Luka, 1996, str. 154.

4 Avram PINTO, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987, str. 17.

5 Jakov DANON, Verica M. STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka, 2007, str. 331; Anisa HASANHODŽIĆ, Rifet RUSTEMOVIĆ, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Sarajevo, 2015, str. 46; Ranko RISOJEVIĆ, Odužiti civilizacijski dug. Sjećanje na banjalučke Jevreje, *Glas*, 22. 3. 1992, str. 13.

6 Israel State Arhives (ISA), skenirana građa arhiva Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije (Hitahdut Olej Jugoslavija – HOJ): ISA – HOJ, dok. E-34, Isak Iso S. Poljokan, „Podaci o porodici Poljokan”, Beograd, 10. 2. 1975; Benjamin PINTO, O Jevrejima u bosanskoj provinciji, *Godišnjak (1933)*, Sarajevo – Beograd, str. 152–153.

7 Kod Jevreja, i ne samo kod njih, bio je običaj da prvorodeni sinovi dobiju ime po očevom ocu.

8 Mnogo je putovao po Evropi, kao i u Palestinu, pa otuda „hadži” ispred imena; ISA – HOJ, dok. E-34.

9 Sahrana eshumiranih tijela Hadži Isaka (Kuče) Poljokana i Salomona Isaka Poljokana na Jevrejskom groblju u Banjaluci, *Jevrejski glas*, 24. 2. 1939; ISA – HOJ, dok. E-34.

10 ISA – HOJ, dok. E-34.

11 DANON, STOŠIĆ, *Hronika Jevrejske opštine*, str. 331–347.

Salomon brzo je ojačao, pa je sinove slao na škole u Evropu. Jedan od njih, Hadži Rafael Rafo, bio je veliki putnik i cionista, a tom idejom je postao zanesen do te mjere da je bio redovan na svim većim cionističkim skupovima u Evropi.¹² Pod novom, austrougarskom vlašću, Rafo Poljokan se brzo snašao, te je 1884. godine registrovao trgovinu mješovitom robom, koja će mu narednih decenija donijeti veliki imetak u Banjoj Luci, a o njegovim nekretninama u Beču će se govoriti i pola vijeka kasnije.¹³ Veliku spratnicu u obliku potkovice Hadži Rafo je podigao uz Carski drum, odmah do stare Šehove džamije. Na spratu je bio stan, a u prizemlju radnja koju će 1910. godine preuzeti najstariji sin, tridesetjednogodišnji Salomon Haim. U trgovinu se ulazilo preko širokog stepeništa, pa su je Banjalučani nazvali „Poljokan na širokim basamacima”. U doba Vrbaske banovine na mjestu trošne džamije izgrađen je čuveni hotel Palas, koji će se tako naći između dva Poljokana. Naime, sa druge, južne strane hotela, odmaknuta za širinu uličice, bila je ugaona spratnica sa kupolom i Davidovom zvijezdom na njenom vrhu. Vlasnik ovog upečatljivog zdanja bio je Salomonov stric Isak zvani Kučo. I on je u prizemlju imao radnju, koju su Banjalučani po velikom drvetu ispred nje zvali „Poljokan pod lipom”.¹⁴

Salomon je sa sedam godina mlađom Micikom¹⁵ imao sina Rafaela, koji je u doba ubistva imao 20 godina, te 33-godišnju kćer Sarinu zvanu Šarika, koja se vratila u roditeljsku kuću nakon što joj je umro muž. Salomon i Micika su imali i kćer Melitu; ona se objesila 1931. kada je imala 19 godina. Sin Rafael bio je „veseljak i dobroćudan i u društvu kavaljir”, često je viđan sa mladim Banjalučankama.¹⁶

12 Zanimljivo je da je u Banjoj Luci krajem 1939. godine održan Kongres cionista Jugoslavije. Skupu je prisustvovalo oko stotinu delegata iz cijele države. Predsjedavao je prvi cionista Kraljevine Aleksandar Liht. *Vreme*, 24. 12. 1939, str. 9, i 26. 12. 1939, str. 9; *Pravda*, 27. 12. 1939, str. 7. Autor je pri pripremi ovog članka pregledao opširnu periodiku, uključivši dnevne novine *Hrvatski dnevnik* (Zagreb) za 1940. godinu, *Politika* (Beograd) za 1940. i 1941. godinu, *Pravda* (Beograd) za 1939., 1940. i 1941. godinu, *Vrbaske novine* (Banja Luka) za godine od 1932. do 1941. i *Vreme* (Beograd) za 1939. i 1940. godinu.

13 Arhiv Republike Srpske (ARS): ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje Šarika Levi, Travnik, 20. 11. 1940.

14 Verica M. STOŠIĆ, Banjalučka jevrejska porodica Poljokan, u: *Nacionalne manjine u Republici Srpskoj: zbornik radova*, ur. Aleksandar Đurić, Banja Luka, 2011, str. 30–32.

15 Salomon i Micika bili su u krvnom srodstvu, što kod tadašnjih Sefarda nije bio rijedak slučaj. Micika je kćerka izvjesnog Isaka Poljokana, a rođena je 1886. godine u Banjoj Luci.

16 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 44, str. 3; *Pravda*, 21. 10. 1940, str. 5; *Vreme*, 21. 10. 1940, str. 15.

Ilustracija 25: Kuća Poljokana naslanjala se na hotel Palas. U prizemlju je bila poznata trgovačka radnja, a na spratu su živjeli Salomon, Mícika i njihov sin Rafael. U dvorišnom stanu je boravila Salomonova kćer Šarika, sa četvorogodišnjim sinom i dadiljom. (Izvor: Verica M. Stošić, Zoran S. Mačkić, *Banja Luka koje ima i koje nema: fotografije i razglednice*, CD, Banja Luka, 2010)

Ilustracija 26: Sa druge strane hotela Palas bila je spratnica porodice Isaka Poljokana zvanog Kučo. Ovo zdanje bilo je prepoznatljivo po kupoli na čijem se vrhu nalazila Davidova zvijezda. (Izvor: Verica M. Stošić, Zoran S. Mačkić, *Banja Luka koje ima i koje nema: fotografije i razglednice*, CD, Banja Luka, 2010)

Ekspanzija antisemitizma

Kao što je poznato, jačanjem Hitlera, Njemačku a potom i njoj pokorne zemlje plavi ekstremni antisemitizam. Pod sve ozbiljnijim političkim, pa i vojnim pritiskom Trojnog pakta, vlada u Beogradu početkom oktobra 1940. godine donosi dvije poznate antisemitske uredbе. Kao svojevrsna „priprema” uredbama pokrenuta je i hajka na Jevreje u čemu, pored Ljotičeve štampe, prednjači vladino *Vreme*, koje je iz dana u dan donosilo antijevrejske natpise iz raznih krajeva Jugoslavije.¹⁷ Tako dopisnik iz Banje Luke septembra 1940. javlja da „Gradska opština vodi energičnu istragu protiv poznate banjalučke trgovine sa manufakturnom robom Isak Poljokan i Sinovi”. List piše kako su u Banju Luku stizali „sanduci puni luksuzne robe” koji su ilegalno otvarani i pražnjeni sa dna, a potom punjeni običnom robom. Tako je, dodaje se, za sedam godina država oštećena za stotine hiljada dinara.¹⁸ Početkom oktobra *Vreme* javlja da su „policiske i sudske vlasti izrekle kaznu poznatoj trgovačkoj kući” Salomona Haima Poljokana koja „raspolaze milionskim kapitalom”. Ta trgovina je, navodno, na raznoj tekstilnoj robi zarađivala preko 80%, zbog čega je upravnik policije donio „rešenje kojim se Poljokan upućuje na 2 meseca prinudnog boravka u Vučitrn”.¹⁹

Krvavi četvrtak

Onda je došao kobni četvrtak, 17. oktobra 1940. godine. Po običaju, te večeri stari Poljokan je svratio u hotel Palas, gdje je kartao u starom društvu. Po svemu sudeći, imao je razloga da bude zadovoljan. Naime, natpisi u štampi mu zasigurno nisu prijali, a protiv njega se vodio postupak kod sreskoga suda po uredbi o suzbijanju skupoće, po kojoj su neki trgovci već bili kažnjeni zatvorom i novčano. Njemu je, kako potvrđuje jedan dokumenat, „sa strane upravne vlasti” bio određen dvomjesečni prinudni boravak u Vučitrnu, ali je banska uprava to rješenje poništila, za šta je on saznao upravo toga dana oko podne. Poljokan se u hotelu zadržao do oko ponoći, a onda krenuo uobičajnih 20–30 koraka do kuće, na počinak. Pokazaće se vječni.²⁰

Sljedeće jutro će svi – od posluge i rodbine, preko policije i ostalih očevidaca – u jednome biti saglasni: trostruko ubistvo bilo je veoma grubo, zapravo monstrozno. Micika je bila preklana i isječena po rukama, Rafael izboden nožem po tijelu i zaklan, a Salomon je imao tri velike rane na grudima, stomaku i ruci. Zanimljivo, nije ništa vrijedno odneseno. U trenutku ubistva, u kući su boravile kuvarica Anka Krznar, te mlada služavka Marija Zimbikević, koja je i pronašla žrtve. Odmah uz kuću, u dvorišnom stanu, stanovala je Šarika sa sinčićem i dadiljom, 14-godišnjom Vladisavom Šuler.²¹

17 Zoran PEJAŠINOVIĆ, Antisemitska kampanja u listu *Vreme* 1940. godine, *Kultura polisa*, 6, 2009, br. 11–12, str. 667–676.

18 *Vreme*, 14. 9. 1940, str. 7.

19 *Vreme*, 14. 9. 1940, str. 7; ARS-23-Kzp 963/40, dok. 44, str. 3.

20 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 44, str. 3.

21 Šariku će nedugo nakon ovog ubistva oženiti advokat dr. Mosko Poljokan, brat od strica pokojnog Salomona a, takođe, brat od strica Micike Poljokan. ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje Šarike Levi, Travnik, 20. 11. 1940; dok. 44 i 67; Izjava Marije Zimbikević, 9. i 11. 11. 1940; *Politika*, 20. 10. 1940, str. 16; *Vreme*, 25. 10. 1940, str. 7; *Pravda*, 20. 10. 1940, str. 5.

Bestijalno ubistvo odmah je, razumljivo, ustalasalo duhove u Banjoj Luci, a zainteresovala se i štampa iz cijele zemlje. Tako beogradsko *Vreme* izvještava kako se u Banjoj Luci desilo „jezivo razbojništvo“²² a *Politika* pet dana zaredom donosi opširne članke banjalučkog dopisnika Vuka Jelovca. On piše o samom masakru, osumnjichenima, nesrećnoj porodici i sahrani pokojnika, ilustrujući članke fotografijama stradalih i njihove kuće.²³ Zanimljivo je da *Politika* nijednom riječju nije eksplicitno kazala da je reč o Jevrejima, mada se navodi da su opijelo držali rabini Atijas i Kon. List, takođe, slučaju nije dao nikakvu političku konotaciju, iako je to bilo neposredno nakon prvih državnih antisemitskih mjera i mada je – kako je upravo taj list pisao – po Banjaluci kolala priča da je „stari Poljokan špiun Intelidžens servisa, a da mu radnja služi samo kao paravan“.²⁴ Uzgred, sahrana žrtava je obavljena 20. oktobra na banjalučkom jevrejskom groblju uz prisustvo, kako je pisala *Pravda*, čak 10.000 građana. Gđa Micika je sahranjena „ispod nogu“ kćerke Melite, koja je, kako smo rekli, okončala život samoubistvom devet godina ranije.²⁵

Ilustracija 27: Pri posljednjem ispraćaju Poljokana, na Jevrejskom groblju obrele su se hiljade Banjalučana, a *Politika* je i dalje pratila slučaj, donoseći nove detalje i fotografije stradalih. (Izvor: *Politika*, 21. 10. 1940, str. 11)

22 *Vreme*, 19. 10. 1940, str. 12.

23 Autor članaka potpisan je inicijalima V. J., što nesumnjivo ukazuje na Vuka Jelovca, dopisnika *Politike* iz Banje Luke. On je bio veoma aktivan u gradskom životu i dobro obaviješten o svemu, pa i o rezultatima istrage, što se vidi i iz njegovih članaka; zasigurno je poznao i same Poljokane. *Politika*, 19. 10. 1940, str. 10; 20. 10. 1940, str. 16; 21. 10. 1940, str. 11; 22. 10. 1940, str. 7.

24 *Politika*, 18. 11. 1940, str. 10. i 28. 11. 1940, str. 12.

25 *Pravda*, 21. 10. 1940, str. 5; *Vreme*, 21. 10. 1940, str. 15; *Hrvatski dnevnik*, 21. 10. 1940, str. 2.

Istragu su vodili policijski komesari Miroslav Teodosić i Dragutin Najšul.²⁶ U onodobnim novinama čitamo kako je porodica organizovala i „privatnu istragu” u kojoj je „angažirala izvestan broj lica”,²⁷ a kako je na saslušanju potvrdio jedan rođak pokojnika, porodica je onome ko pronade počinitelje ubistva obećala nagradu od 10, potom 30, a na kraju 50 hiljada dinara.²⁸

Po uviđaju vještaka, doktora Muškatirovića, sve rane zadate su „jako oštrim nožem” koji je, po njegovom mišljenju, vjerovatno bio ručne izrade.²⁹ Po nalazu policije i izjavi rodbine, ubice nisu ništa odnijele iz stana.³⁰ Po nekim izvorima, stari Poljokan je, ipak, opljačkao: *Hrvatski dnevnik* je javljao da je „sa pokojnog trgovca skinut sav nakit i oduzeta mu novčarka sa nekoliko tisuća dinara”, a provalnici su „tražili ključeve od glavne blagajne koja se nalazi u stanu”, ali kasu nisu uspjeli obiti, što potvrđuje i Vuk Jelovac u *Politici*.³¹ Kako je pisao potonji list, u istragu se uključio i šef „daktiloskopskog odseka” zagrebačke krivične policije Stjepan Kreč. Naime, na insistiranje Salomonovog brata i poznatog sarajevskog advokata Brace Poljokana, banjalučka policija je zatražila tehničku i stručnu pomoć kolega iz Zagreba, koji su se već sutradan odazvali pozivu.³² I lokalna policija se dala na posao. Kako su pisale prijestoničke novine, „celokupni policijski aparat u Banjoj Luci stavljen je u pokret”, a „po celoj Banovini razaslate jake patrole i policijski motociklisti”, pa se vjerovalo da će „zločinac ubrzo biti pronađen”.³³

Istrazi je posebno zanimljivo bilo jedno dljeto ili, kako se negdje navodi, šrafčiger, sa drškom ručne izrade, pronađen na mjestu zločina. Njime se policija mnogo bavila, istražujući po gradu ko pravi takve alatke.³⁴ Pronađen je i trag cipela na mjestu zločina. Policija je fotografisala tragove, ispitivala razne šustere i prodavce cipela, saslušala desetak svjedoka tragajući za nekim cipelama, a onda je na vještačenje poslala pogrešne. Tek februara naredne godine Uprava policije će Okružnom sudu poslati „par muških crnih cipela sa gumenim petama” uz molbu da se „ranije dostavljene cipele povrate u ovu Upravu”.³⁵

U gradu je, u međuvremenu, vladalo ogromno interesovanje za slučaj, a kada su privedena dva ugledna građanina, blagajnik Ugostiteljskog udruženja Petar Rebrina i veleposjednik Ramzibeg Begović, to je – kako su pisali *Pravda*, *Vreme* i *Hrvatski*

26 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 11, Uprava policije – Okružnom sudu, Banja Luka, pov. br. 381/1941, 8. 2. 1941.

27 *Vreme*, 26. 10. 1940, str. 7.

28 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 44, str. 4; *Vreme*, 25. 10. 1940, str. 7.

29 ARS-23-Kzp 963/40.

30 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 44, str. 2.

31 *Hrvatski dnevnik*, 19. 10. 1940, str. 13; *Politika*, 20. 10. 1940, str. 16.

32 Braco Poljokan je tog dana sa suprugom bio na večeri kod Salomona, ali je na spavanje otišao kod stričevića, u kuću sa druge strane hotela. *Pravda*, 20. 10. 1940, str. 5; *Vreme*, 20. 10. 1940, str. 7.

33 *Pravda*, 21. 10. 1940, str. 5; *Vreme*, 21. 10. 1940, str. 15.

34 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 95.

35 ARS-23-Kzp 963/40, Uprava policije Banja Luka – Okružnom sudu, Banja Luka, 12. 2. 1941.

dnevnik – izazvalo senzaciju. Ispostavilo se da je riječ o gostima hotela Palas sa kojima je pokojni Salomon često kartao.³⁶

Policija je saslušala još nekoliko desetina svjedoka i osumnjičenih. Među njima su: portir iz Palasa, komšije, dežurni policajci, ljekari, posluga, šegrti, sobarice, rođaci, Rafaelovi prijatelji, doskorašnja djevojka,³⁷ njene drugarice, njihova braća, služavke i njihova familija, stolari, tesari, bravari, limarski pomoćnici, obučari, posebno razni stručnjaci za donove, vlasnici gvoždarskih radnji; saslušana su čak i djeca koja su se uoči ubistva igrala na ulici pored Poljokanove kuće.³⁸ Posebno je zanimljiv iskaz Arsena Jovanovića, radnika bioskopa, koji je te noći postavljao slike za novu filmsku projekciju u reklamne vitrine ispred Poljokanove kuće. On je, navodno, čuo buku iz dvorišta, a potom i vidio tri čovjeka, od kojih je jedan bio naoružan revolverom i zajedno sa drugim prisiljavao trećeg da nosi neku dasku.³⁹

Rad policije počeo je ipak davati opipljive rezultate, a sumnja je pala na dvadesetsedmogodišnjeg Iliju Itala, nekvalifikovanog radnika rodnom iz sela Ivanjska u okolini Banje Luke. On je ranije radio u Zagrebu, ali se vratio u Banju Luku i zaposlio kao ložać u Duvanskoj fabrici, odakle je upravo bio otpušten, jer je važio za kavgadžiju i „volio napadati na druge radnike”.⁴⁰ Po izjavi jednog policijskog stražara, bio je poznat i kao sitni kradljivac. Sa druge strane, ispostavilo se da je Italo svojevrstni „jugoslovenski nacionalista”. Naime, bio je član Narodne odbrane i Sokola, a po nekima i „konfident vlasti tj. Uprave policije u Banjoj Luci”.⁴¹ Konačno, po svjedočenju „zboraskog” prvaka u Banjoj Luci Ljubomira Novakovića, Italo je bio i član Ljotićevog „Zbora” a dolazio je i na sastanke te organizacije.⁴²

Klupko se, naime, počelo odmotavati kada je izjavu Okružnom sudu dao pomoćnik bana Gojko Ružić. Sudeći po njegovom iskazu, 10–15 dana nakon ubistva, kod njeega u kabinet je došao policijski stražar Stevo Nikolaš i izjavio da je „Italo Ilija ubica porodice Poljokan”. Nikolaš je dodao da „Italo ima neke cipele čiji se donovi potpuno slažu sa otiskom cipela u stanu porodice Poljokan”, te da „ima neke dve kame načinjene od vojničkih noževa”. Dodao je i da je Italo „član četničkog udruženja te da je po prirodi grub”. Kada je naredni put dolazio kod pomoćnika bana, Nikolaš je izjavio da je Italo imao saučesnika, izvjesnog Cviju Stijakovića iz sela Motike. Ružić je stvar prijavio upravniku policije, Italo je početkom novembra uhapšen, a Nikolaš je nastavio dolaziti kod pomoćnika bana i insistirati „na krivnju Italinu”. Međutim,

36 Ustanoviće se da je stari Poljokan to veče u Palasu igrao „remija”, a društvo su mu pravili trgovački putnik Boro Antonić, Nafiz Afgan i spomenuti Rebrina. ARS-23-Kzp 963/40, Zapisnik sa saslušanja Bore Antonića, Banja Luka, 18. 10. 1940; *Pravda*, 22. 10. 1940, str. 5; *Vreme*, 21. 10. 1940, str. 15, *Hrvatski dnevnik*, 22. 10. 1940, str. 11.

37 U džepu Rafaelove pidžame nađeno je okrvavljeno pismo Olge Kurelčuk, učenice Trgovačke akademije (20 godina) sa kojom je neposredno pred smrt raskinuo vezu. ARS-23-Kzp 963/40, dok. 96, str. 1–3; *Politika*, 20. 10. 1940, str. 16.

38 ARS-23-Kzp 963/40.

39 Stevan MARTINOVIĆ, Dosije Poljokan (Anatomija jednog zločina), *Banjalučke novine*, 3. 10. 1997, str. 30–31; ARS-23-Kzp 963/40, Iskaz Arsena Jovanovića, str. 2.

40 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 92, Izjava svjedoka Dragutina Marjanca, str. 1–2.

41 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje Vase Simića, 21. i 23. 10. 1940 i 5. 11. 1940, i Saslušanje Steve Nikolaša, 5. 11. 1940.

42 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanja 4. i 18. 11. 1940; Miron MANDROVIĆ, Rad KPJ u Tvornici duvana, u: *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB: zbornik sjećanja*, knj. 1, Banja Luka, 1981, str. 176.

uskoro je priveden i sam Nikolaš i to na osnovu Italovog iskaza da je upravo Nikolaš vođa „Garde smrti”. Ružić u izjavi datoj pola godine nakon ubistva navodi kako je tokom istrage utvrđeno da je postojala organizacija zvana „Garda smrti” kojoj su pripadali i Nikolaš i Italo. Pomoćnik bana ipak dodaje da je Nikolaš bio „dosta konfuzan” i da je mnogo toga ostalo nejasno, pa je čak posumnjao „da nije po srijedi neka ljubav između Nikolaša i Italove žene”.⁴³

Bilo kako bilo, istraga je krenula sa mrtve tačke. Kod Nikolaša su, sudeći po zvaničnoj bilješci, pronađena dva revolvera, dva noža, osam metara štapina, te „paklena mašina u betonu”.⁴⁴ I Italo je detaljno ispitivan; odgovarao je nekoliko dana, a davao je i neke kontradiktorne izjave. U istrazi se spominje i njegovo navodno članstvo u tajnom udruženju „Bataljon smrti” i „Jugoslovenskoj gardi smrti Gavrila Principa”.⁴⁵ Da bi slučaj bio još zagonetniji, kod „zborša” Novakovića pronađen je notes u kome je pisalo da je on vođa nekakve „udarne grupe”, a Nikolaš ga je optuživao da je i član „Jugoslovenske garde smrti Gavrila Principa”. Novaković je to pobijao, kazujući da je to plod Nikolaševе mašte, „što odgovara njegovu rangu”, aludirajući na to što je ovaj obični policijski stražar.⁴⁶ Zanimljivo je da je Novaković prvo negirao postojanje bilo kakvih grupa u banjalučkom „Zboru” (pitanje 26), a onda se (pitanje 35) sjetio da su članovi „Zbora” pratili svoje članove kojima je, navodno, prijetila opasnost od strane komunista, pa su tu „pratnju” komunisti nazivali „udarnom grupom”. Braneći se od navoda u notesu, Novaković dodaje da su ga možda njegovi drugovi smatrali „vođom udarne grupe”, zato što je on „među njima bio najenergičniji”, te što je ranije bio bokser, ali se prestao baviti tim sportom jer je, kako kaže, „živčano obolio”.⁴⁷ Ovdje je zanimljivo dodati da je Ilijin brat, Ante Italo, u izjavi policiji tvrdio da je Ilija bio „član četnika”.⁴⁸

Policija se, u međuvremenu, i dalje bavila famoznim šrafčigerom. Provjeravala je da li se takav alat može naći u zagrebačkoj tvornici gdje je Italo ranije radio, da li ga imaju u banjalučkoj fabrici duvana, da li se kod nekoga može nabaviti, itd. Na sve to, jedna Italova komšinica je izjavila da joj se Štefica Italo povjerila kako ju je Nikolaš nagovarao da da lažnu izjavu kako je šrafčiger Ilijin.⁴⁹ Da ne zaboravimo, Štefica je još na početku istrage izjavila da je njen muž sporne večeri kada se desilo ubistvo nekud otišao oko osam sati i da se vratio pred zoru. Međutim, Ilija je tvrdio da to nije istina, nego da je upravo u osam sati naveče sa suprugom otišao u krevet. Ovome valja dodati da je policajac Gojko Vidović izjavio kako mu je pri predaji smjene kolega Stevo Nikolaš prenio da je oko 23.30 na uglu Kočićeve ulice vidio Itala, ali da je ovaj na njegov zvižduk pobjegao.⁵⁰

43 ARS-23-Kzp 963/40, Ispit svjedoka Gojka Ružića, 19. 3. 1941.

44 ARS-23-Kzp 963/40, Zvanična bilješka u krivičnoj stvari protiv Steve Nikolaša i drugova, Banja Luka, 26. 2. 1941; dok. 11, Uprava policije – Okružnom sudu, Banja Luka, pov. br. 381/1941, 8. 2. 1941.

45 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje 4. 11. 1940.

46 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje Ljubomira Novakovića, 17. 11. 1940, str. 1–2.

47 Isto, str. 1–7.

48 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje 9. 11. 1940, str. 2.

49 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 95, Ispit svjedoka Barbare Fridl, str. 2.

50 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje 18. 11. 1940.

Italo je u toku istrage čak terećen da je okupljao „družinu da dignu kuću Poljokana u zrak”. Naime, njegov poznanik Vjekoslav Slavko Klečina, takođe poznat policiji po sitnim prestupima, tvrdio je da je Italo od njega u Zagrebu tražio fitilj za dinamit, jer namjerava kuću Poljokana dići u vazduh.⁵¹ Zbog svega toga, 14. novembra 1940. godine u policiji su suočeni Klečina i Italo. Prvi je ostao pri optužbama, a Italo se branio da je naumio „da odvali jednu kamenu ploču materi za spomenik”.⁵²

Nešto od detalja istrage procurilo je do Vuka Jelovca, pa je *Politika* pisala da je Italo uhapšen i da je „za njega jedan policajac kategorički tvrdio da je izvršio pomenuti zločin”. Optuženog, nastavlja *Politika*, terete i njegov drug Slavko Klečina i žena Štefica, koja je nedavno puštena iz zatvora. Štefica je izjavila da joj muž sporne večeri nije bio kod kuće, te da je kod njega vidjela „dletu slično onome koje je nađeno u jednom otvorenom ormanu porodice Poljokan”. Zbog svega toga, „vlasti su sklone da veruju da je zločin izvršio Ilija Italo”.⁵³ I *Vreme* je pomno pratilo istragu, pišući kako „se ceo policijski aparat već 16 dana stalno nalazi u pokretu i neprestano se saslušavaju sumnjiva lica”, ali policija ne uspijeva da rasvijetli „ovaj misteriozni zločin”.⁵⁴ Istovremeno, po Krajini su se stalno širile razne „fantastične vesti”, od toga da je pronađena „krvava banknota od 1.000 dinara”, pa do toga da je stari Poljokan bio špijun Intelidžens servisa, a da mu je radnja služila „samo kao paravan”.⁵⁵

Istraga je, ipak, nakon nekoliko mjeseci malaksala. Iako su ispitane desetine lica, mnogo toga je i dalje ostalo nejasno, a štošta čak kontradiktorno i veoma zapetljano. Forenzičar je pronašao tragove dlana ubice, te su uzeti otisci Ilije Itala, Cvije Stijakovića, Steve Nikolaša i Ljube Novakovića. Međutim, iz Zagreba je stiglo „Izvješće” u kome se kaže da „trag otiska dlana nije istovjetan nijednom snimljenom otisku dlana”.⁵⁶ U međuvremenu, neki svjedoci su sve teže bili dostupni istražnim organima. Šarika, kćerka i nasljednica starog Poljokana, bila je u Zagrebu a neodazivanje sudu pravdala je liječenjem uslijed „živčanih bolesti”, radnik bioskopa Arsen Jovanović bio je na odsluženju vojnog roka u Boki Kotorskoj, a služavka Marija se vratila roditeljima na selo.⁵⁷

Početak februara 1941. godine državni tužilac je pod oznakom „hitno” tražio od istražnog sudije da se ponove neka vještačenja, da se neposredno sasluša „daktiloskop” Kreč, da se ponovo sasluša nekoliko policajaca, da se ustanovi otkud famozni šrafciğer, te da se Jovanović suoči sa osumnjičenim i da ih eventualno prepozna.⁵⁸ Međutim, uskoro je Drugi svjetski rat u svoj „vir smrti” – kako reče Hans Bramer, sin čuvenog banjalučkog apotekara – uvukao i Banju Luku...⁵⁹

51 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje 8. 11. 1940, pitanja 127, 143. i 144.

52 ARS-23-Kzp 963/40, Saslušanje Ilije Itala, 8.-14. 11. 1940, pitanje 126 i suočenje Itala i Klečine.

53 *Politika*, 18. 11. 1940, str. 10.

54 *Vreme*, 3. 11. 1940, str. 7.

55 *Vreme*, 26. 10. 1940, str. 7; *Politika*, 18. 11. 1940, str. 10. i 28. 11. 1940, str. 12; MARTINOVIĆ, *Dosije Poljokan*, str. 30.

56 *Hrvatski dnevnik*, 20. 10. 1940, str. 10; ARS-23-Kzp 963/40, dok. 54 i 134.

57 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 67, Uprava policije Banja Luka – Okružnom sudu Banja Luka, 8. 2. 1941.

58 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 11.

59 ISA – HOJ, dok. B-227, Pismo Hansa Bramera Cvi Lokeru, 13. 10. 1982.

Zanimljivo je da je vlast NDH nastavila da se bavi istragom ovog ubistva. „Predsjedništvo sudbenog stola” iz Banje Luke je tako krajem juna 1941. godine najavljivalo dolazak banjalučkog istražnog sudije Fabijana Marića u Zagreb sa zahtovom da sasluša kuvaricu Anku Krznar, Vjekoslava Klečinu, pa čak i upravitelja Tvornice duhana iz Zagreba.⁶⁰ U isto vrijeme, pozvan je na ponovno saslušanje i Arsen Jovanović, ali je on sada negirao raniju izjavu tvrdeći da je ona bila „plod njegove fantazije”.⁶¹ I ustaške vlasti su se bavile famoznim cipelama, pa su početkom 1942. godine tražile da se sazna da li je živ Cvijko Stijaković iz Motika, jer se njemu ili nekome od njegovih „ima izručiti jedan par cipela”. Šest dana kasnije, iz Oružničke postaje Motike stigao je odgovor da se Cvijko početkom te godine „priključio pobunjenicima”,⁶² te da je „njegova obitelj poubijana”,⁶³ a čak se ni od rodbine „nije moglo pronaći koga ima bližnjega”.⁶⁴

Ilustracija 28: Vlasti NDH su nastavile istragu, ali rezultata nije bilo. (Izvor: Arhiv Republike Srpske, ARS-23-Kzp 963/40, NDH, Predsjedništvo sudbenog stola u Banja Luci – Predsjedništvu sudbenog stola Zagreb, Banja Luka, 10. 6. 1941)

Tokom istrage sumnjičen je bio i Mirko Kovačić, „predratni ustaša”, što je pored Poljokana imao mesarsku radnju. Mirkov brat Ivan, koji mu je pomagao u mesnici, često je od Salomona Poljokana posuđivao „manje sume novaca” za kupovinu stoke.⁶⁵ Ivan je imao „jednog intimnog prijatelja, takođe kasapina, muslimana,

60 ARS-23-Kzp 963/40, NDH, Predsjedništvo sudbenog stola u Banja Luci – Predsjedništvu sudbenog stola Zagreb, Banja Luka, 10. 6. 1941.

61 MARTINOVIĆ, *Dosije Poljokan*, str. 30–31.

62 Pobjegao je u četnike, „gdje mu se gubi svaki trag”. MARTINOVIĆ, *Dosije Poljokan*, str. 30–31.

63 Riječ je o ustaškom pokolju preko 2.300 srpskih civila u okolini Banje Luke 7. februara 1942. godine.

64 ARS-23-Kzp 963/40, Sudija Marić – Oružničkoj postaji u Banjoj Luci, Banja Luka, 6. 5. 1942.

65 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 86, Ispit svjedoka Mirka Kovačića, 6. 3. 1941.

koji sa njime zajedno putuje radi kupovine stoke. On je navodno veoma grub”, čitamo u dokumentima.⁶⁶ Ipak, Mirko Kovačić je među osumnjičenima nekako ostao u sjeni Ilije Itala. Međutim, kada je stvorena NDH, ovaj mesar je postao blizak saradnik ustaškog stožernika Viktora Gutića, „član vijeća Izvanrednog narodnog suda”, a poznato je da se obogatio prisvajajući jevrejsku i srpsku imovinu, kao i da je komandovao transportom prvih Srba iz Banje Luke u logor. Ni ove „zasluge” ga nisu amnestirale optužbi za pronevjeru, a od prijekog suda NDH navodno ga je spasila rođačka veza sa Milom Budakom. Poznati banjalučki trgovac Hamdija Afgan će u toku rata pisati u Beograd izbjeglom prijatelju Risti Tomiću kako je Kovačić učestvovao u ubistvu vladike Platona i prote Subotića početkom maja 1941. godine.⁶⁷ Po nekim svjedocima, Kovačić se u toku rata hvalio da je upravo on ubio Poljokane. Pred kraj rata ga je u ustaškoj koloni kod Celja prepoznao jedan Banjalučanin, te je izvučen iz kolone i po svoj prilici likvidiran na licu mjesta.⁶⁸

Ilustracija 29: Izjavu je dao i mesar Mirko Kovačić, koji se kasnije, za NDH, hvalio da je on ubio Poljokane.

(Izvor: Arhiv Republike Srpske, ARS-23-Kzp 963/40, dokument 86, Ispit svjedoka Mirka Kovačića, 6. 3. 1941)

U međuvremenu, vlasti NDH su 1942. godine i zvanično obustavile istragu zbog nedostatka dokaza.⁶⁹ Šest decenija kasnije, pod naslovom *Stara Banja Luka*, posthumno je objavljena knjiga Zlatka Puvačića (1901–1982), ondašnjeg sudije Okružnog suda. Govoreći o ubistvu Poljokana, on je zabilježio: „Smatra se da su to

66 ARS-23-Kzp 963/40, dok. 86, Ispit svjedoka Mirka Kovačića, 6. 3. 1941, str. 4.

67 Velibor DŽOMIĆ, *Ustaški zločini nad srpskim sveštenicima*, <https://www.rastko.rs/istorija/dzomic-uzlocini/uzlocini-episkopi.html#platon> (22. 7. 2019).

68 *Ustaški stožer za Bosansku krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz grade*, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka, 2017, str. 11, 48–49 i 118; MARTINOVIC, *Dosije Poljokan*, str. 30–31.

69 DANON, STOŠIĆ, *Memoari na holokaust*, str. 446.

izvršili neki fanatični ljotićevci, koji nikada nisu otkriveni”.⁷⁰ Sa druge strane, Hrvoje Magazinović (1913–2015) u svojim izuzetno zanimljivim memoarima i ne spominje ubistvo porodice Poljokan, iako je upravo u to doba bio sekretar banovinskog odbora Ljotićevoeg „Zbora”, advokatski pripravnik i, uvjerali smo se, odličan poznavalac prilika u Banjoj Luci.⁷¹

Epilog

Osam decenija kasnije nad „Slučajem Poljokan” lebdi pitanje – ko je bio izvršilac tog bestijalnog zločina i, što je važnije, šta su bili njegovi motivi? Luna Albahari će 1982. godine napisati: „Taj masakr je učinjen zbog antisemitizma, a ne iz koristoljublja”.⁷² Da li su ubice bili „ostrasčeni Ljotićevci” ili su u pitanju preteče onih koji će pola godine kasnije zavladati životima svih Banjalučana? Kao što smo vidjeli, u istrazi su se obznanile mnoge zanimljive činjenice i opservacije, od kojih su neke na granici fantazije. Ipak, mnogo je koincidencija koje otvaraju nova pitanja. Jedna od njih, o kojoj nije bilo mnogo govora, jeste ta da je upravo tog kobnog dana vlast starog Poljokana oslobodila internacije na Kosovo. Da li ubistvo ima veze sa tim? Da li se pokojni Poljokan time nekome dodatno zamjerio? Da li je nekome ostao dužan? Da li je slučajnost da se ubistvo u Banjoj Luci dešava u doba izražene militarizacije Ljotićevoeg „Zbora” i otvorenih sukoba ove organizacije sa vlastima u Beogradu? Da li skoro zabrana „Zbora” ima veze sa ovim ubistvom?⁷³ Konačno, da li je nepronalaženje ubica svojevrsni antisemitizam? Nije, svakako, na istoričaru da pretpostavlja, ali, sa druge strane, ima obavezu da postavlja pitanja i traga za odgovorima.

Danas na stradale Poljokane sjeća samo teška „Maxim Astleitner Wien” kasa, ona ista koju su provalnici okrvarili oktobra 1940. godine. Ali ta kasa starog Poljokana ne umije da priča! Međutim, poruka koju nam ona šalje – sa specijalno načinjenog postolja u kancelariji direktora novoizgrađenog Jevrejskog kulturnog centra u Banjoj Luci – jeste i te kako rječita. Taj blindirani sef je, istovremeno – metafora, uspomena i opomena!

70 Zlatko PUVACIĆ, *Stara Banja Luka*, Beograd, 2001, str. 86.

71 Hrvoje MAGAZINOVIĆ, *Kroz jedno mučno stoljeće: sjećanja*, Valjevo, 2009. Autoru ovog rada ostaće žao što se, intervjušući Magazinovića 2011. godine za RTRS, nije sjetio „slučaja Poljokan”.

72 Luna ALBAHARI, Sjećanja iz Banjaluke, *Jevrejski pregled*, 33, 1982, br. 5–7, str. 23.

73 O jevrejskom pitanju, odnosu vlade prema Ljotiću i zabrani „Zbora” više u: Milan KOLJANIN, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, Beograd, 2008.

Arhivska građa

ISA = Israel State Arhives, Jeruzalem

ISA - HOJ, Skenirana građa arhiva Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije (Hitahdut Olej Jugoslavija): dokument B-227 (Pismo Hansa Bramera Cvi Lokeru, 13. 10. 1982); dokument E-34 (Isak Iso S. Poljokan, „Podaci o porodici Poljokan”, Beograd, 10. 2. 1975).

ARS = Arhiv Republike Srpske, Banja Luka

ARS-23-Kzp 963/40, Fond Okružni sud Banja Luka (1878-1945): dokument 11, Uprava policije – Okružnom sudu, Banja Luka, pov. br. 381/1941, 8. 2. 1941; dokument 44; dokument 54; dokument 67, Uprava policije Banja Luka – Okružnom sudu Banja Luka, 8. 2. 1941; dokument 86, Ispit svjedoka Mirka Kovačića, 6. 3. 1941; dokument 92, Izjava svjedoka Dragutina Marjanca; dokument 95, Ispit svjedoka Barbare Fridl; dokument 96, Pismo Olge Kurelčuk; dokument 134; Iskaz Arsena Jovanovića; Ispit svjedoka Gojka Ružića, 19. 3. 1941; Izjava Marije Zimbikević, 9. i 11. 11. 1940; NDH, Predsjedništvo sudbenog stola u Banja Luci – Predsjedništvu sudbenog stola Zagreb, Banja Luka, 10. 6. 1941; Saslušanja 4. 11. 1940, 8. 11. 1940, 9. 11. 1940 i 18. 11. 1940; Saslušanje Ilije Itala, 8.-14. 11. 1940; Saslušanje Ljubomira Novakovića, 17. 11. 1940; Saslušanje Steve Nikolaša, 5. 11. 1940; Saslušanje Šarike Levi, Travnik, 20. 11. 1940; Saslušanje Vase Simića, 21. i 23. 10. 1940 i 5. 11. 1940; Sudija Marić – Oružničkoj postaji u Banjoj Luci, Banja Luka, 6. 5. 1942; Uprava policije Banja Luka – Okružnom sudu, Banja Luka, 12. 2. 1941; Zapisnik sa saslušanja Bore Antonića, Banja Luka, 18. 10. 1940; Zvanična bilješka u krivičnoj stvari protiv Steve Nikolaša i drugova, Banja Luka, 26. 2. 1941.

Monografije

BIJELIĆ, Stojan: *Kazivanja pametara o prošlosti Banje Luke i Krajine* (priredio Đorđe Mikić). Banja Luka: Opština Banja Luka, 1996.

DANON, Jakov, STOŠIĆ, Verica M.: *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2007.

DANON, Jakov, STOŠIĆ, Verica M.: *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2010.

HASANHODŽIĆ, Anisa, RUSTEMOVIĆ, Rifet: *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.

KOLJANIN, Milan: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

MAGAZINOVIĆ, Hrvoje: *Kroz jedno mučno stoljeće: sjećanja*. Valjevo: Društvo Hilandar, 2009 (2. dopunjeno izdanje).

PINTO, Avram: *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

PUVAČIĆ, Zlatko: *Stara Banja Luka* (orig. Стара Бања Лука). Beograd: Akademija Nova – Centar za istraživanje i proizvodnju ideja, 2001.

Ustaški stožer za Bosansku krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe (priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš). Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Arhiv Republike Srpske, 2017.

Članci

ALBAHARI, Luna: Sjećanja iz Banjaluke. *Jevrejski pregled*, 33, 1982, br. 5-7, str. 21-28. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

MANDROVIĆ, Miron: Rad KPJ u Tvornici duvana. U: *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB: zbornik sjećanja*, knjiga 1. Banja Luka: Institut za istoriju, 1981, str. 172-179.

MARTINOVIĆ, Stevan: Dosije Poljokan (Anatomija jednog zločina). *Banjalučke novine*, 3. 10. 1997, str. 30-31.

- PEJAŠINOVIĆ, Zoran: Antisemitska kampanja u listu Vreme 1940. godine. *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, 6, 2009, br. 11–12, str. 667–676. Novi Sad: Udruženje za političke nauke Srbije, Ogranak u Novom Sadu.
- PINTO, Benjamin: O Jevrejima u bosanskoj provinciji. *Godišnjak (1933)*. Sarajevo: La Benevolencija, Beograd: Potpora, str. 142–153.
- PINTO, Samuel: Španjolske izreke i poslovice bosanskih Sefarada. *Godišnjak (1933)*. Sarajevo: La Benevolencija, Beograd: Potpora, str. 29–48.
- RISOJEVIĆ, Ranko: Odužiti civilizacijski dug. Sjećanje na banjolučke Jevreje. *Glas*, 22. 3. 1992, str. 13. Banja Luka.
- Sahrana eshumiranih tijela Hadži Isaka (Kuče) Poljokana i Salomona Isaka Poljokana na Jevrejskom groblju u Banjaluci. *Jevrejski glas*, 24. 2. 1939. Sarajevo.
- STOŠIĆ, Verica M.: Banjalučka jevrejska porodica Poljokan. U: *Nacionalne manjine u Republici Srpskoj: zbornik radova* (ur. Aleksandar Đurić). Banja Luka: Ministarstvo trgovine i turizma u Vladi Republike Srpske, Međunarodno udruženje naučnih radnika – AIS i Savez nacionalnih manjina Republike Srpske, 2011, str. 24–35.

Periodika

- Hrvatski dnevnik*, Zagreb: 19. 10. 1940, str. 13; 20. 10. 1940, str. 10; 21. 10. 1940, str. 2; 22. 10. 1940, str. 11.
- Politika*, Beograd: 19. 10. 1940, str. 10; 20. 10. 1940, str. 16; 21. 10. 1940, str. 11; 22. 10. 1940, str. 7; 18. 11. 1940, str. 10; 28. 11. 1940, str. 12.
- Pravda*, Beograd: 27. 12. 1939, str. 7; 20. 10. 1940, str. 5; 21. 10. 1940, str. 5; 22. 10. 1940, str. 5.
- Vrbaske novine*, Banja Luka: 1932–1941.
- Vreme*, Beograd: 24. 12. 1939, str. 9; 26. 12. 1939, str. 9; 14. 9. 1940, str. 7; 19. 10. 1940, str. 12; 20. 10. 1940, str. 7; 21. 10. 1940, str. 15; 25. 10. 1940, str. 7; 26. 10. 1940, str. 7; 3. 11. 1940, str. 7.

Internetska stranica

- DŽOMIĆ, Velibor: *Ustaški zločini nad srbskim sveštenicima*, <https://www.rastko.rs/istorija/dzomic-uzlocini/uzlocini-episkopi.html#platon> (22. 7. 2019).

Tragedija banjaluške družine Poljokan oktobra 1940 – navaden zločin ali najava holokausta?

Zoran Pejašinić⁷⁴

Surov umor članov bogate banjaluške judovske družine Poljokan oktobra 1940 je izzval izjemno pozornost tedanje javnosti v mestu, Vrbaški banovini in celo v celotni kraljevini. Zverinsko likvidacijo zakoncev in njunega sina v strogem središču mesta je od začetka preiskave naprej spremljalo precej kontroverznosti, spletk, pa tudi skrivnostnosti, ki so primeru dodale noto misterioznosti. Posebno dimenzijo dajeta primeru dejstvi, da umor ni bil storjen iz koristoljubja in da so bile v preiskavi med osumljenci tudi neke skrite, povsem neznane organizacije. V metodološkem smislu je to skrajšen, celo nekoliko banalen primer iz domene t. i. dogodkovne zgodovine, ki je povrh še lokalnega pomena. Poleg tega vsebuje primer veliko elementov kriminalne zgodbe ali trilerja in morda bi se lahko vprašali, ali si sploh zasluži pozornost stroke. Toda ta pobjoj je v bistvu precej več kot zgolj zločin – je edinstveno ogledalo takratnih družbenih razmer ne samo v Banjaluki, temveč v celi kraljevini in tudi v Evropi. Navsezadnje vse do danes visi v zraku nekakšno sugestivno vprašanje: Ali ni umor članov družine Poljokan najava holokausta? Avtor prispevka meni, da je bil.

Prispevek temelji na dokumentaciji, ki je nastala v času preiskave poboja in ga hrani Arhiv Republike Srbske v Banjaluki, ter na nekaj skeniranih dokumentih iz arhiva Združenja izseljencev iz nekdanje Jugoslavije v Izraelu, na tedanjem časopisju in seveda literaturi.

Ključne besede: Banjaluka, Judje, družina Poljokan, ljotičevci, ustaši

74 Mag. Zoran Pejašinić, profesor zgodovine, Gimnazija Banja Luka

The Tragedy of the Poljokan Family from Banja Luka in October 1940 – A Common Crime or the Herald of the Holocaust?

Zoran Pejašinić⁷⁵

The brutal murder of the Poljokan family – a wealthy Jewish family from the town of Banja Luka – in October 1940 attracted a lot of attention from people in the town, the Vrbas Banate and the entire Kingdom of Yugoslavia. Right from the start of the investigation, the horrific killing of the couple and their son in the very centre of the city was accompanied by a lot of controversy, intrigue and secrecy, which added a touch of mystery to the whole case. The fact that the murder had not been motivated by self-interest added a special dimension, as did the fact that during the investigation the suspects included some hidden, totally unknown organisations. In terms of methodology, this is an extreme, even somewhat banal case that would normally not be the focus of historical research, and on top of that an event that is of local importance only. Moreover, the case contains a number of elements of a crime story or a thriller and one might therefore doubt whether it is deserving of all the attention from historians in the first place. However, this murder is actually much more than just a crime – it is a unique mirror of social relations of the time, not only in Banja Luka but throughout the Kingdom of Yugoslavia, as well as in Europe. After all, some sort of a suggestive question has been hanging in the air all this time – was the murder of the Poljokan family the herald of the Holocaust? It appears to have been so.

The paper is based on the documentation produced at the time of the murder investigation, kept by the Archives of the Republic of Srpska in Banja Luka, as well as some scanned documents from the archives of the Association of Emigrants from the Former Yugoslavia to Israel, the then newspapers and, of course, literature.

Keywords: Banja Luka, Jews, Poljokan family, Ljotićevci, Ustashe

75 Zoran Pejašinić, History Teacher, Grammar School Banja Luka

**Pravičniki
med
narodi**

»Ali si človek, ali pa nisi. Tretjega ni.« Slovenski pravičnik Ivan Breskvar in holokavst v severozahodnem delu Hrvaške

Boris Hajdinjak¹

Ivan Breskvar je v Varaždinu živel od leta 1931, ko se je zaposlil v tovarni VIS. Poročil se je z domačinko Josipo in v zakonu so se rodili trije otroci. Njegov sodelavec je bil slovenski Jud Milan Blass. Blass je živel pri najmlajši sestri svoje matere Zdenki, roj. Stern, in njenem možu Teodorju Haryju. V Varaždinu, kjer je leta 1940 živelo 515 Judov, je imel Blass še več sorodnikov. Obiskoval je tudi družino sestre Renate, roj. Blass, ki je živela v Malem Bukovcu pri Ludbregu z možem Brankom Rosnerjem in sinom Arturjem.

V naslovu citirana Breskvarjeva izjava velja še toliko bolj, ker je bila izvedba holokavsta na območju 10. aprila 1941 ustanovljene kvizlinske Nezavisne države Hrvatske (NDH) precej različna od območja do območja. Ustaši so bili sicer pri preganjanju okoli 40.000 Judov na območju NDH precej površni učenci nacistične Nemčije, a pogosto celo bolj okrutni kot njihovi učitelji. 13. julija 1941 so ustaši aretirali večino varaždinskih Judov. Med aretiranimi sta bila tudi Teodor in Zdenka Hary, ne pa njun sostanovalec Blass, ki se je izognil aretaciji kot tedaj nenadomestljiv strokovnjak tovarne VIS.

Vse aretirane varaždinske Jude so odpeljali v Zagreb. Večino aretiranih so nato poslali v taborišče Gospić, od tam pa so nekatere odpeljali v Jadovno na Velebitu ali v Slano in Metajno na Pagu ter jih tam ubili. Preostale so odpeljali v različna taborišča. Moške, med njimi je bil tudi Teodor Hary, so poslali v novoustanovljeno taborišče Jasenovac, ženske in otroke, med njimi je bila tudi takrat že noseča Zdenka Hary, pa v novoustanovljeno taborišče Lobargrad.

Blassu je uspelo vzpostaviti ponovni stik s Teodorjem in Zdenko Hary. Zdenka je bila zaradi poroda premeščena v zagrebško porodnišnico. 3. maja 1942 je rodila sina Vedrana. Blassu je teto Zdenko in njenega sinčka uspelo rešiti iz porodnišnice. Tako ju je nevede obvaroval pred usodo drugih taboriščnikov v Lobargradu, ki so umrli v Auschwitzu. Zdenka in Vedran Hary sta našla zatočišče pri Blassovi sestri Renati in njeni družini v Malem Bukovcu. Šele 18. oktobra 1942 so z območja Ludbrega odpeljali preostale Jude. Okrajni predstojnik je dosegel izjemo za otroke do petih let starosti pod pogojem, da pride ponje kdo od sorodnikov. Na srečo je bil Blass pravočasno obveščen in mu je tako uspelo rešiti petmesečnega Vedrana Haryja

1 Boris Hajdinjak, direktor, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Avtor se za pomoč pri nastanku članka zahvaljuje Vidu Lončariću, Sonji in Arturju Rosnerju iz Varaždina ter Yairju Palgiju iz Nir Davida v Izraelu.

in štiriletnega Arturja Rosnerja. Odpeljal ju je v Varaždin, a ker je bil samski, je pri sebi namestil samo Arturja. S pomočjo Zore Blau je našel družino Besak in ta je v oskrbo vzela Vedrana. Ko so izvedeli, da je Jud, so sporočili, da se takšnemu tveganju ne morejo izpostavljati. Blass je za pomoč spet zaprosil Zoro Blau. To pot je pomagala njena služkinja Cilika Kumrić. Svoja starša Toma in Ivo Kumrić iz vasi Cerje Nebojse je prepričala, da sprejmeta Vedrana. V tem ključnem trenutku je Blassu ponudil pomoč Ivan Breskvar. S kolesom je ponoči v posebej prirejenem nahrbtniku spečega Vedrana odpeljal h Kumrićem, kmalu zatem pa je – ponovno ponoči – v Cerje Nebojse s kolesom odpeljal še Arturja. Vedran in Artur sta kljub temu, da je cela vas vedela za njuno poreklo, dočakala konec vojne. Tega pa niso dočakali njuni starši.

Na predlog Milana Blassa ter na prošnjo Arturja Rosnerja in Yairja Palgija (tako se od preselitve v Izrael imenuje Vedran Hary) so bili leta 1998 Ivan Breskvar ter Iva in Tomo Kumrić imenovani za pravičnike med narodi.

Ključne besede: holokavst, ustaši, Varaždin, pravičniki med narodi

Slika 30: Ivan Breskvar pred drugo svetovno vojno
(Vir: zasebni arhiv Sonje Rosner)

V času druge svetovne vojne je bila ogromna večina ljudi v nacistični Nemčiji in v tistih delih Evrope, ki jih je Nemčija nadzorovala, postavljena v vlogo nemočne žrtve, poslušnega storilca ali brezbržnega opazovalca največjega, okoli šest milijonov žrtev obsegajočega genocida v človeški zgodovini, ki ga danes imenujemo holokavst oziroma – kot je z judovskega vidika ustrežnejše – šoa. V tem nečloveškem obdobju je bila najmanj številna skupina ljudi, ki niso bili Judje, a so Judom kljub možnosti zelo resnih posledic, če ne celo smrtne kazni, pomagali preživeti, ne da bi za to pričakovali ali zahtevali plačilo. Od leta 1963 Yad Vashem v Jeruzalemu, največja ustanova,

posvečena spominu na holokavst, takšnim ljudem podeljuje naziv pravičnik med narodi. Do 1. januarja 2019 je ta naziv dobilo 27.342 ljudi iz 51 držav,² med njimi pa je petnajst Slovencev. Eden izmed njih, Ivan Breskvar (1905, Ljubljana – 1986, Varaždin)³ iz Varaždina, je bistvo svojega medvojnega junaštva zajel z v naslovu citirano izjavo.

Breskvar je živel v Varaždinu od leta 1931, ko se je kot tekstilni inženir zaposlil v tovarni Varaždinska industrija svile (VIS).⁴ V VIS je postal vodja oddelka za pletenje svile. Poročil se je z domačinko Josipo in v zakonu so se rodili trije otroci. Njegov sodelavec v VIS je bil slovenski Jud Milan Blass (1914, Cirkulane – 2003, Varaždin),⁵ sin trgovca iz Cirkulan v Halozah Emila Blassa (1876, Cirkulane – 1930, Varaždin)⁶ in Zlate, roj. Stern (1891, Mali Bukovec – 1962, Varaždin).⁷ Blass je živel v Varaždinu od leta 1925, ko je postal dijak varaždinske realne gimnazije. V tem času je stanoval pri zakoncih Jerku/Ernestu Buchwaldu (1881, Varaždin – verjetno 1941, Jasenovac)⁸ in Adeli, roj. Kohn (1891, Vinica – 1942, Auschwitz).⁹ Po končani gimnaziji leta 1933 se je takoj zaposlil v VIS in napredoval od navadnega delavca do tekstilnega inženirja kemijske smeri in s tem strokovnjaka za barvanje svile. Študiral je na Dunaju v letih 1937 in 1938, zato je neposredno videl ne samo anšlus, pač pa tudi preganjanje Judov v tem mestu. Po vrnitvi z Dunaja je Blass živel pri najmlajši sestri svoje matere, teti Zdenki, roj. Stern (1912, Mali Bukovec – 1942, Stara Gradiška),¹⁰ in njenem možu, trgovcu Teodorju Haryju (1911, Varaždin – pred 22. aprilom 1945, Jasenovac).¹¹

2 Uradne številke Yad Vashema po: *Names of Righteous by Country*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> [24. 8. 2019].

3 O njem: Gradski muzej Varaždin (GMV): Milan BLASS, *Tragične sudbine mojih rodjaka-Židova u Varaždinu*, nedatirani tipkopiš [= pred 2003]; Miriam STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008, str. 139–141; Miriam STEINER-AVIEZER, *Pravičniki med narodi – Slovenci, Zgodovina v šoli: Pouk zgodovine o holokavstu*, 19, 2010, št. 1–2, str. 10–12; Miriam STEINER-AVIEZER, Ivan Breskvar: reševanje na kolesu, v: *Slovenski pravični med narodi*, ur. Irena Šumi, Oto Luthar, Ljubljana 2016, str. 50–56; Miriam STEINER-AVIEZER, Ivan Breskvar: Rescue on a Bicycle, v: *The Slovenian Righteous Among Nations*, ur. Irena Šumi, Oto Luthar, Ljubljana 2016, str. 52–59; Arhiv avtorja (AA): Artur in Sonja ROSNER, *Pismo*, Varaždin, 10. 1. 2017 in Boris HAJDINJAK, *Artur in Sonja Rosner – intervju*, Varaždin, 22. 1. 2017.

4 O VIS pred začetkom druge svetovne vojne: Zdenka ŠIMONČIČ-BOBETKO, *Industrijski razvoj Varaždina do 1941. godine*, v: *Varaždinski zbornik, 1181. – 1981.: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin - Zagreb 1983, str. 283–286; Josip ŠIMUNIĆ, *Industrijski razvoj grada Varaždina s osvrtno na tekstilnu i metalnu industriju, v: 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009.: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, ur. Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela, Varaždin 2009, str. 389.

5 O njem: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 139–141; STEINER-AVIEZER, *Pravičniki med narodi*, str. 10–12; Andrej PANČUR, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 2011, str. 158; STEINER-AVIEZER, *Ivan Breskvar* [slo.] = *Ivan Breskvar* [ang.]; AA: ROSNER, *Pismo* in HAJDINJAK, *Artur in Sonja*.

6 O njem: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*.

7 O njej: PANČUR, *Judovska skupnost*, str. 158; AA: ROSNER, *Pismo* in HAJDINJAK, *Artur in Sonja*.

8 O njem: *Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> [31. 8. 2019]; *Žrtve i preživjeli*, <https://www.cendo.hr/BazaZrtava.aspx> [23. 8. 2019]; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*.

9 O njej: *Žrtve i preživjeli*, s. v.; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*.

10 O njej: *Poimenični popis žrtava*, s. v.; *Žrtve i preživjeli*, s. v.; *The Central Database of Shoah Victims' Names* (YVCD), <https://yvng.yadvashem.org/> [30. 8. 2019], s. v., dok. Page of Testimony, Yair Palgi, 1997; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; AA: ROSNER, *Pismo*, HAJDINJAK, *Artur in Sonja* in Yair PALGI, *Pismo*, Haifa, 26. 1. 2017.

11 O njem: *Poimenični popis žrtava*, s. v.; *Žrtve i preživjeli*, s. v.; YVCD, s. v., dok. Page of Testimony, Yair Palgi, 1955; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; Magdalena LONČARIĆ, *Tragom židovske*

V Varaždinu, kjer je leta 1940 živelo 515 Judov,¹² je imel Blass še več sorodnikov, saj so tam živele še tri tete po materini strani, dve od teh z družinama, in ena teta po očetu strani, prav tako z družino. Obiskoval je tudi družino sestre Renate, roj. Blass (1918, Cirkulane - 1942, Stara Gradiška),¹³ ki je živela v Malem Bukovcu pri Ludbregu z možem pekom Brankom Rosnerjem (1910, Velika Gorica - 1944, Jasenovac)¹⁴ in sinom Arturjem (1938, Mali Bukovec).¹⁵

V naslovu citirana Breskvarjeva izjava velja še toliko bolj, ker je bila izvedba holokavsta na območju 10. aprila 1941 ustanovljene kvizlinške Nezavisne države Hrvatske (NDH) precej različna od območja do območja.¹⁶ Hrvaški fašisti ustaši so ob ustanovitvi leta 1929 imeli za glavno točko svoje ideologije antisrbstvo. Antisemitizem se je v ustaški ideologiji pojavil šele leta 1936, podobno kot antikomunizem, ki se je v njej uveljavil po letu 1935. Šele ob nastanku NDH je antisemitizem postal eno glavnih gesel ustaške ideologije. Vzrok za to spremembo je bil pomen, ki ga je imela nacistična Nemčija za nastanek NDH. Ustaši so bili sicer pri preganjanju okoli 40.000 Judov na območju NDH precej površni učenci nacistične Nemčije, a pogosto celo bolj okrutni kot njihovi učitelji. Tako je uspelo mariborski judovski družini Gintz/Ginc, očetu Henriku/Hinku (1889, Svatý Mikuláš - 1956, Maribor),¹⁷ ženi Marti, roj. Schick

povijesti i kulture u Varaždinu = Tracing Jewish History and Culture in Varaždin, katalog razstave, Varaždin 2003, str. 60 (fotografija) in 61 (kat. št. 96); AA: ROSNER, *Pismo*, PALGI, *Pismo in HAJDINJAK*, *Artur in Sonja*.

- 12 Jevrejske opštine u Jugoslaviji, v: *Jevrejski narodni kalendar 5701/1940-1941*, 6, ur. David A. Levi-Dale, Aleksandar Klein, Beograd - Zagreb, str. 187. O judovski zgodovini Varaždina: LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti* in Magdalena LONČARIĆ, Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu, v: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009.: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, ur. Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela, Varaždin 2009, str. 191-207.
- 13 O njej: *Poimenični popis žrtava*, s. v.; *Žrtve i preživjeli*, s. v.; YVCD, s. v., dok. Page of Testimony, Yair Palgi, 2000 in GMV: BLASS, *Tragične sudbine*.
- 14 O njem: Isto.
- 15 O njem: *Žrtve i preživjeli*, s. v.; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 139-141; STEINER-AVIEZER, *Pravičniki med narodi*, str. 10-12; STEINER-AVIEZER, *Ivan Breskvar* [slo.] = *Ivan Breskvar* [ang.]; AA: ROSNER, *Pismo* in HAJDINJAK, *Artur in Sonja*.
- 16 O preganjanju Judov v NDH (izbor): [David ANAF], *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia (Summary) = Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 2005, str. 10-20 in 54-114; David PERERA, *Godine katastrofe 1941-1945*, v: *Spomenica: 1919-1969*, ur. David Levi-Dale, Beograd 1969, str. 87-98; Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, str. 91-151; Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden Bd. 1-3*, Frankfurt am Main 2007¹⁰, str. 755-765; Slavko GOLDSTEIN, »Konačno rješenje« jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama, v: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog razstave, Zagreb 1988, str. 186 in 317-321, kat. št. 21/1-21/32; Francizek PIPER, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the History of the Camp III: Mass Murder*, Oświęcim 2000, str. 35-36; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, Logori za Židove u NDH, v: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ivo Goldstein et al., Zagreb 1996, str. 90-102; Vladimir ŽERJAVIĆ, Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH, v: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ivo Goldstein et al., Zagreb 1996, str. 133-138; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001; Ivo GOLDSTEIN, Kontakti zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933-1945 = International Contacts of the Zagreb Jewish Community 1933-1945, v: *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2002 = The Kladovo Transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2002*, ur. Andrej Mitrović, Milica Mihailović, Beograd 2006, str. 36-49 in 397-410; Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac*, Zaprešić - Jasenovac 2018.
- 17 O njem: Boris HAJDINJAK, *Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora*, v: *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst*, ur. Irena Šumi, Hannah Starman, Maribor 2012, str. 152, 163 in 170.

(1895, Týn nad Vltavou – 1957, Maribor),¹⁸ in hčerama Zdenki, kasneje por. Koruza (1922, Maribor – 2002, Maribor),¹⁹ in Jirki, kasneje por. Sochr (1925, Maribor),²⁰ ki so bili 4. junija 1941 izgnani v Dervento v Bosno, vojno preživeti. Površna izvedba holokavsta je bila vsaj deloma povezana z judovskim poreklom ali sorodstvom dela ustaškega vodstva. Eugen »Dido« Kvaternik (1910, Zagreb – 1962, Rio Cuarto),²¹ ki je imel dedka Juda, je bil v letih 1941–1942 kot vodja navadne in posebne policije NDH tudi vodja preganjanja Judov. Vsekakor je pomenljivo, da je bilo prvo taborišče na območju NDH ustanovljeno že 15. aprila 1941 prav na območju severozahodnega dela Hrvaške v nekdanji tovarni Danica²² pri Koprivnici. Že 18. aprila 1941 so ustaške oblasti sprejele prvi protijudovski zakon, 30. aprila pa še zakone, ki so definirali, da je državljan NDH lahko samo Arijec, kdo je Arijec, Žid ali Cigan in kaj je Židom ali Ciganom prepovedano. Nemški nadzor nad ustaši se je kazal že leta 1941 v folksdojčerskem vodenju taborišča Loborgrad²³ pri Krapini, kjer so bili zaprti predvsem judovske ženske in otroci z območja severozahodnega dela Hrvaške in Sarajeva. Še bolj očitno je to postalo leta 1942, ko so med 13. in 24. avgustom v štirih transportih z ozemlja NDH odpeljali 4972 Judov v taborišče Auschwitz.²⁴ Med njimi so bili tudi vse ženske in otroci iz Loborgrada. S transportoma 2000 Judov iz Zagreba v Auschwitz 4. in 11. maja 1943²⁵ se je zaključilo velikopotezno uničevanje Judov na ozemlju NDH. Le peščica Judov iz NDH je Auschwitz preživela. Kljub temu pa je kraj smrti največjega števila Judov z območja NDH taborišče Jasenovac.²⁶ V njem je od 23. avgusta 1941 do 22. aprila 1945 umrlo več kot 83.000 ljudi. Med njimi

18 O njej: HAJDINJAK, *Holokavst*, str. 152–153, 163 in 170.

19 O njej: Isti, str. 153 in 170.

20 O njej: Isti, str. 153 in 170.

21 O njem: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić, Zagreb 1997, str. 223–225; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, s. v.; I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, s. v.

22 O taborišču Danica: [ANAF], *The Crimes*, str. 11 in 58–59; ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 105; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 267–269.

23 O taborišču Loborgrad: Narcisa LENGEL-KRIZMAN, Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1942, v: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji: zbornik*, Varaždin 1976, str. 884–890; ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 106–108; LENGEL-KRIZMAN, *Logori za Židove*, str. 98–99; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, s. v.; Carl BETHKE, Das Frauen- und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien 1941–1942, v: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, zbornik radova, Zagreb 2010, str. 57–74.

24 O transportih iz NDH v Auschwitz avgusta 1942 (izbor): ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 104–105, 107–108, 110–111, 132, 176–177, 195 in 197; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 424–434; HILBERG, *Die Vernichtung*, str. 764.

25 O transportih iz NDH v Auschwitz maja 1943 (izbor): ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 105 in 177; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 465–476; HILBERG, *Die Vernichtung*, str. 764.

26 O taborišču Jasenovac (izbor): Milko RIFFER, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*, Zagreb 1946; Antun MILETIĆ, *Konzentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1–3, Beograd–Jasenovac, 1986–1987; Mihael SOBOLEVSKI, Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac, v: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ivo Goldstein et al., Zagreb 1996, str. 104–119; Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.–1945.: logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003; I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*.

je bilo več kot 13.000 Judov,²⁷ tudi mariborski Jud Miroslav/Fritz Ausch/Auš (1882, Brezovica – verjetno 1945, Jasenovac).²⁸ Jasenovac je preživel manj kot 200 Judov.²⁹

Slika 31: Milan Blass (2. vrsta, drugi z leve) kot dijak 7. razreda realne gimnazije v Varaždinu (Vir: *Godišnji izvještaj državne realne gimnazije u Varaždinu 1931-32*, Varaždin 1932, Dodatak 8)

Varaždinski Judje so lahko že 26. aprila 1941 v varaždinskem tedniku *Hrvatsko jedinstvo*, ki se je od tega datuma naprej imenoval tudi *Ustaško glasilo*, prebrali ne samo prve protijudovske ukrepe ustaških oblasti, pač pa tudi, kaj se jih še čaka v NDH.³⁰ Iz tega časopisa lahko razberemo nadaljnje protijudovske ukrepe državnih in lokalnih oblasti, s katerimi so ustaši v samo nekaj tednih izvedli tisto, kar so nacisti počeli že od leta 1933. Ustaši so bili bolj »napredni« samo v uvedbi obveznega zunanjega izkazovanja judovskega porekla, ki so ga v Nemčiji uvedli šele 1. septembra 1941. Tako so ustaške oblasti v nekaterih krajih uvedle nošenje »židovskega znaka« že konec aprila, v Varaždinu pa 17. junija 1941. Posebnost varaždinske inačice je bila v tem, da so Judje, starejši od 14 let, morali nositi okroglo rumeno pločevinasto ploščico z veliko črno črko »Ž« (= Židov) na levi strani prsi. 13. julija 1941 so ustaši aretirali večino varaždinskih Judov. Vodja akcije je bil takratni poveljnik ustaške policije

27 I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, str. 772–797.

28 O njem: HAJDINJAK, *Holokavst*, str. 146.

29 O številu preživelih v Jasenovcu: *Židovi u KL Jasenovac*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5725> [31. 8. 2019] (»Večina preživjelih spasila se bijegom (ukupno 95) ili u razmjenama (nekoliko desetaka)«); prim. SOBOLEVSKI, *Židovi*, str. 109–110 (»samo njih četrdesetak uspjelo se spasiti prigodom prodora zatočenika iz logora«).

30 Zakonske odredbe o Židovima, *Hrvatsko jedinstvo*, 26. 4. 1941, 4, št. 184, str. 3. O holokavstu v Varaždinu: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti*, str. 43–48 in 75–77; LONČARIĆ, *Pregled povijesti*, str. 204–206; Vladimir HUZZAN, Varaždin u zadnjim mjesecima Kraljevine Jugoslavije i prvom Nezavisne Države Hrvatske, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, št. 23, 2012, str. 371–376.

na območju Varaždina Božidar Grögl/Gregl (1893, Varaždin – po 1948, ?),³¹ po očetu folksdojčer, po materi Tereziji, roj. Schlesinger, pa Jud. Varaždinska akcija je bila tako temeljita, da je osrednji ustaški časopis *Hrvatski narod* tri dni kasneje razglasil Varaždin za prvo mesto v NDH, ki je bilo »očiščeno Židov«. Med aretiranimi sta bila tudi Teodor in Zdenka Hary, ne pa njun sostanovalec Milan Blass. Ker v Varaždinu ni bil prijavljen in ker ustaši niso prišli v stanovanje, se je aretaciji izognil, nato pa sta mu sosed Dragutin Šarman in neposredni šef v službi Zvonko Čanić v štirih dneh uredila potrdilo, da je kot trenutno nenadomestljiv strokovnjak potreben za delovanje tovarne VIS. Vse aretirane varaždinske Jude so zbrali v varaždinski Jašioni, takrat dvorani za prireditve, sicer pa je bila to nekdanja jahalnica konjeniške vojašnice. Od tam so jih odpeljali v Zagreb, kjer je bilo v zgradbah Zagrebačkog zbora, takrat sejemskega prostora, danes Studentski centar na Savski cesti, zbirno taborišče za Jude predvsem iz severozahodnega dela Hrvaške. Tam so nekatere aretirane Jude izpustili zaradi zaslug, mešanih zakonov, podkupnin ali preprosto poznanstva vplivnih ustašev. Med temi je bila tudi Zora Blau, roj. Kronfeld (1877, Zagreb – 1952, Varaždin),³² vdova dolgoletnega varaždinskega mestnega zdravnika Hinka Blaua (1866, Varaždin – 1928, Varaždin).³³ Ostali so bili poslani v taborišče Gospić, ustanovljeno 18. junija 1941, v katerem so bili ob Judih iz celotne NDH v bistveno večjem številu zaprti Srbi. Iz Gospića so večino Srbov in manjši del Judov odpeljali v Jadovno³⁴ na Velebitu ali v Slano in Metajno na Pagu ter jih tam ubili. Skupaj je bilo ubitih okoli 24.000 ljudi in od tega je bilo okoli 2400 Judov. Med njimi so bili tudi Judje iz Varaždina, pa tudi »Slovenec«, dejansko pa mariborski Jud Leopold Barta (1861, Szilas-Balhás – 1941, Jadovno),³⁵ ki ga pred izgonom iz Maribora ni rešil niti poskus samomora 11. junija 1941. Taborišče Gospić in njegove podružnice so zaradi italijanske zasedbe ustaši razpustili konec avgusta 1941. Ob tej priložnosti je uspelo pobegniti sinu nekdanjih Blassovih stanodajalcev Mirku Buchwaldu (1911, Balatonkiliti – 1973, Buenos Aires),³⁶ njegovi ženi Gertrudi, roj. Gelb (1913, Dunaj – 1990, Buenos Aires),³⁷ in sinu Petru/Pedru (1937, Varaždin).³⁸ Prebili so se v Italijo in od tam po nemški okupaciji leta 1943 preko Španije v Argentino. Preostalih okoli 4000 taboriščnikov so odpeljali v različna taborišča. Moške, med njimi je bil tudi Teodor Hary, so poslali v novoustanovljeno taborišče Jasenovac, preostale ženske in otroke, med njimi je bila tudi takrat že noseča Zdenka Hary, pa preko začasnih

31 O njem: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, s. v.

32 O njej: *Žrtve i preživjeli*, s. v.; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti*, str. 61 (kat. št. 105, tudi fotografija); LONČARIĆ, *Pregled povijesti*, str. 201 in 205.

33 O njem: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti*, str. 33–34 in 70 (kat. št. 189, tudi fotografija); LONČARIĆ, *Pregled povijesti*, str. 198 in 203.

34 O taborišču Jadovno: [ANAF], *The Crimes*, str. 11 in 59–60; ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 113; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 276–278 in 293–301; Đuro ZATEZALO, *Central Database of Jadovno Victims*, <http://www.jadovno.com/imenicki-popis-pretraga.html> [30. 8. 2019].

35 O njem: HAJDINJAK, *Holokaust*, str. 170 in 177.

36 O njem: Anna PIZZUTI (ur.), *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico*, <http://www.annapizzuti.it/database/ricerca.php> [31. 8. 2019], s. v.; GMV: BLASS, *Tragične sudbine*.

37 O njej: Isto.

38 O njem: Isto. Njegovo pričevanje je objavljeno v: Antonio SPINELLI, *Vite in fuga. Gli ebrei di Forte Ontario tra il silenzio degli Alleati e la persecuzione nazifascista*, Caselle di Sommacampagna 2015, str. 77–83.

taborišč Jastrebarsko in Slavetić v novoustanovljeno taborišče Loborgrad. Pri nastanku slednjega je sodeloval že omenjeni varaždinski ustaš Gregl.

Slika 32: Artur Rosner, verjetno leta 1942
(Vir: *Stjeto u tami*, dokumentarni film, režija Srđan Segarić, 2004)

Blass je medtem nadaljeval delo v VIS. Ker je bilo podjetje last Judov, so ga ustaši podržavili, za pooblaščenca pa postavili Gregla. Kljub temu da sta bila Blass in Gregl znanca iz predvojnega časa, je Gregl poskušal zamenjati Blassa z arijskim strokovnjakom. Kakšen tip človeka je bil Gregl, se kaže v tem, da so ga zaradi posilstva Judinje v Varaždinu zaprli in odpustili iz ustaškega gibanja. Medtem je Blass vzpostavil stike s Teodorjem in Zdenko Hary in tako izvedel, da je Zdenka noseča. Zaradi poroda je bila iz Loborgrada premeščena v zagrebško porodnišnico v Petrovi ulici. 3. maja 1942 je rodila sina Vedrana.³⁹ Blassu je uspelo s pomočjo enega zdravnika in dela osebja rešiti teto Zdenko in njenega sinčka iz porodnišnice. Tako ju je nevede obvaroval pred usodo ostalih taboriščnikov Loborgrada, ki so umrli v Auschwitzu. Zdenka in Vedran Hary sta zatočišče našla pri Blassovi sestri Renati in njeni družini v Malem Bukovcu. Čeprav so do takrat odpeljali že veliko Judov z območja Ludbrega, so nekateri še ostali.⁴⁰ Šele 18. oktobra 1942 so odpeljali preostale Jude s tega območja. Okrajni predstojnik je dosegel izjemo za otroke do petih let starosti pod pogojem, da pride ponje kdo od sorodnikov. Na srečo je bil Blass pravočasno obveščen in tako mu je uspelo rešiti petmesečnega Vedrana Haryja in štiriletnega Arturja Rosnerja. Odpeljal ju je v Varaždin, a ker je bil samski, je pri sebi namestil samo Arturja. Ko je bil v službi, je zanj skrbela služkinja. Z Vedranom je bilo težje. S pomočjo Zore Blau je našel družino Besak, ki je Vedrana vzela v oskrbo. Ko pa so po nekaj mesecih

39 O njem: GMV: BLASS, *Tragične sudbine*; STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 139–141; STEINER-AVIEZER, *Pravičniki med narodi*, str. 10–12; STEINER-AVIEZER, *Ivan Breskvar* [slo.] = *Ivan Breskvar* [ang.]; AA: PALGI, *Pismo*.

40 O holokavstu v Ludbregu: Milivoj DRETAR, Pljačka ludbreških Židova, *Ha-kol*, št. 108, 2009, str. 37–39; Milivoj DRETAR, Holokaust u Ludbregu, *Ha-kol*, št. 110, 2009, str. 31–33; Milivoj DRETAR, Spašavanje židovske djece u Ludbregu, *Ha-kol*, št. 111, 2009, str. 44–45; Milivoj DRETAR, Život nakon smrti: preživjeli ludbreški Židovi, *Ha-kol*, št. 113, 2010, str. 30–31 (navedeni članki so dostopni tudi na spletni strani: *Hrvatski povijesni portal*, <https://povijest.net/>); Milivoj DRETAR, Tragom nestale židovske zajednice, *Historia Varasdiensis. Casopis za varaždinsku povijesnicu*, 1, 2011, str. 208–212.

izvedeli, da je Jud, so sporočili, da se takšnemu tveganju ne morejo izpostavljati in ga zato ne morejo več varovati. Prav tedaj so bili namreč objavljeni novi predpisi, ki so strogo prepovedovali varovanje judovskih otrok in vsakršno pomoč Judom. Blass je za pomoč spet zaprosil Zoro Blau. To pot je pomagala njena služkinja Cilika Kumrić, ki je svoje starše Toma in Ivo Kumrić iz vasi Cerje Nebojse, 16 km oddaljeno od Varaždina, prepričala, da sprejmeta Vedrana. Kako otroka pripeljati v vas, ni bilo nevarno samo zaradi novih predpisov, pač pa tudi zaradi tega, ker je bilo leta 1943 tudi v tem delu Hrvaške že opazno partizansko gibanje in zato je bil nadzor na cestah ostrejši kot prej. V tem ključnem trenutku je Blassu ponudil pomoč Ivan Breskvar. Na kolesu je ponoči v posebej prirejenem nahrbtniku spečega Vedrana odpeljal h Kumrićem. Ker so se razmere v Varaždinu kmalu zatem še bolj zaostrile, je Breskvar ponovno ponoči na kolesu odpeljal v Cerje Nebojse tudi Arturja. Vedran in Artur, zdaj Francek in Slavek, sta kljub temu, da je cela vas vedela za njuno poreklo, dočakala konec vojne. Tega pa niso dočakali Vedranovi in Arturjevi starši. Mami sta se javili samo s poti v taborišče,⁴¹ očeta pa sta, sodeč po paketih, ki jima jih je pošiljal Blass, preživela v Jasenovcu dlje.

Slika 33: Cerje Nebojse: prvi z leve Tomo Kumrić, druga z desne Iva Kumrić, pravičnika od leta 1998 (Vir: Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008, str. 140)

Z okoli 76-odstotnim uničenjem judovskega prebivalstva je območje NDH sicer pod povprečjem 82-odstotne učinkovitosti holokavsta v Jugoslaviji,⁴² še vedno pa v zgornjem delu tovrstne lestvice v evropskem merilu.⁴³ A kot je bilo že omenjeno, so za NDH značilne velike razlike med območji. Tako je delež žrtev holokavsta za območje

41 Renata Rosner in Zdenka Hary sta na železniški postaji v Zagrebu na skrivaj napisali pismi, ki sta prišli do Milana Blassa. V obeh pismih navajata, da bosta odpeljani v Jasenovac, in ker slutita, da se od tam ne bosta vrnila, prosita, da poskrbi za njuna otroka. AA: ROSNER, *Pismo*.

42 ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 200–202.

43 O številu judovskih žrtev holokavsta po državah: HILBERG, *Die Vernichtung*, str. 1100–1116.

Varaždina okoli 92-odstoten. Pretresljivi podatek sta po koncu vojne ugotovila prav Zora Blau in Milan Blass kot predsednica in član Komisije za ugotavljanje vojnih zločinov na območju Varaždina. Vedran in Artur sta se po koncu vojne preselila k Blassu. Vedrana sta posvojila njegova sestrična Blanka, roj. Schönwald (1907, Varaždin – po 1949, ?),⁴⁴ in njen mož Josip Banjai (1903, Subotica – po 1949, ?),⁴⁵ ki sta do leta 1943 živel v Ljubljani, nato pa sta se rešila z begom v Italijo. Živel so v Zagrebu do odselitve v Izrael leta 1949. Danes se Vedran Hary imenuje Yair Palgi. Je profesor psihologije na univerzi v Haifi in ima tri sinove. Artur Rosner je ostal v Varaždinu in postal inženir strojništva. Ima družino z ženo Sonjo, hčerko svojega rešitelja Breskvarja. Na predlog Milana Blassa ter na prošnjo Arturja Rosnerja in Yairja Palgija so bili leta 1998 Ivan Breskvar ter Iva in Tomo Kumrić imenovani za pravičnike med narodi.

Slika 34: Cerje Nebojse: Tomica Osterman, vnuk Toma in Ive Kumrić, Yair Palgi in Artur Rosner, 2016 (Vir: zasebni arhiv Arturja Rosnerja, barvna fotografija)

44 O njej: Yad Vashem Archives (YVA): P.29 – Personal Archive of Attorney Jean Brunschvig, Certificates from the San Salvador Consulate in Geneva, 1942–1944; PANČUR, *Judovska skupnost*, str. 131; AA: PALGI, *Pismo*.

45 O njem: Isto.

Arhivski viri

AA = Arhiv avtorja (neobjavljeno)

HAJDINJAK, Boris: *Artur in Sonja Rosner – intervju*. Varaždin, 22. 1. 2017.

PALGI, Yair: *Pismo*. Haifa, 26. 1. 2017.

ROSNER, Artur in Sonja: *Pismo*. Varaždin, 19. 1. 2017.

GMV = Gradski muzej Varaždin

BLASS, Milan: *Tragične sudbine mojih rodjaka-Židova u Varaždimu*, nedatirani tipkopis [= pred 2003].

YVA = Yad Vashem Archives, Jerusalem

P.29 – Personal Archive of Attorney Jean Brunschvig, Certificates from the San Salvador Consulate in Geneva, 1942–1944.

Časopisni vir

Zakonske odredbe o Židovima. *Hrvatsko jedinstvo*, 26. 4. 1941, 4, št. 184, str. 3. Varaždin.

Literatura

[ANAF, David]: *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia (Summary) = Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: D. Vasović, 2005 (nespremenjeni ponatis izdaje Beograd: Savez jevrejskih opština FNRJ, 1957).

BETHKE, Carl: Das Frauen- und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien 1941–1942. V: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, zbornik radova. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 57–74.

DRETAR, Milivoj: Pljačka ludbreških Židova. *Ha-kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, št. 108, 2009, str. 37–39. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

DRETAR, Milivoj: Holokaust u Ludbregu. *Ha-kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, št. 110, 2009, str. 31–33. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

DRETAR, Milivoj: Spašavanje židovske djece u Ludbregu. *Ha-kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, št. 111, 2009, str. 44–45. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

DRETAR, Milivoj: Život nakon smrti: preživjeli ludbreški Židovi. *Ha-kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, št. 113, 2010, str. 30–31. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

DRETAR, Milivoj: Tragom nestale židovske zajednice. *Historia Varasdiensis. Časopis za varaždinsku povjesnicu*, 1, 2011, str. 195–213. Varaždin: Društvo povjesničara grada Varaždina i Varaždinske županije.

GOLDSTEIN, Ivo: Kontakti zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933–1945 = International Contacts of the Zagreb Jewish Community 1933–1945. V: *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, oktobar, 2002 = The Kladovo Transport: roundtable transcripts, Belgrade, October, 2002* (ur. Andrej Mitrović, Milica Mihailović). Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, 2006, str. 23–49 in 383–410.

GOLDSTEIN, Ivo: *Jasenovac*. Zaprešić: Fraktura, Jasenovac: Javna ustanova Spomenopodručje Jasenovac, 2018.

GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, Židovska općina Zagreb, 2001.

GOLDSTEIN, Slavko: »Konačno rješenje« jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama. V: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog razstave. Zagreb: MTM, 1988, str. 181–191 in 317–323.

HAJDINJAK, Boris: Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem. Družini Singer in Kohnstein iz Maribora. V: *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst* (ur. Irena Šumi, Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012, str. 133–240.

- HILBERG, Raul: *Die Vernichtung der europäischen Juden Bd. 1–3*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007¹⁰ (prevod *Destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier, 1985⁴).
- HUZJAN, Vladimir: Varaždin u zadnjim mjesecima Kraljevine Jugoslavije i prvim Nezavisne Države Hrvatske. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, št. 23, 2012, str. 363–399. Zagreb - Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu.
- Jevrejske opštine u Jugoslaviji. V: *Jevrejski narodni kalendar 5701/1940-1941*, 6 (ur. David A. Levi-Dale, Aleksandar Klein). Beograd - Zagreb: Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, 1940, str. 187–188.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1942. V: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji: zbornik*. Varaždin: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske [Zagreb], 1976, str. 884–898.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: Logori za Židove u NDH. V: *Antisemitizam, holokaust, anti-fašizam* (ur. Ivo Goldstein et al.). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996, str. 90–102.
- LONČARIĆ, Magdalena: *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu = Tracing Jewish History and Culture in Varaždin*, katalog razstave. Varaždin: TIVA, Gradski muzej Varaždin, 2003.
- LONČARIĆ, Magdalena: Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu. V: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009.: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu* (ur. Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela). Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Varaždinska županija, 2009, str. 191–207.
- MATAUŠIĆ, Nataša: *Jasenovac 1941.-1945.: logor smrti i radni logor*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb: Jesenski i Turk, 2003.
- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjige 1–3. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986–1987.
- PANČUR, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2011.
- PERERA, David: Godine katastrofe 1941–1945. V: *Spomenica: 1919–1969* (ur. David Levi-Dale). Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1969, str. 83–114.
- PIPER, Francizek: *Auschwitz 1940–1945. Central Issues in the History of the Camp III: Mass Murder*. Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000.
- RIFFER, Milko: *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946.
- ROMANO, Jaša: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- SOBOLEVSKI, Mihael: Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac. V: *Antisemitizam, holokaust, anti-fašizam* (ur. Ivo Goldstein et al.). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996, str. 104–119.
- SPINELLI, Antonio: *Vite in fuga. Gli ebrei di Forte Ontario tra il silenzio degli Alleati e la persecuzione nazifascista*. Caselle di Sommacampagna: Cierre edizioni, Istre, 2015.
- STEINER-AVIEZER, Miriam: *Hrvatski pravednici*. Zagreb: Novi Liber, 2008.
- STEINER-AVIEZER, Miriam: Pravičnici med narodi – Slovenci. *Zgodovina v šoli: Pouk zgodovine o holokavstu*, 19, 2010, št. 1–2, str. 5–15. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- STEINER AVIEZER, Miriam: Ivan Breskvar: reševanje na kolesu. V: *Slovenski pravični med narodi* (ur. Irena Šumi, Oto Luthar). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 50–56.
- STEINER AVIEZER, Miriam: Ivan Breskvar: Rescue on a Bicycle. V: *The Slovenian Righteous Among Nations* (ur. Irena Šumi, Oto Luthar). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 52–59.
- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka: Industrijski razvoj Varaždina do 1941. godine. V: *Varaždinski zbornik, 1181. – 1981.: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada* (ur. Andre Mohorovičić). Varaždin: Skupština općine Varaždin – Odbor

za obilježavanje 800. godišnjice grada, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti [Zagreb], 1983, str. 277–287.

ŠIMUNIĆ, Josip, Industrijski razvoj grada Varaždina s osvrtom na tekstilnu i metalnu industriju. V: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009.: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu* (ur. Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela). Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Varaždinska županija, 2009, str. 387–397.

Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945. (ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić). Zagreb: Minerva, 1997.

ŽERJAVIĆ, Vladimir: Demografski pokazatelji o stradanju Židova u NDH. V: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (ur. Ivo Goldstein et al.). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996, str. 133–138.

Spletni viri

Names of Righteous by Country, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> [24. 8. 2019].

PIZZUTI, Anna (ur.): *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico*, <http://www.annapizzuti.it/database/ricerca.php> [31. 8. 2019].

Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945., <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> [31. 8. 2019].

The Central Database of Shoah Victims' Names (YVCD), <https://yvng.yadvashem.org/> [30. 8. 2019].

ZATEZALO, Đuro: *Central Database of Jadovno Victims*, <http://www.jadovno.com/ime-nicki-popis-pretraga.html> [30. 8. 2019].

Židovi u KL Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5725> [31. 8. 2019].

Žrtve i preživjeli, <https://www.cendo.hr/BazaZrtava.aspx> [23. 8. 2019].

“You Either Are a Human or You Are Not. There Is No Third Option.” Slovenian Righteous Ivan Breskvar and the Holocaust in Northwestern Croatia

Boris Hajdinjak⁴⁶

Ivan Breskvar (1905, Ljubljana–1986, Varaždin) moved to Varaždin in 1931, when he got a job at the VIS factory (the Varaždin Silk Industry) as a textile engineer. He married Josipa, a native of Varaždin, and they had three children. One of his co-workers at the factory was a Jew from Slovenia, Milan Blass (1914, Cirkulane–2003, Varaždin). Blass lived with his mother’s youngest sister, aunt Zdenka, née Stern (1912, Mali Bukovec–1942, Stara Gradiška) and her husband, Teodor Hary (1911, Varaždin–prior to 22 April 1945, Jasenovac). Blass had several other relatives, including his sister Renata, née Blass (1918, Cirkulane–1942, Stara Gradiška) in Varaždin, where a total of 515 Jews lived in 1940. He would often visit her in the village of Mali Bukovec near Ludbreg, where she lived with her husband, Branko Rosner (1910, Velika Gorica–1944, Jasenovac), and son, Artur (1938, Mali Bukovec).

Breskvar’s statement, quoted in the title, is all the more relevant because the implementation of the Holocaust in the area of the quisling Independent State of Croatia (NDH), established on 10 April 1941, differed considerably from area to area. While persecuting the approximately 40,000 Jews in the NDH area, the Ustashe were rather cursory followers of Nazi Germany, yet often even crueller than their teachers. On 13 July 1941, the Ustashe arrested most of the Jews from Varaždin. Those arrested included Teodor and Zdenka Hary, not, however, Milan Blass, who was staying with them. He evaded arrest and shortly thereafter obtained a certificate stating that he was an expert currently indispensable for the operation of the VIS factory.

All the arrested Jews from Varaždin were taken to Zagreb. Most were then sent to the Gospić concentration camp, and from there either to the Jadovno concentration camp in the Velebit area or to the Slana and Metajna concentration camps on the island of Pag, where they were killed. The rest were taken to various other camps. The men, including Teodor Hary, were sent to the newly established Jasenovac concentration camp, while women and children, including Zdenka Hary, who was already pregnant at the time, were sent to the newly formed Loborgrad concentration camp.

Milan Blass was later able to reconnect with Teodor and Zdenka Hary. His aunt Zdenka was transferred to a maternity hospital in Zagreb, where she gave birth to a son named Vedran on 3 May 1942. Blass managed to rescue Zdenka and her son

46 Boris Hajdinjak, Director, Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor. The author would like to give thanks for helping him with the article to Vid Lončarić, Sonja and Artur Rosner from Varaždin in Croatia and Yair Palgi from Nir David in Israel.

from the hospital, thus unwittingly protecting them from the fate that befell other Loborgrad camp prisoners who died at Auschwitz. Zdenka and Vedran Hary found refuge with Blass's sister Renata and her family in Mali Bukovec. It was not until 18 October 1942 that the rest of the Jews were taken from the Ludbreg area. The local official in charge was successful in achieving the granting of exemptions for children under five years of age, providing that one of their relatives would come and get them. Fortunately, Blass was informed about this in time to save five-month-old Vedran Hary and four-year-old Artur Rosner. He took them to Varaždin, but since he was single, only Artur could stay with him. With the help of Zora Blau, he found the Besak family, who took Vedran into care. However, when they found out a few months later that he was Jewish, they let Blass know that they could no longer be exposed to such a risk. Blass once again asked Zora Blau for help. This time it was Zora's maid, Cilika Kumrić, who came to the rescue by convincing her parents, Tomo and Iva Kumrić, from the village of Cerje Nebojse, to take Vedran into their care. At this crucial moment, Blass was offered help by Ivan Breskvar. At night, he took the sleeping Vedran to the Kumrić family in a specially adapted rucksack on his bicycle. As the situation in Varaždin soon became even worse, Breskvar once again made his way to Cerje Nebojse at night, this time taking Artur. Although the whole village knew about the boys' descent, Vedran and Artur made it to the end of the war. Their parents, however, were not so fortunate.

At the suggestion of Milan Blass, and at the request of Artur Rosner and Yair Palgi (Vedran Hary's name since his move to Israel), Ivan Breskar, and Iva and Tomo Kumrić were recognised as the Righteous Among the Nations in 1998.

Keywords: Holocaust, Ustashe, Varaždin, Righteous Among the Nations

Hrvatski pravednici – »Tko spasi jedan život, spasio je čitav svijet.«

Ljiljana Dobrovšak¹

U radu autorica piše o obiteljima i pojedincima iz Hrvatske koji su nagrađeni odličjem »Pravednik među narodima« jer su za vrijeme Drugoga svjetskog rata riskirali svoj život i imovinu kako bi spasili osobe židovskog porijekla od progona i deportacije u logore. Od 1965. godine do početka 2019. godine odličje »Pravednika među narodima« dobilo je 118 hrvatskih građana.

Ključne riječi: pravednik među narodima, Yad Vashem, Židovi, hrvatski pravednici, Hrvatska

Uvod

Prije nego li što kažem nešto o temi koja se spominje u naslovu mojeg članka, istaknula bih da se u svojem profesionalnom radu bavim poviješću Židova u Hrvatskoj u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća,² odnosno vremenom kada su židovske zajednice u Hrvatskoj bile na vrhuncu u kulturnom, znanstvenom i društvenom životu Hrvatske, a ne izučavanjem Holokausta, odnosno Šoe i stradanjem Židova na prostoru Nezavisne Države Hrvatske (dalje u tekstu NDH).³ S tematikom spašavanja Židova na prostoru Hrvatske susrela sam se na samom početku svojeg istraživanja, međutim ta tema nije bila u mojem fokusu jer sam se orijentirala na povijest 19. stoljeća. U međuvremenu je 2008. godine u Zagrebu objavljena knjiga izraelske publicistice Miriam Steiner-Aviezer (Karlovac, 1935.) o hrvatskim pravednicima o kojoj sam objavila i prikaz,⁴ no i dalje pravednici nisu bili moja tema istraživanja. S ovom tematikom sam se ipak susrela dvije godine kasnije, 2010., kada me je jedna mlada djevojka zamolila da sudjelujem u njezinom dokumentarcu o bjelovarskom kirurgu

1 Dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, znanstvena savjetnica, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

2 Izbor radova: Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849., *Radovi*, 30, 1997., str. 77–89; Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegrafičja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravina*, 3, prosinac 2004., br. 6, str. 22–43; Ljiljana DOBROVŠAK, Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, *Radovi (U spomen Igoru Karamanu)*, 37, 2005., str. 125–143; Ljiljana DOBROVŠAK, »Privremena prisutnost« Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 24, 2005., br. 29, str. 167–189; Ljiljana DOBROVŠAK, Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine, *Podravina*, 7, lipanj 2008., br. 13, str. 84–93; Ljiljana DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Osijek, 2013.; Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u Hrvatskom zagorju, *Studia lexicographica*, 10–11, 2016. – 2017., br. 19–20, str. 63–118.

3 Ljiljana DOBROVŠAK, *Židovi u Srijemu. Od doseljavanja do Holokausta*, Vukovar, 2017.; Ljiljana DOBROVŠAK, Restitution of Jewish Property in Croatia, *Limes Plus. Journal of social sciences and humanities: Holocaust and restitution*, br. 2, 2015., str. 65–88. Članak je dostupan na internetskim stranicama <http://limesplus.rs/index.php/casopisi>.

4 Ljiljana DOBROVŠAK, Miriam Steiner-Aviezer, Hrvatski pravednici, *Novi Liber*, Zagreb 2008., *Novi Omanut*, br. 92, siječanj – veljača 2009., str. 14.

Jozi Jagodiću,⁵ hrvatskom pravедniku, koji je za vrijeme Drugoga svjetskog rata u bjelovarskoj bolnici od ustaških vlasti skrivao Židove, partizane i ostale. Djevojka se zvala Lidija Špegar i na nagovor polusestre Nives Jagodić željela je napraviti film o djedu svoje polusestre dr. Jozi Jagodiću koji je proglašen 2002. godine pravедnikom među narodima. Obitelj Joze Jagodića tek je 2003. godine, trideset godina nakon njegove smrti, primila priznanje »Pravednika među narodima« koje je djed, tada liječnik, dobio za spašavanje Božidara Erenfrajnda. Kirurg Jagodić spasio je Gustava/Božidara Erenfrajnda (Ehrenfreunda) od odvođenja u logor Jasenovac tako da mu je operirao zdravo slijepo crijevo te ga mjesecima skrivao u bjelovarskoj bolnici. Naposljetku mu je omogućio prebjeg u partizane.⁶ Film je nakon brojnih financijskih peripetija ipak ugledao svjetlo dana i 2014. godine prikazan je u sklopu Židovskoga filmskog festivala u Zagrebu pod naslovom »Neke stvari ne treba sakriti/Some things shouldn't be hidden«. Moja uloga u filmu je bila da progovorim tko su to pravednici među narodima, pa je moja uloga ovdje isto takva, jer ću na slični način govoriti tko su sve pravednici među narodima u Hrvatskoj.

Broj Židova u Hrvatskoj prije osnivanja NDH i broj preživjelih nakon sloma NDH

Prije Drugoga svjetskog rata i osnivanja NDH na prostoru Hrvatske postajala je 41 židovska općina, čak dvije u nekim mjestima,⁷ da bi ih danas, prema internetskoj stranici Židovske općine Zagreb, u sklopu Koordinacije židovskih općina u Republici Hrvatskoj bilo osam.⁸ Izvan Koordinacije židovskih općina u Zagrebu postoji i Židovska vjerska zajednica »Bet Israel«.⁹ Prema raznim statističkim izvorima i procjenama do uspostave NDH na prostorima današnje Republike Hrvatske

- 5 Josip (Joza) Jagodić (Osijek, 1897. – Osijek, 1973.), liječnik. Nakon završetka Prvoga svjetskog rata upisao je medicinu u austrijskom Innsbrucku, a diplomirao je 1922. godine u Pragu. Nakon povratka sa studija radio je u osječkoj bolnici. Neposredno pred početak Drugoga svjetskog rata, odnosno 1940. godine, doktor Jagodić imenovan je ravnateljem bolnice u Bjelovaru. Na mjestu ravnatelja bjelovarske bolnice zadržao se do 1957. godine kada je udaljen kao politički nepodoban. Nastavio je raditi kao liječnik u Gospiću i Pljevlji te u Osijeku gdje je umirovljen 1963. godine. U Osijeku je preminuo 1973. godine. *Jozo Jagodić*, https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Jagodi%C4%87 (5. 7. 2019.).
- 6 Miriam STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, Zagreb, 2008., str. 225–227; Rašeljka ZEMUNOVIĆ, Kako je moj djed, kirurg u Bjelovaru, za vrijeme NDH operirao zdrave ljude i tako ih spašavao od ustaša i nacista, *Telegram*, 28. 3. 2017., <https://www.telegram.hr/price/kako-sam-saznala-da-je-moj-djed-kirurg-u-bjelovaru-operirao-zdrave-ljude-i-tako-ih-spasavao-od-ustasa/> (3. 7. 2019.); Rašeljka ZEMUNOVIĆ, Gospodin Darko, Pravednik među narodima, s 12 je spasio prijateljicu Židovku. Prvi put javno priča o tome, *Telegram*, 11. 11. 2017., <https://www.telegram.hr/price/gospodin-darko-pravednik-medu-narodima-s-12-je-spasio-prijateljicu-zidovku-prvi-put-javno-prica-o-tome/> (3. 7. 2019.).
- 7 *Povijesni podaci židovske zajednice u Hrvatskoj*, <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=4&key=3&key1=4> (5. 7. 2019.). Više o židovskim općinama u Hrvatskoj vidi u: Vidosava NEDOMAČKI, Slavko GOLDSTEIN, *Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama, u: Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988., str. 113–142. Više o Židovima u Jugoslaviji do 1945. vidi u: Harriet PASS FREIDENREICH, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Philadelphia, 1979.
- 8 *Koordinacija židovskih općina u RH*, <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=77&key=26&key1=77> (5. 7. 2019.). Koordinaciju, koja se nalazi na adresi Palmotićeve 16, čine židovske općine Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Osijek, Rijeka, Slavonski Brod i Split.
- 9 *Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj* [početna stranica], <http://www.bet-israel.com/> (5. 7. 2019.).

(Hrvatska, Slavonija i Srijem) živjelo je između 23 000 i 26 000 Židova,¹⁰ u Dalmaciji oko 400,¹¹ a na bosansko-hercegovačkom području oko 14 000.¹² Na području cijele Kraljevine Jugoslavije neposredno prije Drugoga svjetskog rata živjelo je od 75 000 do 80 000 Židova.¹³ U Holokaustu je stradalo između 75 – 80 % svih Židova s područja Hrvatske.¹⁴ Najveći dio njih stradao je u Jasenovcu, potom u Auschwitzu i drugim nacističkim logorima.¹⁵ Prema procjenama, rat i Holokaust s područja NDH preživjelo je od 9000 do oko 12 000 osoba.¹⁶ S područja Hrvatske (sjeverna Hrvatska, Slavonija, Srijem) preživjelo je nešto više od 5000, tj. oko 20 %, a s područja Dalmacije od oko 400 Židova njih 250.¹⁷ Konačna bilanca preživjelih Židova, nakon završetka Drugoga svjetskog rata s prostora Hrvatske još uvijek nije konačna i bazira se na procjenama te su znatna odstupanja o broju preživjelih.¹⁸ Nakon

-
- 10 Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u »novim poredcima«: migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, Zagreb, 2014., str. 239–286; Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata, Historijski zbornik*, 66, 2013., br. 2, str. 391–404; Esther GITMAN, *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941–1945*, Saint Paul, 2011., str. 24; Esther GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb, 2012., str. 26, 66; Julija KOŠ, *Nezavisna Država Hrvatska: osvrt iz današnjice, u: Holokaust, ljudska prava i obrazovanje: prilog za uvođenje nastave o Holokaustu u programe osnovnih i srednjih škola*, ur. Dean Friedrich, Zagreb, 2006., str. 55; Ivo GOLDSTEIN, *Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj*, *Radovi*, 34–35–36, 2004., str. 205–228; Ivo GOLDSTEIN, *Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Povijest u nastavi*, 2, 2004., br. 1, str. 40–50; Ivo GOLDSTEIN, *Istraživanje židovskih žrtava: Razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj, u: Dijalog povjesničara – istoričara 5*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2002., str. 447; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Demografski pokazatelji o stradanjima Židova u NDH, u: Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, red. Ivo Goldstein et al., Zagreb, 1996., str. 133–138. Kada se govori o broju Židova na prostoru NDH, podaci su veći jer se ubrajaju i židovske zajednice koje su se nalazile na prostoru Bosne i Hercegovine i istočnog Srijema (bez Međimurja i Baranje). Prema raznim izvorima na području NDH živjelo je između 38 000 i 39 000 Židova.
- 11 Slavko GOLDSTEIN, »Konačno rješenje« jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988., str. 190.
- 12 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 391.
- 13 KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija*, str. 262.
- 14 I. GOLDSTEIN, *Genocid nad Židovima*, str. 40–50; I. GOLDSTEIN, *Istraživanje židovskih žrtava*, str. 445–463; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 636–648; KOŠ, *Nezavisna Država Hrvatska*, str. 38–67; S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje«, str. 181–191. Precizne brojke ubijenih židovskih žrtava, kao ni preživjelih nikada se neće u potpunosti saznati te su podaci različiti ovisno od autora do autora. U radu autora Slavka Goldsteina navedeno je da je na području tadašnje Jugoslavije živjelo 76 654 Židova, a da ih je preživjelo oko 16 500. U knjizi Jaše ROMANA, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 14; navodi se da je u predratnoj Jugoslaviji živjelo 82 242 Židova, a poginulo ih je 67 248, odnosno 81,76 %. Prema Jaši Romanu u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu od 25 000 Židova koliko ih je živjelo prije rata stradalo je 20 000 (80 %), a u Dalmaciji od 400 stradalo je 148 (37 %). Romano je u svoje procjene stradalih Židova u Jugoslaviji obuhvatio i pokrštene Židove, kao i židovske izbjeglice (oko 4000 izbjeglica) koje su se u vrijeme stradanja nalazile na teritoriju Kraljevine Jugoslavije, a dolazile su iz zemalja koje su se našle pod Trećim Reichom.
- 15 S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje«, str. 191. Autor Slavko Goldstein oslanja se na podatke iz knjige Jaše Romana *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* gdje je navedeno da je od oko 67 300 stradalih »jugoslavenskih Židova« njih oko 24 000 ubijeno u njemačkim logorima, a oko 39 000 u logorima na prostoru tadašnje Jugoslavije (najviše Jasenovac, Sajmište, Topovske šupe u Beogradu), oko 1300 poginulo je kao borci i suradnici NOV-a, oko 3000 strijeljano je kao taoci, ubijeno po zatvorima ili su pali kao žrtve individualnog terora.
- 16 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 393–396.
- 17 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 394; I. GOLDSTEIN, *Genocid nad Židovima*, str. 49.
- 18 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 393.

rata i stvaranja države Izrael preživjeli Židovi suočili su se s odlukom, da li ostati u Jugoslaviji/Hrvatskoj ili otići dalje u Palestinu, odnosno Izrael.¹⁹ Dio njih odlučio se iseliti tako da je pojedinačno iseljavanje Židova iz Jugoslavije započelo u razdoblju od 1945. do 1947., a organizirano od 1948. do 1952.²⁰ Koliko se točno Židova iselilo iz tadašnje Jugoslavije, još je uvijek nemoguće ustanoviti, pa se i te brojke temelje na procjenama. Tako se u hrvatskoj i srpskoj historiografiji navode različite procjene za razdoblje od 1948. do 1952., a one sežu u rasponu od preko 7000 do 8500 iseljenih Židova. Nakon zadnjeg vala u srpnju 1952. u tadašnjoj Jugoslaviji je ostalo oko 6100 Židova,²¹ u Hrvatskoj nešto više od 2000.²² Svaki idući popis²³ sve do posljednjega provedenog 2011. godine evidentirao je sve manji i manji broj Židova u Hrvatskoj, pa je prema službenom popisu stanovništva iz 2011. godine u Republici Hrvatskoj popisano 509 Židova po nacionalnosti, a 536 židova po vjeri. Procjenjuje se da danas cijela židovska zajednica ima oko 2000 članova razasutih u 57 gradova i općina, od kojih se većina ne izjašnjava kao Židov.²⁴

Tekstovi na temu spašavanja Židova i o hrvatskim pravednicima

Kada govorimo o tekstovima i radovima koji se bave tematikom iz naslova ovog rada, nešto je više knjiga i članaka u kojima se analizira i raspravlja općenito o spašavanju Židova za vrijeme Drugoga svjetskog rata²⁵ a jedan dio ovih radova bavi

19 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 396.

20 Ista, str. 397–404. Više o iseljavanju vidi u: Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009.; Mladenka IVANKOVIĆ, *Brodovi nade: Alije jugoslavenskih Jevreja u Izrael*, Beograd, 2017.; Naida Mihal BRANDL, *Židovi u Hrvatskoj od 1944./5. do 1952.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2015.

21 KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 403.

22 Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Židovske zajednice I*, Zagreb, 2004., str. 381.

23 Vidi: Melita ŠVOB, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010.

24 *Židovi u Hrvatskoj – mala, ali ugledna zajednica*, <https://www.dw.com/hr/%C5%BEidovi-u-hrvatskoj-mala-ali-ugledna-zajednica/a-39407459> (5. 7. 2019.); *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011: Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku*, Zagreb, 2013., https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf (5. 7. 2019.), str. 11.

25 Anna Maria GRUENFELDER, Kršćanske crkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško), u: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust IV*, ur. Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač, Maribor, 2015., str. 93–139; GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*; Esther GITMAN, The Rescue of Jewish Physicians in the Independent State of Croatia (NDH), 1941–1945, *Holocaust and Genocide Studies*, 23, 2009., br. 1, str. 76–91; Mordecai PALADEI, *Churches and Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliation*, New Jersey, 2006.; I. GOLDSTEIN, *Solidarnost i pomoć*, str. 205–228; Zorislav VISKOVIĆ, Židovi u Korčuli u vrijeme Drugog svjetskog rata, *Godišnjak grada Korčule*, br. 9, 2004., str. 287–298; Zvonko MARIČIĆ, *Luka spasa. Židovi u Veloj Luci od 1937. do 1943.*, Vela Luka, 2002.; Grgo GRBEŠIĆ, Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., *Croatica Christiana Periodica*, 27, 2003., br. 52, str. 155–169; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 477–528, poglavlje »Pokušaji spašavanja«; Salezije M. ŠKRINJAR, Moja sjećanja na veze sa židovskim obiteljima Polak iz Petrijanaca i Neuberger iz Zagreba za vrijeme rata na Sušaku i Trsatu, od god. 1942. do 1945., *Marulić*, 29, rujan – listopad 1996., br. 5, str. 909–918; *The Italian Refuge: Rescue of Jews During the Holocaust*, ur. Ivo Herzer, Washington, 1989.; Zdenko LEVENTAL, Lekari na suzbijanju endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće u NOB-u, u: *Zbornik radova sa Jedanaestog naučnog sastanka posvećenog dvadesetogodišnjici Drugog zasjedanja AVNOJ-a: 19.–20. oktobar 1963. Jajce*, u: Slobodan Đorđević, Beograd, 1963. Od 2001. godine Jevrejski historijski muzej iz Beograda, objavljuje posebnu ediciju zbirke sjećanja pod naslovom *Mi smo preživeli...: Jevreji o Holokaustu* u kojoj su sakupljena svjedočanstva malobrojnih preživjelih Židova, članova židovskih zajednica s

se i ulogom zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca (Brezarić pokraj Krašića, 1898. – Krašić, 1960.) u njihovom spašavanju.²⁶ Posebna kategorija literature su svjedočanstva i memoari preživjelih u kojima preživjeli i/ili potomci preživjelih opisuju situacije i osobe koje su sudjelovale u njihovom spašavanju.²⁷ Uz već spomenutu monografiju Miriam Steiner-Aviezer,²⁸ prilozi o hrvatskim pravednicima uglavnom su objavljeni u hrvatskim dnevnim i lokalnim tiskovinama²⁹ te židovskim časopisima *Bilten Židovske općine u Zagrebu* (*Bilten ŽOZ*, kasnije preimenovan u *Ha-Kol*)³⁰

prostora bivše Jugoslavije. Do danas je objavljeno pet tomova: br. 1 (2001.), br. 2 (2003.), br. 3 (2005.), br. 4 (2007.), br. 5 (2009.).

- 26 Izbor literature: Esther GITMAN, *Alojzije Stepinac – Pillar of Human Rights*, Zagreb, 2019.; Juraj BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac – spašavanje Židova i Srba u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 2019., str. 11–18, vidjeti ovdje popis literature o nadbiskupu Alojziju Stepincu; Robin HARRIS, *Stepinac, njegov život i vrijeme*, Zagreb, 2016.; GRUENFELDER, *Kršćanske cerkve*, str. 93–139; GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*, str. 155–202; GITMAN, *When Courage Prevailed; Kardinal Stepinac. Svjedok istine*, ur. Željko Tanjić, Zagreb, 2009.; Esther GITMAN, *A Question of Judgment: Dr. Alojzije Stepinac and the Jews*, *Review of Croatian History*, 2, 2006., br. 1, str. 47–72; Vladimir HORVAT, *Kardinal Stepinac spašavao je Židove: A zašto novi blaženik nije i »pravednik«?*, *Hrvatski iseljenički zbornik 1999.*, Zagreb, str. 34–43; Ljubica ŠTEFAN, *Stepinac i Židovi*, Zagreb, 1998.
- 27 Izbor literature: *Ako tebe zaboravim*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2018.; *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, priredila Jasminka Domaš, Zagreb, 2015.; Paul SCHREINER, *Spasjeni iz Zagreba: sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zaprješić, 2014.; Zdravko ŠABARIĆ, *Obitelj Braun. Ušpon i tragedija durđevačke obitelji Braun (uz sjećanja dr. Borisa Brauna)*, Đurđevac, 2013.; *Obitelji*, priredila Jasminka Domaš Nalbantić, Zagreb, 1996.
- 28 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 15–273. Monografija je objavljena u Zagrebu u izdanju Novog Libera 2008. godine i čine ju 61 priča u kojoj su opisana djela i zasluge hrvatskih pravednika u spašavanju Židova.
- 29 Miljenko SMOJE, Još jema Pravednika, *Slobodna Dalmacija*, 29. 10. 1989., str. 34; Proglašeni pravednici među narodima iz Hrvatske, *INDEX.hr*, 27. 1. 2004., <https://www.index.hr/vijesti/clanak/proglašeni-pravednici-medju-narodima-iz-hrvatske/182864.aspx> (8. 8. 2019.); Tomislav KLAUŠKI, *Heroji iz našeg susjedstva*, <http://elmondosefarad.wikidot.com/heroji-iz-naseg-susjedstva> (9. 8. 2019.); Pravednici i njihove životne priče, *Jutarnji list*, 24. 5. 2009., <https://www.jutarnji.hr/arhiva/pravednici-i-njihove-zivotne-price/3826059/> (8. 8. 2019.); ZEMUNOVIĆ, *Kako je moj djed*; Zvonimir MITAR, O hrvatskom novinaru, prvom »Pravedniku među narodima«, *Hrvatski Glas Berlin*, 10. 4. 2019., <http://www.hrvatskiglas-berlin.com/?p=189753> (8. 8. 2019.); Žarko Dolinar je prije 80 godina osvojio prvu svjetsku medalju za Hrvatsku, *Glas Podravine i Prigorja*, 17. 3. 2019., <https://www.glaspodravine.hr/zarko-dolinar-je-prije-80-godina-osvojio-prvu-svjetsku-medalju-za-hrvatsku/> (8. 8. 2019.); Tko su hrvatski heroji koji su spašavali progonjene Židove, *Večernji list*, 5. 9. 2018., <https://www.vecernji.hr/vijesti/tko-su-hrvatski-heroji-koji-su-spasavali-progonjene-zidove-1268021> (8. 8. 2019.); 73 godine nakon Auschwitz – Pravednici među narodima iz Dalmacije, 1. dio, <https://morski.hr/2018/01/26/73-godine-nakon-auschwitz-a-pravednici-medu-narodima-iz-dalmacije-1-dio/> (8. 8. 2019.); ZEMUNOVIĆ, *Gospodin Darko*.
- 30 Jasminka DOMAŠ, Pravednici među narodima: Plemeniti župnik iz Šćitarjeva, *Bilten ŽOZ*, br. 34–35, lipanj – srpanj 1994., str. 3; Marino ZURL, Pravednici, *Bilten ŽOZ*, br. 38, ožujak – travanj 1995., str. 4; Klara KOVAČIĆ, Tzaddik – Pravednik. Tri Zlatina života, *Bilten ŽOZ*, br. 41–42, listopad – studeni 1995., str. 8–9; Marino ZURL, Pravednici među narodima: Anđeo iz Metkovića (Marija Guina), *Bilten ŽOZ*, br. 46–47, studeni – prosinac 1996., str. 5–6; Odličja pravednicima, *Ha-Kol*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 5; Uručenje medalje Pravednika, *Ha-Kol*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 11; Marino ZURL, Pravednici: Tko su bili Krista i Marijan Filipović, *Ha-Kol*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 15–16; Podijeljena odličja Pravednika, *Ha-Kol*, br. 59–60, lipanj 1999., str. 1, 10–11; Predana odličja Pravednik među narodima, *Ha-Kol*, br. 65–66, svibanj – lipanj 2000., str. 11; Z. G., Pravednici među narodima ili selo Nebojse, *Ha-Kol*, br. 65–66, svibanj – lipanj 2000., str. 22; Pravednici među narodima. Biografije pravednika, *Ha-Kol*, br. 73, siječanj 2002., str. 1–6; Jasminka DOMAŠ, Obilježavanje dana sjećanja na Holokaust i sprečavanje zločina protiv čovječnosti, svečano proglašenje Pravednika. Priče o spašavanju Židova, *Ha-Kol*, br. 82, veljača 2004., str. 6–10; Jasminka DOMAŠ, Pravednici među narodima, *Ha-Kol*, br. 87, veljača 2005., str. 12–13; Suzana GLAVAŠ, David GLAVAŠ, Pravednici među narodima Kata i Đuro Oružec, *Ha-Kol*, br. 87, veljača 2005., str. 14–15; Tri Hrvaticke proglašene Pravednicima među narodima, *Ha-Kol*, br. 94, svibanj – lipanj 2006., str. 16; Milivoj DRETAR, Spašavanje židovske djece u Ludbregu, *Ha-Kol*, br. 111, rujanj – listopad 2009., str. 44–45; Milivoj DRETAR, Kako je u Ludbregu spašeno dvoje

i *Novi Omanut*.³¹ I jedne i druge tiskovine prate svečanosti dodjeljivanja odličja »Pravednika među narodima«.

Odličje »Pravednik među narodima«

No, što je to odličje »Pravednik među narodima«? Nakon završetka Drugoga svjetskog rata, 1948. godine uspostavljena je Država Izrael, nedugo nakon 1953. osnovan je i Yad Vashem, izraelski muzej sjećanja na žrtve Holokausta (Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center) i junake otpora kao ustanova za čuvanje sjećanja na stradale židovske zajednice i na one pripadnike naroda svijeta koji su tijekom Holokausta izložili opasnosti vlastiti život spašavajući Židove. Godine 1963. unutar Yad Vashema osnovana je Komisija za proglašenje pravednika među narodima. Komisijom predsjedava sudac izraelskog Vrhovnog suda. Pravednikom među narodima može biti proglašena samo osoba nežidovskog porijekla koja je riskirala svoj život, slobodu i sigurnost kako bi spasila jednu ili više osoba židovskog porijekla od smrti ili deportacije a da za to nije primila ni tražila novčanu ili kakvu drugu nagradu. Inicijativu za proglašenje pravednikom može dati bilo tko, pa i sama osoba koja je predložena za pravednika te se postupak proglašenja temelji na iscrpnoj dokumentaciji spašenih ili svjedoka. Dokumenti obuhvaćaju osobne podatke spasitelja i preživjelih te detaljni opis spašavanja, opasnosti i okolnosti spašavanja. Pravednik među narodima dobiva odličje koje se sastoji od medalje i povelje o priznanju. Naziv pravednika osigurava i pravo na postavljanje ploče s imenom pravednika i imena zemlje iz koje potječe unutar parka Yad Vashema u Jeruzalemu. Ovo je priznanje najveće odličje koje ne-Židov može primiti od Države Izrael i židovskog naroda. Ono simbolizira zahvalnost i vječno sjećanje na žrtvu koju su pravednici podnijeli za spas Židova. Stoga je na odličju koje se uručuje pravedniku ispisana talmudska rečenica: »Tko spasi jedan život, spasio je čitav svijet.« Svim pravednicima ujedno se dodjeljuje i počasno državljanstvo Izraela. Prvobitno je bilo zamišljeno da se na Gori sjećanja unutar parka Yad Vashema za svakog pravednika zasadi jedno stablo, no zbog nedostatka prostora donesena je odluka po kojoj se imena pravednika ovjekovječuju na spomeniku Zida časti. Na spomeniku se upisuje ime pravednika i država iz koje potječe.³² Prema internet listi Yad Vashema koja se objavljuje

židovske djece, *Ha-Kol*, br. 116, listopad 2010., str. 33–35; Milivoj DRETAR, Portret pravednika Ivana Breskvara: Kako su spašena dva židovska dječaka, *Ha-Kol*, br. 123, siječanj – veljača 2012., str. 22–23; Milivoj DRETAR, Pravednici među narodima: Šmidlehneri spasili Dana Flescha, *Ha-Kol*, br. 124, ožujak – travanj 2012., str. 20–21; Yad Vashem, Pravednici među narodima, *Ha-Kol*, br. 124, ožujak – travanj 2012., str. 41–42. Tema *Ha-Kol-a* broja 148, veljača – ožujak 2017., bili su pravednici, a u broju su predstavljeni ne samo hrvatski pravednici već i europski: Vesna DOMANY HARDY, Pravednice Dragica i Olga Bartulović – priča o jednom prijateljstvu, str. 16–18; Milivoj DRETAR, Neproglašeni Pravednici iz Podravine, str. 24–25.

31 Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Akcija povjesničara dr. Rudolfa Horvata na spašavanju gradečkog Židova Arpada Sterna 1941. godine, *Novi Omanut*, br. 26, 1998., str. 10; Daniel CARPI, Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, I. dio, *Novi Omanut*, br. 100, svibanj – lipanj 2010., str. 10–12; Daniel CARPI, Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, II. dio, *Novi Omanut*, br. 101, srpanj – kolovoz 2010., str. 7–10; Daniel CARPI, Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, III. dio, *Novi Omanut*, br. 102, rujanj – listopad 2010., str. 8–10; Anna Maria GRÜNFELDER, Spašavanje židovskih izbjeglica. O krijumčarima, kršiteljima i pravednicima, *Novi Omanut*, br. 105, svibanj – lipanj 2011., str. 26; Željko KRESOJEVIĆ, Zaboravljeni pravednici s Korduna, *Novi Omanut*, 21, travanj – lipanj 2014., br. 2 (122), str. 1–2.

32 *Podijeljena odličja Pravednika*, str. 1; STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 9–10; *About the Righteous*, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html> (3. 7. 2019.);

početkom svake godine ukupno je do danas proglašeno 27 362 pravednika (stanje 1. siječnja 2019.). Najviše ih je iz Poljske 6992, potom Nizozemske 5778, Francuske 4099, Ukrajine 2634, Belgije 1751, dok je iz Mađarske 867, Italije 714, Slovačke 602, Bjelorusije 660, Njemačke 627.³³ Iz zemalja s prostora bivše Jugoslavije, najviše proglašeni pravednika je iz Srbije 139, Hrvatske 118, Bosne i Hercegovine 47, potom Slovenije 15, Makedonije 10, te Crne Gore 1.³⁴

Slika 35: U parku Yad Vashema je i Zid časti s imenima pravednika među narodima. (Foto: Marjetka Bedrač, fotografija u boji)

Pravednik među narodima iz Hrvatske

Kada je u travnju 1941. godine proglašena NDH, nekoliko dana po uspostavi započela je snažna protužidovska propagandna kampanja. Nakon niza rasističkih zakona, oduzimanja imovine, pljačkanja, zabrane sudjelovanja u društvenom i kulturnom životu započela su hapšenja Židova. Ustaške su vlasti po uzoru na njemačke krenule rješavati židovsko pitanje u tri faze: ekskomunikacija, koncentracija i eksterminacija.

Righteous Among the Nations, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/righteous-among-the-nations> (8. 7. 2019.); *About the Righteous*, https://en.wikipedia.org/wiki/Righteous_Among_the_Nations (8. 7. 2019.).

33 *Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2019*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (3. 7. 2019.). Na popisu zemalja u kojima su pojedinci dobili medalju »Pravednika među narodima« nalaze se još: Albanija (75), Armenija (24), Austrija (110), Brazil (2), Bugarska (20), Čile (82), Kina (2), Kuba (1), Češka (118), Danska (22), Ekvador (1), Egipat (1), Salvador (1), Estonija (3), Gruzija (1), Grčka (355), Indonezija (2), Irska (1), Japan (1), Latvija (138), Litva (904), Luksemburg (1), Moldavija (79), Norveška (67), Peru (2), Portugal (3), Rumunjska (66), Rusija (209), Španjolska (9), Švedska (10), Švicarska (49), Turska (1), Ujedinjeno Kraljevstvo (22), Sjedinjene Američke Države (22) i Vijetnam (1).

34 Isto.

Hapšenja Židova počela su u prvim danima ustaške vlasti. U početku su uzimali samo pojedince, istaknute i utjecajne članove židovske zajednice, potom komuniste Židove. U svibnju 1941. organizirana su hapšenja manjih razmjera, a potkraj lipnja i u prvim danima srpnja 1941. nešto veća te od srpnja počinju masovna hapšenja i deportacije u logore u koje su uključene uz muškarce, žene i djeca. Ustaški je režim osnovao gotovo trideset »sabirnih logora« ili »prolaznih logora« u koje su uhapšeni Židovi privremeno smješteni da bi kasnije bili deportirani u koncentracijske logore ili logore smrti koji su se istovremeno osnovali. Do kraja srpnja 1941. pohapšena je većina Židova u Koprivnici, Karlovcu i Varaždinu. Prva masovna ubijanja Židova započinju u lipnju 1941. uspostavljanjem logorskog sustava Gospić – Velebit – otok Pag. Od 21. lipnja do 21. kolovoza u logorskom sustavu Gospić – Velebit – otok Pag nestalo je oko 2500 Židova iz svih dijelova NDH, a od toga oko 1000 iz Bosne i Hercegovine. Ti su logori polovicom kolovoza 1941. napušteni jer su Talijani saznajući za zločine vojskom zauzeli taj teritorij. Zbog napuštanja ovih logora u jesen 1941. podignut je novi logorski kompleks na području Jasenovca i Stare Gradiške. Isprva je logor Jasenovac bio zamišljen kao radni logor po uzoru na nacističke u kojem su logoraši trebali po nacističkim uzorima biti ubijani izgladnjivanjem i iscrpljivanjem, no krajem 1941. zbog povećanog broja logoraša jasenovački su komandanti počeli masovno ubijati zatočenike. Jasenovac je ostao u funkciji puna 44 mjeseca i tamo je ubijena većina Židova iz sjeverne Hrvatske i Bosne – njih oko 14 000.³⁵ U kolovozu 1942. i u svibnju 1943. u deportacije preostalih Židova na prostoru NDH izravniije se uključuju i Nijemci, prema čijem mišljenju ustaše nisu dovoljno temeljito provele »konačno rješenje« židovskog pitanja na prostoru NDH jer se prema izvještaju i procjenama Gestapa iz Zagreba još uvijek oko 5000 Židova nalazilo na slobodi. U tim je deportacijama ustaška policija pohvatala ukupno oko 6000 Židova, svi su predani nacistima i otpremljeni u Auschwitz. Kao što je na početku navedeno, u genocidu počinjenom nad Židovima u NDH od 1941. do 1945. ubijeno je između 75 – 80 % članova židovskih zajednica s područja današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Samo je nekolicina židovskih logoraša preživjela Jasenovac i nacističke logore, a među njima i Auschwitz. Mali je broj Židova preživio na teritoriju pod izravnom ustaškom vlašću, a i to je bilo slučajno ili zahvaljujući njihovoj posebnoj dovitljivosti ili dovitljivosti ljudi iz njihove okoline.³⁶

Dio preživjelih Židova s prostora NDH uspio se spasiti mješovitim brakovima, pokrštaivanjem, dobivanjem položaja »počasnog arijevca«. Neki su se uspjeli spasiti sklanjanjem u neku od gradskih bolnica, dok su židovska djeca sklanjana u katoličke obitelji koje su živjele na selu ili predgrađu ili su ih preuzimale časne sestre. Jedan se dio spasio emigracijom u slobodne zemlje, dok ih se dio spasio bijegom

35 Na stranicama Spomen područja Jasenovac u pregledu po spolu poimenično je navedeno 13 116 žrtava Židova. Najviše ih je stradalo u 1942. godini: *Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (3. 7. 2019.).

36 I. GOLDSTEIN, *Genocid nad Židovima*, str. 40–50; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 533–535; Slavko GOLDSTEIN, Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, red. Ivo Goldstein et al., Zagreb, 1996., str. 148–155. Slavko Goldstein navodi da je od 15 000 do 16 000 preživjelih Židova s područja bivše Jugoslavije jedna trećina vratila se iz rata s partizanima, kao borci ili suradnici NOP-a, ili kao izbjeglice iz raznih krajeva. Oko 4500 vratilo ih se iz raznih logora, uključujući zarobljeničke. Oko 2500 preživjelo je rat po raznim skrovištima na okupiranom području, pod krivim imenima ili su izuzeti od progona kao djeca ili pripadnici mješovitih brakova. Oko 2000 vratilo se iz izbjeglištva u inozemstvu, a gotovo isto toliko preživjelih nije se vratilo u zemlju, već su ostali u inozemstvu.

u talijansku okupacijsku zonu ili na Apeninski poluotok. Nakon kapitulacije Italije dio Židova s prostora talijanske okupacijske zone spasio se prelaskom na slobodni partizanski teritorij. Veća grupa židovskih liječnika, uz manji dio članova obitelji, spasila se odlaskom u Bosnu u Zavod za suzbijanje endemijskog sifilisa u Banja Luci. Manji dio je preživio strahote internacijskih, koncentracijskih i zarobljeničkih logora.³⁷ U spašavanje manje grupe staraca iz židovskoga staračkog doma u Stenjevcu bio je uključen i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac.³⁸ Uz ovu akciju, zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac pomagao je i na druge načine, pružio bi utočište progonjenim Židovima ili bi na neki drugi način intervenirao za pojedince ili grupe pri spašavanju.³⁹ Jedan broj Židova spasio se odlaskom u partizane u čije su se redove uključili kao borci, dok je manji dio njih bio u partizanima ali u izbjegličkom statusu. U partizanskim jedinicama kraj rata dočekalo je 2339 Židova partizana iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a poginulo ih je 804. Uz ove Židove, s partizanima se vratilo kućama još gotovo 2000 Židova neboraca koji su preživjeli rat skrivajući se na partizanskom oslobođenom području.⁴⁰

U zemljama pogođenim nacizmom ili kvislinškim režimima, vrlo često u organiziranje spašavanja kao i bjegova Židova u partizane ili na slobodni teritorij uključivali su se obični građani i obitelji. Neki od njih su ih skrivali u vlastitom domu ili pružali drugačiju vrstu pomoći. Tih godina bilo je veoma opasno pomagati progonjenim Židovima, a i zakonima su bile propisane oštre kazne, no unatoč upozorenjima vlasti da će biti oštro kažnjeni, ipak su mnogi pojedinci i obitelji riskirali svoj život, imetak i sigurnost pomažući progonjenim Židovima. U svim zaposjednutim zemljama su na spašavanju Židova djelovali pojedinci ili skupine, organizirano ali i pojedinačno, prema različitim, često i slučajnim prigodama. Načini i razlozi spašavanja i pomoći pri bijegu bili su različiti, kako je tko mogao i ovisno o situaciji. Neki su ponudili sklonište, pribavili krivotvorene izlazne vize ili opskrbljivali hranom, drugi su primali imovinu na čuvanje ili prevozili Židove preko neprijateljskih crta prerusene u muslimansko ruho ili pak ustaške odore. Drugi su, pak skrivali židovske obitelji ili pojedince u podrumima ili su uzimali pod svoje okrilje malu djecu čiji su roditelji otišli u partizane ili su odvedeni u koncentracijske logore.⁴¹

Koliko je ljudi, obitelji, organizacija, sudjelovalo u spašavanju nikada neće biti točno utvrđeno, djelomično iz razloga kojeg navodi povjesničarka Esther Gitman »da je pitanje spašavanja Židova od nežidova još uvijek nabijeno emocijama«. Štoviše, prošla su desetljeća, a da preživjeli nisu željeli razgovarati o tome te se tek od nedavno ta situacija počela mijenjati.⁴² Dio spašenih Židova niti nije znao imena svojih

37 GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*, str. 29–39, 69–291; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 378–384, 435–444, 478–527; KARAKAŠ OBRADOV, *Iseljavanje Židova*, str. 393–396; GRBEŠIĆ, *Prijelazi Židova*, str. 155–169; MILAN RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem: Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945.*, Beograd, 1998.; NARCISA LENGEL-KRIZMAN, *Sudbina preživjelih Židova iz logora na Rabu 1943.–1945.*, *Bilten ŽOZ*, br. 46–47, studeni – prosinac 1996., str. 7–9; S. GOLDSTEIN, »Konačno rješenje«, str. 186, 191; LEVENTAL, *Lekari*; I. GOLDSTEIN, *Genocid nad Židovima*, str. 48–50.

38 GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 557–558.

39 Isti, str. 569–578; GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*, str. 183–190.

40 ROMANO, *Jevreji Jugoslavije*, str. 302–307; S. GOLDSTEIN, *Židovi Hrvatske*, str. 148–155.

41 I. GOLDSTEIN, *Solidarnost i pomoć*, str. 205–228; GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*, str. 17.

42 GITMAN, *Kad hrabrost prevlada*, str. 19.

spasitelja, ponekad je u spašavanje bilo uključeno više ljudi, neki od preživjelih bili su djeca koja se nisu sjećala detalja, a po završetku Drugoga svjetskog rata neki od njih završili su u Izraelu ili nekim drugim zemljama te su prekinuli sve veze sa zemljom u kojoj su rođeni. Međutim, dio preživjelih se sjećao osoba koje su im u tim teškim vremenima odlučile pomoći po cijenu vlastita života i zbog toga su im željeli iskazati zahvalnost pa je izraelska država potaknuta njihovih molbama utemeljila Komisiju koja je osobe koje su za vrijeme Drugoga svjetskog rata spašavale Židove proglašavala pravednicima među narodima. Nedugo po osnivanju Komisije za proglašenje pravednika među narodima 1963. godine, proglašeni su i prvi pravednici. Iz Hrvatske, prvi pravednik proglašen je 1965. godine, a do 2019. godine potvrđeno je 118 hrvatskih pravednika te je u postupku priznavanja još nekoliko.⁴³

U monografiji Miriam Steiner-Aviezer »Hrvatski pravednici« predstavljena je 61 priča o spašavanju hrvatskih Židova, u kojima su opisani postupci i načini spašavanja kroz priče hrvatskih pravednika.⁴⁴ Na kraju svake priče, navedeno je ime osobe koja je dala inicijativu da se pojedinac ili obitelj proglasi pravednikom među narodima te godina kada je proglašena pravednikom osoba ili obitelj. U monografiji se navode ovi pojedinci i obitelji i njihovi inicijatori.

1. Na inicijativu Erne Nahmias pravednicima među narodima su 1965. proglašene Olga i Dragica Bartulović.
2. Na inicijativu obitelji Kohn, Schlesinger, Neubauer, Cerkovski i Ciglaj pravednikom među narodima 1965. proglašen je Pavao Horvat.
3. Na inicijativu svih onih kojima je pomagao, a koji su tada živjeli u Izraelu, pravednikom među narodima 1970. godine proglašen je Ivica (Ivan) Vranetić.
4. Na inicijativu Mire Kajon rođene Reiss, 1975. pravednicima među narodima proglašeni su Krista (Kristina) i Marijan Filipović.
5. Na inicijativu Vlade, Mirne i Erne Benedik 1984. godine pravednicima među narodima proglašeni su Anka Oštrić i Mate (Matej) Buterin.
6. Na inicijativu Stefi Bester i Izidora Hahna 1984. godine pravednicima među narodima proglašeni su Vera, Alfred i Mario Carnelutti.
7. Na inicijativu Zlate Margulies godine 1985. pravednicima među narodima proglašeni su Bronislawa Prašek (Praschek)-Całczyńska i sin Vlado (Władislaw) Prašek.
8. Na inicijativu Margit Kišicky 1988. godine pravednicom među narodima proglašena je Juca Malčić.
9. Na inicijativu obitelji Domany i drugih spašenih koji žive u Izraelu 1988. godine pravednikom među narodima proglašen je Ratimir Deletis.
10. Na inicijativu Eve Grlić 1989. godine pravednicom među narodima proglašena je Ruža Fuchs.
11. Na inicijativu Avrahama Alberta Albaharija pravednicima među narodima 1989. proglašene su časne sestre Cecilija (Jozica Jurin) i Karitas (Marija Pirović).
12. Na inicijativu Ilana Borovica 1989. pravednicima među narodima proglašeni su Andrija Jurić i njegov brat Nikola, Antica i Jakov Radonić te Mate Bedrica.

43 *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Croatia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/croatia.pdf> (3. 7. 2019.).

44 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 15–273.

13. Na vlastitu inicijativu 1990. godine pravednikom među narodima proglašen je Miroslav Kirec.
14. Na inicijativu Blimke, Jeti i Lee Švarc, 1992. godine Ada i Ivo Kraljević proglašeni su pravednicima među narodima.
15. Na inicijativu Zore Eisler Alroy 1992. godine pravednicima među narodima proglašeni su Lujo Štefan i Ljubica Štefan-Živković.
16. Na inicijativu Ljerke Cairn 1992. godine pravednicima među narodima proglašeni su otac i sin Čedomir i Branko Bauer te sestre Ida (udana Kalabić) i Olga Obradović (udana Manusov).
17. Na inicijativu Dana Barama 1992. godine dr. Dragutin Jesih proglašen je pravednikom među narodima.
18. Na inicijativu skupine preživjelih, braća Boris i Žarko Dolinar 1993. godine proglašena su pravednicima među narodima.
19. Na inicijativu Dine Hen rođene Büchler, 1994. godine pravednicima među narodima proglašeni su Gina (Djina/Getruda) i Tihomil Beritić.
20. Na inicijativu Riki Danon 1994. godine pravednicama među narodima proglašene su Ljuba Žagar i Vera Rousal/Roušal.
21. Na inicijativu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1994. godine pravednikom među narodima proglašen je Mate Ujević.
22. Na inicijativu Loti Manuševe 1995. godine pravednicom među narodima proglašena je Marica Guina.
23. Na inicijativu Yohanana Haasa 1995. godine pravednicima među narodima proglašeni su Mandica i Emanuel Taborsky.
24. Na inicijativu Dana Barama 1995. pravednikom među narodima proglašen je Franjo Sopianac.
25. Na inicijativu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1996. pravednicima među narodima proglašeni su dr. Mihovil Silobrčić i dr. Andrija Poklepović.
26. Na inicijativu Dana Barama 1997. pravednicima među narodima proglašeni su Lela i Ivan Sopianac.
27. Na inicijativu Ivana Vajsa 1997. pravednicima među narodima proglašeni su Karlo (Karel) i Marija Car.
28. Na inicijativu Velimira Ercegovića 1997. godine pravednicima među narodima proglašeni su otac i sin, Miho i Velimir Ercegović.
29. Na inicijativu Marka Weisa 1997. godine pravednikom među narodima proglašen je župnik Stjepan Janković.
30. Na inicijativu Milana Blassa te molbu Artura Rosnera i Yaira Palgija 1998. godine pravednicima među narodima proglašeni su Iva i Tom (Tomas) Kumrić te Ivan Breskvar.⁴⁵
31. Na inicijativu Gustava Leimdorffera 1998. pravednikom među narodima proglašen je dr. med. Boris Roić.
32. Na inicijativu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1998. pravednikom među narodima proglašen je dr. Ante (Antun) Vuletić.
33. Na vlastitu inicijativu te potporu Židovske općine Osijek 1998. godine pravednikom među narodima proglašen je Franko (Frano) Krtić.

45 Ivan Breskvar je u Yad Vashemovoj bazi na listi slovenskih pravednika među narodima: *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Slovenia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/slovenia.pdf> (3. 7. 2019.).

34. Na inicijativu Carla Eskenazija 1999. godine pravednicom među narodima proglašena je Veronika Bela Čargonja.
35. Na inicijativu Davida Kerena (Tomice Koranića) i Varde Rotem (Vide Koranić) 1999. godine Ivan Antunac proglašen je pravednikom među narodima.
36. Na inicijativu Željka Šrengera i Fedora Raića 1999. pravednicima među narodima proglašeni su Ankica i Darko Lončar.⁴⁶
37. Na inicijativu Ele Engelman 1999. pravednicima među narodima proglašeni su Franjo i Milica Hocenski.
38. Na inicijativu Dine Maestro 1999. pravednicom među narodima proglašena je Anka (Anna) Kohn-Turković.
39. Na inicijativu Slavka Goldsteina 2000. godine pravednicom među narodima proglašena je Agata Đerek/Gjerek.
40. Na inicijativu Daniela Ivina 2001. pravednikom među narodima proglašen je Josip Joško Pribilović.
41. Na inicijativu organizacije Jewish Family Service 2001. godine pravednikom među narodima proglašen je Jakša Kalogjera.
42. Na inicijativu Mladena Kovačića i na molbu Dore Fall 2001. godine pravednicima među narodima proglašeni su Hedviga i Vinko Kovačić.
43. Na inicijativu Raula Teitelbauma 2001. godine pravednicom među narodima proglašena je Ana Jakić, zvana Nela.
44. Na inicijativu Frane Kalogjere te uz potporu Kitty Berk 2001. godine pravednikom među narodima proglašen je Ante Kalogjera.
45. Na inicijativu Jaše Singera 2001. godine pravednicima među narodima proglašeni su Pavao i Katarina Kovačević te njihova djeca Ana, Katarina, Marija, Petar i Franjo.
46. Na inicijativu Leona Levija 2001. godine pravednicima među narodima proglašeni su Stanko i Pera Šiljeg.
47. Na inicijativu Emila Freundlicha, Elze Polak i Eve Akerman rođene Krajanski, 2001. pravednikom među narodima proglašen je dr. Ante Fulgosi.
48. Na inicijativu Gonde Israel 2001. pravednicom među narodima proglašena je Nevenka Barić.⁴⁷
49. Na inicijativu Dana Stockhamera 2002. pravednicima među narodima proglašeni su Ivica (Ivan) i Ljubica Župančič⁴⁸ te Olga Neumann rođena Rajšek.
50. Na inicijativu Božidara Erenfrajnda 2002. pravednikom među narodima proglašen je dr. Jozo Jagodić.⁴⁹
51. Na inicijativu svoje kćeri Vesne Dundović 2003. godine pravednicom među narodima proglašena je Ivana Belajac.
52. Na inicijativu dr. Ante Fulgosija 2003. godine pravednikom među narodima proglašen je dr. Dane Vuković.

46 ZEMUNOVIĆ, *Gospodin Darko*.

47 Nevenka Barić je u Yad Vashemovoj bazi na listi bosanskih pravednika među narodima: *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Bosnia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/bosnia.pdf> (3. 7. 2019.).

48 Ivan i Ljubica Župančič su u Yad Vashemovoj bazi na listi slovenskih pravednika među narodima: *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Slovenia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/slovenia.pdf> (3. 7. 2019.).

49 ZEMUNOVIĆ, *Kako je moj djed*.

53. Na inicijativu Feje Frank 2003. godine pravednicom među narodima proglašena je Ljubica Lang.
54. Na inicijativu Sylvije Suzane Knoll pravednicima među narodima 2003. godine proglašeni su Vera i Ludvik Valentinčić.
55. Na inicijativu Biserke Stibilj Glavaš 2004. godine pravednicima među narodima proglašeni su Kata i Đuro Oružec.
56. Na inicijativu Stipe Antičevića 2004. godine pravednikom među narodima proglašen je Rudimir Rudi Roter.⁵⁰
57. Na inicijativu Vere Švabenic 2004. godine pravednicima među narodima proglašene su Jozefina Belić i Đurđa Peternel.
58. Na inicijativu Marijana Steinera 2005. godine pravednicom među narodima proglašena je Anka Crndić.⁵¹
59. Na inicijativu Afreda i Aleksandra Schnittlingera te Josephine Müller rodene Schnittlinger i Lee Kagan rodene Schnittlinger, 2006. godine pravednicom među narodima proglašena je Štefanija Podolski.
60. Na inicijativu Vlaste Rosenberg 2007. godine pravednikom među narodima proglašen je Tomislav Merlić.
61. Na inicijativu Zdenke Grünbaum u kolovozu 2008. godine pravednicom među narodima proglašena je Amadeja Pavlović.⁵²

Budući da je knjiga Miriam Steiner-Aviezer pratila proglašenja hrvatskih pravednika do objave knjige 2008. godine, a u međuvremenu su proglašeni novi pravednici, na popisu koji objavljuje Yad Vashem nalaze se još ova imena:⁵³

1. Obitelj Roth August, Branka i kćer Duška (udana Milewski) proglašeni su pravednicima među narodima 2001. godine.⁵⁴
2. Denise Joris proglašena je pravednicom među narodima 2005. godine.⁵⁵
3. Jozo Hrnkas i Katica rođena Crnković proglašeni su pravednicima među narodima 2011. godine.⁵⁶
4. Drago i Draga Schmidlehner proglašeni su pravednicima među narodima 2011. godine.⁵⁷
5. Milan Jerbić proglašen je pravednikom među narodima 2011. godine.⁵⁸

50 Josip GRBELJA, Šutnja o hrvatskom novinaru prvom »pravedniku«, *Vjesnik On-line*, 4. 2. 2005., <http://web.archive.org/web/20050209044624/http://www.vjesnik.hr/html/2005/02/04/Clanak.asp?r=sta&c=1> (8. 8. 2019.); MITAR, *O hrvatskom novinaru*.

51 Krešimir ŠVARC, Anka Crndić – Pravednik među narodima svijeta, *Podravski zbornik*, br. 32, 2006., str. 236–242.

52 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 15–273.

53 *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Croatia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-dupal/croatia.pdf> (3. 7. 2019.).

54 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4411231> (8. 8. 2019.).

55 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=5090977> (8. 8. 2019.).

56 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=9317837> (8. 8. 2019.).

57 Milivoj DRETAR, *Novi hrvatski Pravednici među narodima: Drago i Dragica Šmidlehner iz Ludbrega*, <https://povijest.net/novi-hrvatski-pravednici-medu-narodima-drago-i-dragica-smidlehner-iz-ludbrega/> (9. 8. 2019.).

58 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=9359124> (8. 8. 2019.).

6. Zlatan i Milica Uglješić proglašeni su pravednicima među narodima 2012. godine.⁵⁹
7. Stanko Sielski proglašen je pravednikom među narodima 2014. godine.⁶⁰
8. Vid Čop proglašen je pravednikom među narodima 2014. godine.⁶¹
9. Mirko, Amalija i sestra Blaženka Glojnarčić proglašeni su pravednicima među narodima 2015. godine.⁶²
10. Juraj Pavlek proglašen je pravednikom među narodima 2015. godine.⁶³
11. Antun i Katarina Šragalj proglašeni su pravednicima među narodima 2017. godine.⁶⁴
12. Zdenka Kresić proglašena je pravednicom među narodima 2018. godine.⁶⁵

Među pravednicima iz Hrvatske nalaze se uglavnom građani, seljaci, pojedinci međutim ima i cijelih obitelji, bračnih parova, braće, očeva i sinova, majka i kćeri, sestara. Na popisu hrvatskih pravednika nalaze se i muška i ženska imena iz svih krajeva Hrvatske (Zagreb, Đakovo, Zadar, Split, Bjelovar, Osijek, Makarska, Koprivnica, Varaždin i dr.) i iz Belgije. Među njima ima časnih sestara (Jozica Jurin – sestra Cecilija i Marija Pirović – sestra Karitas), svećenika (Dragutin Jesih), liječnika (Josip Jagodić), psihologa (Ante Fulgosi), sudaca, novinara, sportaša (Žarko i Boris Dolinar), uglednih leksikografa (Mate Ujević), industrijalaca, činovnika, i običnih ljudi. Ima tu osoba različitih vjerskih opredjeljenja – muslimana, katolika, protestanata, pravoslavaca, ateista – kao i različitih narodnosti (Hrvata, Srba, Slovenaca, Nijemaca, Čeha...). U neka od spašavanja bili su uključeni i ustaški dužnosnici, ponekad svjesni svojeg čina. Neki su titulu pravednika stekli još za života, a brojni posthumno te su medalju »Pravednika među narodima« primila njihova djeca ili unuci.⁶⁶ Zbog protoka vremena danas je sve teže naći svjedoke koji bi potvrdili okolnosti spašavanja i pronaći dokumente koji govore o tom vremenu, pa će neki hrabri pojedinci iz Hrvatske ostati bez službene titule, no o njihovoj požrtvornosti priča se i dalje u obiteljima preživjelih Židova kao i u svjetskim razmjerima. Ne samo da se pišu priče i prilogi o hrvatskim pravednicima, već se priča o hrvatskim pravednicima širi i dalje. Tako je u židovskom centru Hilel na sveučilištu UCLA u Los

59 *Hrvatski »Pravednici među narodima« su posthumno primili priznanje u Yad Vashemu*, <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=2797&title=iz-yad-vashema> (9. 8. 2019.).

60 Tea ROMIĆ, Dr. Stanko Sielski posthumno odlikovan odličjem Pravednik među narodima, *Večernji list*, 14. 4. 2015., <https://www.vecernji.hr/vijesti/dr-stanko-sielski-posthumno-odlikovan-odlicjem-pravednik-medu-narodima-1000283> (9. 8. 2019.).

61 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=11022914> (8. 8. 2019.).

62 *Zagorci, pravednici među narodima*, <http://www.kzz.hr/zagorci-pravednici-medju-narodima> (8. 8. 2019.).

63 Isto.

64 Inicijativu za dodijele medalje »Pravednik među narodima« pokrenula je Tamara Ukrajinčik, kćer spašene židovske djevojčice Lee Gostl: Medalja Pravednik među narodima dodijeljena Antonu i Katarini Šragalj, *Večernji list*, 14. 9. 2018., <https://www.vecernji.hr/vijesti/medalja-pravednik-me-u-narodima-dodijeljena-antonu-i-katarini-sragalj-1269905> (9. 8. 2019.).

65 *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Croatia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/croatia.pdf> (3. 7. 2019.).

66 *Podijeljena odličja Pravednika*, str. 1, 10–11. Dana 11. svibnja 1999. veleposlanik Izraela u Hrvatskoj u Židovskoj općini Zagreb na svečan način uručio je odličje »Pravednika među narodima« za osmero pravednika s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Za pokojne Ivana Breskvara, Antu Vuletića, Ivu i Tomu Kumrića, odličja su preuzela njihova djeca. Vid Andrija Milošević preuzeo je odličje za pokojnog brata Antu Miloševića, a osobnu su odličje preuzeli Franjo Krtić i dr. Boris Ročić.

Angelesu u rujnu 2010. godine postavljena izložba »Croatian Righteous Among the Nations. A Photographic History«. Na izložbi su postavljena 34 panela s fotografijama i tekstom koji su tada predstavili 102 hrvatska građana koji su za spašavanje Židova od Holokausta proglašeni pravednicima. Izložbu je otvorio tadašnji predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović.⁶⁷ Ista izložba, postavljena je i u Muzeju Holokausta u Houstonu početkom 2014. godine.⁶⁸ U vrijeme kada je prva izložba postavljena u Los Angelesu, Muzej Holokausta u Los Angelesu dobio je i novu zgradu, a u vrtu pored zgrade posadena su drva prijateljstva. Među prvih sedam zemalja, koje su dobile tu čast, bila je i Hrvatska koja je zajedno s ostalim pozvanima u vrtu novoizgrađenog Muzeja posadila drvo prijateljstva – maslinu u spomen na pravednike među narodima iz Hrvatske. Na stablu stoji ploča na kojoj piše: »Ovo je stablo u počast pravednicima iz Hrvatske koji su riskirali svoje živote da bi spasili Židove tijekom Holokausta.«⁶⁹ I grad Zagreb je kao počast hrvatskim pravednicima za njihove napore u spašavanju u vrijeme Drugoga svjetskog rata jednom parku dodijelio i naziv Park pravednika među narodima. Ploča s imenom Park pravednika među narodima svečano je otkrivena 14. srpnja 2011. godine. Ploču s imenom parka otkrili su tadašnja zamjenica gradonačelnika Jelena Pavić-Vukičević i hrvatski nositelj medalje pravednika Mario Carnelutti.⁷⁰

Iako je iz Hrvatske proglašeno 118 pravednika, ja sam u ovom radu izdvojila četiri priče, svaku različitu na svoj način.

Slika 36: Svećenik Dragutin Jesih
(Izvor: Zagrebačka nadbiskupija)

67 N. B., Josipović: Pravednicima dugujemo duboku zahvalnost, Los Angeles, Izložba o hrvatskim Pravednicima među narodima, *Ha-Kol*, br. 116, rujan 2010., str. 13–14.

68 *Exhibit: Croatian Righteous Among the Nations: A Photographic History*, <https://www.houstonjewish.org/calendar/563> (8. 8. 2019.).

69 T. R., Muzej Holokausta u Los Angelesu, *Ha-Kol*, br. 117, studeni – prosinac 2010., str. 22; Nataša BARAC, Maslina u počast Pravednika iz Hrvatske, *Ha-Kol*, br. 117, studeni – prosinac 2010., str. 23.

70 Zagreb od danas ima Park pravednika među narodima, *Grad Zagreb: službene stranice*, 14. 7. 2011., <https://www.zagreb.hr/zagreb-od-danas-ima-park-pravednika-medju-narodima/33098> (9. 8. 2019.).

Prvi pravednik je svećenik Dragutin Jesih (1895. – 1944.) iz Zagreba. Rođen u Stenjevcu, školovao se u Zagrebu, a teološki fakultet u St. Francisu, u državi Wisconsin u SAD-u, gdje je 1918. zaređen. U SAD-u je neko vrijeme bio svećenik među hrvatskim iseljenicima u Milwaukeeju i Garyju. Vratio se u Hrvatsku i služio je kao župnik u manjim mjestima u Požeškom Brestovcu, Ruševu, Gradecu, Sladojevcima i na kraju se smjestio u župi u Ščitarjevu, selu pored Zagreba. Iako je podržavao hrvatske ideje, nije podržavao ustašku politiku. Jedna od obitelji koja je pronašla spas u njegovoj župi bili su Miroslav, Erna i njihov sin Milivoj Fuchs (9 godina). Ernini roditelji su po ulasku Nijemaca u Zagreb uhićeni i nestali su u Auschwitzu. Ubrzo su rođaci i ostatak obitelji odvedeni u ustaške logore. Na kraju su uhićeni i njih troje, otac Miroslav poslan je u zatvor u Osijek, a majka i sin odvedeni su na prostor Zagrebačkoga zbora gdje su sabirali Židove kako bi ih kasnije poslali u jedan od logora. Muž Ernine sestre, katolik Friedrich Gross obratio se nadbiskupu Alojziju Stepincu za pomoć, a nadbiskup mu je pribavio dvije propusnice za obitelj na prezime Radičević. Otac Miroslav poslan je u rafineriju Olex u Svetoj Klari (danas predio Zagreba) gdje je sklonjen, a majka i sin su isto s novim iskaznicama oslobođeni iz skupine koja je bila predviđena za slanje u logor. Kako majka i sin nisu imali smještaja, ponovno su zamolili pomoć od nadbiskupa Stepinca koji ih je uputio svećeniku Dragutinu Jesihu u Ščitarjevo koji ih je smjestio u podrum župnog ureda. Uz njih u podrumu su se našli i drugi Židovi, ali i komunisti kojima je župnik pomogao. U podrumu su ostali do 27. studenog 1944. godine kada su se zbog ustaške racije morali preseliti na sigurnije mjesto. Seljani su dojavili župniku da se sprema racija te su židovsku obitelj Fuchs, majku i sina, sklonili u obližnju rafineriju u Svetoj Klari gdje je već bio smješten otac. Fuchsovi su preživjeli rat i 1949. odselili su se u Izrael. Sin Milivoj je promijenio ime u Dan, a prezime u Baram. Borio je u svim izraelskim ratovima i stekao je čin brigadnog generala. Do 2007. godine bio je počasni konzul Republike Hrvatske. Svećenik Dragutin Jesih nije preživio rat, ustaše su ga u noći kada se spremala racija, izvukli iz župnog stana, mučili i na kraju ubili. Na inicijativu Dana Barama Dragutin Jesih je 1992. proglašen pravednikom među narodima. Na njegovu inicijativu pravednikom među narodima proglašeni su 1995., odnosno 1997. i industrijalac Franjo Sopianac (ponekad pisano i Sopianec), njegova supruga Lela i sin Ivan koji su spasili njegovog oca, a potom i njegovu majku sklonivši ih u rafineriju mineralnih ulja Olex.⁷¹

71 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 85–87, 115–117; DOMAŠ, *Pravednici među narodima* (1994.), str. 3; Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945*, Zagreb, 1982., str. 197–198; PALADEI, *Churches and Holocaust*, str. 303; Jan BANK, Lieve GEVERS, *Churches and Religion in the Second World War Occupation in Europe*, London, 2016.; *Jesih Dragutin*, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4042604> (8. 8. 2019.).

Slika 37: Prof. dr. Žarko Dolinar u svom stanu u Baselu 2002. godine
(Foto: Ivan Stjepan Ivić, fotografija u boji; dostupno na:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prof_dr_zarko_dolinar.jpg)

Druga priča je o dvojici braće Borisu (1919. – 1992.) i Žarku Dolinaru (1920. – 2003.) iz Koprivnice. Ime Žarka Dolinara poznato je širokoj javnosti kao sportaša koji je 1939. na svjetskom prvenstvu u stolnom tenisu u Kairu osvojio treće mjesto u pojedinačnom natjecanju, a drugo s bratom Borisom u momčadskom. Uoči rata Žarko je kao trener trenirao stolni tenis na raznim mjestima u Zagrebu, pa i kod stolnoteniskog kluba Makabi, čiji su članovi bili židovskog porijekla. Sprijateljio se s igračima i po osnivanju NDH počeo se zauzimati za progonjene poznanike i prijatelje Židove. Kako je bio poznat sportaš u gradu Zagrebu, uspijevaio je u ustaškom redarstvu za svoje prijatelje Židove, koje je predstavljao kao Hrvate dobivati propusnice za putovanje po zemlji. Uspijevao je dobiti i prazne formulare i pečat. Budući da je progonjenih Židova koji su ga molili za pomoć bilo sve više i više, u podrumu kuće u Primorskoj ulici u kojoj je stanovao s obitelji počeo je samostalno i s bratom izrađivati lažne dokumente. Ustaše su načuli što rade braća Dolinar, a kako ih zbog popularnosti nisu mogli uhapsiti, zatvorili su njihovog oca Jakova i smijenili ga s položaja suca. Braća su nakon toga uzvratila još većim angažmanom i u krivotvorenje uključili i majku. Nisu samo krivotvorili dokumente, već su pomagali i u bijegu iz zatvora te su u svojoj kući skrivali Židove i partizanske dobrovoljce Slovence. Kroz njihovu kuću prošli su u potrazi za propusnicama brojni Židovi, pa i roditelji poznate modne stilistice Žuži Jelinek rođene Ferber (Budimpešta, 1920. – Zagreb, 2016.). Žarko je dapače i sam bio uključen u prebacivanje te obitelji na Sušak jer ih je pratio sve do Sušaka (Žuži je predstavljao kao svoju zaručnicu), a potom im je pomogao da na Sušaku nađu stan i dobiju dozvolu boravka i tek se potom vratio u Zagreb. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata i tijekom četiri godine NDH Žarko Dolinar je zajedno s bratom Borisom krivotvorio propusnice i neke druge dokumente za preko 360 Židova koji su na taj način spašeni. Žarko je poslije rata završio studij medicine

i počeo se baviti znanosti, no i dalje je igrao stolni tenis te je osvojio zlatnu, četiri srebrne i tri brončane medalje na svjetskim prvenstvima u stolnom tenisu. Kasnije se preselio u Švicarsku gdje je postao ugledni znanstvenik. Umro je u Baselu. Njegov je brat Boris diplomirao, a potom i doktorirao na Pravnom fakultetu. Postao je sudac i kraj svoje karijere dočekao je kao sudac Vrhovnog suda Hrvatske. Bavio se i razvojem stolnog tenisa u Hrvatskoj. Umro je 1992. godine. Na inicijativu skupine preživjelih, braća Dolinar 1993. proglašena su pravednicima među narodima. Dok je jedan brat doživio primanje odličja, drugi nije.⁷²

Slika 38: Dr. Mate Ujević

(Izvor: Yad Vashem, Collection of the Righteous Among the Nations Department, M.31.2/6144)

Treća je priča o leksikografu i uredniku znamenite *Hrvatske enciklopedije* dr. Mati Ujeviću (Krivodol kod Imotskoga, 1901. – Zagreb, 1967.) koji je prvi svezak objavio uoči rata, a iduća četiri u vrijeme NDH. Mate Ujević pisao je pjesme, putopise, crtice, feljtone, osvrtne i komentare. Zaslužan je za izdavanje sabranih dijela niza hrvatskih pisaca, no najvažniji je bio njegov rad na Enciklopediji. U pripremnj fazi okupio je brojne stručnjake, a neki od njih bili su Židovi. Kada su 1941. počeli progoni, pomagao je mnogima da dođu do spasonosnih propusnica i napuste Zagreb. Prijatelja Emanuela Manka Behrmanna, građevinskog poduzetnika, smjestio je kod sebe u Bibliografski zavod kada je ovaj otjeran iz vlastite tvrtke i zaposlio ga kao računovođu i administratora. Kada su ustaše 1942. uhapsile Behrmanna i strpale u logor Jasenovac, na sve načine je pokušavao spasiti prijatelja iz logora, čak je tvrdio Ministru kulture da mu je za nastavak izlaženja Enciklopedije

72 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 89–91; Gordan RADMAN GRILIĆ, *Dolinar: pet života u jednom. »Zatajil te ne bum nigdar«*, Zagreb, 2003.; Boris and Žarko Dolinar, Croatia, *The Game of Their Lives: The Stories of Righteous Among the Nations Who Devoted Their Lives to Sport*, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous-sportsmen/dolinar.asp> (8. 8. 2019.); Žarko Dolinar je prije 80 godina osvojio prvu svjetsku medalju za Hrvatsku, *Glas Podravine i Prigorja*, 17. 3. 2019., <https://www.glaspodravine.hr/zarko-dolinar-je-prije-80-godina-osvojio-prvu-svjetsku-medalju-za-hrvatsku/> (8. 8. 2019.); Tko su hrvatski heroji koji su spašavali progonjene Židove, *Večernji list*, 5. 9. 2018., <https://www.vecernji.hr/vijesti/tko-su-hrvatski-heroji-koji-su-spasavali-progonjene-zidove-1268021> (8. 8. 2019.); *Dolinar Žarko; Brother: Boris*, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4042755> (8. 8. 2019.).

neophodno potreban Emanuel Behrmann i da ga se zbog toga treba osloboditi iz logora. Ministar kulture (Mile Starčević ili Milan Makanac) odbio je na početku njegovu molbu jer je Behrmann bio Židov, no nakon upornih moljavanja Behrmann je pušten iz logora. Ujević je osobno po njega otišao u logor u Jasenovcu. Iako je Behrmann dobio dozvolu za rad koja je štitila i njegovu obitelj, to nije ništa značilo jer su se mnoge povlastice ukidale. Po izlasku iz logora, jedno vrijeme Behrmann je radio u Bibliografskom zavodu, a potom je zbog opasnosti da ga se ponovno ne uhapsi, prebačen sa suprugom i kćeri na teritorij pod talijanskom vlašću, u Dalmaciju. Obitelj Behrmann je preživjela rat i 1948. odselila se u Izrael. Dr. Mate Ujević nastavio je raditi u Leksikografskom zavodu (danas Leksikografski zavod Miroslav Krleža) i bio je angažiran u mnogim izdanjima zavoda. Umro je u Zagrebu 1967., a na inicijativu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti proglašen je 1994. pravednikom među narodima.⁷³

Slika 39: Agata Jaga Đerek
(Izvor: Nenad Fogel, Milan Fogel, *Potujoča razstava o dobrih ljudeh*, Maribor, 2015.)

I na kraju bio bi red da navedem i jednu ženu hrvatsku pravednicu. U ukupnom broju hrvatskih pravednika više od 50 žena proglašeno je pravednicama. Bilo mi je teško za ovu prigodu izdvojiti jednu od njih jer su sve na svoj način značajne, međutim ispričati ću priču Agate Jage Đerek/Gjerek (1906. – 1990.) zato što sam osobu koju je spasila i osobno poznavala. Agata Jaga Đerek rodom je iz Banskog Kovačevca, sela blizu Karlovca. Sa 16 godina odlazi na službu u Karlovac u građansku obitelj Jamnicki, a potom 1932. kao kućna pomoćnica u obitelj karlovačkog knjižara Ive Goldsteina (oca Slavka Goldsteina i djeda uglednog hrvatskog povjesničara Ive Goldsteina). Ivo Goldstein stariji imao je dva sina Slavka (13 godina) i Danka (9 godina), pa se Jaga uz ostale kućanske poslove brinula i o dvojici dječaka. Kada je u proljeće 1941. nastupila ustaška vlast i njemačka vojska ušla u grad Karlovac,

73 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravednici*, str. 103–105; Bonaventura DUDA, U vječnom će spomenu biti pravednik. Slovo u čast Mati Ujeviću, pravedniku među narodima, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 50, 1995., br. 3–4, str. 413–416; *Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu 110. godišnjice i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića*, ur. Ivica Matičević, Zagreb, 2013.; *Ujević Mate*, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4017973> (8. 8. 2019.).

Jaga je pokušala nagovoriti svojeg poslodavca da ode s obitelji kod nje na selo i skloni se, dok se ne vidi daljnji tijek događaja, međutim Ivo Goldstein stariji bio je uvjeren da neće tako brzo po uspostavi vlasti započeti odvođenja. Prevario se: uhapšen je na uskršnju nedjelju 13. travnja 1941. i više nikada se nije vratio obitelji. Zadnje vijesti bile su da je krajem srpnja odveden na Velebit u logor Jadovno, odakle se nije više vratio. Iako Jaga prema rasnim zakonima više nije smjela raditi u židovskoj obitelji i dalje je ostala uz njih, skrbeći se za obitelj te pomažući oko kuće i knjižare. U srpnju 1941. ustaše su uhapsili i Leu Goldstein, ali i Jagu te ih odveli na ispitivanje u karlovački zatvor, a dječake ostavili bez nadzora u obiteljskom stanu u Karlovcu. Nisu bili dugo sami, jer su se o njima brinuli prijatelji od roditelja pripremajući im hranu, koju su djeca nosila majci i Jagi u zatvor. U međuvremenu je stan Goldsteinovih dodijeljen ustaškom stožerniku te su se dječaci trebali iseliti. Ustaški stožernik je ipak dopustio starijem dječaku Slavku tri-četiri dana vremena da pokupi osobne stvari iz stana i preseli se kod druge židovske obitelji koja mu je određena i koja ga je morala primiti na stan i hranu, dok je po mlađeg Danka došao otac njegovog najboljeg školskog prijatelja te ga jedno vrijeme smjestio kod sebe dok po njega nije došao djed Aron iz Tuzle. Slavko je nakon odlaska iz stana jedno vrijeme stanovao kod gospođe Eisler, a o njemu su se brinule mamine prijateljice gospođe Vine i Veličković. Nakon dvotjednog zatočeništva, Jaga je oslobođena i protjerana u svoje rodno selo, no to ju nije priječilo da se raspita gdje su dječaci, pronade starijeg Slavka i dalje se brine o njemu i opskrbljuje ga hranom. Majka Lea je i dalje bila u zatvoru u kojem je prošla mučenja, da bi pak zaslugom šefa karlovačke gradske policije Milana Stilinovića bila puštena na slobodu te je od njega dobila propusnicu za jednosmjerno putovanje u Kraljevicu gdje se nalazio prihvatni logor za Židove. Sinove nije mogla povesti sa sobom te je tražila druge načine kako bi joj se sinovi pridružili. Krajem studenog 1941. počela su nova hapšenja u Karlovcu te se Slavko u zadnji tren, zahvaljujući dojavi šefa policije Milana Stilinovića sklonio u selo Banski Kovačevac u kuću Đerekovih. Da nije pobjegao na vrijeme, završio bi u grupi karlovačkih židovskih građana njih 260 koji su ubrzo uhićeni, strpani u stočne vagona i otpremljeni u logor Jasenovac. Nitko se iz te grupe nije vratio. U njegov bijeg bila je uključena cijela obitelj Đerek i njihovi rođaci. Skrivanje židovskog djeteta bilo je tada po tadašnjim ustaškim zakonima najstrože kažnjivo djelo, no susjedi seljani, svi zajedno štitili su obitelj Đerek. Da ipak obitelj ne bi došla u neprilike, gospođa Vine i Jaga uspjele su nabaviti propusnicu za Slavka s kojom se prebacio u Kraljevicu gdje mu se nalazila majka, a ubrzo mu se pridružio i brat Danko. Kako su se kraj Kraljevice počele graditi nove nastambe za budući logor, njihova majka, odlučila je u proljeće 1942. prebaciti ih sve troje u partizane gdje su preživjeli rat. Jaga se po oslobođenju Karlovca pridružila ponovno Goldsteinovima i s njima provela najteže poslijeratne godine. I na kraju, kada je umrla 1990. godine sahranjena je u istu grobnicu na zagrebačkom groblju s Leom Goldstein koja je umrla 1974. godine. Na inicijativu Slavka Goldsteina Agata Đerek je posthumno 2000. godine proglašena pravедnicom među narodima.⁷⁴

74 STEINER-AVIEZER, *Hrvatski pravедnici*, str. 177–181. Vidi još: Slavko GOLDSTEIN, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007.; Slavko GOLDSTEIN, *Obitelj i knjiga*, u: *Obitelj*, priredila Jasminka Domaš Nalbantić, Zagreb, 1996., str. 177–204; *Djerek Agata*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4014588> (8. 8. 2019.).

Zaključak

I što sada na kraju reći, ja sam ovdje izdvojila četiri priče o hrvatskim pravednicima po svojem izboru, a kao što sam rekla na početku, hrvatskih pravednika ima ih više od stotinu. Vjerujem da bi netko drugi izdvojio neke druge priče, no bez obzira na njih, ovdje želim naglasiti da ljudska dobrota i hrabrost nema granica, ne određuje se ni vjerski ni po spolu ni politički, a ni po društvenom statusu. Jednostavno je na Vama da odlučite želite li djelovati protiv nepravde koja se događa oko Vas i reagirati dovodeći u opasnost i vlastiti život. Ove priče ne smiju biti zaboravljene, pa je i ovo prilika da se o dobroti progovori jer ovi hrvatski pravednici nisu samo spašavali ugrožene i progonjene Židove, oni su spašavali i čast svojega naroda.

Bibliografija

- Ako tebe zaboravim* (priređila Jasminka Domaš). Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2018.
- BANK, Jan, GEVERS, Lieve: *Churches and Religion in the Second World War Occupation in Europe*. London: Bloomsbury Academic, 2016.
- BARAC, Nataša: Maslina u počast Pravednika iz Hrvatske. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 117, studeni – prosinac 2010., str. 23. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- BATELJA, Juraj: *Blaženi Alojzije Stepinac – spašavanje Židova i Srba u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, 2019.
- BRANDL, Naida Mihal: *Židovi u Hrvatskoj od 1944./5. do 1952.*, doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2015.
- CARPI, Daniel: Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, I. dio. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 100, svibanj – lipanj 2010., str. 10–12. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberg«.
- CARPI, Daniel: Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, II. dio. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 101, srpanj – kolovoz 2010., str. 7–10. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberg«.
- CARPI, Daniel: Spašavanje Židova u talijanskoj zoni okupirane Hrvatske, III. dio. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 102, rujan – listopad 2010., str. 8–10. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberg«.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849. *Radovi: radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30, 1997., str. 77–89. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 3, prosinac 2004., br. 6, str. 22–43. Samobor: Meridijani.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću. *Radovi: radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U spomen Igoru Karamanu*, 37, 2005., str. 125–143. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: »Privremena prisutnost« Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću. *Povijesni prilozi*, 24, 2005., br. 29, str. 167–189. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 7, lipanj 2008., br. 13, str. 84–93. Samobor: Meridijani.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Miriam Steiner-Aviezer, Hrvatski pravednici, Novi Liber, Zagreb 2008. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 92, siječanj – veljača 2009., str. 14. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiberg«.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*. Osijek: Židovska općina Osijek, 2013.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Restitution of Jewish Property in Croatia. *Limes Plus: Journal of social sciences and humanities: Holocaust and restitution*, br. 2, 2015., str. 65–88. Beograd: HESPERIAedu.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: Židovi u Hrvatskom zagorju. *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 10–11, 2016. – 2017., br. 19–20, str. 63–118. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- DOBROVŠAK, Ljiljana: *Židovi u Srijemu. Od doseljenja do Holokausta*. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2017.
- DOMANY HARDY, Vesna: Pravednice Dragica i Olga Bartulović – priča o jednom prijateljstvu. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 148, veljača – ožujak 2017., str. 16–18. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DOMAŠ, Jasminka: Pravednici među narodima: Plemeniti župnik iz Šćitarjeva. *Bilten ŽOZ*, br. 34–35, lipanj – srpanj 1994., str. 3. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

- DOMAŠ, Jasminka: Obilježavanje dana sjećanja na Holokaust i sprečavanje zločina protiv čovječnosti, svečano proglašenje Pravednika. Priče o spašavanju Židova. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 82, veljača 2004., str. 6–10. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DOMAŠ, Jasminka: Pravednici među narodima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 87, veljača 2005., str. 12–13. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DRETAR, Milivoj: Spašavanje židovske djece u Ludbregu. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 111, rujan – listopad 2009., str. 44–45. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DRETAR, Milivoj: Kako je u Ludbregu spašeno dvoje židovske djece. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 116, listopad 2010., str. 33–35. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DRETAR, Milivoj: Portret pravednika Ivana Breskvara: Kako su spašena dva židovska dječaka. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 123, siječanj – veljača 2012., str. 22–23. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DRETAR, Milivoj: Pravednici među narodima: Šmidlehneri spasili Dana Flescha. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 124, ožujak – travanj 2012., str. 20–21. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DRETAR, Milivoj: Neproglašeni Pravednici iz Podravine. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 148, veljača – ožujak 2017., str. 24–25. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- DUDA, Bonaventura: U vječnom će spomenu biti pravednik. Slovo u čast Mati Ujeviću, pravedniku među narodima. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 50, 1995., br. 3–4, str. 413–416. Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove.
- GITMAN, Esther: A Question of Judgment: Dr. Alojzije Stepinac and the Jews. *Review of Croatian History*, 2, 2006., br. 1, str. 47–72. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- GITMAN, Esther: The Rescue of Jewish Physicians in the Independent State of Croatia (NDH), 1941–1945. *Holocaust and Genocide Studies*, 23, 2009., br. 1, str. 76–91. Oxford University Press, United States Holocaust Memorial Museum.
- GITMAN, Esther: *When Courage Prevailed. The Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia 1941–1945*. Saint Paul: Paragon House, 2011.
- GITMAN, Esther: *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.
- GITMAN, Esther: *Alojzije Stepinac – Pillar of Human Rights*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2019.
- Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji* (priredila Jasminka Domaš). Zagreb: Biakova, Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2015.
- GLAVAŠ, Suzana, GLAVAŠ, David: Pravednici među narodima Kata i Đuro Oružec. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 87, veljača 2005., str. 14–15. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- GOLDSTEIN, Ivo: Istraživanje židovskih žrtava: Razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj. U: *Dijalog povjesničara – istoričara 5* (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac). Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2002., str. 445–463.
- GOLDSTEIN, Ivo: Genocid nad Židovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Povijest u nastavi*, 2, 2004., br. 1, str. 40–50. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu.
- GOLDSTEIN, Ivo: Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj. *Radovi: radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34–35–36, 2004., str. 205–228. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, Židovska općina Zagreb, 2001.
- GOLDSTEIN, Slavko: »Konačno rješenje« jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama. U: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe. Zagreb: MTM, 1988., str. 181–191.
- GOLDSTEIN, Slavko: Obitelj i knjiga. U: *Obitelj* (priredila Jasminka Domaš Nalbantić). Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger«, Novi liber, 1996., str. 177–204.

- GOLDSTEIN, Slavko: Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu. U: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (red. Ivo Goldstein et al.). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996., str. 148–155.
- GOLDSTEIN, Slavko: 1941. *Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.
- GRBEŠIĆ, Grgo: Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945. *Croatica Christiana Periodica*, 27, 2003., br. 52, str. 155–169. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet.
- GRÜNFELDER, Anna Maria: Spašavanje židovskih izbjeglica. O krijumčarima, kršteljima i pravednicima. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 105, svibanj – lipanj 2011., str. 26. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger«.
- GRUENFELDER, Anna Maria: Kršćanske cerkve in preganjanje Judov v nekdanji Jugoslaviji (s posebnim ozirom na Slovenijo in Hrvaško). U: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokaust IV*. (ur. Nuša Lešnik, Marjetka Bedrač). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2015., str. 93–139.
- HARRIS, Robin: *Stepinac, njegov život i vrijeme*. Zagreb: Školska knjiga, 2016.
- HORVAT, Vladimir: Kardinal Stepinac spašavao je Židove: A zašto novi blaženik nije i »pravednik«?. *Hrvatski iseljenički zbornik 1999*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, str. 34–43.
- IVANKOVIĆ, Mladenka: *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- IVANKOVIĆ, Mladenka: *Brodovi nade: Alije jugoslavenskih Jevreja u Izrael*. Beograd: HERAedu, 2017.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica: Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata. *Historijski zbornik*, 66, 2013., br. 2, str. 391–404. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica: *Novi mozaici nacija u »novim poredcima«: migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.
- Kardinal Stepinac. Svjedok istine* (ur. Željko Tanjić). Zagreb: Glas Koncila, 2009.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: Akcija povjesničara dr. Rudolfa Horvata na spašavanju gradečkog Židova Arpada Sterna 1941. godine. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, br. 26, 1998., str. 10. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger«.
- KOŠ, Julija: Nezavisna Država Hrvatska: osvrt iz današnjice. U: *Holokaust, ljudska prava i obrazovanje: prilog za uvođenje nastave o Holokaustu u programe osnovnih i srednjih škola* (ur. Dean Friedrich). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2006., str. 55.
- KOVAČIĆ, Klara: Tzaddik – Pravednik. Tri Zlatina života. *Bilten ŽOZ*, br. 41–42, listopad – studeni 1995., str. 8–9. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- KRESOJEVIĆ, Željko: Zaboravljeni pravednici s Korduna. *Novi Omanut: prilog židovskoj povijesti i kulturi*, 21, travanj – lipanj 2014., br. 2 (122), str. 1–2. Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger«.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: Sudbina preživjelih Židova iz logora na Rabu 1943.–1945. *Bilten ŽOZ*, br. 46–47, studeni – prosinac 1996., str. 7–9. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- LEVENTAL, Zdenko: Lekari na suzbijanju endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće u NOB-u. U: *Zbornik radova sa Jedanaestog naučnog sastanka posvećenog dvadesetogodišnjici Drugog zasjedanja AVNOJ-a: 19.–20. oktobar 1963. Jajce* (ur. Slobodan Đorđević). Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1963.
- MARIČIĆ, Zvonko: *Luka spasa. Židovi u Veloj Luci od 1937. do 1943.* Vela Luka: Matica Hrvatska, 2002.
- Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu 110. godišnjice i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića* (ur. Ivica Matičević). Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2013.
- N. B.: Josipović: Pravednicima dugujemo duboku zahvalnost, Los Angeles, Izložba o hrvatskim Pravednicima među narodima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 116, rujan 2010., str. 13–14. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

- NEDOMAČKI, Vidosava, GOLDSTEIN, Slavko: Jevrejske općine u jugoslavenskim zemljama. U: *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe. Zagreb: MTM, 1988., str. 113–142.
- Obitelj* (priredila Jasminka Domaš Nalbantić). Zagreb: Kulturno društvo »Miroslav Šalom Freiburger«, Novi liber, 1996.
- Odličja pravednicima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 5. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- PALADEI, Mordecai: *Churches and Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliation*. New Jersey: KTAV Publishing House, 2006.
- PASS FREIDENREICH, Harriet: *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1979.
- PETEŠIĆ, Ćiril: *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945*. Zagreb: OOUR Vjesnikova press agencija et al., 1982.
- Podijeljena odličja Pravednika. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 59–60, lipanj 1999., str. 1, 10–11. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- Pravednici među narodima. Biografije pravednika. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 73, siječanj 2002., str. 1–6. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- Predana odličja Pravednik među narodima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 65–66, svibanj – lipanj 2000., str. 11. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- RADMAN GRLIĆ, Gordana: *Dolinar: pet života u jednom. »Zatajil te ne bum nigdar«*. Zagreb: Stella film, 2003.
- RISTOVIĆ, Milan: *U potrazi za utočištem: Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*. (orig. У погрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945.). Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- ROMANO, Jaša: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- SCHREINER, Paul: *Spašeni iz Zagreba: sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*. Zapešić: Fraktura, 2014.
- SMOJE, Miljenko: Još jema Pravednika. *Slobodna Dalmacija*, 29. 10. 1989., 47, br. 13979, str. 34. Split.
- STEINER-AVIEZER, Miriam: *Hrvatski pravednici*. Zagreb: Novi Liber, 2008.
- ŠABARIĆ, Zdravko: *Obitelj Braun. Uspom i tragedija đurđevačke obitelji Braun (uz sjećanja dr. Borisa Brauna)*. Đurđevac: Centar za kulturu Đurđevac, 2013.
- ŠKRINJAR, Salezije M.: Moja sjećanja na veze sa židovskim obiteljima Polak iz Petrijanaca i Neuberger iz Zagreba za vrijeme rata na Sušaku i Trsatu, od god. 1942. do 1945. *Marulić: hrvatska književna revija*, 29, rujan – listopad 1996., br. 5, str. 909–918. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima.
- ŠTEFAN, Ljubica: *Stepinac i Židovi*. Zagreb: Croatiaprojekt, 1998.
- ŠVARC, Krešimir: Anka Crndić – Pravednik među narodima svijeta. *Podravski zbornik*, br. 32, 2006., str. 236–242. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice.
- ŠVOB, Melita: *Židovi u Hrvatskoj. Židovske zajednice I*. Zagreb: Židovska općina Zagreb et al., 2004. (2. nadopunjeno izdanje).
- ŠVOB, Melita: *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2010.
- T. R.: Muzej Holokausta u Los Angelesu. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 117, studeni – prosinac 2010., str. 22. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- The Italian Refuge: Rescue of Jews During the Holocaust* (ur. Ivo Herzer). Washington: The Catholic University of America, Press Washington, 1989.
- Tri Hrvaticе proglašene Pravednicima među narodima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 94, svibanj – lipanj 2006. str. 16. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- Uručenje medalje Pravednika. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 11. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- VISKOVIĆ, Zorislav: Židovi u Korčuli u vrijeme Drugog svjetskog rata. *Godišnjak grada Korčule*, br. 9, 2004., str. 287–298. Korčula: Gradski muzej Korčula.
- Yad Vashem, Pravednici među narodima. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 124, ožujak – travanj 2012., str. 41–42. Zagreb: Židovska općina Zagreb.

- Z. G.: Pravednici među narodima ili selo Nebojse. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 65–66, svibanj – lipanj 2000., str. 22. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- ZURL, Marino: Pravednici. *Bilten ŽOZ*, br. 38, ožujak – travanj 1995., str. 4. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- ZURL, Marino: Pravednici među narodima: Andeo iz Metkovića (Marija Guina). *Bilten ŽOZ*, br. 46–47, studeni – prosinac 1996., str. 5–6. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- ZURL, Marino: Pravednici: Tko su bili Krista i Marijan Filipović. *Ha-Kol: glasilo Židovske zajednice u Hrvatskoj*, br. 49–50, srpanj 1997., str. 15–16. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir: Demografski pokazatelji o stradanjima Židova u NDH. U: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (red. Ivo Goldstein et al.). Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996., str. 133–138.

Internetske stranice

- 73 godine nakon Auschwitz – Pravednici među narodima iz Dalmacije*, 1. dio, <https://morski.hr/2018/01/26/73-godine-nakon-aushwitza-pravednici-medu-narodima-iz-dalmacije-1-dio/> (8. 8. 2019.).
- About the Righteous*, https://en.wikipedia.org/wiki/Righteous_Among_the_Nations (8. 7. 2019.).
- About the Righteous*, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html> (3. 7. 2019.).
- Boris and Žarko Dolinar, Croatia. *The Game of Their Lives: The Stories of Righteous Among the Nations Who Devoted Their Lives to Sport*, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous-sportsmen/dolinar.asp> (8. 8. 2019.).
- Djerek Agata*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4014588> (8. 8. 2019.).
- Dolinar Žarko; Brother: Boris*, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4042755> (8. 8. 2019.).
- DRETAR, Milivoj: *Novi hrvatski Pravednici među narodima: Drago i Dragica Šmidlehner iz Ludbrega*, <https://povijest.net/novi-hrvatski-pravednici-medu-narodima-drago-i-dragica-smidlehner-iz-ludbrega/> (9. 8. 2019.).
- Exhibit: Croatian Righteous Among the Nations: A Photographic History*, <https://www.houstonjewish.org/calendar/563> (8. 8. 2019.).
- GRBELJA, Josip: Šutnja o hrvatskom novinaru prvom »pravedniku«. *Vjesnik On-line*, 4. 2. 2005., <http://web.archive.org/web/20050209044624/http://www.vjesnik.hr/html/2005/02/04/Clanak.asp?r=sta&c=1> (8. 8. 2019.).
- Hrvatski »Pravednici među narodima« su posthumno primili priznanje u Yad Vashemu*, <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=2797&title=iz-yad-vashema> (9. 8. 2019.).
- Jesih Dragutin*, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4042604> (8. 8. 2019.).
- Jozo Jagodić*, https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Jagodić%C4%87 (5. 7. 2019.).
- KLAUŠKI, Tomislav: *Heroji iz našeg susjedstva*, <http://elmondosefarad.wikidot.com/heroji-iz-naseg-susjedstva> (9. 8. 2019.).
- Koordinacija židovskih općina u RH*, <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=77&key=26&key1=77> (5. 7. 2019.).
- Medalja Pravednik među narodima dodijeljena Antonu i Katarini Šragalj. *Večernji list*, 14. 9. 2018., <https://www.vecernji.hr/vijesti/medalja-pravednik-me-u-narodima-dodijeljena-antonu-i-katarini-sragalj-1269905> (9. 8. 2019.).
- MITAR, Zvonimir: O hrvatskom novinaru, prvom »Pravedniku među narodima«. *Hrvatski Glas Berlin*, 10. 4. 2019., <http://www.hrvatskiglas-berlin.com/?p=189753> (8. 8. 2019.).
- Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2019*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (3. 7. 2019.).
- Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941. – 1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (3. 7. 2019.).

- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.: Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku.* Zagreb: Državni zavod za statistiku Republiku Hrvatsku, 2013., https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf (5. 7. 2019.).
- Povijesni podaci židovske zajednice u Hrvatskoj*, <http://www.zoz.hr/home.php?content=content&term=4&key=3&key1=4> (5. 7. 2019.).
- Pravednici i njihove životne priče. *Jutarnji list*, 24. 5. 2009., <https://www.jutarnji.hr/arhiva/pravednici-i-njihove-zivotne-price/3826059/> (8. 8. 2019.).
- Proglašeni pravednici među narodima iz Hrvatske. *INDEX.hr*, 27. 1. 2004., <https://www.index.hr/vijesti/clanak/proglaseni-pravednici-medju-narodima-iz-hrvatske/182864.aspx> (8. 8. 2019.).
- Righteous Among the Nations*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/righteous-among-the-nations> (8. 7. 2019.).
- Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Bosnia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/bosnia.pdf> (3. 7. 2019.).
- Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Croatia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/croatia.pdf> (3. 7. 2019.).
- Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2019: Slovenia*, <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/slovenia.pdf> (3. 7. 2019.).
- ROMIĆ, Tea: Dr. Stanko Sielski posthumno odlikovan odličjem Pravednik među narodima. *Večernji list*, 14. 4. 2015., <https://www.vecernji.hr/vijesti/dr-stanko-sielski-posthumno-odlikovan-odlicjem-pravednik-medju-narodima-1000283> (9. 8. 2019.).
- The Righteous Among the Nations Database*, <https://righteous.yadvashem.org/> (8. 8. 2019.).
- Tko su hrvatski heroji koji su spašavali progonjene Židove. *Večernji list*, 5. 9. 2018., <https://www.vecernji.hr/vijesti/tko-su-hrvatski-heroji-koji-su-spasavali-progonjene-zidove-1268021> (8. 8. 2019.).
- Ujević Mate, <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4017973> (8. 8. 2019.).
- Zagorci, pravednici među narodima, <http://www.kzz.hr/zagorci-pravednici-medju-narodima> (8. 8. 2019.).
- Zagreb od danas ima Park pravednika među narodima. *Grad Zagreb: službene stranice*, 14. 7. 2011., <https://www.zagreb.hr/zagreb-od-danas-ima-park-pravednika-medju-narodima/33098> (9. 8. 2019.).
- ZEMUNOVIĆ, Rašeljka: Kako je moj djed, kirurg u Bjelovaru, za vrijeme NDH operirao zdrave ljude i tako ih spašavao od ustaša i nacista. *Telegram: Portal za društvena i kulturna pitanja. I svijet koji dolazi.*, 28. 3. 2017., <https://www.telegram.hr/price/kako-sam-saznala-da-je-moj-djed-kirurg-u-bjelovaru-operirao-zdrave-ljude-i-tako-ih-spasavao-od-ustasa/> (3. 7. 2019.).
- ZEMUNOVIĆ, Rašeljka: Gospodin Darko, Pravednik među narodima, s 12 je spasio prijateljicu Židovku. Prvi puta javno priča o tome. *Telegram: Portal za društvena i kulturna pitanja. I svijet koji dolazi.*, 11. 11. 2017., <https://www.telegram.hr/price/gospodin-darko-pravednik-medju-narodima-s-12-je-spasio-prijateljicu-zidovku-prvi-put-javno-prica-o-tome/> (3. 7. 2019.).
- Žarko Dolinar je prije 80 godina osvojio prvu svjetsku medalju za Hrvatsku. *Glas Podravine i Prigorja*, 17. 3. 2019., <https://www.glaspodravine.hr/zarko-dolinar-je-prije-80-godina-osvojio-prvu-svjetsku-medalju-za-hrvatsku/> (8. 8. 2019.).
- Židovi u Hrvatskoj – mala, ali ugledna zajednica*, <https://www.dw.com/hr/%C5%BEidovi-u-hrvatskoj-mala-ali-ugledna-zajednica/a-39407459> (5. 7. 2019.).
- Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj* [početna stranica], <http://www.bet-israel.com/> (5. 7. 2019.).

Hrvaški pravičniki – »Kdor reši eno življenje, reši ves svet.«

Ljiljana Dobrovšak⁷⁵

Avtorica v prispevku piše o družinah in posameznikih s Hrvaške, ki so prejeli priznanje »pravičnik med narodi«. Ti ljudje so namreč med drugo svetovno vojno tvegali življenje in premoženje, da bi ljudi judovskega porekla rešili pred pregonom in deportacijo v taborišča. Od leta 1965 do začetka leta 2019 je priznanje »pravičnik med narodi« prejelo 118 hrvaških državljanov.

Ključne besede: pravičnik med narodi, Yad Vashem, Judje, hrvaški pravičniki, Hrvaška

The Croatian Righteous – “Whosoever Saves a Single Life, Saves an Entire Universe.”

Ljiljana Dobrovšak⁷⁶

The author writes about families and individuals from Croatia who were awarded the title ‘Righteous Among the Nations’ because they risked their lives and property during World War II to save people of Jewish descent from persecution and deportation to concentration and extermination camps. Between 1965 and early 2019, 118 Croatian citizens were recognised as the ‘Righteous Among the Nations’.

Keywords: Righteous Among the Nations, Yad Vashem, Jews, Croatian Righteous, Croatia

75 Dr. Ljiljana Dobrovšak, znanstvena svetovalka, Inštitut za družbene vede Iva Pilarja, Zagreb

76 Ljiljana Dobrovšak, PhD, Scientific Adviser, Institute of Social Sciences “Ivo Pilar”, Zagreb

Kapetanovići iz Bosanskog Novog: Pravednici među narodima i antifašisti iz Bosanske krajine

Asmir Piralčić¹

U ovom članku autor opisuje spašavanje jevrejske porodice Sonnenschein iz Ptuja čiji članovi su prebjegli na sigurniji teritorij Bosanskog Novog koji je tad bio pod talijanskom političkom vlašću, tj. u sastavu Nezavisne države Hrvatske. Pošto se i u Novom početkom 1942. godine stanje sigurnosti za Jevreje pogoršalo, neki od njih su pokušali preći na drugi »slobodniji« teritorij. U tome su im svesrdno pomagali članovi porodice Kapetanović (Sultanija, Hajro, Šemso, Hasna, Vasva i Esma) skrivajući ih u kući i dvorištu, te Ibrahim Muftić, Božo Milinović, Kazimir Curak, Ferid Dedić i Zaim Dizdarević. Zahvaljujući požrtvovanosti i humanosti Novljana, Hinko i Elizabeta Sonnenschein s kćerima Frančiškom i Verom, kao i mali broj njihovih rođaka, prebačeni su na slobodni teritorij, odakle su se raselili po svijetu. Nažalost, nisu svi imali sreću da prežive.

Ključne riječi: Kapetanovići, Sonnenscheini, Jevreji, Bosanski Novi, spašavanje

O Bosanskom Novom

Bosanski Novi je grad na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine (BiH) smješten na desnoj obali Une. U antičko vrijeme na tom području živjelo je ilirsko pleme Mezeja, a nakon romanizacije uslijedio je sporiji urbani razvoj. Zbog čestih izlivanja Une i Sane iz svojih korita bilo je nemoguće na tom području stvoriti naselje već su se okolne utvrde podignute na uzvisinama kasnije spojile u urbanu jezgru. Današnje naselje Bosanski Novi intenzivnije se razvija nakon Karlovačkog mira 1699. godine, jer su tadašnje nepovoljne vojno-političke prilike prinudile Portu da, koristeći pomoć francuskih vojnih inženjera i specijalnu građevinsku tehniku, baš na toj lokaciji 1726. godine izgradi moćnu kamenu ratnu tvrđavu u Pounju. Pred kraj osmanske vladavine Novska kapetanija gubi na značaju, da bi odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine i Bosanski Novi ušao u epohu svoje evropske modernizacije. U to vrijeme prigradska naselja novske tvrđave se spajaju i počinju činiti izgled evropskog grada, što se ubrzava i austrougarskim rušenjem novske tvrđave. Krajem 19. vijeka Bosanski Novi dobiva željeznicu i postaje važno čvorište cestovnog i željezničkog prometa. To se, nažalost, pokazalo važnim i u vremenu Drugog svjetskog rata kada se Novi našao u sastavu Nezavisne države Hrvatske (NDH).

1 Asmir Piralčić, profesor bosanskoga jezika i književnosti i historije, Gimnazija »Bihać« u Bihaću/Umjetnička škola »Nusret Keskin-Braco« Bihać

Progoni i pogromi počinju

Jevreji se na prostore BiH doseljavaju krajem 16. vijeka, a njihov dolazak na područje Bosanskog ejaleta bio je uglavnom uvjetovan izgonom iz Španije ili potrebom za preseljenjem s jugoistoka Evrope. Sefardi su bili brojnija jevrejska populacija od Aškeneza, koji se nakon Berlinskog kongresa također naseljavaju u Bosnu, najviše u Sarajevo.

Pred početak Drugog svjetskog rata u BiH je živjelo oko 12.000 Jevreja.² Početkom rata taj broj se smanjio za dvije do tri hiljade, jer su mnogi prebjegli na teritorij tadašnje Kraljevine Italije ili u druge sigurnije krajeve. Sarajevska sefardska aglomeracija bila je najbrojnija, no znatan broj Jevreja bio je naseljen i u ostale, uglavnom veće bosanskohercegovačke gradove. U većini gradova u BiH živjela je barem jedna jevrejska porodica.

Iako je Hitlerovim planom BiH potpala pod talijansku političku vlast, krajem aprila 1941. godine uključena je u tzv. Nezavisnu državu Hrvatsku. Uvjeti života pod talijanskom vlašću bili su daleko humaniji nego na drugim netalijanskim dijelovima, no potkraj 1941. godine pojačan je njemački pritisak na talijanske okupacione vlasti i veliki broj Jevreja sproveden je u logore Stara Gradiška i Jasenovac. Policija, ustaše, žandari ili druge jedinice Wehrmachta planski i sistemski su proganjali Jevreje s ciljem njihovog »konačnog rješenja«. U toku 1942. godine oko 300 Jevreja iz BiH uspjele se prebaciti na »slobodu« u talijanski dio Istre i Slovenije.³

Protujevrejske mjere u BiH počele su se primjenjivati već uspostavom NDH. Po uzoru na nacističku praksu i metode prisile, Vlada NDH je donijela zakonske odredbe koje su, po oprobanom receptu, diskriminirale položaj Jevreja u fašističkoj NDH, a to su: 1. Zakon o poništenju poslova između Jevreja, kao i između Jevreja i građana koji nisu pripadnici judaizma, a sklopljenih do dva mjeseca prije formiranja NDH; 2. Zakon o državljanstvu, po kom Jevreji nisu državljani već državni pripadnici NDH; 3. Zakon o zaštiti arijevske plave krvi, kojim se zabranjuje sklapanje brakova Jevreja s arijevcima, njihovo vanbračno tjelesno općenje, kao i zapošljavanje arijevske mlađe od 45 godina u jevrejskim kućama; 4. Zakon o zabrani ritualnog klanja i prodavanja ritualno zaklanih životinja; 5. Zakon o zabrani Jevrejima da rade u društvenim, omladinskim, sportskim, kulturnim i prosvjetnim organizacijama i uopće da se bave književnošću, novinarstvom, likovnom i muzičkom umjetnošću, kazalištem i filmom; 6. Zakon o promjeni jevrejskih prezimena i označavanju jevrejskih firma, te o nošenju jevrejskog znaka po svakom Jevreju starijem od 14 godina; 7. Zakon o obavezi prijavljivanja jevrejskog imetka i o sprečavanju njegovog prikrivanja; 8. Zakon o podržavljenju jevrejske imovine.

Ovi akti su u formalnom smislu legalni propisi, ali u praksi oni predstavljaju »pravnu osnovu« za sprovođenje genocida i kao takvi predstavljaju suštinsku suprotnost pojmu prava, jednakosti i ravnopravnosti. Na osnovu ovih zakonskih mjera počelo je u cijeloj NDH maltretiranje, progon i deportacija Jevreja u koncentracione logore NDH i njemačkog Reicha. Nadiranje snaga Sila Osovine lako je slomilo kompletan

2 Nenad FOGEL (ur.), *Holokaust u Jugoslaviji*, Beograd, 2013. godine, str. 16.

3 Isti, str. 17.

vojni otpor Kraljevine Jugoslavije, a njenu su teritoriju raskomadale Njemačka, Italija, Bugarska, Mađarska i »saveznici«.⁴

Borba za život počinje

Zajednica Jevreja u Bosanskom Novom prije Drugog svjetskog rata nije bila brojna, i svodila se tek na nekoliko porodica. Jedan od prvih zabilježenih jevrejskih doseljenika bio je Max Sonnenschein, koji je 20. juna 1884. godine u gradu registrirao istoimenu trgovačku firmu. Maxov rođak Egon Sonnenschein je bio prvo trgovac u Hrvatskoj Kostajnici, a potom vlasnik firme za izvoz oblovine i glavni dioničar nove tvornice tanina (za štavljenje u kožarskoj industriji Sisak), uske šumske željeznice i brojnih radilišta za eksploataciju šuma u dolini Žirovca, sa sortiranjem oblovine i drvene građe na Novskom polju (tzv. režija), odakle se drvenim mostom preko Une i utovarom na normalni kolosijek u Bosanskom Novom roba transportovala dalje.⁵

Zbog proširenja obima posla Egon Sonnenschein je u središtu Bosanskog Novog izgradio gospodsku kuću s trgovinom u prizemlju (kasnije zvanu »Borovo«). Kuću je pred rat otkupio njegov pomoćnik Adam Čavić s Banije i ona je i danas u vlasništvu iste porodice. Uz Sonnenscheine se u Bosanskom Novom spominju i jevrejske porodice Metsch, Kohen, Kabiglo, Mevorah, čiji članovi su se uglavnom bavili trgovačkim i tvorničkim djelatnostima.⁶

Prvih mjeseci zavođenja vlasti NDH u Bosanskom Novom nije bilo ustaša niti priča o progonu i likvidaciji Jevreja i komunista. Međutim, u drugoj polovini 1941. godine situacija se počela mijenjati uslijed početka ostvarivanja ideje »konačnog rješenja«. Stanovništvo je preko radija Beograd i London uglavnom dobivalo tačnije podatke o počecima masovnih smaknuća Jevreja i ostalih. Tako je i Božo Milinović, tadašnji šef kraljevske žandarmerije u Bosanskom Novom, čuvši jednu takvu vijest, krišom »prošetao« do kuće komšije Osman-bega Kapetanovića⁷ u novskom naselju Vidoriji

4 Jakov DANON, Verica M. STOŠIĆ, *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, Banja Luka, 2010. godine, str. 44.

5 Mile JOKA i grupa autora, *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana. Zbornik naučnih i publicističkih radova*, knj. 1, Dvor na Uni, 1991. godine, str. 278–279.

6 Navedena bilješka dio je korespondencije e-mailovima s gospodinom Antom MILINOVIĆEM, poznatim kulturnim radnikom i hroničarem iz Bosanskog Novog koji trenutno živi u Zagrebu. Antin otac Božo bio je jedan od učesnika u spašavanju Sonnenscheina. (Korespondencija e-mailovima odvijala se u januaru i februaru 2019. godine.)

7 Puno prezime novskih Kapetanovića bilo je Cerić-Kapetanović. Njihov pripadnik, Hadži Osman-beg, gradonačelnik Bosanskog Novog, prvi je počeo koristiti samo »Kapetanović«, što su ostali slijedili. Inače, u *Travničkoj hronici* Ivo Andrić je opisao katil-ferman za novskog kapetana jer se ovaj, na osnovu austrijske tužbe upućene Turskoj, sastajao s francuskim oficirima i dogovarao da se uz njihovu pomoć oslobode od osmanske i buduće austrijske vlasti. Pretpostavlja se da su (prije 1634. godine) kao bogata porodica iz okoline Cer planine bježali pred Osmanlijama u Slavoniju gdje su primili katoličanstvo, jedan dio porodice je zatim došao u Bosanski Novi, gdje su mogli uzeti bogumilstvo ili kasnije islam, čime su dobili begovske titule i postali kapetani. Jedan od Kapetanovića koji je bio kapetan u doba Prvog srpskog ustanka došao je s vojskom do Loznice, gdje je našao da su Osmanlije uhvatili protu Mateju Nenadovića. Preuzeo ga je od Osmanlija pod izgovorom da će ga strijeljati. S njim je razgovarao tri dana i na kraju ga ispratio do Karadorda, a onda se vratio u Novi. Tom prilikom su se krvno pobratimili zaključujući da su isti narod samo drugačije vjere (*Dnevnik Prote Mateja*). Hadži Osman-beg bio je jedan od muslimanskih prvaka koji je potpisao Deklaraciju za Jugoslaviju. Imao je tri begovata pa su ga zvali Trobeg i Hadžibeg jer je bio na hadžu 1913. godine. Bio je gradonačelnik Bosanskog Novog sve dok nije smijenjen jer je platu javno dijelio novskoj sirotinji. Imao je

i prenio saznanja o skorom početku takvog progona Jevreja i komunista u Novom, za šta će biti zaduženi hercegovačke ustaše i pripadnici Gestapoa.

Heinrich (Hinko) Metsch je za vrijeme vladavine Austro-Ugarske monarhije bio okružni sudac, a po odlasku u penziju radio je u vlastitom odvjetničkom uredu u kojem je zaposlio i vremenom osposobio jednog radnika. Taj asistent kasnije je postao gradonačelnik Bosanskog Novog, a zvao se Ibrahim Muftić. Gradonačelnik Muftić je početkom 1942. godine od organa NDH dobio spisak imena ljudi koje je trebalo otpremiti u Jasenovac i Auschwitz. Na tom spisku je bilo nekoliko članova židovskih porodica Metsch i Sonnenschein, a ostalo su bili Srbi. On je sve ljude sa spiska obavijestio da ih više ne može čuvati i da se moraju skloniti na sigurno. Stoga su se neki doseljeni i domicilni Jevreji odvažili na promjenu prezimena kako bi na taj način, svjesno riskirajući živote sebi i svojim pomagačima, došli na područje Slovenije koje je tad bilo pod talijanskom okupacijom.

Novski Sonnenscheini bili su doseljenici iz Slovenije, koji su, zajedno s ostalim narodima u Monarhiji, u Bosni kao »corpus separatum« započinjali nove živote. S druge strane, mnoge jevrejske porodice su uslijed straha i neizvjesnosti koje je donosio skori rat napuštale svoje domove i odlazile na sigurniji teritorij. Takav životni put zadesio je ptujskog trgovca Ljudevita Sonnenscheina, koji je bio oženjen Franciskom Bluhweiss, s kojom je imao petero djece: Ignaca, Hinka, Vilka, Reginu i Alberta.

Ljudevit Sonnenschein je 1. aprila 1921. godine u Ptuju osnovao trgovačku firmu »Ljudevit Sonnenschein i sinovi«, koju su kasnije vodili njegovi sinovi Hinko i Albert. Dana 25. januara 1940. godine firma (trgovina mješovitom robom i lokalnim proizvodima na »drobno i debelo« i eksport voća od 1936. godine) izbrisana je iz registra zbog prestanka rada. Vlasnik je tad bio Hinko, jer je 15. jula 1937. godine Albert izbrisan kao suvlasnik zbog odluke suda (nije platio svaki mjesec 400 dinara za nezakonitu kćer Elizabetu Hedžet). U istom dokumentu može se pročitati: »Javno trgovačko društvo dvoje dioničara nastalo je 30. ožujka 1921. godine iz utiska pojedinca, koji je prvi put upisan u registar Okružnog suda u Celju 1891. godine, tvrtka je registrirana 12. travnja 1921. godine. Bila je trgovina na veliko i malo poljo-privrednim proizvodima, a od 1936. godine djelatnost je proširena i na izvoz voća. Članovi tvrtke bili su Hinko i Albert Sonnenschein, trgovac, Ptuj, koja je imala dva prokuratora, člana obitelji. Otkaz iz registra 25. siječnja 1940. godine zbog prestanka poslovanja«. ⁸

posjede na Podgrmeču, s obe strane Potkozarja, oko Prijedora i rudnika Ljubije, uključujući i dijelove rudnika. Kao ponosan čovjek nije htio uzimati kmetovinu od seljaka koji su radili u najam »jer oni su proizvodili svojim radom i ulaganjem«. Iako je imao ogromno bogatstvo u zemlji, nije bio bogat čovjek pa je njegov stariji sin u srednjoj školi u Banjaluci dobio pomoć Crvenog krsta. Begov dobronamjeran odnos prema seljacima pomogao je njegovom sinu Hajri Kapetanoviću da kao jedini musliman, među više hiljada Srba u julu i augustu, prvi digne ustanak na Podgrmeču. Seljaci su ga prihvatili pošto je bio sin onog hadži Osman-bega koji je umro na početku rata (inače Hajro je tad spavao u Hašanima u kući Branka Čopića gdje je bio i komandni centar). (Navedenu bilješku sačinio je gospodin Goran KAPETANOVIĆ, sin Hajre Kapetanovića koji trenutno živi u Kanadi. Korespondencija između autora i gospodina Kapetanovića odvijala se e-mailovima i Messenger porukama od decembra 2018. godine do februara 2019. godine.)

8 Pokrajinski muzej Maribor (PAM): SI_PAM/0645/001/00598, Ljudevit Sonnenschein sinovi, Ptuj: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1921–1940).

Kapetanovići i prijatelji u akciji

Porodica Sonnenschein iz Ptuja je početkom 1941. godine uslijed zastrašivanja ili progona odlučila napustiti Sloveniju i prebaciti se kod rodaka u Bosanski Novi. Plan je bio da se doseljenici prikažu kao Slovenci ili Hrvati katolici i da im se urade novi lažni dokumenti pomoću kojih bi se domogli »novog« slobodnog teritorija. Tako su u Bosanski Novi došli: Hinko Sonnenschein iz Ptuja i supruga mu Elizabeta sa kćerkama Frančiškom i Verom, Albert Sonnenschein i supruga mu Erna, sa sinovima Kurtom i Egonom Brankom i Ignac Sonnenschein sa suprugom Olgom i sinovima Leopoldom i Erikom. Zahvaljujući komunistima u ilegali, Jevreji su se najlakše povezivali sa sunarodnjacima u Bosni koji bi ih udomili ili s lokalnim nejevrejskim porodicama. Tako su npr. porodicu Hinka Sonnenscheina trebali udomiti Metschovi u Bosanskom Novom, no zbog nesigurnosti i prokazivanja od tadašnje ustaške vlasti od plana se odustalo. Hinko je pomogao jevrejskim izbjeglicama koji su pobjegli iz Austrije u Jugoslaviju između 1939. i 1940. godine i bojao se odmazde. Stoga su Sonnenscheini prihvatili poziv Metschovih da dođu u njihov grad Bosanski Novi. Da ne bi bilo sumnje, došljaci su predstavljani kao gosti ili rodaci iz Slovenije. Za potrebe dobivanja lažnih dokumenata mnogi su pristali na promjenu prezimena, pa su pojedini novopridošli Sonnenscheini tako postali Megličići, a Koheni Sekuličići. Djeca doseljenika su dobivala dozvolu zvaničnih vlasti NDH za pohađanje nastave. Tako su braća Kurt i Egon Sonnenschein u školskoj 1940/41. godini bili učenici prijedorske Gimnazije.

Poznato je da su se ugledniji Novljani, pa tako i Kapetanovići, pred početak Drugog svjetskog rata, ujutro i navečer redovito sastajali u »Begovoj kafani« u centru grada, a popodne često i kartali. S njima se često družio i Božo Milinović, šef Kraljevske žandarmerije u Bosanskom Novom, što je ostao i u NDH.

Slika 40: Braća Hajro i Šemso Kapetanović
(Izvor: arhiv porodice Kapetanović)

Jedan od vođa ustanka u Potkozarju i istaknuti partizan Hajro Kapetanović⁹ te njegov brat Šemso Kapetanović, tada poštanski službenik, obojica cijenjeni kao potomci čuvene novske kapetanske porodice i sinovi novskog gradonačelnika Osman-bega Kapetanovića, prebacili su slovenački ogranak Sonnenscheina u Bosanski Novi. Njihova majka Sultanija Kapetanović odlučila je da ih zbrine u svom domu iznajmivši im dvije sobe. Upravo je Sultanija predložila da je bolje da budu porodice razdvojene i skrivene kod različitih udomitelja. Kako bi otklonili bilo kakvu sumnju, komšijama je rečeno da su to rođaci. No, kad bi opasnost bila pojačana, Šemso bi ih vodio u planine, a njegove sestre Vasva i Esma donosile bi hranu, odjeću, deke i ostale potrepštine.

Slika 41: Majka Sultanija Kapetanović
(Izvor: Eli Tauber, *Kada su komšije bili ljudi*, Sarajevo, 2008. godine, str. 48)

Preko dana svi Jevreji u domu Kapetanovićevidh bili su u trapu iza kuće. Hranu i vodu bi im članovi porodice (majka, sin i tri sestre) donosili rano ujutro i navečer. Oni bi navečer izlazili iz trapa i vrijeme provodili u kukuruzima, a u zoru bi se vraćali

9 Hajro Kapetanović je bio sin Osman-bega Kapetanovića i Sultanije Kapetanović. Početkom Drugog svjetskog rata vratio se sa studija ekonomije iz Zagreba u rodni Bosanski Novi, u kojem je, kao mladi antifašist i komunist postao sekretar Okružnog komiteta za Novski srez, koji je tad uključivao Podgrmeč i Potkozarje s unske strane i sansku stranu skoro do Prijedora. Pripadao je naprednom Omladinskom pokretu i bio član Saveza komunista Jugoslavije od 1940. godine. U Narodnooslobodilačku borbu (NOB) se uključio 1941. godine, najprije kao organizator ustanka u svom kraju, zatim kao zamjenik komesara čete i rukovodilac Politodjela Osme krajiške brigade i zamjenik komesara Šeste krajiške brigade. Bio je i član Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (OKKPJ) za Podgrmeč, sekretar OKKPJ za oslobođeni Bihać, a pri kraju rata sekretar OKKPJ za Bihać i Cazinsku krajinu. Poslije oslobođenja obavljao je poslove sekretara OKKPJ Sarajevo, a kasnije i Banjalučkog okruga. Nakon rata bio je ministar u vladi Socijalističke republike Bosne i Hercegovine (SRBIH). Hajrinu odvažnost je Branko Ćopić, kao scenarist igranog filma *Živjeće ovaj narod*, prikazao i u sceni kad ga četnici zarobljavaju. Hajro se s njima bori pred narodom, a onda ga narod i borci koji su bili na vježbi oslobađaju i zarobljavaju četnike. (KAPETANOVIĆ, pismena prepiska s autorom)

u trap. Pošto su imali novca i zlata, prijatelji Kapetanovića, obučari Ferid Feđa Dedić i Zaim Zajko Dizdarević, napravili su im cipele sa specijalnim »povećanim« donovima i petama u kojima su dragocjenosti bile sakrivene.¹⁰ U znak zahvalnosti Jevreji su nešto zlata dali za nabavku oružja jer se već spremao ustanak. Ratni zamjenik sekretara Komiteta KPJ za Bosanski Novi, Podgrmeč i Potkozarje Hajre Kapetanovića bio je Kazimir Kazo Curak.¹¹ Njegov otac je bio ustaški zapovjednik u Bosanskom Novom pa su Curak i Kapetanović bili dobro obaviješteni o neprijateljskim aktivnostima. Upravo je Curak izradio dokumente za prebacivanje jevrejskih porodica u Split.¹² Sestre Vasva i Hasna Kapetanović Jevrejima su dobavljale lažne krštenice. Njih su mogli davati samo crkveni katolički organi, župnici i fratri, a one su ih pribavljale zahvaljujući svojim vezama. Tadašnji svećenik u Novom vlč. Grgo Blažević poslušao je molbu mladih skojevki kojima su također pomagali gradonačelnik Ibrahim Muftić¹³ i zapovjednik garde Božo Milinović. Zahvaljujući Kapetanovićima i njihovim partijskim prijateljima prebačeni su u Split, pa u Sloveniju, tj. u njen dio pod talijanskom okupacijom, a odatle su mnogi otišli u Švicarsku, Australiju ili Izrael.

Sonnenscheini su u Bosanskom Novom boravili do jeseni 1942. godine, a grad su napustili nakon što se nesigurnost povećala. Uposlenik konzulata Švicarske u Zagrebu je, nakon Hinkovog obraćanja i Šemsine pomoći u dostavljanju pisma direktno, lično donio potrebne dokumente u Novi.

Zbog spašavanja Jevreja u Bosanskom Novom stradao je i »glavni čovjek« kotara Bosanski Novi, Tirolac Hermann Dietrich. Ubili su ga pronjemački Čerkezi ili Kozaci (saveznici Wermachta) kao »izdajnika« jedne noći početkom 1945. godine na Unskom mostu. Htjeli su ubiti i Božu Milinovića, tad još uvijek zapovjednika oružničke postaje u Bosanskom Novom, ali to nije dopustio izvjesni njemački oficir Ferdinand, bivši podstanar Milinovićevih, i građani. Ferdinanda je nešto kasnije

10 Dedić i Dizdarević su bili aktivni učesnici NOB-a, a poslije rata postali su visoko pozicionirani vojni i politički funkcioneri. (KAPETANOVIĆ, pismena prepiska s autorom)

11 Jedne prilike Kazo se zatekao na ručku koji je njegov otac pripremio za jednog njemačkog komandanta, i saznao da će tu večer u 4.00 sata ujutro uhapsiti »komunističkog bandita« Hajru Kapetanovića. Kazo je to dojavio Hajri, a ovaj je oko 22.00 sata preplivao Unu i prešao u Baniju, gdje je bio sakriven kod Đure Panjka. (KAPETANOVIĆ, pismena prepiska s autorom) Novski skojevci, većinom studenti Kapetanovići iz raznih ogranaka begova Cerića, sklonili su se na ostatke svojih seoskih posjeda, a među njima i Hajro Kapetanović (prvo na Baniju - Čerkezovac, Suha međa), koji se sastajao sa tamošnjim banijskim kolegama. Sutradan je podigao ustanak na Baniji, potom ponovo preplivao Unu i na teritoriju Podgrmeča digao narod na ustanak (oko 7000 ljudi). Potom je otišao na svoj bivši begluk u novsko selo Veliku Rujišku gdje je zatekao opljačkanu i djelimično spaljenu »Cerića kulu«, višekatnu kamenu »Kulinu« ili »Cerića čardak«. Tamošnja skojevska omladina sakrila ga je u parohijsku kuću, u kojoj su držali straže i tečajeve, a zavadili su se sa starom generacijom sklonom kvislinškom režimu. Međutim, stare gazde Srđići i drugi (gazde-monarhisti) pronašli su i vezali Hajru, te ga u seoskoj školi osudili na smrt vješanjem. Na sreću, vješanje je odlagano nekoliko puta jer iz praznovjerja niko nije htio dati svoje ulare za vješanje. Srećom skojevka Marica Bjelajac skočila je na konja i odjahala u skojevsku bazu, iz koje je dovela u pomoć naoružane skojevce Danka Mitrova i druge koji su oslobodili Hajru. (MILINOVIĆ, pismena prepiska s autorom)

12 Kazo je poginuo kao partizan 1942. godine, a zahvaljujući sinovom herojstvu, njegov otac je pomilovan kao otac palog borca. (KAPETANOVIĆ, pismena prepiska s autorom)

13 Sonnenscheini su preživjeli posebno zahvaljujući velikodušnosti gradonačelnika Bosanskog Novog Ibrahima Muftića, bivšeg studenta i pomagača Heinricha Metscha, koji je spasio preko 300 Jevreja i Srba od sigurne smrti. Zahvaljujući tome, po oslobođenju navedeni nije ubijen nego je bio godinu dana u zatvoru. (MILINOVIĆ, pismena prepiska s autorom)

likvidirao Gestapo, a Božo Milinović je uz pomoć Hajre Kapetanovića i drugih oslobođen na suđenju u Bosanskom Novom 1946. godine.¹⁴

Nažalost, i Kapetanovići su nakon spašavanja Sonnenscheineovih bili podvrgnuti mučenju i torturi. Majka Sultanija i njene dvije kćeri Esmā i Vasva bile su sprovedene u logor u Prijedor, dok je treća kćer Hasna bila deportovana u logor u Staru Gradišku. Sultanija je umrla za vrijeme rata, kratko nakon izlaska iz logora, a kćerka Hasna neposredno nakon rata. Dva sina u partizanima su dočekali kraj rata i kasnije postali istaknuti članovi društva.

Slika 42: Porodice Hajre i Šemse Kapetanovića ispred porodične kuće u Bosanskom Novom (Izvor: arhiv porodice Kapetanović)

No, nisu svi novski Jevreji bili u situaciji da mogu razmišljati o bijegu. Kotarski sudac Heinrich Metsch, koji je ranije službovao u Prozoru, da bi se nedugo zatim preselio u Bosanski Novi, i njegova supruga Rudolfina su zbog starosti i iznemoglosti ostali u gradu. S njima je ostala i unuka Lela, dijete njihove kćerke Irme i zeta Salomona Mevoraha, koji su još 1942. godine zajedno sa sinom Gideonom

14 O Hajri i njegovoj neustrašivosti u romanu *Prolom* pisao je Branko Ćopić (nazvao ga je Remzija Ćemalović): »Njihov razgovor naglo se prekide dolaskom najmlađeg Ćemalovića, osmoškolca Remzije. Ispao je iznenada iz šume, oznojen i gologlav, s ovećom tašnom u ruci. Za njim je klimao njegov saputnik i vodič, neki Ilija Laban sa stočne pijace, sitan i propao trgovčić, koji je spasavao glavu od ustaša, pa se sad sjetio da u Lisičjaku ima nekog daljnijeg rođaka kome je u svoje vrijeme valjao. - Otkud sad ti? - neprijatno se iznenadi Uroš. - Nije trebalo da ostavljaš varoš. | Umoran od puta, brige i strahovanja, Remzija je jedva dočekao da se spusti na klupu pred kolibom. Tek pošto ljudski predahnu, on podiže svoju lijepu glavu sa svijetloplavom kosom, izbljedelom od sunca, zakratko zažmiri i umorno se osmijehnu, pa opet otvori oči. Pogledao je po ljudima blaženo i pomalo začuđeno kao čovjek koji prosto ne vjeruje da može mirno pričati o nevjerojatnim i vratolomnim doživljajima tek preturenim preko glave. | - Ne pitajte! Ja noćas jedva izmakoh. | - Od ustaša? | - Pa da, od njih. Sva sreća što sam im se nadao, pa lego u zadnju sobu ... Još da se Ilija ne nađe kod kuće, kako li bih pogodio u ovaj Lisičjak.« (Branko ĆOPIĆ, *Prolom*, Sarajevo, 1985. godine, str. 59-60.)

iz Prijedora deportovani u Banjaluku gdje su ubijeni. Starci Metsch su se pobrinuli da njihova unuka Lela dođe k njima u Novi, no i oni su ubrzo deportovani u logor Mauthausen kod Linza gdje su i skončali. Srednja kćerka Erna se s porodicom 1942. godine spasila i došla na teritorij pod talijanskom upravom. Tome je težila i najmlađa kćerka Heinricha i Rudolfine Metsch, Helena, zajedno s mužem Viktorom Kolmanom, koji su živjeli u Gračanici. No, oboje su ubrzo smrtno stradali, a iza njih je ostala maloljetna kćerka Nada, o kojoj je brigu preuzela gračanička pravednička porodica Prohić. Zbog sigurnosti Nada je prebačena kod Sabrije Prohića u Zagreb. Krajem rata Nadina tetka Erna je sa suprugom Albertom došla po Nadu i usvojila je 1949. godine, otkad su se preselili u Izrael.

Sin Erne i Alberta Sonnenscheina Egon imao je deset godina kada je s porodicom 1941. godine došao u Bosanski Novi. Rođen je 1930. godine u Ptuju. S lažnim dokumentima na ime Meglič, Egonova porodica je u martu 1942. godine krenula vozom od Bosanskog Novog do Karlovca. Prešli su rijeku Krku u noći i ušli u Sloveniju, u dio pod okupacijom Talijana. Nakon tri mjeseca života u Ljubljani, Egonova porodica je internirana u Bellano (Lago di Como) kao civilne izbjeglice. Egonovo ime je tada promijenjeno i glasilo je »Simon Meglič«. Iz Italije su 1943. godine prešli u Švicarsku, gdje su dočekali i kraj rata. Po završetku rata vratili su se u Jugoslaviju u želji za pronalaskom rođaka. Pored informacija o tragičnim sudbinama članova porodice, uništenoj i oduzetoj imovini, saznali su za Nadu Kolman i odlučili je pronaći i usvojiti. U teškom poratnom vremenu nailazili su na brojne poteškoće. Zbog svih nedaća Egonova porodica odlučila je emigrirati u novoosnovani Izrael. Morali su se odreći jugoslavenskog državljanstva i nisu smjeli ponijeti ništa osim ličnih stvari. U Jugoslaviji je odlučio ostati samo Egonov stariji brat Kurt, koji je ostatak života proveo u Murskoj Soboti, gdje je radio kao ginekolog, a sva porodica Ignaca Sonnenscheina, Hinkovog i Albertovog brata, stradala je u Jasenovcu 1942. godine.

Za sve što su učinili spasavajući živote jevrejske porodice Sonnenschein (i drugih), 22. avgusta 2001. godine pravednicima su proglašeni majka Sultanija Kapetanović i njena djeca: Šemso, Hasna, Vasva i Esma. Sigurno je da zasluge u spašavanju Sonnenscheineovih imaju i drugi zaslužni građani Bosanskog Novog: Hajro Kapetanović, Ibrahim Muftić, Božo Milinović, Kazimir Curak, Ferid Dedić i Zaim Dizdarević. Možda ovaj članak šta promijeni u tom smislu te bude dodatni podstrek budućim istraživačima i pronalazačima Pravednika među narodima.

Arhivska građa

PAM = Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0645/001/00598, Ljudevit Sonnenschein sinovi, Ptuj; spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1921–1940).

Usmeni izvori

KAPETANOVIĆ, Goran. Pismena korespondencija mailovima i Messenger porukama obavljena od decembra 2018. godine do februara 2019. godine.

MILINOVIĆ, Ante. Pismena korespondencija mailovima obavljena u januaru i februaru 2019. godine.

Literatura

ĆOPIĆ, Branko: *Prolom*. Sarajevo: Svjetlost-Veselin Masleša, 1985. godine.

DANON, Jakov, STOŠIĆ, Verica M.: *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2010. godine.

FOGEL, Nenad (ur.): *Holokaust u Jugoslaviji*. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2013. godine.

JOKA, Mile, i grupa autora: *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana. Zbornik naučnih i publicističkih radova*, knjiga 1. Dvor na Uni: Skupština općine Dvor na Uni, 1991. godine.

TAUBER, Eli: *Kada su komšije bili ljudi*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2008. godine.

Kapetanovići iz Bosanskega Novoga: pravičniki med narodi in antifašisti iz Bosanske krajine

Asmir Piralić¹⁵

Avtor v prispevku opisuje reševanje judovske družine Sonnenschein s Ptuja, katere člani so prebegnili na varnejše območje Bosanskega Novoga, ki je bilo tedaj kot del Neodvisne države Hrvaške pod italijansko politično oblastjo. Ker so se v Bosanskem Novem v začetku leta 1942 varnostne razmere za Jude poslabšale, so nekateri izmed njih skušali priti na drugo »svobodno« ozemlje. Pri tem so jim srčno pomagali člani družine Kapetanović (Sultanija, Hajro, Šemso, Hasna, Vasva in Esma), ki so jih skrivali v hiši in na dvorišču, ter Ibrahim Muftić, Božo Milinović, Kazimir Curak, Ferid Dedić in Zaim Dizdarević. Zaradi požrtvovalnosti in humanosti teh ljudi iz Bosanskega Novoga so bili Hinko in Elizabeta Sonnenschein, njuni hčeri Frančiška in Vera ter še nekaj njihovih sorodnikov premeščeni na svobodno ozemlje, od koder so se razselili po svetu. Na žalost pa vsi niso imeli sreče, da bi preživel.

Ključne besede: Kapetanovići, Sonnenscheinovi, Judje, Bosanski Novi, reševanje

15 Asmir Piralić, profesor bosanskega jezika in književnosti ter zgodovine, Gimnazija »Bihać« v Bihaću/Umetniška šola »Nusret Keskin-Braco« Bihać

The Kapetanović Family from Bosanski Novi: The Righteous Among the Nations and Antifascists from Bosanska Krajina

Asmir Piralić¹⁶

The paper describes how the Sonnenscheins – a Jewish family from Ptuj – were helped to safety. The Sonnenschein family members fled to a safer area of Bosanski Novi, which at the time was under Italian political rule as part of the Independent State of Croatia. In early 1942, the safety of Jews in Bosanski Novi deteriorated and some of them tried making it to a 'freer' territory. In doing so, they were helped by members of the Kapetanović family (Sultanija, Hajro, Šemso, Hasna, Vasva and Esma), who hid them in their house and backyard, as well as by Ibrahim Muftić, Božo Milinović, Kazimir Curak, Ferid Dedić and Zaim Dizdarević. Thanks to the selflessness and humanity of these people from Bosanski Novi, Hinko and Elizabeta Sonnenschein, and their daughters, Frančiška and Vera, as well as a small number of other relatives, were transferred to free territory, from where they moved all over the world. Unfortunately, not all of them were lucky enough to survive.

Keywords: Kapetanović family, Sonnenschein family, Jews, Bosanski Novi, rescue

16 Asmir Piralić, Bosnian Language & Literature and History Teacher, High School Bihać/Nusret Keskin-Braco Art School Bihać

Josef Schleich: Ein „Judenschlepper“

Gerald Lamprecht¹

Mit der Machtübernahme durch die Nationalsozialisten im März 1938 setzte auch in Österreich sogleich die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung ein. Dabei war das Hauptaugenmerk der NS-Verfolgungspolitik zunächst vor allem auf die Separation im Alltags- und Wirtschaftsleben, die Beraubung und gewaltsame Vertreibung aus dem Deutschen Reich gerichtet. Neben dem zunehmenden Druck durch die Nationalsozialisten hatten die Jüdinnen und Juden mit Fortdauer der NS-Herrschaft und dann vor allem mit dem Beginn des Krieges immer weniger Möglichkeiten in sichere Emigrationsländer zu gelangen. Das Scheitern der Konferenz von Évian im Juli 1938 machte klar, dass trotz der prekären Situation der jüdischen Flüchtlinge beinahe alle europäischen und außereuropäischen Staaten nicht dazu bereit waren, ihre restriktiven Einwanderungsbestimmungen zu lockern und die Grenzen für die Flüchtlinge zu öffnen. Mit dieser beinahe ausweglosen Situation konfrontiert, waren die jüdischen Flüchtlinge zunehmend auf die Dienste von professionellen Schleppern angewiesen. Einer dieser Schlepper war der Steirer Josef Schleich, der zwischen 1938 und 1941 an der steirisch-slowenischen Grenze im großen Stil Menschen illegal über die Grenze brachte.

Dieser Beitrag widmet sich der Person von Josef Schleich und seinen Tätigkeiten und geht auch der Frage nach, inwieweit Josef Schleich letztlich ein Krimineller oder doch ein „Gerechter“ war.

Schlüsselwörter: NS-Verfolgungspolitik, Juden, Steiermark, Menschenschlepper, Josef Schleich

Mit der Machtübernahme der Nationalsozialisten in Österreich setzte sogleich die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung ein. Wie bereits seit 1933 in Deutschland verfolgten die neuen Machthaber auch in Österreich, nun „Ostmark“, in ihrer Politik gegen die jüdische Bevölkerung zunächst das Ziel der gesellschaftlichen Isolation, Beraubung, wirtschaftlichen Existenzvernichtung und letztlich der Vertreibung aus dem Reichsgebiet.² Um diese Ziele zu erreichen, kam es zu offener Gewalt; vor allem während des Anschlusspogroms im März 1938 und im Zuge des Novemberpogroms. Es wurden diskriminierende gesetzliche Bestimmungen, vor allem den Vermögensentzug und die Vertreibung aus dem Wirtschaftsleben betreffend, erlassen und ein großer behördlicher Druck gegen die Jüdinnen und Juden aufgebaut. So schrieb beispielsweise die Gestapo Graz im Juni 1938 an die politischen Behörden der Steiermark: „Um die Auswanderung der Juden zu fördern, empfiehlt es sich, strafbare Handlungen derselben oder sonstige Beanständungen

1 Univ.-Prof. Mag. Dr.phil. Gerald Lamprecht, Leiter, Centrum für Jüdische Studien, Universität Graz

2 Vgl. Albert LICHTBLAU, Integration, Vernichtungsversuch und Neubeginn. Österreichisch-jüdische Geschichte 1848 bis zur Gegenwart, in: Eveline Brugger, Martha Keil, Albert Lichtblau, Christoph Lind, Barbara Staudinger, *Geschichte der Juden in Österreich*, Wien 2006, S. 521.

zum Anlass zu nehmen, um ihnen die Auswanderung, unter Setzung einer Frist von beiläufig 4 Monaten nahezulegen.“³

Kriminalisierung, gesellschaftliche Isolation und offene Gewalt durch die Gestapo und den SD sollten die „Ausreisebereitschaft“ der Jüdinnen und Juden vorantreiben, um – so der Wunsch der Nationalsozialisten in Graz und mit Ausnahme Wiens auch der anderen österreichischen Bundesländer – bis zum Jahresende 1938 „judenrein“ zu sein.⁴

Zur Forcierung der Auswanderung wurde am 20. August 1938 vom Reichskommissar für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich, Josef Bürckel, im Rothschild-Palais in der Prinz Eugen Straße in Wien die „Zentralstelle für jüdische Auswanderung“ eingerichtet. Ihr Ziel war die bürokratische Abwicklung und Beschleunigung der Auswanderung der jüdischen Bevölkerung, wobei ihr Leiter Adolf Eichmann in seine Planungen auch die jüdischen Gemeinden ebenso wie einzelne zionistische Vereinigungen Wiens (z.B. Palästinaamt) miteinbezog.⁵ Die jüdischen Gemeinden ebenso wie die zionistischen Vereine wurden somit fortan dazu gezwungen, in Fragen der Beraubung und Vertreibung mit den NS-Behörden zusammenzuarbeiten und sie wurden damit zu unfreiwilligen Ausführungsorganen der NS-Vertreibungs- und in den folgenden Jahren auch der Vernichtungspolitik.⁶

Mit Fortdauer der NS-Herrschaft stieg derart auf der einen Seite zunehmend der Druck auf die jüdische Bevölkerung das Reichsgebiet zu verlassen. Auf der anderen Seite wurde es zugleich jedoch auch immer schwieriger für die Verfolgten sichere Zufluchtsorte und Exilländer zu finden. Und wie zum Teil ausweglos sich die Situation für die Menschen darstellte, verdeutlichte das Scheitern der Anfang Juli 1938 auf Initiative von Präsident Franklin D. Roosevelt in Évian, an der französischen Seite des Genfersees, einberufene internationale Flüchtlingskonferenz. Mehr als 200 internationale Diplomaten, Beobachter und Journalisten waren gekommen, um die schwierige Situation der jüdischen Flüchtlinge in Europa zu diskutieren, wobei die Beratungen zu keinem Ergebnis führten. Mit Ausnahme der Dominikanischen Republik, deren Diktator General Rafael Trujillo aus rassistischen Gründen zur Aufnahme von Flüchtlingen bereit gewesen wäre, wollte kein an der Konferenz beteiligtes Land seine strikten Einreiseregulierungen lockern.⁷ Für die Jüdinnen und Juden die das Deutsche Reich verlassen mussten, bedeutete diese Situation, dass sie zunehmend auf die Hilfe von bereits emigrierten Verwandten, Freundinnen

3 Gestapo Graz an die politischen Behörden der Steiermark, 15.6.1938. Steiermärkisches Landesarchiv (StLA): AT-StLA, BH Graz Umgebung, 14 H-R/1938.

4 Erfahrungsbericht des SD des Reichsführers-SS, SD-Unterabschnitt Steiermark, an den SD-Führer des SS-Oberabschnitts Donau über „Protestaktionen gegen die Juden“, 23.11.1938. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW): DÖW 1780.

5 Zur Zentralstelle für jüdische Auswanderung vgl.: Dirk RUPNOW, „Zur Förderung und beschleunigten Regelung der Auswanderung ...“ Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Wien, in: Verena Pawlowsky, Harald Wendelin (Hg.), *Ausgeschlossen und entrechtet*, Wien 2006, S. 13; Gabriel ANDERL, Dirk RUPNOW, *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution*, Wien-München 2004; Hans SAFRIAN, *Die Eichmann-Männer*, Wien 1993.

6 Vgl. dazu u.a. Doron RABINOVICI, *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945. Der Weg zum Judenrat*, Frankfurt am Main 2000.

7 Vgl. Debórah DWORK, Robert Jan VAN PELT, *Flight from the Reich. Refugee Jews, 1933–1946*, New York-London 2009, S. 100–103.

und Freunden, nicht staatlichen Hilfsorganisationen, jüdischen Gemeinden oder auf ihnen bislang völlig unbekannt Menschen, die sich einen letzten Rest von Anstand bewahrten, Mitleid hatten oder Zivilcourage bewiesen, angewiesen waren. Neben all diesen möglichen Helfern gab es jedoch auch Menschen, die in der Notsituation der Flüchtlinge eine „neue“ Geschäftsmöglichkeit erblickten, sei es als bezahlte Fluchthelfer oder Schlepper. Eine dieser Persönlichkeiten war der Steirer Josef Schleich.⁸

Abbildung 43: Josef Schleich
(Quelle: Steiermärkisches Landesarchiv, AT-StLA-Polizeidirektion Graz)

Josef Schleich – Schmuggler und „Umschuler“

Josef Schleich wurde am 22. Jänner 1902 in Graz als Sohn des Josef und der Theresia Schleich geboren.⁹ Seine Familie stammte aus dem südlichen Burgenland, dem Grenzgebiet zu Jugoslawien, das Schleich somit von Jugend an gut kannte und das nach dem „Anschluss“ Österreichs an den Reichsgau Steiermark angeschlossen wurde. Er besuchte die Volks- und Bürgerschule und im Anschluss daran die Staatsgewerbeschule. In den 1920er Jahren verdiente er sein Geld im Handel mit landwirtschaftlichen Produkten, aber vor allem auch auf dem Schwarzmarkt.

8 Zu Josef Schleich vgl.: Walter BRUNNER, *Josef Schleich. „Judenschlepper“ aus Graz 1938–1941. Eine Dokumentation*, Wien 2017; Hannelore FRÖHLICH, *Judenretter – Abenteurer – Lebemann: Mein Vater Josef Schleich. Spurensuche einer Tochter*, Berlin 2007; Heimo HALBRAINER, „Die Beförderung der Juden durch Schleich ist erwünscht, da wir ein Interesse daran haben, die Juden aus Deutschland wegzubekommen.“ Josef Schleich – Ein „Judenschlepper“ an der Grenze zu Jugoslawien 1938–1941, in: *Zwischenwelt*, 27, 2011, Nr. 4, S. 32–40; Heimo HALBRAINER, „Dieses illegale Schwärzen von Menschen über die Grenze ins Ausland war eben kein Ausflug, keine Ferienreise ...“ Der „Judenschlepper“ Josef Schleich – (k)ein Gerechter!?, in: Heimo Habrainer (Hg.), *Fliehen, schleppen und schleusen. Flucht und Fluchthilfe in der Steiermark im 20. Jahrhundert*, Graz 2018, S. 35–52; Heimo HALBRAINER, „Der illegale Transport über die Grenze war eben kein Ausflug, keine Fernreise.“ Die Tätigkeit des „Judenschleppers“ Josef Schleich an der Grenze zu Jugoslawien, in: Gabriele Anderl, Simon Ustasy (Hg.), *Schleppen, schleusen, helfen. Flucht zwischen Rettung und Ausbeutung*, Wien 2016, S. 241–258; ORF, Ö1, Radio Feature, 26.10.2000.

9 Leumundsschreiben, 21.4.1947. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

Zugleich betätigte er sich als Schmuggler von Saccharin und Feuerstein über die jugoslawisch-österreichische Grenze. Diese illegalen Tätigkeiten, aber auch Diebstahl, Veruntreuung, Raufhandel, Beamten- und Ehrenbeleidigung brachten ihn immer wieder mit dem Gesetz in Konflikt und er erhielt zwischen 1921 und 1936 insgesamt 16 Strafverfahren.¹⁰

Seit 1933 betrieb Schleich am ehemaligen Gärtnereigelände seiner Großmutter im Süden von Graz eine Hühnerfarm und einen Schweinemastbetrieb, der ab März 1938 auch der Ausgangspunkt für seine ersten Geschäfte mit dem Leid und der Not der jüdischen Bevölkerung wurde. In Absprache mit Vertretern der Israelitischen Kultusgemeinde Graz (IKG) organisierte er ab Juli auf dem Gelände der Landwirtschaft sowie in seinem Büro am Grazer Glockenspielplatz Nr. 7 „Umschulungskurse“¹¹ für Jüdinnen und Juden. Diese hatten den Zweck, „auswanderungsbereite“ junge Jüdinnen und Juden auf landwirtschaftliche Berufe vorzubereiten, damit es ihnen leichter möglich sei, Einreisedokumente für unterschiedliche Zufluchtsländer zu erlangen. Im Auge hatte die jüdische Gemeinde vor allem die so genannten „Arbeiterzertifikate“ für eine Emigration nach Palästina. Um ein solches Zertifikat zu erlangen, war es Voraussetzung handwerkliche oder landwirtschaftliche Fertigkeiten nachzuweisen, die Schleich mit seinen Kursen bestätigte. Bezahlt wurden die Kurse, die bis Ende Oktober 1938 liefen, zunächst von der Israelitischen Kultusgemeinde Graz, doch nahmen laut Aussagen von Schleich bald auch Jüdinnen und Juden aus Wien und Deutschland an seinen Kursen teil.

Schon bei der Abhaltung der „Umschulungskurse“ stand Josef Schleich in Kontakt mit den NS-Behörden (NSDAP Ortgruppen, Gauwirtschaftsberater und Gestapo), die ihm diese Kurse explizit erlaubten und zugleich auch überwachten.¹² So war beispielsweise der für „Kultus- und Judenangelegenheiten“ zuständige Grazer Gestapobeamte, Ludwig Zwickler, immer wieder bei Schleich und kontrollierte seine Aktivitäten.¹³

Judenschlepper im Dienste der Nationalsozialisten

Schon während Josef Schleich sich um die Umschulungskurse kümmerte, begann er auch damit einzelne Personen über die „grüne“ Grenze bei Minihof-Liebau, der Herkunftsgemeinde seiner Familie, zu schleppen. Einer seiner ersten „Kunden“ war der Parkettwerksbesitzer Samuel Weiss aus Graz. Schleich brachte Weiss auf Vermittlung von Elias Grünschlag von der IKG am 6. Dezember 1938 bei Jennersdorf über die Grenze nach Jugoslawien.¹⁴ Es war dann auch Elias Grünschlag, der nach dem Novemberpogrom erneut an Schleich herantrat und ihn ersuchte, größere

10 Strafliste Josef Schleich. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

11 Zu „Umschulungslagern“ vgl. Gabriel ANDERL, Die „Umschulungslager“ Doppl und Sandhof der Wiener Zentralstelle für jüdische Auswanderung (Teil 1), in: *David*, 15, 2003, H. 58, S. 42–48; (Teil 2), in: *David*, 16, 2004, H. 60, S. 29–48.

12 Vernehmung von Josef Schleich bei der Kripo Graz, 11.2.1946; Abschrift eines Schreibens des NSDAP Kreis Graz, 11.7.1938. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

13 Zu Zwickler vgl. Heimo HALBRAINER, Gerald LAMPRECHT, *Nationalsozialismus in der Steiermark. Opfer – Täter – Gegner*, Innsbruck-Wien-Bozen 2015, S. 234–236.

14 Vgl. Zeugeneinvernahme Samuel Weiss, 14.4.1948. StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47; zu Samuel Weiss: Gerald LAMPRECHT, Israelitische Kultusgemeinde in Graz – Wiedereinsetzung

Transporte für die im KZ Dachau internierten Gemeindemitglieder zu organisieren.¹⁵ Der Hintergrund war, dass Elias Grünschlager mit den Nazi-Behörden vereinbaren konnte, dass die Grazer Häftlinge aus Dachau freikommen könnten, wenn sie garantieren würden, das Reichsgebiet binnen weniger Tage zu verlassen. Als Zielland schwebte dem Zionisten Grünschlager Palästina vor. Schleich verhandelte daraufhin mit den Behörden und Gesandtschaften in Jugoslawien, Italien und Griechenland und organisierte im Frühjahr 1939 einen ersten Schiffstransport für rund 150 Personen von Fiume/Rijeka aus nach Palästina.

Differenzen mit den Zollbehörden und der Gestapo, so der Grazer Gestapobeamte Ludwig Zwickler in einer Aussage 1948, führten jedoch immer wieder zu Verhaftungen, in Zuge derer sich jedoch auch zeigte, dass Schleich und seine Tätigkeit im Einvernehmen mit höheren NS-Behörden erfolgte. So wurde Schleich im Sommer 1939 zum Sicherheitsdienst der SS vorgeladen, um über die Möglichkeiten einer beschleunigten Ausreise der Jüdinnen und Juden zu beraten. Das Ergebnis dieser Beratungen war, dass er in Absprache mit den NS-Behörden in Wien und Berlin und in Zusammenarbeit mit dem im Palästinaamt in Wien angesiedelten Provinzreferat Steiermark in den nächsten Monaten Schleppungen über die deutsch-jugoslawische Grenze organisieren sollte.¹⁶ All das und auch seine weiteren Schlepperaktivitäten geschahen auf Basis von Verträgen, die er mit der Gestapo und mit jüdischen Organisationen im gesamten Reichsgebiet abschloss. Abmachungen bestanden mit jüdischen Gemeinden und Hilfsorganisationen (Graz, Wien, Berlin, Frankfurt, Hamburg, Zagreb) ebenso wie mit einzelnen Reisebüros.¹⁷ So wurde beispielsweise in einer Besprechung im Palästinaamt in Wien am 10.10.1940 festgehalten: „Schleich ist von den Wiener und Grazer Behörden, aber auch von der Grenzpolizei aus beauftragt, Transporte zu unternehmen. Am 15. Oktober 1940 soll ihm auf Veranlassung der Wiener Zentralstelle ein Zimmer in der Marc-Aurel-Str. 5 zur Verfügung stehen. Er ist gern bereit, auch die Kinder-Angelegenheiten¹⁸ durchzuführen. Ihm war hierüber von Herrn Löwenstein bereits Mitteilung [gemacht] geworden. Er legt dar, dass für die Unterbringung seiner Schützlinge sowohl in Graz selbst als auch am Grenzort Minihof-Liebau, wie auch jenseits der Grenze gesorgt sei. Es sei ein Fussweg von etwa 2 Stunden erforderlich. Die jugoslawischen Grenzbehörden, ebenso auch die deutschen Beamten stellen ihm diejenigen Personen wieder zur Verfügung, die auf der Strecke nach Zagreb etwa von der Polizei angehalten würden. Der Versuch würde dann von ihm bis zum Gelingen wiederholt. Die Beförderung jenseits der Grenze erfolge durch die Eisenbahn, oder auch durch Auto. Als Preise gelten RM 500,- pro Person ab Graz, RM 520,- ab Wien, miteingeschlossen sei Verpflegung, Unterbringung

in den früheren Stand, in: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz: Graz 1955*, Bd. 34/35, 2005, S. 273–302.

15 Zu Grünschlager: Victoria KUMAR, *In Graz und andernorts. Lebenswege und Erinnerungen vertriebener Jüdinnen und Juden*, Graz 2013, S. 61–66; Gerald LAMPRECHT, Die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung in der Steiermark 1938 bis 1940, in: Heimo Halbrainer, Gerald Lamprecht, Ursula Mindler (Hg.), *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse*, Wien-Köln-Weimar 2012, S. 317–346.

16 Zeugenaussage Ludwig Zwickler, 19.4.1948. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

17 Anklageschrift, 9.10.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

18 Es handelte sich hierbei um Kindertransporte von Kindern aus Berlin, Frankfurt, Leipzig, Wien und anderen Orten in Deutschland.

und seine Pflicht, misslungene Versuche ohne Nachzahlung zu Wiederholen. Bei je 10 zahlenden Personen könnten drei Nichtzahler mitbefördert werden.“¹⁹

Ausgehend von den unterschiedlichen Abmachungen, wie jener mit dem Palästinaamt lief der konkrete Vorgang der Schleppung dann meist wie folgt ab: Ab August 1939 brachten Taxiunternehmen, unter anderem der Grazer Taxiunternehmer Karl Anders, Jüdinnen und Juden aus Wien nach Minihof-Liebau, manchmal auch über Graz, wobei die Landwirtschaft der Familie Schleich in der Münzgrabenstraße 228 wie auch sein Büro am Glockenspielplatz als Zwischenquartier genutzt wurden.²⁰ Nach Abfertigung durch die Zollbehörden holte der Bauer Josef Stummer, ein Verwandter von Schleichs Ehefrau, die Flüchtlinge ab und brachte sie bei sich oder anderen Bauern in der Region unter. Nachts marschierte Stummer mit den Flüchtlingen an die Grenze und übergab sie dann einem jugoslawischen Schlepper.²¹ Über Murska Sobota oder später auch Maribor gelangten diese schließlich mit dem Zug oder auf Lastkraftwagen und in Taxis nach Zagreb.

Für die Flüchtlingen ergaben sich bei diesem Schleppvorgang zunächst durch lange Wartezeiten in den Zwischenquartieren Schwierigkeiten, und dann vor allem nach dem Grenzübertritt, da die jugoslawischen Behörden alles unternahmen, um diese Transporte zu unterbinden.²² Viele der Geschleppten beklagten sich in weiterer Folge auch, dass Schleich sich ab dem Zeitpunkt, als sie an die Schlepper übergeben worden waren, nicht mehr um sie gekümmert und sie entgegen der Abmachungen ihrem Schicksal überlassen hätte. Häufig kam es dann auch dazu, dass die Gruppen von den jugoslawischen Grenzbehörden aufgegriffen und wieder in das Reichsgebiet rückgeführt wurden, womit sie auf eine neuerliche Gelegenheit zum illegalen Grenzübertritt warten mussten.

Nachdem die Route über Minihof-Liebau auf Grund der strengen Kontrollen der jugoslawischen Behörden zunehmend schwierig geworden war, suchte Josef Schleich im Juni 1940 Ausweichrouten über den Radlpass südlich von Eibiswald und ab Dezember 1940 in der Gegend von Leutschach.²³ Und auch wenn sich die Routen ebenso wie die jeweiligen Helfer dies- und jenseits der Grenze gelegentlich änderten, so blieb das System jedoch stets dasselbe.

Arbeitete Josef Schleich zunächst vor allem mit der Grazer jüdischen Gemeinde zusammen, um deren Mitglieder außer Landes zu bringen, so erweiterte er seine Tätigkeiten ab 1940 und schleppte in der Folgezeit auch Jüdinnen und Juden aus dem gesamten Deutschen Reich. Mit der gesteigerten Nachfrage und der Expansion seiner Tätigkeiten übersiedelte er nach Wien und richtete sich mit Genehmigung der Gestapo im Oktober 1940 auch ein eigenes Büro im Palästinaamt in Wien ein, dass er im Jänner 1941 in das Wiener Reisebüro „Capri“ verlegte. Dieses Reisebüro

19 Protokoll der Besprechung im Palästina Amt, 10.10.1940. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

20 NSDAP Ortsgruppe Münzgraben, 12.3.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

21 Bericht des H. Paneth, 25.8.1946. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

22 Anklageschrift, 9.10.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

23 Ibid.

wurden für seine Dienste am Umsatz von Schleich beteiligt.²⁴ Schleich hatte während seiner Hochphase somit ein eigenes Büro, Angestellte und er druckte Prospekte und Informationsblätter mit „Informationen für Auswanderungsinteressierte“. Stets unterzeichnete er diese als „Reiseleiter“, wobei klar gemacht wurde, dass das Risiko für ein Scheitern bei den „Auswanderungsinteressierten“ liege. Ebenfalls bestand kein Zweifel darüber, dass er für seine Dienste entlohnt werden musste. Seine Leistungen kosteten im Laufe der Jahre pro Person zwischen 150 und 700 Reichsmark, wobei die Kosten von jüdischen Organisationen, der Gestapo oder den Einzelpersonen selbst getragen werden mussten. Für den Fall des Scheiterns sicherte er sich mit einer Art „Grundgebühr“ ab, wie in den „Informationen für Auswanderungsinteressierte“ zu lesen ist: „10. Falls einer der Reiseteilnehmer seine Reise aus irgendeinem Grunde widerruft, so wird eine Stornogebühr von RM 150,- (Einhundertfünfzig) in Abzug gebracht. 11. Bei Misslingen durch höhere politische Gewalt wird ein Betrag von RM 200,- (zweihundert) in Abzug gebracht. 12. Die Reiseleitung lehnt jedwede Haftung in persönlicher, wie auch materieller Hinsicht ausdrücklich ab. Die Teilnahme an dem Transport geschieht ausschließlich nur auf eigenes Risiko des Teilnehmers. 13. Den Anordnungen der Reiseleitung ist unter allen Umständen strengstens Folge zu leisten. Zuwiderhandelnde können ohne jedwede Entschädigung von der Teilnahme ausgeschlossen werden.“²⁵

Abbildung 44: Josef Schleich mit einer Mitarbeiterin in Wien, 1940
(Quelle: Sammlung Josef Roschker, Graz; Walter Brunner, *Josef Schleich. „Judenschlepper“ aus Graz 1938–1941. Eine Dokumentation*, Wien 2017, S. 225)

24 Reisebüro „Capri“ an Josef Schleich, 22.1.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

25 Information für Auswanderungsinteressierten. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

Über all seine Aktivitäten wurde zudem genau Buch geführt und die entsprechenden Listen gingen stets an die Gestapo, die Grenzpolizei und die Zollstelle. Und mit den einzelnen Organisationen war vereinbart worden, dass vor der „Abreise“ 50 Prozent des Betrages fällig waren und die zweite Hälfte, sobald die Geschleppten sich aus Jugoslawien meldeten.²⁶

Im Visier der Nationalsozialisten

Schleich trieb von Anbeginn an auch im Interesse seines Geschäftes ein doppeltes Spiel: Er erledigte in Zagreb bis zum Herbst 1939 Schmuggel- und Geheimdienstaufgaben für die Nationalsozialisten, bis ihn die jugoslawischen Behörden verhafteten und mit einem Aufenthaltsverbot belegten.²⁷ Er versuchte zugleich das Vertrauen der Flüchtlinge ebenso wie der NS-Behörden zu gewinnen, die angesichts der Notlage ebenso wie des allgemeinen Ziels alle Jüdinnen und Juden so rasch als möglich aus dem Reichsgebiet zu vertreiben, gerne auf seine Dienste zurückgriffen. Allerdings schleppte Schleich mit seiner Organisation nicht nur die Menschen, sondern er schmuggelte zunehmend auch Wertgegenstände und Devisen außer Landes, ein schweres Vergehen, bei dem ihm die Gestapo und die Zollfahndung auf die Schliche kamen.²⁸ Trotz dieser Vergehen konnte er sich lange Zeit mit den Behörden arrangieren, indem er ihnen immer wieder gezielt wertvolle Tipps gab, wo sie bei einzelnen Flüchtlingen versteckte Wertgegenstände finden könnten. Zum Erhalt seines Geschäftes gab er somit immer wieder einzelne Personen den NS-Behörden preis.

Doch mit Jahresbeginn 1941 trat ein Wandel in der NS-„Judenpolitik“ von der Vertreibung hin zur Deportation und Ermordung ein und mit dem bevorstehenden Überfall auf Jugoslawien im April 1941 wurden die Schlepperdienste über die deutsch-jugoslawische Grenze nicht mehr benötigt. Anfang Februar 1941 stellte die Gestapo den illegalen Menschenschmuggel über die Grenze ein und bereits am 12. März 1941 wurde Josef Schleich in U-Haft genommen und Ende November 1941 wegen Devisenvergehens zu sechs Monaten Gefängnis und einer Geldstrafe in der Höhe von 10.000 Reichsmark verurteilt.²⁹ Mitte 1942 musste er dann zur Wehrmacht einrücken. Da Schleich über seine Einkünfte aus der Schleppertätigkeit auch keine Angaben gegenüber dem Finanzamt gemacht hatte, bekam er auch diesbezüglich 1941 erhebliche Schwierigkeiten. In dieser Angelegenheit konnte er sich jedoch durch eine Ausgleichszahlung mit dem Finanzamt einigen, wobei laut Aussage seines damaligen Anwaltes Dr. Bruno Priebisch die Gestapo Schleich untersagte, genaue Aussagen über die Höhe seiner Einkünfte zu machen. Die Vermutung liegt also nahe, dass auch die Gestapo letztlich an einer Verschleierung der Dimensionen der Schleppergeschäfte interessiert war, verwiesen diese doch letztlich auch auf die Korruption der NS-Behörden. Schließlich kam es als Nachklang zu seinen Tätigkeiten zwischen 1938 und 1941 in den Jahren zwischen 1943 und

26 Anklageschrift, 9.10.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

27 Zeugenaussage Ludwig Biro, 29.4.1948. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

28 Niederschrift der Zeugenaussage von Ludwig Reiß bei der Stadtpolizei Baden, 20.3.1947. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

29 Urteil gegen Josef Schleich vom 25.11.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

1944 auch noch zu einzelnen Anzeigen durch ehemalige Helfer an der Grenze, die Schleich wegen ausstehender Löhne klagten. Diese Klagen wurden jedoch nicht weiterverfolgt, da derartige Prozesse vom Gericht als nicht kriegswichtig zurückgestellt wurden.³⁰

Täter oder Opfer?

Mit dem Ende des NS-Regimes gingen bei den Behörden in Graz erste Schreiben Schleich betreffend ein. So beispielsweise im August 1945 folgender anonym verfasster Brief: „In Graz am Glockenspielplatz 5 wohnt ein Mann (Namen unbekannt) Beruf Hühnerfarmer, im Parterre des Hofes. Dieser Mann befasste sich die ersten Jahre des Umbruchs unter Egide der Gestapo mit Judentransporten. Er kaufte einige alte Schiffe um die Juden nach Palästina, Australien, Schanghai etc. zu transportieren. Dabei kam es einigemal vor, dass die Schiffe zwei Stunden aus dem Hafen weg versanken und die Juden ertranken. Er hatte auch am Landweg Transporte durchgeführt z.B. nach Jugoslawien oder Ungarn die sich folgender Massen abspielten: er nahm das Geld und den Juwelenbesitz der Juden an sich, führte sie eine Stunde in das fremde Land hinein um sie dann ihrem Schicksal zu überlassen. Der Mann hat auf diese Weise und ähnliche Art Millionen verdient und besitzt ein großes Vermögen an Schmuck.“³¹

Somit wurde bereits ab dem Sommer 1945 wieder gegen Josef Schleich ermittelt. In zahlreichen Briefen, wie dem hier zitierten, beschwerten sich jüdische EmigrantInnen bei den jüdischen Gemeinden in Graz und Wien, aber auch bei der Polizei, dass Schleich sie in ihrer Notsituation ausgebeutet habe. So beispielsweise im Mai 1947 auch Dr. Heinrich Hirschler, der 1940 durch die Dienste von Schleich mit seiner Familie über die grüne Grenze nach Zagreb hätte kommen sollen. Hirschler schildert in seinem Schreiben an die Staatspolizei in Wien seine misslungene Flucht, die Schleich im Jahr 1940 in Zusammenarbeit mit dem „Jüdischen Kriegsoffiziersverband“ in Wien organisierte.³² Für seine Frau, seine Tochter und sich habe er 2.100,- RM bezahlt, wobei sie alle zunächst ins Burgenland nach Bonisdorf in den Gasthof Rogan gekommen seien, ehe zwar seine Frau und seine Tochter nach Zagreb gebracht wurden, er selbst jedoch nie weitertransportiert wurde. Zudem berichtet er, dass die gesamte Flucht unter der Aufsicht der Gestapo erfolgt sei und Schleich und seine Helfer die Menschen sehr schlecht behandelt hätten. Schließlich gibt er zu Protokoll, dass er trotz des Scheiterns der Flucht von seinem Geld nichts mehr bekommen habe und Schleich sich auf diese Weise an seiner und der Not vieler anderer Jüdinnen und Juden bereichert habe.³³

30 Zeugenaussage Dr. Bruno Priebisch, 15.4.1948. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

31 Abschrift, 21.8.1945. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

32 „Der Verband der jüdischen Kriegsoffiziere, Invaliden, Witwen und Waisen“ stellt ihm für dein Tätigkeit 1941 ein überaus positives Zeugnis für seine Tätigkeiten aus. Vgl. Verband der jüdischen Kriegsoffiziere, Invaliden, Witwen und Waisen, 24.2.1941. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

33 Dr. Heinrich Hirschler an die Staatspolizei Wien, 27.5.1947. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

Anzeigen, wie jene von Herrn Hirschler, führten schließlich dazu, dass das Volksgericht in Graz im September 1947 Vorerhebungen gegen Schleich nach §6 des Kriegsverbrechergesetzes einleitete und ihm vorwarf „unberechtigte Bereicherung bei durchgeführten jüdischen Transporten nach Palästina“ begangen zu haben.³⁴ Im März 1948 wurde er zudem in Untersuchungshaft genommen, jedoch im Mai wieder entlassen.³⁵ Mitte Dezember 1948 stellte das Gericht das Verfahren schließlich ein, wobei festgestellt wurde, dass die gegen Schleich erhobenen Vorwürfe auch nicht entkräftet werden konnten.³⁶ Nur wenige Wochen später starb Josef Schleich am 7. Februar 1949.³⁷

Nach dem Tod von Josef Schleich 1949 war es rund ein halbes Jahrhundert lang still um ihn, ehe in den 1990er Jahren Hannelore Fröhlich ein Buch mit Erinnerungen an ihren Vater Josef Schleich herausgab. Kurze Zeit später war Josef Schleich ein „Held“ und wurde in einem Radio-Feature sogar als der „steirische Schindler“ bezeichnet.³⁸ Eine Charakterisierung die sicherlich auf ein Bedürfnis der Zeit reagierte, war seit den späten 1980er Jahren doch vor allem die Mitschuld und Täterschaft von Österreicherinnen und Österreichern am Holocaust in der Wissenschaft und Öffentlichkeit diskutiert worden.

Gleichzeitig mit den ersten Beschäftigungen mit Schleich in Österreich begann auch der in den USA lebende Robert Weiss mit der Suche nach Josef Schleich und seinem weiteren Schicksal. Weiss war als Kind von Schleich über die Grenze gebracht worden und bemühte sich nun, Josef Schleich ein würdiges Andenken zu schaffen. Dazu versuchte er zu erreichen, dass Schleich von der nationalen israelischen Gedenkstätte Yad Vashem als „Gerechter unter den Völkern“ anerkannt und in die Liste jener Menschen eingereiht werde, die sich selbstlos für die Rettung von Jüdinnen und Juden eingesetzt haben. Im Jahr 2004 wurde dieses Ansuchen jedoch von der für die Ernennungen zuständigen Kommission in Yad Vashem abgelehnt. Begründet wurde diese Entscheidung damit, dass Josef Schleich bei all seinen Aktivitäten eng mit den NS-Behörden zusammengearbeitet habe und zudem seine Hilfe stets nur gegen Bezahlung anbot. Damit widerspreche die Tätigkeit Schleichs dem Prinzip der Ehrung „Gerechter unter den Völkern“, wonach die „Gehrten“ selbstlos Jüdinnen und Juden von den Nationalsozialisten und ihren Helfern schützen und/oder retten mussten.³⁹

34 Antrags- und Verfügungsbogen, 24.10.1947. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

35 Beschluss, Mai 1948. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

36 Schreiben der Staatsanwaltschaft Graz an den Untersuchungsrichter, 14.12.1948. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

37 Vgl. HALBRAINER, „*Der illegale Transport...*“, S. 256.

38 ORF, Ö1, Radio Feature, 26.10.2000.

39 Mordecai Paldiel an Robert Weiss, 28.4.2004. Archiv des Centrums für Jüdische Studien.

Conclusio

Eine abschließende Beurteilung von Josef Schleich muss auf Basis der zahlreichen vorhandenen Quellen zwiespältig ausfallen. Mit dem heutigen Wissen um den Holocaust ist eines klar: Die Schleppertätigkeit von Josef Schleich rettete vielen Menschen das Leben, auch wenn die konkreten Zahlen unklar sind. Denn während in einem Verfahren gegen Schleich 1941 von 1.162 Jüdinnen und Juden die Rede ist, die er zwischen Oktober 1940 und März 1941 über die Grenze gebracht habe,⁴⁰ spricht er selbst in seiner Verteidigung nach 1945 von einer phantastischen Zahl von bis zu 120.000 geretteten Menschen.⁴¹ Der Blick in die Quellen legt allerdings nahe, dass die reale Zahl eher bei den 1.162 liegen dürfte.

Eben diese Quellen aus der Zeit seiner Schleppertätigkeit ebenso wie der justiziellen Auseinandersetzung nach 1945 machen deutlich, dass Schleich aus der Not der Menschen Profit geschlagen hat. Seine Dienste bot er sowohl den Flüchtlingen als auch dem Regime an. Mit dem Wissen und im Auftrag der Nationalsozialisten brachte er Menschen in Not illegal über die Grenze. Schleichs Schleppertätigkeit war schlussendlich Teil des NS-Verfolgungsapparates und diente dem Ziel der raschen und mittellosen Vertreibung der jüdischen Bevölkerung aus dem Reich. Als das Regime zum Massenmord überging, brauchte es den Schlepper Josef Schleich nicht mehr und er wurde wegen seiner Devisenvergehen verurteilt. Eine kritische Einschätzung der Person Josef Schleich verfasste 1946 Herr Leowy, der es von Graz aus ins Exil nach New York geschafft hatte. Leowy schrieb nach Graz: „Es ist nun kein Zweifel, dass Schleich ein Verbrecher ist und sehr viele Juden um das Ganze Habe gebracht hat. Er schuldet mir nicht nur allein 100 S. sondern auch meiner Mutter einen weiteren Betrag von 300 S. Er hat nicht nur allein von Grazer, sondern auch von Wiener und tschechischen Juden sehr viel Bargeld und Juwelen herausgeschwindelt, die auf Nimmerwiedersehen in seine eigenen Taschen geflossen sind. Das ist die Kehrseite. Auf der anderen Seite hat er aber tatsächlich sehr vielen Juden sehr geholfen und kann gar kein Zweifel darüber bestehen, dass er sehr viel gemacht hat um die Leute über die jugoslawische Grenze zu bringen und hat es auch dann getan, wenn er von dem speziellen Fall kein Geld bekommen hat. Es waren hunderte von Fällen, dass Leute über Nacht momentan über die Grenze gebracht werden mussten und war Schleich jederzeit bereit. Es ist auch kein Zweifel, dass dies im Einverständnis mit der Grazer Gestapo und dem Sicherheitsdienst geschehen ist. Schleich ist durch mehrere Male nach Italien gefahren um chinesische Visas für die illegale Auswanderung nach Palästina zu verschaffen. Dass er den Leuten auf raffinierteste Art deren Geld und Effekten herausgeschwindelt hat untersteht keinem Zweifel, dass er aber auf der anderen Seite der Grazer Gemeinde geholfen hat, ist ebenso feststehend und glaube ich, dass viele ihm gerne ihr ganzes Hab und Gut gegeben hätten, damit er sie über die Grenze bringt.“⁴²

40 Hauptverhandlungsprotokoll und Urteil gegen Josef Schleich, 25.11.1941. AT-StLA, LG f. Strafsachen Graz, Vr 612/1941.

41 Vernehmung von Josef Schleich bei der Kripo Graz, 11.2.1946. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

42 Loewy an Adolf Rosenberg, 30.4.1946. AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47.

Quellen

- Archiv des Centrums für Jüdische Studien, Graz
Mordecai Paldiel an Robert Weiss, 28.4.2004.
- DÖW = Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Wien
DÖW 1780: Erfahrungsbericht des SD des Reichsführers-SS, SD-Unterabschnitt Steiermark, an den SD-Führer des SS-Oberabschnitts Donau über „Protestaktionen gegen die Juden“, 23.11.1938.
- ORF, Ö1, Radio Feature, 26.10.2000.
- StLA = Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
AT-StLA, BH Graz Umgebung, 14 H-R/1938: Gestapo Graz an die politischen Behörden der Steiermark, 15.6.1938.
AT-StLA, LG f. Strafsachen Graz, Vr 612/1941: Hauptverhandlungsprotokoll und Urteil gegen Josef Schleich, 25.11.1941.
AT-StLA, LG Strafsachen Graz, VR 7329/47: Strafliste Josef Schleich; Abschrift eines Schreibens des NSDAP Kreis Graz, 11.7.1938; Protokoll der Besprechung im Palästina Amt, 10.10.1940; Information für Auswanderungsinteressierten; Reisebüro „Capri“ an Josef Schleich, 22.1.1941; Verband der jüdischen Kriegsofoper, Invaliden, Witwen und Waisen, 24.2.1941; NSDAP Ortgruppe Münzgraben, 12.3.1941; Anklageschrift, 9.10.1941; Urteil gegen Josef Schleich vom 25.11.1941; Abschrift, 21.8.1945; Vernehmung von Josef Schleich bei der Kripo Graz, 11.2.1946; Loewy an Adolf Rosenberg, 30.4.1946; Bericht des H. Paneth, 25.8.1946; Niederschrift der Zeugenaussage von Ludwig Reiß bei der Stadtpolizei Baden, 20.3.1947; Leumundsschreiben, 21.4.1947; Dr. Heinrich Hirschler an die Staatspolizei Wien, 27.5.1947; Antrags- und Verfügungsbogen, 24.10.1947; Zeugeneinvernahme Samuel Weiss, 14.4.1948; Zeugenaussage Dr. Bruno Priebsch, 15.4.1948; Zeugenaussage Ludwig Zwickler, 19.4.1948; Zeugenaussage Ludwig Biro, 29.4.1948; Beschluss, Mai 1948; Schreiben der Staatsanwaltschaft Graz an den Untersuchungsrichter, 14.12.1948.

Bibliographie

- ANDERL, Gabriel: Die „Umschulungslager“ Doppl und Sandhof der Wiener Zentralstelle für jüdische Auswanderung (Teil 1). In: *David: Jüdische Kulturzeitschrift*, 15, 2003, H. 58, S. 42–48. Ebenfurth: David – Jüdischer Kulturverein.
- ANDERL, Gabriel: Die „Umschulungslager“ Doppl und Sandhof der Wiener Zentralstelle für jüdische Auswanderung (Teil 2). In: *David: Jüdische Kulturzeitschrift*, 16, 2004, H. 60, S. 29–48. Ebenfurth: David – Jüdischer Kulturverein.
- ANDERL, Gabriel, RUPNOW, Dirk: *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution*. Wien-München: Oldenbourg, 2004.
- BRUNNER, Walter: *Josef Schleich. „Judenschlepper“ aus Graz 1938–1941. Eine Dokumentation*. Wien: LIT Verlag, 2017.
- DWORK, Debórah, VAN PELT, Robert Jan: *Flight from the Reich. Refugee Jews, 1933–1946*. New York-London: W. W. Norton & Company, 2009.
- FRÖHLICH, Hannelore: *Judenretter – Abenteurer – Lebemann: Mein Vater Josef Schleich. Spurensuche einer Tochter*. Berlin: LIT Verlag, 2007.
- HALBRAINER, Heimo: „Die Beförderung der Juden durch Schleich ist erwünscht, da wir ein Interesse daran haben, die Juden aus Deutschland wegzubekommen.“ Josef Schleich – Ein „Judenschlepper“ an der Grenze zu Jugoslawien 1938–1941. In: *Zwischenwelt: Literatur, Widerstand, Exil. Exil in Jugoslawien II*, 27, 2011, Nr. 4, S. 32–40. Wien: Theodor Kramer Gesellschaft.
- HALBRAINER, Heimo: „Der illegale Transport über die Grenze war eben kein Ausflug, keine Fernreise.“ Die Tätigkeit des „Judenschleppers“ Josef Schleich an der Grenze zu Jugoslawien. In: *Schleppen, schleusen, helfen. Flucht zwischen Rettung und Ausbeutung* (Hg. Gabriele Anderl, Simon Ustasy). Wien: Mandelbaum Verlag, 2016, S. 241–258.

- HALBRAINER, Heimo: „Dieses illegale Schwärzen von Menschen über die Grenze ins Ausland war eben kein Ausflug, keine Ferienreise ...“ Der „Judenschlepper“ Josef Schleich – (k)ein Gerechter!?. In: *Fliehen, schleppen und schleusen. Flucht und Fluchthilfe in der Steiermark im 20. Jahrhundert* (Hg. Heimo Halbrainer). Graz: Clio, 2018, S. 35–52.
- HALBRAINER, Heimo, LAMPRECHT, Gerald: *Nationalsozialismus in der Steiermark. Opfer – Täter – Gegner*. Innsbruck-Wien-Bozen: StudienVerlag, 2015.
- KUMAR, Victoria: *In Graz und andernorts. Lebenswege und Erinnerungen vertriebener Jüdinnen und Juden*. Graz: Clio, 2013.
- LAMPRECHT, Gerald: Israelitische Kultusgemeinde in Graz – Wiedereinsetzung in den früheren Stand. In: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz: Graz 1955*, Bd. 34/35, 2005, S. 273–302. Graz: Stadt Graz.
- LAMPRECHT, Gerald: Die Verfolgung der jüdischen Bevölkerung in der Steiermark 1938 bis 1940. In: *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse* (Hg. Heimo Halbrainer, Gerald Lamprecht, Ursula Mindler). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2012, S. 317–346.
- LICHTBLAU, Albert: Integration, Vernichtungsversuch und Neubeginn. Österreichisch-jüdische Geschichte 1848 bis zur Gegenwart. In: Eveline Brugger, Martha Keil, Albert Lichtblau, Christoph Lind, Barbara Staudinger: *Geschichte der Juden in Österreich*. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 2006, S. 447–566.
- RABINOVICI, Doron: *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945. Der Weg zum Judenrat*. Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 2000.
- RUPNOW, Dirk: „Zur Förderung und beschleunigten Regelung der Auswanderung ...“ Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Wien. In: *Ausgeschlossen und entrechtet. Raub und Rückgabe – Österreich von 1938 bis heute* (Hg. Verena Pawlowsky, Harald Wendelin). Wien: Mandelbaum Verlag, 2006, S. 13–30.
- SAFRIAN, Hans: *Die Eichmann-Männer*. Wien-Zürich: Europaverlag, 1993.

Josef Schleich – »tihotapec Judov«

Gerald Lamprecht⁴³

Ko so nacionalsocialisti marca 1938 prevzeli oblast, se je v Avstriji nemudoma začel pregon judovskega prebivalstva. Pri tem se je nacistična politika pregona v prvi vrsti koncentrirala na segregacijo vsakdanjega in gospodarskega življenja, na odvzem lastnine in prisilni izgon iz Nemškega rajha. Ob vse večjem pritisku nacionalsocialistov so imeli Judje z nadaljevanjem nacistične vladavine in predvsem z začetkom druge svetovne vojne vse manj možnosti, da bi emigrirali v varne države. Neuspeh konference v Évianu julija 1938 je jasno pokazal, da kljub negotovim razmeram za judovske begunce evropske in neevropske države večinoma niso bile pripravljene omiliti svojih restriktivnih določil o priseljevanju in zanje odpreti meja. Soočeni s to skoraj brezizhodno situacijo, so bili judovski begunci vse bolj odvisni od storitev profesionalnih tihotapecv. Eden od teh je bil avstrijski Štajerec Josef Schleich, ki je v letih od 1938 do 1941 na štajersko-slovenski meji pogosto ilegalno prevažal ljudi čez mejo.

V članku opisujemo Josefa Schleicha kot osebo, obravnavamo pa tudi njegovo delovanje in vprašanje, v kolikšni meri je bil Schleich kriminallec ali pa vseeno tudi »pravičnik med narodi«.

Ključne besede: nacistična politika pregona, Judje, Štajerska, tihotapec ljudi, Josef Schleich

43 Prof. dr. Gerald Lamprecht, vodja, Center za judovske študije, Filozofska fakulteta Univerze v Gradcu

Josef Schleich: “Judenschlepper” – A Smuggler of Jews

Gerald Lamprecht⁴⁴

When the National Socialists came to power in March 1938, they immediately started the persecution of the Jewish population in Austria. In doing so, the Nazi persecution policy focused primarily on the segregation of everyday and economic lives, the seizure of Jewish property, and the forced expulsion of Jews from the German Reich. Jews dealt with the increased pressure from the National Socialists and with the continuation of Nazi rule and, especially after the start of World War II, they also had fewer and fewer opportunities to emigrate to safe countries. The failure of the Évian Conference in July 1938 showed clearly that, despite the Jewish refugees' precarious situation, almost all European and non-European countries were unwilling to relax their restrictive immigration rules and open borders to refugees. Faced with this almost hopeless situation, Jewish refugees were increasingly dependent on the services of professional smugglers. One of them was Josef Schleich from Styria in Austria, who, between 1938 and 1941, smuggled people across the Styrian-Slovenian border.

This paper deals with Josef Schleich as a person, his actions, and the question to what extent Schleich was a criminal and whether he was also a Righteous Among the Nations.

Keywords: Nazi persecution policy, Jews, Styria, human smuggler, Josef Schleich

⁴⁴ Professor Gerald Lamprecht, PhD, Head, Centre of Jewish Studies, Faculty of Arts and Humanities, University of Graz

General Giuseppe Amico (Capua, 1890. – Zaton/Slano? kod Dubrovnika, 1943.), nepriznati talijanski »Pravednik među narodima«?

Anna Maria Grünfelder¹

Dana 13. rujna 1943. u Zatonu (po nekim izvorima u Slanu) kod Dubrovnika ustrijeljen je zapovjednik talijanskog garnizona u Dubrovniku, general Giuseppe Amico. Izraelski povjesničar Menachem Shelah i njegov hrvatski kolega Vladimir Isaić bez uvijanja tvrde da su njemački okupatori Dalmacije likvidirali generala Amica u znak »kazne«, odnosno odmazde za njegov zaštitnički odnos prema dubrovačkim Židovima, a ne zato što je general odbio odložiti oružje i kapitulirati pred Nijemcima. General Amico nije priznat kao »Pravednik među narodima«, a i talijanska historiografija je u najnovije vrijeme zauzela kritičniji odnos prema ulozi talijanske vojske u Drugome svjetskom ratu te se odmakla od mita o »Soldati italiani – brava gente« (Stefano Folli). Ovdje se odvagnu argumenti jedne strane, tj. one koja nekritički drži do neokaljanog lika generala Amica, ali i druge strane, koja smatra da je general Amico bio visoki vojni dužnosnik Italije, pa zato i predstavnik i nositelj talijanske politike u Dalmaciji.

Postoje dokazi za Amicove spasilačke akcije u korist progonjenih Židova i Srba u Dubrovniku. Naime, Amico je spriječio pljačku židovske i srpske imovine, što potvrđuju partizanski izvori, izražavajući iznenađenje zbog blaga što su ga Židovi internirani u talijanskim logorima oko Dubrovnika i na otoku Rabu smjeli zadržati i ponijeti sa sobom, dok ga Židovi u NDH 1943. godine više nisu smjeli posjedovati. Njemački izvori govore u prilog tomu da su Amicovo djelovanje smatrali sabotazom legalne ustaške vlasti u Dubrovniku i otporom njemačkoj politici. Nijemci su imali razloge za odmazdu na Amicov račun zbog Amicova zaštitničkog odnosa prema progonjenim Židovima i diskriminiranim Srbima, ali ne samo zbog toga. Amico se u trenutku talijanske kapitulacije suprotstavio Nijemcima, sprječavajući ih oružanom silom da okupiraju Dubrovnik. On nije bio usamljen primjer, budući da su se i drugi talijanski generali ponašali na slični način. No, nisu svi drugi generali zbog toga likvidirani, već su poslani u njemačke koncentracijske logore, gdje su iskusili brutalno kažnjavanje zbog »talijanske izdaje«. Jedino je general Amico kažnjen smrću. Iz te činjenice zaključujem da je Amico »ispaštao« za svoj neposluš, ali zato što je neposluš prakticirao notorno od 1941. godine (dok su drugi talijanski generali prolazili neku evoluciju, od lojalnog savezništva s Nijemcima

1 Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica filozofije iz povijesti, povijesti umjetnosti i katoličke teologije, Zagreb

i indiferentnosti prema sudbini progonjenih do otvorenog otpora njemačkoj politici »Konačnog rješenja«).

General Amico opravdava ocjenu talijanske povjesničarke Marine Cattaruzza da njegovo nastojanje za spas Židova predstavlja »jednu od svijetlih točaka u inače ne baš slavnoj povijesti talijanske vojske u Drugome svjetskom ratu«.

Ključne riječi: Dubrovnik, Židovi, zaštita, odmazda

Slika 45: General Giuseppe Amico

(Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gen_Amico_Giuseppe.jpg)

Dana 13. rujna 1943., pet dana nakon kapitulacije Italije pred Saveznicima, u Zatonu (ili u Slanu) kod Dubrovnika ustrijeljen je zapovjednik divizije »Marche« i šef vojne uprave u Dubrovniku, general Giuseppe Amico² – bez suđenja, bez mogućnosti obrane. Zapovijed za likvidiranje talijanskog generala izdao je Zastavnik SS-a August Schmidhuber (Augsburg, 1901. – Beograd, 1947.)³, zapovjednik Drugog odreda

- 2 General Giuseppe Amico rođen je 1890. godine u Capui. S 19 godina starosti pristupio je talijanskoj vojsci, s kojom sudjeluje u Prvom svjetskom ratu i u Španjolskom građanskom ratu te biva više puta odlikovan. 1941. godine, u 51. godini života, preuzima zapovjedno mjesto u Talijanskoj Drugoj Armiji, koja je od 11. travnja 1941. na strani Njemačkog Reicha okupirala zapadne predjele bivše Jugoslavije, duž Jadranske obale i zaleđe na kopnu. Za više podataka vidi: *Giuseppe Amico*, <http://www.anpi.it/donne-e-uomini/66/giuseppe-amico> (30. 9. 2019.); Stefano FOLLI, Soldati italiani, brava gente, *Corriere della Sera*, 2. 8. 1993., str. 13, http://archiviostorico.corriere.it/1993/agosto/02/soldati_italiani_brava_gente_co_0_9308028 (25. 10. 2017.).
- 3 August Schmidhuber bio je sin nižeg državnog dužnosnika. Nakon završene osnovne vojne obuke 1919. godine u Reichswehru u Ulmu, ostao je u regularnom sastavu njemačke vojske do 1931. godine, kada je napustio vojsku te počeo raditi kao pivar i postao aktivan u politici u Bavarskoj. 1933. godine pristupio je nacionalsocijalističkoj stranci i ušao u SA, a 1935. godine prešao je u SS. Od 1941. godine sudjeluje u ratu na teritoriju Jugoslavije: 1942. godine postao je zapovjednikom SS dobrovoljačke Gorske pješake pukovnije 14. »Skenderbeg« u sastavu 7. SS dobrovoljačke Gorske divizije »Prinz Eugen«. 1944. godine postao je zapovjednikom 21. naoružanog gorskog odjeljenja SS Skenderbega (1. albanski), a nakon njemačke evakuacije iz Albanije u siječnju 1945. godine postao je zapovjednik ostataka 7. SS dobrovoljačke Gorske divizije »Prinz Eugen«. Jugoslavenska vlast ga je 1947. godine osudila na smrtnu kaznu zbog ratnog zločina. *August Schmidhuber, Brigadeführer generalmajor*, <https://handzar.jimdofree.com/drugi-svjetski-rat/slike/august-schmidhuber-1/> (30. 9. 2019.); *Schmidhuber, August*

Divizije naoružanog SS-a »Prinz Eugen«, a likvidaciju je proveo potpukovnik fašističke »Milizia militare« (koji je, na dužnosti i u službi kod Nijemaca u Dubrovniku, ubijen od plaćenog ubojice). Schmidhuber je lakonski obavijestio svoje pretpostavljene: »Izdajnik Amico je ustrijeljen.«⁴

Slika 46: August Schmidhuber, fotografija iz 1943. – 1944.
(Izvor: <https://handzar.jimdofree.com/drugi-svjetski-rat/slike/august-schmidhuber-1/>)

»Izdajnik« general Giuseppe Amico odbio je predati se Njemačkom Wehrmachtu,⁵ koji je još od 31. srpnja 1943. (odmah nakon Mussolinijeva⁶ svrgnuća 25. srpnja 1943.) munjevitom brzinom zaposjeo talijanske položaje i teritorij dotadašnjeg talijanskog okupacijskog područja (Dalmaciju i većinu dalmatinskih otoka). Njemački general Rudolf Lütters (Darmstadt, 1883. – Krasnogorsk, 1945.)⁷ izdao je zapovijed o razoružavanju talijanskih jedinica s ciljem da ih prisili na predaju, još prije objave i stupanja na snagu kapitulacije Italije. Tu su odluku donijeli brojni talijanski zapovjednici u Grčkoj i na drugim talijanskim okupacijskim predjelima, s obrazloženjem da je kapitulacija nespojiva s vojnom čašću.

Nijemci, razjareni »izdajom« dotadašnjeg saveznika, na svim su bojišnicama brzo i brutalno skršili talijanski otpor. Likvidiranje protivnika bilo je zabranjeno tada važećim Haškim ratnim pravom iz 1907. godine i Ženevskom konvencijom o ratnim zarobljenicima iz 1929. godine, no njemački Wehrmacht i SS notorno su ignorirali

(SS-Gebirgsjäger-Regiment 2), <https://www.tracesofwar.com/persons/13897/Schmidhuber-August.htm?c=aw> (30. 9. 2019.).

4 FOLLI, *Soldati italiani*.

5 Menachem SHELAH, Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941–1943, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41, 1993., br. 2, str. 175–195 (članak je dostupan i na: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1993_2_2_shelah.pdf (9. 1. 2018.)). O spašavanju židovskih izbjeglica u Drugoj zoni vidi: Menachem SHELAH, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito Italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941-1943)*, Roma, 2009., str. 151–158. O talijanskoj polemici s autorovim tezama vidi: Marina CATTARUZZA, *L'Italia e il confine orientale, 1866–2006*, Bologna, 2007., str. 215.

6 Fašistički vođa Benito Mussolini, nazvan »Il Duce« (Predappio, 1883. – Giulino di Mezzegra, 1945.).

7 *Rudolf Lütters*, https://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf_L%C3%BCters (30. 9. 2019.).

sve međunarodne dokumente, iako su ih supotpisali Njemački Reich i Weimarska Republika. Za ophođenje s neprijateljskim vojnim zapovjednicima (od kapitulacije dana 8. rujna 1943. Italija se od saveznika preobrtila u neprijatelja) Hitler⁸ je, povodom napada na Sovjetski Savez, dana 6. lipnja 1941. izdao svoj ozloglašeni »Kommissarbefehl«. U njemu je, između ostalog, navedeno da se »Politkomesare« uhvaćene od Wehrmachta ili SS-a mora odmah strijeljati, bez prethodnog upozorenja i suđenja. Način egzekucije mora pojačati efekt zastrašivanja. Likvidiranjem treba osigurati pobjedu nacionalsocijalistima u »konačnom obračunu dvaju svjetonazora«. U tom kontekstu treba podsjetiti i na *Naredbu za suzbijanje komunističkog ustanka na okupiranim područjima* od 16. listopada 1941., prema kojoj za odmazdu za svakog palog njemačkog vojnika treba ustrijeliti 50 – 100 komunista.⁹

No, SS-ovci nisu ovako nemilosrdno postupali sa svim neposlušnim talijanskim generalima, koji su, poput Giuseppeja Amica, odbili predaju i obustavu borbe. Amicov pretpostavljeni za operativnu zonu Dubrovnik, časnik Alessandro Piazzoni (Rim, 1885. – Brescia, 1971.), zapovjednik 6. korpusa talijanske vojske i vrhovni komandant regije, Guglielmo Spicacci (1887. – 1945.), zapovjednik divizije »Messina« (locirane na poluotoku Pelješac), te zapovjednik 6. armijskog korpusa general Lorenzo Dalmazzo (Torino, 1886. – Rim, 1959.)¹⁰ ostali su pošteđeni likvidacije, iako su i oni pružali otpor Wehrmachtu u prodoru prema Dubrovniku.¹¹ Naime, naredba od strane generala Dwighta D. Eisenhowera (Denison, 1890. – Washington, D.C., 1969.), uz potvrdu od strane maršala Pietra Badoglija (Grazzano Monferrato, 1871. – Grazzano Badoglio, 1956.)¹² nije doprla do talijanskih položaja na istočnoj obali Jadrana, budući da je zbog kaotičnog odlaska Badoglija iz rimskog kabineta

8 Nacistički vođa Adolf Hitler, nazvan »Der Führer« (Braunau am Inn, 1889. – Berlin, 1945.).

9 Takozvani »Kommissarbefehl« od 6. lipnja 1941. predstavlja jednu u nizu zapovijedi za njemački napad na Sovjetski Savez koja krši međunarodno ratno pravo. Zapovijed je obvezala njemačku vojsku da sve zarobljene političke oficire Crvene Armije mora udaljiti s bojišnice i strijeljati ih na licu mjesta. Kako su sovjetski politički komesari bili uniformirani pripadnici Crvene Armije i regularni komatanti, imali su pravo na status ratnih zarobljenika i tretman propisan međunarodnim pravom za ratne zarobljenike. Zato »Komesarska zapovijed« predstavlja naročito očigledno, planirano kršenje međunarodnog prava. Wehrmacht je ostvarivao »Komesarsku zapovijed« na svim bojišnicama. Zapovijed je ušla u povijest kao »simbol sudjelovanja Wehrmachta u nacionalsocijalističkoj politici istrebljenja i u ratu za istrebljenje«. O tome vidi: Felix RÖMER, *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Paderborn, 2008.; Hans-Adolf JACOBSEN, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Band I: 1. August 1940 - 31. Dezember 1941*, Frankfurt am Main, 1965.

10 Alessandro Piazzoni: Piazzoni Alessandro (Sandro), u: Antonio Fappani, *Enciclopedia Bresciana*, [\(30. 9. 2019.\)](http://www.enciclopediabresciana.it/enciclopedia/index.php?title=PIAZZONI_Alessandro_(2)); Guglielmo Spicacci: *Spicacci, Guglielmo*, [\(30. 9. 2019.\)](http://www.generals.dk/general/Spicacci/Guglielmo/Italy.html); Lorenzo (Renzo) Dalmazzo: Valdis KURSIETIS, *Lorenzo Dalmazzo: Generale Designato d'armata*, <https://comandosupremo.com/lorenzo-dalmazzo/> (30. 9. 2019.).

11 O ulozi Sandra Piazzonija postoje proturječni izvještaji njemačkih i talijanskih izvora. Menachem Shelah ga u svom članku »Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941–1943« spominje tek u bilješci (br. 58, str. 194), prema kojoj je Piazzoni potpisao kapitulaciju, dok Schmidhuber u svom izvještaju tvrdi da je sve pregovore o kapitulaciji talijanskih jedinica vodio s generalom Amicom. Shelah Schmidhuberov opis smatra iskrivljenim, radi Schmidhuberova nastojanja da sve zasluge za suzbijanje talijanskog otpora pripiše samom sebi. O opisu borbi u Dalmaciji vidi: *Le operazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943*, ur. Mario Torsiello, Roma, 1975.

12 Pietro Badoglio, maršal Italije od 1926. godine, od 25. srpnja 1943. prvi poslijefašistički predsjednik talijanske vlade. Njegovo rodno mjesto Grazzano Monferrato u 1938. godini preimenovalo se u Grazzano Badoglio. Za više podataka vidi: Pietro Badoglio. Italian general

i tehnički uvjetovanog prekida veza između ratnoga stožera i sredozemnih položaja uvečer dana 8. rujna 1943. kasnila sve do prijepodneva dana 9. rujna 1943. Tada je Piazzoni stupio u vezu s njemačkim zapovjednikom da bi dogovorio uvjete za odlazak Talijana. Međutim, general Amico nije poštivao uvjete kapitulacije, već je sa svojom divizijom sprječavao prodor Nijemaca u grad. Drugi, spomenuti generali, osim Amica, položili su oružje, no odlazak u Italiju im nije bio odobren, kao što se ni slobodni vojnici nakon razoružavanja nisu smjeli vratiti u Italiju, već su kao »internati militari italiani« (IMI), s »činom« koji do tada nije postojao ni u jednoj međunarodnoj konvenciji, prebačeni u njemačke koncentracijske logore. Pod izmišljenim nazivom »internati militari italiani« Nijemci su zaobišli svoju obvezu prema ratnom pravu te oni nisu bili priznati kao ratni zarobljenici i nisu imali pravo na zaštitu Međunarodnog odbora Crvenog križa za ratne zarobljenike. U rasističkoj hijerarhiji unutar njemačkog logorskog »režima«, ti su Talijani kao »izdajnici« i »Badogljine svinje« (»Badoglio-Schweine«) bili »srozani« do stupnja ispod do tada najniže rangiranih zatočenika (niže od ruskih, poljskih, čeških, slovenskih i srpskih zatočenika-partizana). Zajedno s njima obavljali su najteže i najopasnije poslove, većinom u podzemnim tvornicama.

Rudi Supek prisjetio se njihovih muka, patnje živih kostura.¹³ Od ukupno 600 000 talijanskih IMI-ja, do kraja rata je od zlostavljanja, izgladivanja i drugih muka umrlo njih 40 000 – 45 000. Kad su preživjeli IMI 1945. godine repatrirani u domovinu, Međunarodni crveni križ i talijanska javnost bili su zgroženi njihovim lošim zdravstvenim stanjem.¹⁴

Menachem Shelah¹⁵ je uvjeren da je general Amico platio glavom ne zbog otpora Nijemcima, nego zato što se od početka svojeg službovanja u Dubrovniku proslavio kao »zaštitnik« progonjenih skupina u NDH, Srba i Židova. Također smatra da su Nijemci demonstrirali »strogost« prema njemu zato što im je Amico pružio otpor ne samo u trenutku kad se trebao vojnički povinuti, nego svojom humanošću tijekom obnašanja zapovjedne dužnosti koja ne trpi samilost.¹⁶ Koliko je ova pretpostavka utemeljena?

and statesman, u: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/marquess> (30. 9. 2019.); *Pietro Badoglio*, <https://www.anpi.it/storia/284/pietro-badoglio> (30. 9. 2019.).

13 O sudbini IMI-ja: Gabriele HAMMERMANN, *Zwangsarbeit für den „Verbündeten“: Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945*, Tübingen, 2002. Informacije o IMI u konclagoru Buchenwald i u podzemnoj tvornici Mittelbau-Dora, gdje se radilo na razvitku Hitlerovog »čuda od oružja« (»Wunderwaffe«) »V1« nalaze se i u arhivu bivšeg zatočenika Buchenwalda, zagrebačkog sociologa Rudija Supeka: Hrvatski državni arhiv (HDA): HR-HDA-1780, Supek Rudi, kut. 29, sign. 1780/5, Chronologie des activités politiques 1939 – 1940. Dans la Résistance et dans la Déportation à Buchenwald. Napisano od Supeka 14. 12. 1971.

14 HAMMERMANN, *Zwangsarbeit*, str. 241; Peter BROUCEK, *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau: Band 3 – deutscher Bevollmächtigter general in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „tausendjährigen Reiches“*, Wien – Köln – Graz, 1988., str. 88.

15 Menachem Shelah (1934. – 1995.) rođen je u Zagrebu kao Raul Spitzer (otac: Alfred Spitzer). Sa svojim roditeljima je iz Zagreba 1941. godine pobjegao u Dubrovnik. 1944. godine je s obitelji uspio imigrirati u Palestinu. Na sveučilištu u Tel Avivu doktorirao je s tezom »Spašavanje Židova Hrvatske od strane Talijana: Šelah, Menahem (Spitzer, Raul), u: *Židovski biografski leksikon*, radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=2493> (30. 9. 2019.).

16 SHELAH, *Kroatische Juden*; SHELAH, *Un debito di gratitudine*; FOLLI, *Soldati italiani*.

Italija i Židovi u bivšoj Jugoslaviji od 1938. do 1943. godine

Kraljevina Italija je u rujnu 1938. godine donijela svoje rasne zakone, nakon niza »pripremnih« novinskih članaka i manifesta intelektualaca s argumentom da je i Italiji potreban »talijanski rasizam« radi očuvanja čistoće talijanske i talijansko-rimske kulture, te da Židovi ne mogu pripadati »talijanskoj rasi«. Medijska kampanja je bila orkestrirana od fašističke partije i od državnih institucija, kao predigra za donošenje rasnih zakona i niza provedbenih propisa, s ciljem da narod drže pod stalnom napetošću i u »stanju mobilizacije« za očuvanje rasne čistoće. Premda su u cijeloj kraljevini fizički nasrtaji na Židove i pljačke njihove imovine bili izuzetno rijetki (Židovi su osjećali šikane u komunikaciji s organima vlasti),¹⁷ rasistički »furor« je u to vrijeme jače bjesnio na »istočnim granicama«, u područjima doticaja s još jednim narodom prezrenim od strane talijanske imperijalističke slavofobije.¹⁸ Nakon početka rata i kod Talijana je porasla spremnost na nasilje, premda nije dosegla okrutnost kao prilikom izgreda na puku protiv Židova u Austriji, a u Njemačkoj od »Pogromske noći«, tzv. »Kristalne noći« (8./9. studenog 1938.). Italija je Židove internirala, a Kraljevsko ministarstvo unutarnjih poslova osnovalo je »campi di concentramento per Ebrei« (»koncentracijske logore za Židove«) u zabitim mjestima i nerazvijenim područjima, s nezdravim i nehiigijenskim okolišem i zgradama bez osnovnih preduvjeta za normalan život. Međutim, talijanski koncentracijski logori za Židove nisu ni po čemu nalikovali na koncentracijske logore u Njemačkom Reichu, poglavito ne onima na teritoriju okupirane Poljske. Glasine da Italija, usprkos svom fašističkom režimu, izbjeglice iz Njemačkog Reicha i okupiranih zemalja te političke protivnike Reicha (poglavito Židove) prihvaća gostoljubivo i skrbi za njihovu dobrobit, poticale su potencijalne izbjeglice da utočište potraže u Italiji, pogotovo kada su zapadnoeuropske zemlje, jedna za drugom u kratkim razmacima pooštrile svoju imigracijsku i azilsku politiku prema Židovima. Izbjeglice u Austriji, koje su namjeravale preko Jugoslavije stići u Italiju, doista su vjerovale da će ih Italija brižno prihvaćati i pružati im sigurnost i zaštitu od nacističkog progona te da u Italiji ne postoji tradicionalni antisemitizam, već stoljećima njegovan skladan suživot koji neutralizira okrutnosti fašizma.¹⁹

U to da je njihovo uvjerenje tek puka želja izbjeglice su se opetovano mogle uvjeravati sve do 1942. godine. U opreci s glasinama, Italija je internirala strane židovske izbjeglice 1939. godine kao »strance neprijateljski raspoložene prema Italiji«. Bez obzira na stvarne razloge bijega i bez obzira na činjenicu što su im »zbog odlaska u inozemstvo« nacionalsocijalističke vlasti oduzele državljanstvo, Italija ih je vodila

17 Marie-Anne MATARD-BONUCCI, *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*, Bologna, 2016.: medijska kampanja, str. 111–117; od rasističkih parola do izgreda, str. 189–216; zaoštavanje šikana nad Židovima, str. 324, 345–346.

18 MATARD-BONUCCI, *L'Italia fascista*, str. 343–350.

19 O talijanskoj imigracijskoj politici prema Židovima vidi: Klaus VOIGT, *Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933–1945*, knj. 2, Stuttgart, 1993.; MATARD-BONUCCI, *L'Italia fascista*, str. 317; Liliana PICCIOTTO FARGION, *Italianische Lager für Juden*, u: *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, ur. Wolfgang Benz, München, 1996., str. 218–226. O internaciji stranih Židova iz zemalja članica Osovine vidi: Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana, 2011., str. 94–97.

baš kao i talijanske Židove – kao »apolide«, osobe bez državljanstva i bez prava na političku zaštitu svoje zemlje-domovine. Talijanskim je Židovima sama Italija oduzela državljanstvo. Za izbjeglice koje su bježale od nacionalsocijalističke vladavine, talijanske su vlasti unaprijed očekivale »odio per la Germania« (»mržnju prema Njemačkoj«). 1938. i 1939. godine Italija je uhićene izbjeglice izručivala nacističkim vlastima.²⁰ Zbog ulaska Italije u rat na stranu Hitlerove Njemačke (10. svibnja 1940.), Italija je internirala sve talijanske (»apolide«) i strane Židove u logorima na jugu zemlje, a samo žene i djecu te starije osobe iznimno u općinama, u takozvanom »confine libero« (»slobodnoj internaciji«).²¹

Na početku okupacije Dalmacije i Primorja, talijanska okupacijska vlast se prema hrvatskim, odnosno jugoslavenskim Židovima (izbjeglicama od ustaške vlasti, koji su od svibnja 1941. godine u velikom broju pobjegli u talijansku Drugu zonu, okupirano Primorje i u Dalmaciju) ponašala kao prema svojim prezrenim »apolidima«, prema osobama kojima je država uskratila ili oduzela pravo na državljanstvo. Priljev židovskih izbjeglica iz okupiranih predjela Jugoslavije u Primorje i Dalmaciju talijanske su policijske snage zaustavljale odbijajući ih na granicama ili su ih prisilno vraćale u NDH. Talijansko veleposlanstvo je dana 26. svibnja 1941. čak verbalnom notom upozorilo vlast u Zagrebu »da Italija ne tolerira nikakve imigracije Židova iz NDH na svoj teritorij.« Bezbroj primjera nemilosrdnog izručivanja progonjenih Židova i vraćanje u NDH imamo i u Ljubljanskoj provinciji²² te u Riječkoj provinciji,²³ ali ne i u Dalmatinskom gubernatoriju. Gubernator je ilegalne prebjega iz NDH poslao u talijanske logore za internaciju Židova, za što je zaradio ukore od strane Kraljevskog ministarstva unutrašnjih poslova u Rimu.²⁴

Neposredno nakon talijanske okupacije teritorija bivše Jugoslavije, odnosno Nezavisne Države Hrvatske,²⁵ kada su ustaške vlasti od kraja lipnja 1941. godine

20 Državni arhiv u Rijeci (DARI): HR-DARI-53, Riječka kvestura / Questura di Fiume, kut. 558 i 559; HR-HDA-158, BHODZ, kut. 52, br. 39343, Brzovjavna vijest 28. 9. 1938.: Okružnice talijanske vlasti o vraćanju izbjeglica preko talijansko-austrijske granice kod Coccaua-Tarvisija i Arnoldsteina.

21 Primjer: gradišćanski židovski supružnici Ferdinand i Rozy Neumann, rod. Arvay, internirani u blizini Venecije, zatim u Rijeci u zatvoru Via Roma zbog pokušaja ilegalnog prijelaza u Jugoslaviju. Također ima slučajeva spajanja razdvojenih supružnika i roditelja s djecom, kad bi bili smješteni u raznim logorima ili općinama: HR-DARI-53, Riječka kvestura / Questura di Fiume, kut. 563, br. 001701 i kut. 565, br. 03570.

22 Arhiv Republike Slovenije (ARS): SI AS 1781, Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana (1941–1943) / Comando del Gruppo Carabinieri Reali di Lubiana (1941–1943), kut. 15, br. 160/V, R-15-1, Židovski begunci iz Hrvaške.

23 Dokumenti o tome objavljeni su u: Teodoro MORGANI, *Ebrei di Fiume e di Abbazia, 1441-1945*, Roma, 1979. Morgani je u ovoj publikaciji na str. 220–222 objavio i tzv. Podsjetnicu (Promemoria) potpredsjednika organizacije DELASEM (Delegazione per l'Assistenza degli Emigranti Ebrei), Settimia Soranija (Rim, 1899. – Firenca, 1982.) za DELASEM o neljudskom tretmanu židovskih izbjeglica na hrvatsko-talijanskoj granici i u Ljubljanskoj provinciji. Bibliografski podatci o Soraniju preuzeti su iz: *Sorani, Settimio*, <http://digital-library.cdec.it/cdec-web/persono/detail/person-it-cdec-eaccpf0001-016362/sorani-settimio.html?persone=%22Sorani%2C+Settimio%22> (30. 9. 2019.).

24 Državni arhiv u Splitu (DAST): HR-DAST-151, ŽO, kut. K-4/II, kopija naredbe od 25. 5. 1942.

25 O talijanskim zonama u bivšoj Jugoslaviji vidi: Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970.; CATTARUZZA, *L'Italia*, str. 163–164, 178, 194–195 i 207–239; Dennison Ivan RUSINOW, *Italy's Austrian Heritage 1919–1946*, Oxford, 1969., str. 185–191; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., str. 178–179; Zdravko DIZDAR, Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata, u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943.*, ur. Marino Manin, Zagreb, 2001., str. 639–691.

Židove deportirale u Liku i na otok Pag, na područje gdje je talijanska vojska ostala kao »zaštitna sila u NDH« i gdje su u zatvoru u Gospiću izvršavale prve masovne likvidacije Židova, talijanskom je garnizonu navodno bilo zabranjeno »...miješati se u unutarnje hrvatske svade«. ²⁶

Na otoku Pagu, gdje su neki kontingenti izbjeglica odvedeni iz Gospića, ustaše su u kolovozu 1941. godine zbog nadležnosti talijanske vlasti morale raspustiti logor, a zatočenike su ubijali takoreći pod prozorima talijanskih garnizona. Tamošnji je talijanski garnizon tek nakon izvršene likvidacije zatočenika obišao mjesta masakra, nakon čega su površno zakopane leševe pokopali u paškoj uvali Slano i obilježili grobna mjesta križevima te dezinficirali okolinu. To isto su talijanske vojno-liječničke delegacije obavile u podvelebitskim mjestima u kršnim špiljama. Međutim, u kolovozu 1941. godine talijanski vojni liječnik dr. Stanetti iz Milana pobrinuo se da vijest o masovnim ubojstvima Srba i Židova od strane ustaša dopre do Međunarodnog Crvenog križa i do Svete Stolice. ²⁷ Skupina Kraljevskih karabinjera iz Zadra je još u srpnju 1941. godine izvijestila talijanskog gubernatora dr. Giuseppeja Bastianinija (Perugia, 1899. – Milano, 1961.) ²⁸ o upućivanju Židova i Srba iz unutrašnjosti

26 Zeev MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*, Klagenfurt, 2010., str. 67. Zeev Milo se rodio 1925. godine u Zagrebu kao Vladimir Müller. Sa svojim roditeljima uspio je 1941. godine pobjeći u Hrvatsko primorje, gdje je ustaška vlast imala tek vrlo ograničenu civilnu vlast, dok je talijanska uprava Druge zone (okupacijske zone) svojatala ingerencije nad prometom osoba i nije dopuštala ustašama da uređuju status izbjeglica, dozvole boravka, dozvole kretanja i drugo. O događajima u Gospiću, kojima je Zeev Milo izmaknuo, saznao je od preživjelog zagrebačkog odvjetnika Ede Neumanna, koji se obratio za pomoć zapovjedniku talijanskog garnizona: MILO, *Im Satellitenstaat Kroatien*, str. 67.

27 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2983, GUZ 2820; Borislav OSTOJIĆ, Mihael SOBOLEVSKI, Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracioni logor Slana na otoku Pagu – 1941, feljton u: *Novi list*, 20. 8. 1985. (3. nastavak) i 21. 8. 1985. (4. nastavak); Poslije logora (izvještaj dr. Santa Stazzija, op. a.), *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja*, 21. 1. 2015., <http://www.zarez.hr/clanci/poslije-logora> (30. 9. 2019.).

28 Dr. Giuseppe Bastianini je od 1917. godine sudjelovao kao dobrovoljac u Prvome svjetskom ratu. Nakon rata diplomirao je na Višoj školi za poljoprivredu u Perugiji; istovremeno se uključio u izgradnju Fašističke partije i »Milizie volontarie per la sicurezza nazionale« te u pripreme za »Marš na Rim« (29. rujna 1922.). Objavljivao je teorijske rasprave o fašističkom pokretu u glasilima fašista. 1927. godine odlučio se za diplomatsku karijeru. U vrijeme Hitlerova uspona služio je kao poslanik Kraljevine Italije u Varšavi (1932. – 1936.); 1936. godine postao je viceministrom za vanjske poslove i zamjenikom ministra grofa Galeazza Ciana (Livorno, 1903. – Verona, 1944.). Ciano ga je držao podalje od odluka, sužavajući mu ovlasti na administrativna, tekuća i personalna pitanja. Što se Ciano sve kritičnije odnosio prema Njemačkoj, poglavito nakon Münchenskog sporazuma, to Mussolini polaže sve više povjerenja u Bastianinija te ga šalje kao poslanika u London. Naime, Bastianini dosljedno zastupa nesudjelovanje Italije u ratu, zbog čega pridobiva sklonost Winstonu Churchilla (Blenheim Palace, 1874. – London, 1965) i načelno »zanimanje« za sklapanje primirja između Italije i Velike Britanije. Kad je Italija 10. svibnja 1940. ipak ušla u rat, Bastianini se okrenuo vojnoj karijeri: sudjeluje u grčko-albanskim operacijama, a 7. lipnja 1941. postaje gubernatorom Dalmacije. Nakon Cianove smjene (6. veljače 1943.), postao je podtajnikom za vanjske poslove. Na toj dužnosti usredotočio se na osmišljavanje strategije za napuštanje Osovine. Do savezništva s Njemačkim Reichom Bastianini je držao tek toliko da ne ugrozi vojnu pomoć Reicha. Nije se htio posve udaljiti od Osovine, nego je osmislio novi koncept za novi poredak, maksimalnu slobodu i poštivanje nacionalnih osobitosti svih zemalja. Radio je i na tome da Nijemce uvjeri u potrebu posebnog primirja sa Sovjetskim Savezom i za defenzivne operacije na Zapadu, ne bi li Italija dobila vrijeme stabilizirati Sredozemlje. Kako je Hitler, s kojim se osobno sastao više puta, odbijao sve njegove prijedloge, Bastianini se opet posvetio strategijama za istup Italije iz Osovine i prijelaz na »drugu stranu«: izazivati Nijemce do te mjere da moraju reagirati na talijanski neposluš – što bi Italiji trebalo pružiti povod za napuštanje saveza s Nijemcima. U ovakva razmišljanja uklapa se Bastianinijeva podrška talijanskim vojnim i ministarskim dužnosnicima koji su pružali otpor njemačkim zahtjevima za izručenjem Židova u Drugoj zoni. Kolebao se između nastojanja ne zamjeriti se Nijemcima do kraja i humanosti. Njegovi kontakti s Mađarima i Rumunjima išli su za time da stvori zajedničku frontu pritiska na Nijemce i zajednički istup iz Osovine. Nakon Mussolinijeva uhićenja maršal

Hrvatske u logore na Velebitu »bez dokaznog postupka za optužbu da predstavljaju opasnost po javni red i sigurnost«. ²⁹ Tek je gomilanje vijesti o stravama u ustaškim logorima u NDH dovelo do promjene u odnosu prema židovskim izbjeglicama. Do kapitulacije 8. rujna 1943. Italija je uspijevala spriječiti Nijemce i vlasti NDH da se domognu tih izbjeglica. ³⁰

To je pozadina interniranja Židova naseljenih u sjevernojadranskim mjestima i gradićima u Kraljevici (Porto Ré) krajem 1942. godine, te njihovog prebacivanja na otok Rab (Arbe) tijekom ljeta 1943. godine. Slovenskim je zatočenicima osobito logor Kampor na otoku Rabu ostao u najgorem mogućem sjećanju. ³¹ Za njih je Kampor bio kazneni logor i logor za preodgoj, za cijele obitelji čiji su članovi bili u partizanima. ³² Životni uvjeti u Kraljevici bili su teški, no ondje ni talijanski vojnici nisu živjeli bolje. Oni i zatočenci stanovali su uglavnom u kamenim ili drvenim barakama, hranili se u vojničkoj kuhinji i dijelili oskudnu i često neukusnu hranu. Zatočenci u Kraljevici uspjeli su se organizirati i zajedničkim snagama poboljšati higijenske i sanitarne uvjete, popraviti barake, paziti na red i čistoću i brinuti se o sadržajnom boravku; angažirali su se glazbenici i glumci amateri, nastavnici i gimnazijski profesori, službenici iz sinagoga i partijski aktivisti, no bilo je i primjera izuzetne nesolidarnosti među zatočenicima. Talijanska je vojska stražarila, no nije se uplitala u svakodnevnicu, nego je logorašima prepustila samoorganiziranje i samoupravljanje. Nije dolazilo do okrutnosti: »Obviously we were expected to survive«, zaključio je bečki Židov, 17-godišnji Imre Rochlitz. ³³ Po tome se logor u Kraljevici (Campo di concentramento per Ebrei Porto Ré), kao više-manje svi talijanski logori za Židove, razlikovao od njemačkih konclogora, gdje je »samoupravljanje logoraša«

Badoglio ga umirovljuje, ne bi li stekao povjerenje antifašista. Kako se Bastianini u Velikom fašističkom vijeću 25. srpnja 1943. nije izjašnjavao u korist Mussolinijevog ostanka, Mussolini ga je dao osuditi od specijalnog Tribunala Repubblice di Salò u Veroni, kao »izdajicu od 25. srpnja 1943.«. Izvršenje smrtno presude »in contumaciam« preduhitrio je bijegom u Švicarsku. Za vrijeme boravka u Švicarskoj napisao je životopis Sv. Franje Asiškog, koji je objavljen na njemačkom i francuskom jeziku. 1947. godine morao je odgovarati pred specijalnim sudom za ratne zločine, no suđenje je završilo bez osude. Italija je odbila jugoslavenski zahtjev za njegovim izručenjem radi suđenja zbog ratnog zločinca i okupatora. Potpunu rehabilitaciju postigao je početkom 1961. godine, vraćanjem naziva i funkcije ambasadora. Krajem iste godine umro je u Milanu: Renzo DE FELICE, Bastianini, Giuseppe, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, knj. 7, 1970., http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bastianini_%28Dizionario-Biografico%29/ (30. 9. 2019.). Jugoslavenski zahtjev za izručenje: HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2982, ZM 22/49, kut. 61, br. 38769.

29 Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knj. 1, Beograd – Jasenovac, 1986., str. 65, dokument br. 10.

30 O diplomatskom »natezanju« s Nijemcima, u kojima su sudjelovali Talijansko ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo rata i Ratni stožer talijanske vojske zajedno sa zapovjednicima Vrhovnog zapovjedništva talijanske vojske za Sloveniju i Dalmaciju (SUPERSLODA) vidi: Daniele CARPI, *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*, u: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*, ur. Yisrael Gutman, Efraim Zuroff, Jerusalem, 1977., str. 465–553.

31 CAPOGRECO, *Fašistična taborišča*, str. 73, 244–250; *I Giusti d'Italia. I non ebrei che salvarono gli ebrei, 1943–1945*, ur. Israel Gutman, Bracha Rivlin, Liliana Picciotto Fargion, Milano, 2006., str. 250–251.

32 Dio slovenskih i hrvatskih interniraca je tijekom ljeta 1943. godine prebačen u logor Gonars, koji nije bio manje stravičan i poguban. Vidi: CAPOGRECO, *Fašistična taborišča*, str. 73 i 143.

33 Branko POLIĆ, *Imao sam sreće. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942. – 22. 12. 1945.)*, Zagreb, 2006., str. 22–36, i Imre ROCHLITZ, *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*, Waterloo, 2011., str. 104, sadrže podatke o logorskoj svakodnevnicu u Kraljevici.

bio ciničan naziv za okrutnost nekih logorskih starješina kojom bi podilazili SS-ovim stražarima.

U Kamporu, kamo su logoraši iz Kraljevice odvedeni u svibnju 1942. godine (zbog opasnosti od približavanja ustaško-njemačke operacije protiv partizana, četvrte i pete neprijateljske ofanzive prema terminologiji NOV-a),³⁴ su postojali naročito teški uvjeti zbog močvarnog terena u uvali Sv. Eufemije (malarija je bila učestala pojava među zatočenicima)³⁵ te zbog smještaja slavenskih zatočenika uglavnom u šatorima, sve dok sami zatočenci nisu sazidali kamene barake. Zavladała je nestašica hrana i napose pitke vode, a ondje zatočenci nisu imali prilike sami sebi poboljšati položaj. Talijanski su stražari bili stroži i okrutniji, a posebno strog i okrutan bio je zapovjednik logora Vincenzo Cuiuli (Modena, 1895. – Rab, 1943.).³⁶ On bi prijetio »neposlušnim« zatočenicima čak uporabom oružja radi njihova discipliniranja. Ipak, Židovi su i ondje bili u boljem položaju od zatočenika »slovenskog logora« sa slovenskim i hrvatskim logorašima.³⁷

Na početku pojačanog izbjegličkog vala iz zemalja pod nacističkim utjecajima, talijanske su se vlasti prema njima ophodile u različitoj mjeri, rigidno ili popustljivo, ovisno o području na kojeg su izbjeglice prebjegle. U Riječku provinciju gotovo i nisu uspjele ući. U Provinciji Carnaro (Fiume/Rijeka) talijanske su vlasti 1941. godine rasne zakone provodile rigidnije nego u Ljubljanskoj provinciji, rigidnije čak nego u samoj Kraljevini Italiji.³⁸ Intervencija iz Ministarstva unutarnjih poslova u Rimu »preobrtila« je prefekta, tako da je od prosinca 1941. godine režim bitno ublažio. No, to nisu učinili svi njegovi podređeni, poglavito ne u karabinjerskim postajama s »crnokošuljašima«, tako da je sudbina izbjeglica na granicama s anektiranom Riječkom provincijom ovisila o karabinjerima na koje bi izbjeglice nailazile.

U Drugoj zoni, na okupiranom području, talijanska politika prema NDH utjecala je neusporedivo jače na položaj Židova – apsolutno i u relaciji prema domicilnom slavenskom stanovništvu. Iako je u okupacijskoj zoni ustaška vlast nominalno vladala, Talijani su svojatali ne samo vojnu vlast, nego i većinu civilnih nadležnosti,

34 Na pitanje, zašto je Italija u ljeto 1942. godine spašavala Židove iz Druge zone ne postoji posve uvjerljiv odgovor. Možda zbog mogućnosti brže evakuacije u Italiju, kad bi se ofanziva prelila na primorsku i dalmatinsku obalu ili zbog talijanske špekulacije da bi joj spašavanje Židova osiguralo »bonus« na mirovnoj konferenciji koja 1943. godine još nije bila izvjesna. U takve kalkulacije Italije i ne baš nesebični angažman za spas Židova vjerovao je autor »Elaborata o progonu Židova«, dr. Pavle Vinski, za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: HR-HDA-306, ZKRZ, knj. 10, br. GUZ 2235/2/2-45. Diskusiju argumenata vidi u: Ivan KOVAČIĆ, *Kampor 1942–1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka, 1998., str. 278–279. Za detalje o neprijateljskim ofenzivama od 1942. godine nadalje vidi: Antun GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004., str. 165–169.

35 Branko Polić se u logoru u Kamporu razbolio od malarije, tako da se nije mogao prebaciti u partizane s prvim evakuacijskim transportom 15. rujna 1943., nego tek mjesec dana kasnije: POLIĆ, *Imao sam sreće*, str. 108.

36 *Scheda biografica del tenente colonnello Vincenzo Cujuli, comandante del campo di concentramento di Rab*, http://campifascisti.it/documento_doc.php?n=785 (30. 9. 2019.). Prezime Cuiuli je u nekim izvorima pisano Cujuli.

37 CAPOGRECO, *Fašistična taborišča*: autor govori o »sadišičkom« upravitelju logora (str. 143–145: svjedočenja zatočenika iz slovenskog logora u Kamporu) te o izgradnji logora, organizaciji i brojkama zatočenika (str. 244–247).

38 MATARD-BONUCCI, *L'Italia fascista*, str. 334.

poglavito putnički promet morem i kopnom, pravo na ribarenje, slobodu kretanja i izdavanje osobnih iskaznica; ustaška je vlast »de facto« bila derogirana.³⁹ Poglavito nakon što su se proširile vijesti o prvim ustaškim masakrima nad Židovima i Srbima, talijanski je odnos prema ovim progonjenim skupinama prošao stanovitu »evoluciju« svijesti i spremnosti da im pruži zaštitu. Čast vojnika, ali i talijanska politika »divide et impera« – zaštititi neprijatelje ustaškog režima i dokazati se režimu, tko je pravi gazda u zemlji, tko stvarno vlada, s namjerom da tu svoju vladavinu nikad više ne napusti – Nijemci u Zagrebu su bili uvjereni da se Italija vodi upravo takvim razmišljanjima.⁴⁰

General Amico kao zapovjednik vojne uprave u Dubrovniku

U Dubrovniku je prije rata živjelo 148 Židova. Živjeli su u Kotaru Dubrovnik u koji su tada spadali i gradovi na području današnje Republike Crne Gore, a u kojemu je do početka rata 1941. godine živjelo ukupno 148 sefardskih Židova. General Amico, koji je 20. svibnja 1941. stupio na svoju dužnost kao predstavnik vojne vlasti u Dubrovniku, posve je otvoreno prakticirao princip talijanske vladavine u Drugoj zoni koji je u prvim danima nakon proglašenja NDH prihvatio oko 700 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine,⁴¹ ali i austrijske Židove koji su iz internacijskih mjesta u unutrašnjosti NDH još u vrijeme Banovine Hrvatske premješteni u dalmatinsko zaleđe i u zapadnu Hercegovinu.⁴²

Zauzetost za prihvatanje ugroženih Židova iz unutrašnjosti i brigu o njihovoj sigurnosti Amico je dokazivao od početka svojeg djelovanja. Tada su ustaše već provodile čistke među dubrovačkim Srbima i Židovima, kao i progone i prve masakre.⁴³ Kćer jedne od žrtava masakra u bivšem rudniku Rudine kod Stona je u potrazi za svojim netragom nestalim ocem uspjela od generala dobiti pomoć za traganje i osobnu

39 HR-HDA-252, RUR ŽO, kut. 13, br. 4041/1942 – inv. br. 29453; Branko POLIĆ, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924–1942)*, Zagreb, 2004., str. 398–399.

40 Menachem Shelah smatra da su njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche (Strausberg, 1903. – Zagreb, 1947.), policijski izaslanik u NDH Hans Helm (1909. – Beograd, 1946.) i njemački general u NDH Edmund Glaise von Horstenau (Braunau am Inn, 1882. – logor Langwasser, 1946.) bili uvjereni da Italija slijedi tu politiku, koju je, uostalom, primjenjivao i Njemački Reich u svim okupiranim područjima: SHELAH, *Kroatičke Juden*, str. 190–191. Biografski podatci o Kascheu, Helmu i Glaise von Horstenau uzeti su iz: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić, Zagreb, 1997., str. 129–130, 155 i 183.

41 Emilio TOLENTINO, Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945 i rješavanje »Jevrejskog pitanja«, u: *Zbornik 1: Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Beograd, 1971., str. 201–210 s prilogima (dokumenti korišteni u Tolentinovom tekstu potječu iz fonda ŽOZ, u arhivu Jevrejskog historijskog muzeja, Beograd).

42 HR-HDA-158, BHODZ, kut. 68, br. 6812/1940. Razlog za preseljenje, a niti datum dolaska u Hercegovinu nisu navedeni.

43 TOLENTINO, *Fašistička okupacija Dubrovnika*, str. 201–207; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941–1943), *Povijesni prilozi*, 2, 1983., br. 2, str. 270, 276–277; Milan RISTOVIĆ, *U potrazi za utočištem: Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945.*, Beograd, 1998., str. 115–116, 126, 128; Ivo GOLDSTEIN, Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 447; Jonathan STEINBERG, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust, 1941–43*, London – New York, 2002., str. 46–47; Marica KARAKAŠ OBRADOV, Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske, *Croatica Christiana periodica*, 37, 2013., br. 72, str. 161–162.

zaštitu. Amico joj je kao pripomoć dodijelio skupinu karabinjera koji su joj onda izašli ususret pri identifikaciji oca (među stravično masakriranim žrtvama pokolja).⁴⁴ Veliki župan Velike župe Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, Ante Buć (Orašac, 1890. – Zagreb, 1945.), »nadmetavši« se s talijanskim predstavnicima oko ovlasti, izigravao je generala Amica zabranivši obiteljima ubijenih pokop na gradskom groblju u Dubrovniku, unatoč intervencijama, iz straha od pobune stanovništva. Žrtve su morale biti bačene u zajedničku raku na groblju u selu Popovo polje. General Amico dao je razoružati »divlje ustaše« koje nisu pripadale ustaškoj vojsci, sakupljati oružje u općinama i pretresti kuće u potrazi za skrivenim oružjem. Zbog sabotaze i ugrožavanja života talijanskih oficira i vojnika dao je uhititi pripadnike Redarstva, te ih je predao vanrednim vojnim sudovima koji bi im odredili smrtnu kaznu zbog prikrivanja oružja.⁴⁵

Zatim je osujetio ustaše pri oskrvnuću židovskog groblja i prokopavanja za potrebe islamske zajednice u Dubrovniku. Amico je odredio dvojicu karabinjera za trajno čuvanje groblja, a groblje je uspio zaštititi sve do odlaska talijanske vlasti.⁴⁶ Može se pretpostavljati da je general uspio spriječiti i racije velikih dimenzija u židovskim i srpskim kućama. Naime, dubrovački su Židovi nakon odlaska Talijana ujesen 1943. godine, bježeći od njemačke okupacije Dalmacije na partizanski teritorij, ponijeli sa sobom vrijednosti za koje nitko nije vjerovao da ih je ijedan Židov u tadašnjim vremenima mogao sačuvati. Čak su i partizani bili iznenađeni kako su dubrovački Židovi, nakon svih protužidovskih mjera ustaške vlasti (kontribucija, racija i pljački po kućama) uspjeli spasiti svoje pisane strojeve, fotoaparate, zlatninu pa čak i »sagove perzijanere«.

Tada je okružni Narodni odbor Like Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) ozbiljno predložio osnivanje »Komisije za ispitivanje porijekla imovine«, jer je sumnjao da su se vlasnici tih dobara možda okoristili stradavanjima i dočepali ostavštine ubijenih žrtava. ZAVNOH je spočitnuo takve insinuacije te upozorio sve narodne odbore da ne govore ružno o ljudima koji su bili izloženi progonima i svakojakim patnjama.⁴⁷

General Amico nije spriječio odvođenje Židova iz Dubrovnika u logore na Velebit. Prve deportacije iz Dubrovnika u Gospić zabilježene su još u svibnju 1941. godine.⁴⁸ Stupivši na svoju dužnost u Dubrovniku dana 20. svibnja 1941., neposredno nakon potpisivanja hrvatsko-talijanskih Rimskih ugovora⁴⁹, Amico je u Dubrovniku mo-

44 Nikola ANIĆ, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.): od okupacije do oslobođenja*, Dubrovnik, 2013., str. 73–74.

45 HR-HDA-1502, Velika župa Dubrava, kut. 2, br. 17805 od 2. 11. 1941. i br. 17480, tajni br. 226, Predstojništvo gradskog redarstva Dubrovnik od 8. 9. 1941.; Franko MIROŠEVIĆ, *Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 51/2, 2013., str. 635–637, o generalu Amicu vidi str. 655–674; Franko MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Dubrovnik, 2016., str. 75, 126–127.

46 SHELAH, *Kroatische Juden*, str. 186.

47 HR-HDA-207, ZAVNOH, kut. 4, br. 2755 i 2760, Naredba tajništva ZAVNOH-a okružnom NOO Kordun od 31. 10. 1943.

48 TOLENTINO, *Fašistička okupacija Dubrovnika*, str. 202–208.

49 Rimski ugovori potpisani dana 18. svibnja 1941. između Poglavnika Anteja Pavelića (Bradina, 1889. – Madrid, 1959.) i Benita Mussolinija, osim što su Italiji donijeli dalmatinsku obalu

rao obnašati dužnost »zaštitne sile«, te je bio obvezan držati se neutralnim prema »unutarpolitičkim stvarima« Nezavisne Države Hrvatske. Međutim, od 7. rujna 1941. kada je stupio na snagu talijanski »sporazum« s NDH o »remilitarizaciji Druge zone«, u cilju učinkovitijeg suzbijanja »partizanštine« (21. kolovoza 1941.), Italija je ponovno nastupila kao okupacijska sila kojoj su bili podređeni i civilni organi vlasti NDH.

Tada je Amico »de iure« imao sve ovlasti spriječiti deportacije Židova. Amico je krajem srpnja 1941. godine naredio hrvatskim vlastima da smjesta iz zatvora oslobode sve Židove i Srbe zatočene zbog rase, nacionalnog podrijetla ili vjeroispovijesti te da obustave sve deportacije.⁵⁰ Emilio Tolentino je vjerovao da su barem neki Židovi u Dubrovniku pušteni na slobodu.⁵¹

To je tek »mišljenje« – sigurno to nije. Naime, ustaše nisu odustajale od svojih deportacijskih planova. Sredinom rujna 1941. godine skupina dubrovačkih Židova obratila se generalu Amicu zbog glasnine o naredbi Ustaške nadzorne službe (UNS) dubrovačkim vlastima da pripreme i organiziraju »preseljenje Židova izbjeglih u Drugu zonu« u zaplijenjeni srpsko-pravoslavni manastir Žitomislčići u Hercegovini, s ciljem da ih deportiraju u Jasenovac. General Amico je primio delegaciju Židova koja ga je uvjerala da planirano interniranje u manastiru predstavlja pripremu za njihovo odvođenje u logore, budući da su tamo još od svibnja 1941. godine odvedeni Židovi i Srbi iz Dubrovnika. General Amico je nakon toga poništio ustašku naredbu. No, pokušaji ustaških logornika da deportiraju Židove su se nastavljali, a ustaške bi se vlasti obraćale drugim talijanskim zapovjednicima za koje su bile sigurne da će zaobići generala Amica. Menachem Shelah se poziva na fotografije o nasrtaju talijanske vojske na hrvatsku željezničku kompoziciju koja je odvodila Židove u neki od koncentracijskih logora.⁵²

između Novigradskog ždrila (u blizini Zadra) do južnih predgrada Splita zajedno s većinom srednjodalmatinskih i južnodalmatinskih otoka te »personalnu uniju« s »Kraljevnom Hrvatskom« pod Aimeonom di Savoia-Aosta, vojvodom od Spoleta (Torino, 1900. – Buenos Aires, 1948.; kao kralj NDH nazvao se Tomislav II.), nećakom kralja Vittorija Emanuela III. (Napulj, 1869. – Aleksandrija, 1947.), da će talijanska vojska kao zaštitna sila ostati na predjelima Hrvatske. U predjele gdje se Italija utaborila kao »zaštitna sila« (s namjerom da ih nikad više ne napusti), spada i dalmatinska obala od Orebića do crnogorske obale, tj. uključivši i Dubrovnik: KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, str. 178. U Rimu su bila potpisana tri ugovora, koji su svi stupili na snagu samim potpisom: Ugovor o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije, Sporazum o pitanjima vojničkoga značaja, koja se odnose na Jadransko primorsko područje i Ugovor o jamstvu i suradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije. Rimski ugovori u hrvatskom i talijanskom originalu objavljeni su u: Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941*, str. 49–64 (dokument je dostupan na: <https://www.sistory.si/11686/34898#downloads> (30. 9. 2019.)). Točne kote hrvatsko-talijanske granice naznačio je Ferdo Čulinović u *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 240. O Rimskim ugovorima, aneksiji i okupaciji od strane Italije vidi: RUSINOW, *Italy's Austrian Heritage*, str. 272–273; Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977., str. 89.

50 SHELAH, *Kroatische Juden*, str. 181–182. Autor se poziva na dokument u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (JIM), K. 27-1-1/1, str. 3, 9. Riječ je o izvještaju posleratnog predsjednika Židovske općine Dubrovnik, Emilija Tolentina (Dubrovnik, 1898. – Dubrovnik, 1982.) o Amicovoj reakciji na Naredbu UNS-a Dubrovačkim vlastima do sredine kolovoza uhititi i odvesti u logore na Velebitu sve Židove i Srbe koji su komunisti ili simpatizeri i pomagači.

51 TOLENTINO, *Fašistička okupacija Dubrovnika*, str. 204. Izvornik izvještaja Emilija Tolentina o sudbini Židovske općine u Dubrovniku nalazi se u fondu ŽOZ u arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu: JIM ŽOZ, K. 12-3-1., dok. br. 3048.

52 SHELAH, *Kroatische Juden*, str. 192.

U prosincu 1941. godine, prema naredbi Ustaškog redarstva od 13. studenoga 1941., ustaško je redarstvo u Jasenovac odvelo preostale pripadnike židovskih zajednica naseljenih u Čapljini i Gackom.⁵³ U kolovozu 1942. godine je 900 Židova iz Mostara, za koje je predstavnik organizacije Todt⁵⁴ preuzeo obavezu deportirati ih na teritorij NDH, pred očima Todt-a evakuirano u Dubrovnik.⁵⁵

Početak 1942. godine, zbog pojačanih »čistilačkih akcija«⁵⁶ ustaških vojnih formacija u sjevernoj i zapadnoj Bosni, general Amico je, zbog opasnosti prelijevanja borbi prema priobalnoj Dalmaciji, Židove naseljene po okolnim selima preselio u dubrovačko primorje i smjestio ih u hotelski kompleks »Hoteli Kupari«, zatim u dubrovačku luku Gruž i u hotele na Lopudu.⁵⁷ Za nadzor nad internircima primjenjivao je režim »confine libero« koji je vrijedio u apeninskoj Italiji.⁵⁸ Takvu je akciju kod Židova iz Splita poduzeo i gubernator Dalmacije, dr. Giuseppe Bastianini. Nekolicina njih stigla je u »slobodnu internaciju« u Dubrovnik i na otok Korčulu, a oko 300 osoba stiglo je na otoke Brač, Mljet i u Makarsku.⁵⁹

Njemački »Abwehr« (obavještajna služba SS-a) je iz Sarajeva izvještavao Ured policijskog izaslanika da su Talijani sve Židove u Dalmaciji internirali u logore pod nadzorom talijanske vojske, gdje »uživaju u blagodatima koje im omogućuju potkupljiva talijanska uprava logora i stražari.«⁶⁰

General Amico bio je poznat kao talijanski general koji se bez uvijanja suprotstavljao njemačkim zapovjednicima i dužnosnicima, čim je saznao za deportacije

53 TOLENTINO, *Fašistička okupacija Dubrovnika*, str. 205–207 i prilog br. 11 – faksimile dokumenta iz dubrovačkog arhiva.

54 Organizacija Todt bila je vojna i civilna inženjerijska organizacija za izgradnju kapitalnih objekata Njemačkog Reicha, poput autocesta, tvornica, ali i koncentracijskih logora. Osnovao ju je inženjer Fritz Todt (Pforzheim, 1891. – Kętrzyn, 1942.), koji je obnašao i funkciju ministra naoružavanja i municije; stradao je 1942. prilikom pada zrakoplova; naslijedio ga je Albert Speer (Mannheim, 1905. – London, 1981.). Organizacija je djelovala u svim okupiranim zemljama – na teritoriju bivše Jugoslavije prvenstveno na eksploataciji rudnika i na izgradnji cesta za odvoz rude. Za rad je angažirala radne snage okupiranih područja te se koristila uglavnom prisilno regrutiranim radnicima, zatočenicima koncentracijskih logora i ratnim zarobljenicima. Anna Maria GRÜNFELDER, *Arbeitseinsatz für die Neuordnung Europas. Zivil- und ZwangsarbeiterInnen aus Jugoslawien in der „Ostmark“ 1938/41–1945*, Wien, 2010., str. 63, 122 i passim.

55 TOLENTINO, *Fašistička okupacija Dubrovnika*, str. 205–206.

56 JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše*, str. 89.

57 HR-HDA-223, MUP NDH, kut. 303, b. br., 1942.; GOLDSTEIN, GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 447; Bernard STULLI, *Židovi u Dubrovniku = Jews in Dubrovnik*, Zagreb, 1989., str. 87–88.

58 O tome vidi: VOIGT, *Zuflucht auf Widerruf*, str. 234.

59 HR-HDA-306, ZKRZ, Z-2944, br. 3667/45.

60 HR-HDA-1515, FŽRO NDH, kut. 1, Župna redarstvena oblast Dubrovnik 1943 II.5, br. 121 – inv. br. 30121, izvješće iz Dubrovnika od 5. 2. 1943. RAVSIGUR-u i SUPERSLODI, Sušak, te Velikoj Župi Dubravi: Izvješće o kretanju političkog položaja: B) Židovstvo: »Svi Židovi koji su se nalazili na području ove Župske redarstvene oblasti, inostrani, domaći, zatočeni su na otoku Lopudu, u Kuparima, Srebrenome i Mlinima, općini Dubrovnik, pod talijanskim vojnim vlastima, koje nad istim vode nadzor i sve ostalo.« Agenti Policijskog izaslanika u NDH, Hansa Helma, izvještavali su o navodno ugodnom režimu u logorima pod talijanskom vlašću: HR-HDA-1521, Helm, kut. 1, 4, 5, 17. O bitno povoljnijim prilikama u talijanskim logorima za internaciju Židova u odnosu na logore za Slovence i Hrvate pisao je i austrijski židovski emigrant Imre Rochlitz (*Accident of Fate*, str. 96–120: "Obviously we were expected to survive."). Vidi i: POLIĆ, *Imao sam sreće*, str. 19, 36, 49, 108. O dobrim uvjetima života u internaciji u hotelima oko Dubrovnika piše i Menachem Shelah (*Kroatische Juden*, str. 191–192) koji citira sjećanja bosanskih Židova (str. 192, bilješka 52).

velikih dimenzija iz NDH u logore na Istoku. Prvu (polu)službenu informaciju Amico je čuo na konferenciji s njemačkim opunomoćenikom organizacije Todt u Mostaru dana 19. lipnja 1942., na kojoj je uz generala Amica bio nazočan i zapovjednik divizije »Murge« general Paride Negri (Perugia, 1883. – ?, 1954.)⁶¹, vojni zapovjednik na Pelješcu. Jedan od nazočnih njemačkih predstavnika spomenuo je, onako uzgred, da će Nijemci za nekoliko dana deportirati sve mostarske Židove u okupirane predjele Rusije. Dvojica talijanskih generala dignuvši se sa stola, jasno su upozoravali da Nijemci u Mostaru ne predstavljaju vlast i da će talijanska vlast znati osujetiti njemačke planove. »Izručenje Židova Nijemcima nespojivo je s čašću i ugledom talijanske vojske.«: general Amico je, po prepričavanju u Dubrovniku, odbrusio Nijemcima.⁶²

Italija je do kapitulacije doista ispunila obećanje da će štititi, a ne izručiti Židove. Brzi napredak Wehrmachta u sjevernoj Italiji i predvidiva kapitulacija Italije prisilili su Vrhovno zapovjedništvo vojske za Sloveniju i Dalmaciju (Comando superiore [forze armate] di Slovenia e Dalmazia, tzv. SUPERSLODA) da od srpnja 1943. godine ubrzano pripremi povlačenje talijanske vojske iz bivše Jugoslavije. SUPERSLODA, razmišljajući i o mjerama da Židove u talijanskim zonama ne ostave na milost i nemilost njemačkoj okupaciji, tijekom kolovoza 1943. godine zatražila je dodatne ratne brodove za evakuaciju, no od središnjih vlasti u Rimu nikako nije dolazilo pojačanje.⁶³ Kako iz Rima nije stigla djelatna pomoć, talijanski su garnizoni postupali na vlastitu ruku. Iz sjevernojadranskih luka⁶⁴ te s otoka Visa i Korčule odlazeći talijanski vojnici sa sobom su vodili više stotina Židova (samo iz Korčule njih 200).⁶⁵ Helmov ured javio je RSHA-u (Reichssicherheitshauptamt) za opstrukciju njemačkih planova od strane talijanske vojske.⁶⁶ Marina Cattaruzza je angažman talijanske vojske za spas Židova (ne samo u bivšoj Jugoslaviji, nego i na drugim okupiranim zonama) ocijenila kao »svjetlu točku u inače ne baš blistavoj povijesti talijanske vojske u Drugome svjetskom ratu.«⁶⁷ Tako da zasluga za relativnu sigurnost Židova u talijanskoj Drugoj zoni pripada vojnim i civilnim predstavnicima Italije u Primorju i Dalmaciji.

General Amico i kapitulacija Italije

Sredinom kolovoza 1943. godine talijanske oružane snage su se povlačile iz unutrašnjosti prema moru, a njemačke vojne snage u ustaško-njemačkoj operaciji protiv partizana (operacije »Weiss« i »Schwarz«, odnosno IV. i V. neprijateljska ofanziva prema »partizanskoj« nomenklaturi) brzo preuzimaju zapovjedništvo nad dotadašnjim

61 *Paride Negri*, https://it.wikipedia.org/wiki/Paride_Negri (30. 9. 2019.).

62 SHELAH, *Kroatische Juden*, str. 191.

63 MORGANI, *Ebrei di Fiume*, str. 80.

64 HR-HDA-1521, Helm, kut. 36, Istražni materijal, list 230.

65 HR-HDA-1521, Helm, kut. 36, na istom mjestu; STULLI, *Židovi u Dubrovniku*, str. 88. Evakuaciju izbjeglica s otoka Korčule doživio je i austrijski književnik i pisac Alexander Sacher-Masoch: Christina KÖSTNER, Alexander Sacher-Masoch im Exil, u: *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, ur. Christina Köstner, Klaus Voigt, Wien, 2009., str. 206.

66 HR-HDA-1521, Helm, kut. 36, Helmov brzojav RSHA-u.

67 CATTARUZZA, *L'Italia*, str. 215.

talijanskim položajima pa tako i na prostoru Velike župe Dubrava.⁶⁸ Kad je general Eisenhower rano uvečer 8. rujna 1943. obznanio bezuvjetnu kapitulaciju Italije i kad je maršal Badoglio potvrdio odluku postfašističke vlade (kojoj je on bio na čelu), njemačka je strana u 20.00 sati pokrenula »Operaciju Osovina« (»Fall Achse«, tj. okupaciju i razoružavanje talijanske vojske). Sutradan su Badoglio i članovi Vrhovnog stožera talijanske vojske pobjegli saveznicima. U tim kritičnim satima prekinute su sve komunikacije između Vrhovnog zapovjedništva u Rimu i vojnih zapovjedništava u Sredozemlju. Moguće je da general Amico zato nije na vrijeme saznao za kapitulaciju Italije i primirje sklopljeno između savezničkog stožera u Sredozemlju i kabineta Badoglija ili je general odlučio ne poslušati. Sa svojim vojnicima divizije »Marche« ušao je u grad i borio se protiv nadirućih Nijemaca; oni su upozoravali talijansku komandu u Dubrovniku da ne pruža otpor, jer će u suprotnom bombardirati Dubrovnik. Doista, 11. rujna njemački su STUKA-si (»Sturzkampfgeschwader«) bombardirali grad, a 12. rujna put grada krenula je bojna SS-divizija »Prinz Eugen« sa zadatkom da slomi otpor divizije »Marche«. U tom postupku bilo je puškaranja (oko hotela »Imperial«), a puškaranje se pretvorilo u uličnu borbu. Protiv te udružene njemačke sile divizija »Marche« nije imala šanse i 30 000 talijanskih vojnika je zarobljeno. Nijemci su talijanskoj vojnoj komandi u Dubrovniku nudili dvije mogućnosti: prvu, da ostanu u gradu i nastave ratovati u sklopu njemačke vojske, te drugu, da budu zarobljeni i deportirani. Talijani su iz toga zaključili da će se vratiti svojim kućama, obiteljima i civilnim poslovima, te su se odlučili za zarobljeništvo pouzdajući se u poštivanje ratnog prava za zarobljenike, tj. u šansu da će u domovini biti korišteni kao radna snaga.⁶⁹ No, to je bila tek prijevara i grubo kršenje tada važećeg međunarodnog ratnog prava od strane Nijemaca.⁷⁰ Njemački generali računali su s time da će zbog obećanog povratka kućama talijanski vojnici »kao ovce« odbaciti oružje, a njihovi zapovjednici računali su na pomoć savezničke avijacije tijekom evakuacije vojske iz dalmatinskih luka (za što su talijanske delegacije intervenirale od početka kolovoza 1943. godine kod savezničkih sjedišta u Tangeru i Lisabonu), no saveznici se tada nisu obazirali na talijanske predstavke, nego su inzistirali na bezuvjetnoj kapitulaciji Italije. Međutim, glasine da Nijemci talijanske vojnike ne šalju doma, nego u koncentracijske logore Reicha, brzo su se širile Balkanom, čim su prvi transporti s talijanskim vojnicima krenuli iz bivše Jugoslavije umjesto put Italije u pravcu Njemačke.⁷¹

Njemački »Fall Achse«, koji je vrijedio za trenutak zauzimanja talijanskih položaja, zadržao je i zapovijed »smjesta likvidirati« sve Talijane koji bi pokušavali uspostaviti kontakt s partizanima. Oni moraju biti ustrijeljeni bez ikakvih formalnosti i bez

68 Franko MIROŠEVIĆ, Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije do kraja 1943. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 54/2, 2016., str. 390; Franko MIROŠEVIĆ, Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 53, 2011., str. 243–279.

69 MIROŠEVIĆ, *Dubrovački kotar*, str. 237–241.

70 Arnold SUPPAN, Besatzungspolitik und Kriegsrecht in Europa, u: Arnold Suppan, *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*, Wien, 2014., str. 751. Franz W. SEIDLER, *Kriegsverbrechen und Partisanenkrieg im Völkerrecht*, www.danubia.de/media/Inhalt/PDF/prof_dr_franz_seidler.pdf (30. 9. 2019.).

71 O postupku Nijemaca s talijanskim vojnicima nakon odlaganja oružja vidi: HAMMERMANN, *Zwangsarbeit*.

ultimatuma. Podčasnici i vojnici moraju se deportirati na istočnu frontu u radnu službu. Dana 15. rujna modificirane su odredbe od 12. rujna 1943. na način da će tretman za generale biti primjenjivan ne samo na one koji već jesu ili su tek pokušavali doći u kontakt s partizanima, nego generalno na sve (na zapovjednike i obične vojnike te na jedinice koje će pružati otpor).⁷²

Njemačke su naredbe iz »Falla Achse« bile suprotne međunarodnom ratnom pravu, jer prema članku 23. Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima svakoj je stranci u ratu bilo zabranjeno prisiliti pripadnike protivničke strane na nastavak ratovanja u službi države koja ih je zarobila, te podlo ubijanje ili ranjavanje pripadnika neprijateljskog naroda ili neprijateljske vojske. Isto tako bila je zabranjena najava da neće biti milosti prema zarobljenicima.⁷³ Haškim ratnim pravom bilo je zabranjeno strijeljanje bez osude i postupka, ultimatumu i sl., kojima su Nijemci kažnjavali zapovjednike koji nisu uspjeli prisiliti njihove podređene da odbace oružje. Haška konvencija iz 1907. godine dopuštala je vojnicima da se kao »legalni kombatanti« pridruže vojsci koja ih je zarobila (članak 1.). Haško ratno pravo iz 1907. godine, s izmjenama i dopunama iz 1929. godine, dozvolilo je odbijanje razoružavanja, no nije dozvolilo da se nakon sklopljenog i objavljenog primirja vojnici nastave boriti kao »ilegalni kombatanti«, »gerilci« ili »ustanici« (»Freischärler«).⁷⁴

Nacistička Njemačka se na balkanskim i istočnim ratištima ni u jednom trenutku nije držala tih međunarodnih obaveza (jedino prema saveznicima i tek kad su morali strahovati da će saveznici njemačkim ratnim zarobljenicima vratiti milo za drago).⁷⁵ U odnosu prema partizanima njemački Wehrmacht i SS podjednako su se držali Naredbe o ratnom pravu (»Kriegsgerichtserlass«) od 13. svibnja 1941. (donesenu za »Operaciju Barbarossa«, za napad na Sovjetski Savez) i njezinog diktiranja nemilosrdnog postupanja s »Freischärlerima«, te naredbe da odluka o načinu postupanja ne pripada ratnim sudovima, nego procjeni nadležnih zapovjednika na licu mjesta, a nije poznato da se ijedan oficir izrijekom usprotivio toj naredbi.⁷⁶ Da je postupanje njemačkih zapovjednika naspram talijanskoj vojsci u Jugoslaviji poslije kapitulacije Italije kršilo sve odredbe i zabrane tada važećeg Haškog ratnog prava iz 1907. godine sa Ženevskom konvencijom o statusu ratnih zarobljenika, izrijekom je utvrđeno u poslijeratnim postupcima protiv njemačkih generala optuženih upravo zbog ratnih zločina protiv talijanskih vojnika. Istu kvalifikaciju zaslužuje i zapovijed generala 22. Gorskog armijskog korpusa Huberta Lanza (Entringen, 1896. – München, 1982.)⁷⁷ da se talijanski vojnici zatečeni u civilnim odjelima ustrijele bez formalnosti.

72 HAMMERMANN, *Zwangsarbeit*, str. 40–42.

73 *Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs. Vom 18. Oktober 1907.*, https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0201_haa&object=translation&st=&l=de (30. 9. 2019.).

74 SUPPAN, *Besatzungspolitik und Kriegsrecht*, str. 748–751; SEIDLER, *Kriegsverbrechen und Partisanenkrieg*.

75 SUPPAN, *Besatzungspolitik und Kriegsrecht*, str. 751–756.

76 Isti, str. 755–756.

77 *Hubert Lanz*, <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000005655> (30. 9. 2019.).

General Amico – žrtva zbog spašavanja Židova (i Srba)?

Talijanska je vojska platila visoku cijenu ne samo za svoju suodgovornost za rat, već i za svoje nastojanje da sačuva vojničku čast. General Giuseppe Amico se radi vojničke časti zalagao za progonjene Židove i Srbe, u okvirima svojih ovlasti. Ubijen je 13. rujna 1943. od ruke »unajmljenog« likvidatora, a zbog kršenja njemačkih naredbi koje su sa svoje strane predstavljale grube povrede ne samo važećeg međunarodnog prava, nego svih temeljnih ljudskih prava. Svoju oficirsku čast je obranio, ali obranio je i zapovijedi humanosti u ratu koje je tadašnje ratno pravo naglašavalo kao obvezni okvir vojničkog i časničkog djelovanja. Amico je morao biti svjestan da Židovi mogu preživljavati u Dalmaciji i svugdje kamo seže vlast NDH (a iznad nje vlast Njemačke) samo dok je na teritoriju NDH talijanska vojska; povuče li se ona, Židovi su bili prepušteni na milost i nemilost ustašama i/ili vlastitoj snalažljivosti (o savezničkoj pomoći u vrijeme talijanske kapitulacije još nije bilo niti riječi).

General Amico je svakako doprinio tome da je talijanska vojska svojim nastojanjima u korist Židova stekla ugled kakav joj vojni uspjesi nisu uspjeli osigurati. Amicova humanost zacijelo nije bila lišena političkih računica niti identifikacije s talijanskim imperijalizmom, kojeg je morao upijati tijekom svojeg vojničkog obrazovanja. Međutim, zahvaljujući njegovom djelu i hrabrosti Amicovih vojnih drugova diljem Dalmacije, 2700 Židova-izbjeglica iz Druge zone spašeno je od represalija ustaša i od dohvata Nijemaca, te su dobili šansu preživljavati na teritorijima pod partizanskom vlašću ili stavljajući se u službu Narodnooslobodilačke vojske.

Prijepori suvremenih hrvatskih povjesničara o generalu Amicu i njegovoj zaštiti dubrovačkih Židova traju još i danas: Franko Mirošević priznaje generalu Amicu humanost, no naglašava i to da je suradnja Talijana s četničkim vođama u Dubrovniku štetila hrvatskom narodu u cijelom kotaru.⁷⁸ Lik generala Amica je, znači, kontroverzan u hrvatskoj historiografiji, ali i talijanski povjesničari sve su bliže kritičnijem odnosu prema generalu Amicu i prema talijanskoj vojsci u Dalmaciji i na svim drugim talijanskim bojištima u Sredozemlju i u Africi općenito.⁷⁹

Preispitivanje uloge talijanske vojske u Drugom svjetskom ratu i demistifikacije njezine »nevinosti« ima svoj »pandan« u njemačkoj historiografiji: u Njemačkoj je taj proces počeo s kontroverznom izložbom o Wehrmachtu pod naslovom »Rat za uništavanje. Zločini Wehrmachta 1941. – 1944.« (izvorno: „Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944“), koja je nastala u produkciji Hamburškog instituta za sociološka istraživanja. Institut je tada vodio Jan Philipp Reemtsma, a direktor izložbe bio je Hannes Heer. Izložba je između 1995. i 1999. godine obilazila niz gradova u Njemačkoj i Austriji, tijekom kojih su svjedoci vremena i stručnjaci do temelja srušili njezinu »ideju-vodilju«: »čisti Wehrmacht – zločinački SS i antikomunističke vojske u okupiranim zemljama«. Mit o »korektnome« ratovanju Wehrmachta, strogo u skladu s ratnim pravom, morao je pasti zbog niza utvrđenih manipulacija s fotografijama i izložbenim eksponatima, temeljem kojih su autori izložbe »izbrisali«

78 Franko MIROŠEVIĆ, Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 53/2, 2015., str. 454; MIROŠEVIĆ, *Godina razdora*, str. 645.

79 Literaturu o detaljima polemike navodi Marina Cattaruzza: CATTARUZZA, *L'Italia*, str. 207.

dokaze o ratnim zločinima, u kojima je sudjelovao Wehrmacht. I u neprijateljskim ofenzivama na teritoriju Jugoslavije, u kojima je SS-ova divizija »Prinz Eugen« kršila ratno pravo, vrhovnu zapovjednu odgovornost snosi Wehrmacht. Schmidhuber koji je dao ustrijeliti generala Amica, djelovao je i morao djelovati u dosluhu s vrhovnim zapovjedništvom ofenziva u Wehrmachtu. Ovaj aspekt dolazi do izražaja u novoj izložbi, koju je Hamburški institut (nakon povlačenja sporne izložbe iz 1995. – 1999. godine) 2001. godine sastavio pod naslovom »Zločini Wehrmachta. Dimenzije rata za uništavanje 1941. – 1944.« (izvorno: „Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944“). Autor nove izložbe bio je sam direktor Hamburškog instituta Reemtsma, koji je radio sa sasvim novim timom stručnjaka, a u izložbu uključio je i rat u Jugoistočnoj Europi. U poglavljima »Rat protiv partizana« i »Strijeljanje talaca« istaknuta su naročito okrutna kršenja međunarodnog ratnog prava na teritoriju bivše Jugoslavije, žrtva kojih je bio i general Amico. Nakon obilaska 32 njemačkih gradova, izložba je od 2004. godine arhivirana u Hamburškom institutu za sociološka istraživanja.⁸⁰

80 Bogdan MUSIAL, *Der Bildersturm. Aufstieg und Fall der ersten Wehrmachtsausstellung*, <https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/53181/die-erste-wehrmachtsausstellung> (30. 9. 2019.); Caroline FETSCHER, Und sie hatte doch Recht. Zum Ende der Wehrmachtsausstellung, *Der Tagesspiegel*, 18. 3. 2004., <https://www.tagesspiegel.de/kultur/zum-ende-der-wehrmachtsausstellung-und-sie-hatte-doch-recht/500182.html> (30. 9. 2019.).

Arhivski izvori

ARS = Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SI AS 1781, Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana (1941–1943) / Comando del Gruppo Carabinieri Reali di Lubiana (1941–1943): kutija 15, br. 160/V, R-15-1 (Židovski begunci iz Hrvaške).

DARI = Državni arhiv u Rijeci

HR-DARI-53, Riječka kvestura / Questura di Fiume (alternativna oznaka JU-39): kutija 558; kutija 559; kutija 563, br. 001701; kutija 565, br. 03570.

DAST = Državni arhiv u Splitu

HR-DAST-151, ŽO (Židovska općina): kutija K-4/II, kopija naredbe od 25. 5. 1942.

HDA = Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-158, BHODZ (Banovina Hrvatska. Odjeljak za državnu zaštitu): kutija 52, br. 39343 (Brzojavna vijest od 28. 9. 1938.: Okružnice talijanske vlasti o vraćanju izbjeglica preko talijansko-austrijske granice kod Coccaua-Tarvisija i Arnoldsteina); kutija 68, br. 6812/1940.

HR-HDA-207, ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske): kutija 4, br. 2755 i 2760 (Naredba tajništva ZAVNOH-a okružnom NOO Kordun od 31. 10. 1943.).

HR-HDA-223, MUP NDH (Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Državne Hrvatske): kutija 303, b. br., 1942.

HR-HDA-252, RUR ŽO (Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek): kutija 13, br. 4041/1942 – inv. br. 29453.

HR-HDA-306, ZKRZ (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske; GUZ – Glavni urudžbeni zapisnik): knjiga 10, br. GUZ 2235/2/2-45 (Elaborat o progonu Židova: Progon Židova, autor: dr. Pavle Vinski); mikrofilm Z-2944, br. 3667/45; mikrofilm Z-2982, ZM 22/49, kutija 61, br. 38769 (Jugoslavenski zahtjev za izručenje Giuseppa Bastianinija); mikrofilm Z-2983, GUZ 2820.

HR-HDA-1502, Velika župa Dubrava: kutija 2, br. 17805 (od 2. 11. 1941.), br. 17480, tajni br. 226 (Predstojništvo gradskog redarstva Dubrovnik od 8. 9. 1941.).

HR-HDA-1515, FŽRO NDH (Fragmenti župskih redarstvenih oblasti NDH): kutija 1, Župna redarstvena oblast Dubrovnik 1943 II.5, br. 121 – inv. br. 30121 (izvješće iz Dubrovnika od 5. 2. 1943. RAVSIGUR-u i SUPERSLODI, Sušak, te Velikoj Župi Dubravi: Izvješće o kretanju političkog položaja: B) Židovstvo).

HR-HDA-1521, Helm (Hans Helm – policijski izaslanik pri Poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu): kutije 1, 4, 5, 17; kutija 36, Helmov brzojav RSHA-u i Istražni materijal, list 230.

HR-HDA-1780, Supek Rudi: kutija 29, sign. 1780/5 (od 14. 12. 1971.), Chronologie des activités politiques 1939 – 1940. Dans la Résistance et dans la Déportation à Buchenwald.

Bibliografija

ANIĆ, Nikola: *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.): od okupacije do oslobođenja*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2013.

BROUCEK, Peter: *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau: Band 3 – deutscher Bevollmächtigter general in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „tausendjaehrigen Reiches“*. Wien – Köln – Graz: Böhlau, 1988.

CAPOGRECO, Carlo Spartaco: *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*. Ljubljana: Publicistično društvo ZAK, 2011.

CARPI, Daniele: *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*. U: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974* (ur. Yisrael Gutman, Efraim Zuroff). Jerusalem: Yad Vashem, 1977., str. 465–553.

- CATTARUZZA, Marina: *L'Italia e il confine orientale, 1866–2006*. Bologna: Il Mulino, 2007.
- ČULINOVIĆ, Ferdo: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- DIZDAR, Zdravko: Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata. U: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943.* (ur. Marino Manin). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., str. 639–691.
- GIRON, Antun: *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*. Rijeka: Adamić, 2004.
- GOLDSTEIN, Ivo, GOLDSTEIN, Slavko: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber, Židovska općina Zagreb, 2001.
- GRÜNFELDER, Anna Maria: *Arbeitseinsatz für die Neuordnung Europas. Zivil- und ZwangsarbeiterInnen aus Jugoslawien in der „Ostmark“ 1938/41–1945*. Wien: Böhlau, 2010.
- HAMMERMANN, Gabriele: *Zwangsarbeit für den „Verbündeten“. Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002.
- I Giusti d'Italia. I non ebrei che salvarono gli ebrei, 1943-1945* (ur. Israel Gutman, Bracha Rivlin, Liliana Picciotto Fargion). Milano: Mondadori, 2006.
- JACOBSEN, Hans-Adolf: *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). Band I: 1. August 1940 - 31. Dezember 1941*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965.
- JELIĆ BUTIĆ, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1977.
- KARAKAŠ OBRADOV, Marica: Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske. *Croatica Christiana periodica*, 37, 2013., br. 72, str. 153–178. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada: *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.
- KÖSTNER, Christina: Alexander Sacher-Masoch im Exil. U: *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945* (ur. Christina Köstner, Klaus Voigt). Wien: Mandelbaum Verlag, 2009., str. 200–210.
- KOVAČIĆ, Ivan: *Kampor 1942–1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*. Rijeka: Adamić, 1998.
- Le operazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943* (ur. Mario Torsiello). Roma: Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio storico, 1975.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa: Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941–1943). *Povijesni prilozi*, 2, 1983., br. 2, str. 247–283. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- MATARD-BONUCCI, Marie-Anne: *L'Italia fascista e la persecuzione degli ebrei*. Bologna: Il Mulino, 2016.
- MILETIĆ, Antun: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, knjiga 1. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- MILO, Zeev: *Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens 1941–1945*. Klagenfurt: Wieser-Verlag, 2010. (2. dopunjeno izdanje).
- MIROŠEVIĆ, Franko: Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941.). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 53, 2011., str. 243–279. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru.
- MIROŠEVIĆ, Franko: Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 51/2, 2013., str. 631–674. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MIROŠEVIĆ, Franko: Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*

- u Dubrovniku*, sv. 53/2, 2015., str. 407–457. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MIROŠEVIĆ, Franko: *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Dubrovnik: Udruga antifašista, 2016.
- MIROŠEVIĆ, Franko: Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije do kraja 1943. godine. *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 54/2, 2016., str. 389–452. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MORGANI, Teodoro: *Ebrei di Fiume e di Abbazia, 1441-1945*. Roma: Carucci editore, 1979.
- OSTOJIĆ, Borislav, SOBOLEVSKI, Mihael: Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracijski logor Slana na otoku Pagu – 1941. Feljton u: *Novi list*, 26. 7. – 18. 9. 1985., br. 173–218. Rijeka.
- PICCIOTTO FARGION, Liliana: Italienische Lager für Juden. U: *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (ur. Wolfgang Benz). München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1996., str. 218–226.
- POLIĆ, Branko: *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924–1942)*. Zagreb: Durieux, 2004.
- POLIĆ, Branko: *Imao sam sreće. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942. – 22. 12. 1945.)*. Zagreb: Durieux, 2006.
- RISTOVIĆ, Milan: *U potrazi za utočištem: Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*. (orig. У погрази за уточиштем: југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945.). Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- ROCHLITZ, Imre: *Accident of Fate: A Personal Account, 1938–1945*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2011.
- RÖMER, Felix: *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2008.
- RUSINOW, Dennison Ivan: *Italy's Austrian Heritage 1919–1946*. Oxford: Oxford University Press, 1969.
- SHELAH, Menachem: Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941–1943. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41, 1993., br. 2, str. 175–195. München: Institut für Zeitgeschichte, R. Oldenbourg Verlag.
- SHELAH, Menachem: *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito Italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941-1943)*. Roma: Stato maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico, 2009.
- STEINBERG, Jonathan: *All or Nothing. The Axis and the Holocaust, 1941-43*. London – New York: Routledge, 2002.
- STULLI, Bernard: *Židovi u Dubrovniku = Jews in Dubrovnik*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo »dr. Miroslav Šalom Freiburger«, 1989.
- SUPPAN, Arnold: Besatzungspolitik und Kriegsrecht in Europa. U: Arnold Suppan, *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014., str. 729–774. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.* (ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić, Darko Stuparić). Zagreb: Minerva, 1997.
- TOLENTINO, Emilio: Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945 i rješavanje »Jevrejskog pitanja«. U: *Zbornik 1: Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971., str. 201–210 (s priložima).
- VOIGT, Klaus: *Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933–1945*, knjiga 2. Stuttgart: Klett-Cotta, 1993.

Internetske stranice

- Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs. Vom 18. Oktober 1907.*, https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0201_haa&object=translation&st=&l=de (30. 9. 2019.).
- August Schmidhuber, Brigadeführer generalmajor*, <https://handzar.jimdofree.com/dru-gi-svjetski-rat/slike/august-schmidhuber-1/> (30. 9. 2019.).
- DE FELICE, Renzo; Bastianini, Giuseppe. U: *Dizionario Biografico degli Italiani*, knjiga 7, 1970., http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-bastianini_%28Dizionario-Biografico%29/ (30. 9. 2019.).
- FETSCHER, Caroline: Und sie hatte doch Recht. Zum Ende der Wehrmachtsausstellung. *Der Tagesspiegel*, 18. 3. 2004., <https://www.tagesspiegel.de/kultur/zum-ende-der-wehrmachtsausstellung-und-sie-hatte-doch-recht/500182.html> (30. 9. 2019.).
- FOLLI, Stefano: Soldati italiani, brava gente. *Corriere della Sera*, 2. 8. 1993., str. 13, http://archiviostorico.corriere.it/1993/agosto/02/soldati_italiani_brava_gente_co_0_9308028 (25. 10. 2017.).
- Giuseppe Amico*, <http://www.anpi.it/donne-e-uomini/66/giuseppe-amico> (30. 9. 2019.).
- Hubert Lanz*, <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000005655> (30. 9. 2019.).
- KURSIETIS, Valdis: *Lorenzo Dalmazzo: Generale Designato d'armata*, <https://comandosupremo.com/lorenzo-dalmazzo/> (30. 9. 2019.).
- MUSIAL, Bogdan: *Der Bildersturm. Aufstieg und Fall der ersten Wehrmachtsausstellung*, <https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/53181/die-erste-wehrmachtsausstellung> (30. 9. 2019.).
- Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova: *Međunarodni ugovori 1941*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara, <https://www.sistory.si/11686/34898#downloads> (30. 9. 2019.).
- Paride Negri*, https://it.wikipedia.org/wiki/Paride_Negri (30. 9. 2019.).
- Piazzoni Alessandro (Sandro). U: Antonio Fappani, *Enciclopedia Bresciana*, [http://www.enciclopediabresciana.it/enciclopedia/index.php?title=PIAZZONI_Alessandro_\(2\)](http://www.enciclopediabresciana.it/enciclopedia/index.php?title=PIAZZONI_Alessandro_(2)) (30. 9. 2019.).
- Pietro Badoglio*, <https://www.anpi.it/storia/284/pietro-badoglio> (30. 9. 2019.).
- Pietro Badoglio. Italian general and statesman. U: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/marquess> (30. 9. 2019.).
- Poslije logora. *Zarez: dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja*, 21. 1. 2015., <http://www.zarez.hr/clanci/poslije-logora> (30. 9. 2019.).
- Rudolf Lütters*, https://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf_L%C3%BCters (30. 9. 2019.).
- Scheda biografica del tenente colonnello Vincenzo Cujuli, comandante del campo di concentramento di Rab*, http://campifascisti.it/documento_doc.php?n=785 (30. 9. 2019.).
- Schmidhuber, August (SS-Gebirgsjäger-Regiment 2)*, <https://www.tracesofwar.com/persons/13897/Schmidhuber-August.htm?c=aw> (30. 9. 2019.).
- SEIDLER, Franz W.: *Kriegsverbrechen und Partisanenkrieg im Völkerrecht*, www.danubia.de/media/Inhalt/PDF/prof_dr_franz_seidler.pdf (30. 9. 2019.).
- Šelah, Menahem (Spitzer, Raul). U: *Židovski biografski leksikon* (ur. Ivo Goldstein), radna verzija, <https://zbl.lzmk.hr/?p=2493> (30. 9. 2019.).
- Spicacci, Guglielmo*, <http://www.generals.dk/general/Spicacci/Guglielmo/Italy.html> (30. 9. 2019.).

General Giuseppe Amico (1890, Capua – 1943, Zaton/Slano? pri Dubrovniku) – nepriznani italijanski pravičnik med narodi?

Anna Maria Grünfelder⁸¹

13. septembra 1943 je bil v Zatonu (po nekaterih virih sodeč v Slanu) pri Dubrovniku ustreljen poveljnik italijanske garnizije v Dubrovniku general Giuseppe Amico. Izraelski zgodovinar Menachem Shelah in njegov hrvaški kolega Vladimir Isaić sta popolnoma prepričana, da so nemški okupatorji Dalmacije generala Amica likvidirali za »kazen« oziroma iz maščevanja zaradi njegovega zaščitniškega odnosa do dubrovniških Judov in ne zato, ker ni hotel odložiti orožja in tako kapitulirati pred Nemci. General Amico ni priznan kot pravičnik med narodi, sicer pa so tudi italijanski zgodovinarji v novejšem času zavzeli bolj kritičen odnos do vloge italijanske vojske v drugi svetovni vojni in se odmaknili od mita o italijanskih vojakih kot dobrih ljudeh (po Stefanu Folliju: »Soldati italiani – brava gente«). V prispevku predstavljam argumente ene in druge strani: tj. tako strani, ki nekritično zagovarja neokrnjeno podobo generala Amica, kakor tudi strani, ki meni, da je bil general Amico visok italijanski vojaški uradnik ter tako tudi predstavnik in nosilec italijanske politike v Dalmaciji.

Obstajajo dokazi za Amicove reševalne akcije v dobro preganjanih Judov in Srbov v Dubrovniku. Amico je namreč preprečil ropanje judovskega in srbskega premoženja, kar potrjujejo tudi partizanski viri, ki obenem izražajo presenečenje nad tem, da so Judje, internirani v italijanskih taboriščih v okolici Dubrovnika in na otoku Rabu, smeli obdržati premoženje in ga odnesti s seboj (kar Judom v NDH od leta 1943 ni bilo več dovoljeno). Nemški viri pa govorijo v prid temu, da je bilo Amicovo delovanje razumljeno kot sabotaza legalne ustaške oblasti v Dubrovniku in upiranje nemški politiki. Nemci so imeli razloge za maščevanje proti Amicu ne samo zaradi njegovega zaščitniškega odnosa do preganjanih Judov in diskriminiranih Srbov, pač pa tudi zato, ker se je ob italijanski okupaciji uprl Nemcem in jim z obožnim uporom preprečil okupacijo Dubrovnika. Pri tem ni bil osamljen, saj so se tudi drugi italijanski generali odzvali podobno. Toda drugi generali zaradi tega niso bili likvidirani, ampak so jih odpeljali v nemška koncentracijska taborišča, kjer so bili zaradi »italijanske izdaje« izpostavljeni brutalnemu kaznovanju. Edini, ki je bil kaznovan s smrtjo, je bil general Amico. Na osnovi tega dejstva sklepam, da je Amico »plačal« za svojo nepokorščino, ki jo je notorično izražal od leta 1941 naprej (drugi italijanski generali so prešli nekakšno evolucijo – od lojalnega zavezništva z Nemci in indiferentnosti do usode preganjanih vse do odkritega upora proti nemški politiki »dokončne rešitve«).

81 Dr. Anna Maria Grünfelder, doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije, Zagreb

Primer generala Amica upravičuje oceno italijanske zgodovinarke Marine Cattaruzza, da je njegovo prizadevanje za reševanje Judov »ena svetlih točk v sicer ne preveč slavni zgodovini italijanske vojske v drugi svetovni vojni«.

Ključne besede: Dubrovnik, Judje, zaščita, maščevanje

General Giuseppe Amico (1890, Capua–1943, Zaton/Slano? near Dubrovnik) – An Unrecognised Italian Righteous Among the Nations?

Anna Maria Grünfelder⁸²

General Giuseppe Amico, commander of an Italian garrison stationed in Dubrovnik, was shot dead in Zaton (or, according to some sources, in Slano) near Dubrovnik on 13 September 1943. The Israeli historian Menachem Shelah and his Croatian counterpart Vladimir Isaić are absolutely certain that General Amico was executed by the German occupiers of Dalmatia as punishment and revenge for his protective attitude towards the Jews of Dubrovnik and not because he had refused to lay down his arms and capitulate to the Germans. General Amico has not been recognised as a 'Righteous Among the Nations' and, in fact, Italian historians have recently also adopted a more critical stance towards the role the Italian army played in World War II, shifting away from the myth of Italian soldiers being decent people (a reference to Stefano Folli's 'Soldati italiani – brava gente'). The paper presents the arguments of both sides, i.e. those that uncritically defend General Amico's untarnished reputation and those who believe that he was a high-ranking Italian military official and, as such, also a representative and advocate of Italian policy in Dalmatia.

There is evidence of Amico's rescue efforts for the benefit of Jews and Serbs in Dubrovnik: in fact, Amico prevented the looting of Jewish and Serbian property, as confirmed by the Yugoslav Partisans' sources, who also expressed surprise at the fact that the Jews interned in Italian concentration camps around Dubrovnik and on the island of Rab were even allowed to keep their property and take it with them (from 1943 onwards, Jews were no longer allowed to do so in the Independent State of Croatia (NDH)). In contrast, German sources argue that Amico's actions were understood as an act of sabotage of the legal Ustasha rule in Dubrovnik and resistance to German politics. The Germans, however, had reason to retaliate against Amico not only because of his protective attitude towards persecuted Jews and discriminated Serbs, but also because he had resisted them during the Italian occupation, preventing them from occupying Dubrovnik through armed resistance. This was not an isolated case, as other Italian generals responded in much the same way. However, they were not liquidated as a result, but were taken to German concentration camps, where they were subjected to brutal punishment for the 'Italian betrayal'. The only one punished with death was General Amico. This leads to the conclusion that Amico 'paid' for the disobedience he had been known for from 1941 onwards (other Italian generals underwent some sort of evolution – from loyal

82 Anna Maria Grünfelder, PhD in History, Art History and Catholic Theology, Zagreb

alliance with the Germans and indifference to the fate of the persecuted to an open rebellion against the German 'Final Solution' politics).

General Amico's case justifies the assessment by the Italian historian Marina Cattaruzza, who argues that his endeavours to save Jews were "one of the bright spots in the otherwise not-overly-glorious history of the Italian military in World War II."

Keywords: Dubrovnik, Jews, protection, retaliation

**Učenje o
holokavstu
in ohranjanje
spomina**

Uničevalno taborišče Sobibor v filmski upodobitvi: Fikcija ali realnost?

Jan Malec¹

Film z naslovom Sobibor iz leta 2018 je v svetu dvignil precej prahu. Ker gre za film z zgodovinsko tematiko, se je avtor v članku ukvarjal predvsem z njegovo verodostojnostjo. Primerjal je vire in strokovno literaturo ter skušal vleči vzporednice z igranim filmom. Najprej predstavi splošne informacije o taborišču samem, njegovi arhitekturi, namembnosti in transportu ujetnikov, preide pa na življenjepis glavnega protagonista filma, Aleksandra Pečerskega (v upodobitvi glavnega igralca in režiserja Konstantina Habenskega), ki je bil zagotovo eden najpomembnejših akterjev, da je sploh prišlo do množičnega upora in bega. V naslednjem koraku predstavi življenje Karla Frenzla, ki ga je v filmu upodobil Christopher Lambert. Članek je zaokrožen z ugotovitvijo, da film sicer zgodovinsko ni popolnoma točen, vendar če odmislimo ruski patriotizem, nosi pomembno sporočilnost, ki je aktualna še danes.

Ključne besede: Sobibor, taborišče smrti, Pečerski, Frenzel

Leta 2018 je bila 75. obletnica množičnega pobega iz uničevalnega taborišča Sobibor. Dogodek velja za enega najuspešnejših in najambicioznejših podvigov takšne vrste med drugo svetovno vojno. V spomin je bila posneta vojaška drama, ruski zgodovinski film z naslovom *Sobibor*. Kljub temu da gre za film ruske produkcije, je svetovno premiero doživel 23. aprila v Varšavi, od koder je bilo taborišče oddaljeno približno 130 kilometrov. V prvem delu prispevka avtor navede nekaj značilnosti taborišča, opiše realne dogodke in potegne vzporednico s filmsko upodobitvijo. V drugem delu se ukvarja z biografijo glavnega protagonista Aleksandra Pečerskega in glavnega antagonist Karla Frenzla. Maja 1942 so v bližini vasi Sobibor na jugovzhodu Poljske nacisti zgradili taborišče, ki je služilo za množično uničevanje. Taborišče ni imelo značilnosti delovnega, ampak je služilo za množično iztrebljanje. Iztrebljanje celotnega naroda. V samo letu in pol delovanja taborišča je bilo ubitih 250.000 judovskih zapornikov. Tisti, ki niso bili ustreljeni ali zadušeni v plinskih celicah, so umrli med strahovitim mučenjem, drugi so bili zgarani do smrti na prisilnem delu. To morijo je ustavilo junaško dejanje, ki mu med vojno ni bilo primere: obupani zaporniki so organizirali upor, čeprav so bile možnosti za uspeh zelo majhne. A vendar so zaporniki, ki jih je vodil častnik Rdeče armade Aleksander Pečerski, organizirali pobeg iz taborišča, ki bi sicer zanje pomenilo gotovo smrt. Upor se je zgodil 14. oktobra 1943. Zbežati je uspelo 550 zapornikom, a so nacisti

1 Jan Malec, kustos, Muzej narodne osvoboditve Maribor

večino ujeli v gozdovih in okoliških vaseh. Do konca vojne je preživel le 53 nekdanjih ujetnikov. Eden izmed njih je bil tudi Aleksander Pečerski.²

Vojaško dramo *Sobibor* režiserja Konstantina Habenskega so v Rusiji prvič predvajali 3. maja 2018.³ Strinjamo se lahko s trditvijo, da je film o holokavstu v Rusiji premik v pravo smer, saj zgodba o iztrebljanju Judov na ozemlju nekdanje Sovjetske zveze ni dovolj raziskana, razlog za to pa moramo iskati v tabuiziranju religij v Sovjetski zvezi. Tematika ostaja predmet mnogih javnih polemik vse do danes.⁴ V članku se bomo skušali karseda odmakniti od sporočilnosti filma in umetnostne kritike, raje se bomo osredotočili na izkrivljanje zgodovinskih dejstev v scenariju. Najglasnejši kritik filma iz stroke je prominentni ruski zgodovinar in arhivar Leonid Teruškin, ki je o filmu napisal, da »netočnost in plitka interpretacija izkrivljata pravi pomen zgodovine upora v Sobiboru in lika Pečerskega«. ⁵ Sam ne bi šel v takšno skrajnost, a kljub temu je film *Sobibor* vredno komentirati tudi z znanstveno-zgodovinskega stališča in ločiti med tem, kar je umetniška svoboda scenarista in režiserja ter realnimi dogodki.

Taborišče smrti Sobibor je stalo v istoimenski vasi v vzhodnem delu okrožja Lublin na Poljskem v bližini reke Bug, današnje poljsko-ukrajinske meje. Sobibor je bil drugo taborišče smrti, ki so ga ustanovili kot del operacije Reinhard,⁶ zgrajen pa je bil po vzoru taborišča Belžec, ki je veljalo za prvi primer takšnega tipa nacističnih taborišč. Taborišče je imelo obliko pravokotnika (400 × 600 m), obdajala pa ga je dvojna, tri metre visoka žičnata ograja, delno zakrita z borovimi vejami, da bi preprečila morebitno opazovanje od zunaj. Okrog in okrog ograje in v kotih so bili postavljeni leseni stražni stolpi – realne ukrepe proti pobegu so filmarji rekonstruirali dokaj točno.⁷ Že v začetni sceni filma je mogoče zaznati, da je režiser Konstantin Habenski (film je njegov režiserski prvenec, hkrati pa igra tudi glavno vlogo), skušal prikazati potek razvrščanja ujetnikov. Skozi taborišče je tekla železnica. Prispeli ujetniki so morali skozi različne postopke, preden so jih napotili v plinske celice.

2 Chris WEBB, Carmelo LISCIOTTO, Victor SMART, *The Sobibor Death Camp*, <http://www.holocaustresearchproject.org/ar/sobibor.html> [1. 7. 2019].

3 *The World Premiere of Sobibor to be held in Warsaw*, <https://ruskiymir.ru/en/news/240622/> [3. 7. 2019].

4 David POLTORAK, Viatcheslav LESHCHINER, Teaching the Holocaust in Russia, *Internationale Schulbuchforschung*, 22, 2000, št. 1, str. 127.

5 Elena FANAYLOVA, *Кто мешал следовать правде? Ошибки в фильме «Собибор»*, <https://www.svoboda.org/a/29223173.html> [1. 7. 2019].

6 Operacija Reinhard je postalo geslo nacističnega načrta za uničenje približno dveh milijonov Judov v okupiranem delu Poljske, ki ni bil direktno anektiran Nemčiji. Operacija se je začela jeseni leta 1941, ime pa je dobila po SS generalu Reinhardu Heydrichu (1904, Halle – 1942, Praga). Pri izvajanju operacije je pomembno vlogo igral SS general Odilo Globocnik/Globočnik (1904, Trst – 1945, Špatrjan). Glej: *Operation Reinhard (Einsatz Reinhard)*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/operation-reinhard-einsatz-reinhard> [3. 7. 2019].

7 Jules SCHELVIS, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*, Oxford 2007, str. 37–38. Dimenzije taborišča so vidne tudi iz arheoloških izkopavanj in iz načrtov preživelih: najbrž je najnatančnejši tisti načrt, ki je bil ustvarjen na haaških procesih v času od 6. septembra 1965 do 20. decembra 1966. Nastal je s pomočjo SS-ovca Ericha Bauerja.

Slika 47: Stara tabla z napisom »Sobibor« ob železniških tirih, ki so vodili v to taborišče. (Foto: Jacques Lahitte, barvna fotografija; dostopna: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wikipedia-sobibor-1.jpg>)

A že v prvi sceni je opazna tudi velika napaka. Film se začne s prihodom vlaka z novimi zaporniki, novimi žrtvami Sobibora. Vlak naj bi prišel iz Berlina, a to zagotovo ne more biti res, saj direktne železniške povezave ni bilo. Berlinske Jude so v prvih valih deportacije vozili v geto v Lodžu na Poljskem. Do januarja 1942 so deportirali že okrog 10.000 Judov iz Berlina v gete v vzhodni Evropi, večino v Lodž, Rigo, Minsk in Kovno, starejše Jude pa so preselili v Terezín (nem. Theresienstadt). V začetku leta 1942 so berlinske Jude začeli voziti v uničevalna taborišča, predvsem v Auschwitz-Birkenau.⁸ Naslednje vprašanje, ki si ga lahko zastavimo, se nanaša na to, od kod so prišli Judje, ki so se znašli v Sobiboru. Odgovorimo lahko: iz cele Evrope, a daleč največ iz Nizozemske. Leta 1939 so Nemci namreč ustanovili taborišče Westerbork v okupirani Nizozemski. Judje, ki so bivali v tem taborišču, so bili večinoma iz Amsterdama. V obdobju med 2. marcem in 8. junijem 1943 je iz taborišča Westerbork odpeljalo 15 vlakov – en vlak na teden – proti Sobiboru. Po pavzi so sledili še štirje transporti, zadnji je odrinil 20. julija 1943. Če povzamemo: iz Nizozemske je v Sobibor odpeljalo 19 vlakov, na katerih je bilo kar 34.313 zapornikov.⁹ Judje so v Sobibor prišli tudi iz Francije. Večino francoskih Judov oziroma Judov, ki so se znašli na območju okupirane Francije,¹⁰ so začeli pošiljati v Auschwitz. Nacisti so jih zbirali v tranzitnem taborišču Drancy na obrobju Pariza,

8 *The Jewish Community of Berlin*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/berlin> [1. 7. 2019].

9 Marek BEM, *Sobibor Extermination Camp 1942 – 1943*, Amsterdam 2015, str. 153–154.

10 Marek Bem se sklicuje na popis prebivalstva, iz katerega izhaja, da je bilo tam na začetku poletja 1940, ko je Nemčija napadla Francijo, približno 300.000 Judov. Do konca leta je ta številka narasla na 330.000, razlog za to pa je mogoče iskati v begu Judov z ozemlja, ki so ga nacisti imeli trdno v rokah že prej.

od tam pa so jih poslali v gotovo smrt. Čeprav je standardna pot iz Drancyja res vodila v Auschwitz, pa je cilj štirih vlakov postal Sobibor. Razlog za to se najbrž skriva v logistiki nacističnega aparata: čas transportov iz Francije sovpada z odločitvijo povečanja Auschwitzta z dograditvijo krematorija II, z odločitvijo, da bo Berlin *Juden-frei*, in s pretečo nevarnostjo izbruha tifusa.¹¹ Tako je prvi vlak iz Drancyja v Sobibor krenil 4. marca 1943. Med 1024 deportiranci je bilo 377 Poljakov, 268 Nemcev, 99 Avstrijcev, 91 Rusov, 30 Nizozemcev, preostalih 159 pa najbrž francoskih državljanov.¹²

Po konferenci ob Wannseeju na začetku marca 1942 je Eichmannova pisarna¹³ sklenila, da Judov iz Tretjega rajha ne bodo več pošiljali v Minsk ali Rigo, pač pa jih bodo transportirali direktno v gete in taborišča v lublinskem okrožju. Brez dvoma je ta ukaz neposredno povezan z množičnimi uničenji, ki so se začela v Belžecu, Sobiboru in Treblinki. Peter Witte je ocenil, da je do 15. junija 1942 Nemčijo zapustilo 25 transportnih vlakov, namenjenih v lublinsko okrožje. Štirje vlaki so bili namenjeni v geto v vasi Piaski. Iz tega je sklepal, da je s teh transportov v Sobiboru umrlo približno 4000 Judov.¹⁴ Policijsko poročilo št. 152 z Dunaja ima datum 20. junij 1942, v njem pa je opisana pot do Sobibora z navedbo vseh mestnih postaj.¹⁵ Witte trdi, da je v Sobiboru umrlo kar 6000 avstrijskih Judov in da je skupno število žrtev Sobibora iz Avstrije in Nemčije kar 23.500.¹⁶

Ujetniki so v Sobibor prihajali tudi iz Protektorata Češke in Moravske ter kolaboracionistične Slovaške. Po podobnem principu kot drugod so Jude strpali v geta, od koder so jih sistematično transportirali naprej. Groba Wittejeva ocena je, da je bilo v Sobiboru umorjenih 10.500 Judov iz Protektorata Češke in Moravske. Na Slovaškem je premier Tuka z Nemci sklenil dogovor, da bodo Jude zbrali in Nemcem plačali 500 *Reichsmark* za vsakega deportiranca – Nemci pa so jim v zameno obljubili, da ne bodo imeli pretenzij do zaseženega premoženja in da se Judje nikoli več ne bodo vrnili. Ocenjuje se, da naj bi v Sobiboru umrlo od 26.000 do 28.000 Judov s Slovaške. Podobna usoda je doletela tudi Jude na okupiranem ozemlju Sovjetske zveze. Estonija, Latvija, Litva in tudi zahodni del Belorusije z mestom Minsk so bili vključeni v tako imenovani *Reichskommissariat Ostland*. Večino Judov so pomorile *Einsatzgruppen* v letih 1941 in 1942. Do junija 1943 se je na teh območjih judovsko prebivalstvo zmanjšalo na 72.000, preživeli pa so bili skoncentrirani v getih. 21. junija 1943 je Himmler izdal ukaz, da likvidirajo vse gete. V skladu s tem so vse za delo

11 BEM, *Sobibor Extermination Camp*, str. 154; Robert Jan VAN PELT, *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*, Bloomington 2016, str. 214.

12 BEM, *Sobibor Extermination Camp*, str. 154–155.

13 Adolf Eichmann (1906, Solingen – 1962, Ramla) je bil nemški častnik SS in vojni zločinec. Reinhard Heydrich ga je pooblastil za logistiko za tako imenovano »dokončno rešitev« – množično deportiranje Judov v geta in taborišča. Po vojni je pobegnil v Argentino, tam pa so ga odkrili in ugrabili Mosadovi agenti in ga prepeljali v Izrael. Sodili so mu in ga leta 1962 usmrtili z obešanjem. Michael BERENBAUM, *Adolf Eichmann: German military official*, <https://www.britannica.com/biography/Adolf-Eichmann> [10. 7. 2019].

14 Peter WITTE, Stephen TYAS, A New Document on the Deportation and Murder of Jews during "Einsatz Reinhardt" 1942, *Holocaust and Genocide Studies*, 15, 2001, št. 3, str. 468–486.

15 Segmenti poročila so transkribirani in objavljeni v: Yitzhak ARAD, *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka: Revised and Expanded Edition*, Bloomington 2018.

16 BEM, *Sobibor Extermination Camp*, str. 156.

sposobne Jude odpeljali v delovna taborišča, preostale pa bi »evakuirali« na vzhod; tam jih je čakala gotova smrt. Zgodovinarji trdijo, da je bilo iz *Reichskommissariata Ostland* v Sobibor deportiranih 13.700 ljudi, a to so zgolj ocene, saj ne poznamo točnega števila vlakov, ki so bili iz teh regij napoteni v to taborišče smrti. O morebitnih romskih žrtvah v Sobiboru je znanega zelo malo. Pisnih virov nimamo, obstajata le ustni pričevanja dveh nekdanjih ujetnikov v Sobiboru, a ju zaradi skoposti ne moremo preveriti.¹⁷

Da najdemo naslednjo nepravilnost, nam ni treba iskati dolgo. Ko zaporniki izstopijo iz vlaka, so lepo oblečeni, kot da gredo resnično nekam, od koder jih bodo premestili v nove domove. Zagotovo so morali vsaj slutiti, kaj se bo zgodilo, sam pa verjamem, da večina ni bila naivna in da se grozovite informacije širijo hitro kot plamen. Drži, da so bili Judje v potniških vagonih vlaka dejansko oblečeni lepše kot tisti, ki so jih strpali v tovarne vagone. Pričevanja kažejo, da so obupno hoteli priti do svežega zraka, zato so v stene in tla vagona delali luknjice, ki so jih morali nacisti po vsakem prevozu znova zavariti.¹⁸ Da je sprejem potekal manj gostoljubno, kot je prikazano v filmu, na prvih straneh svojih spominov opiše tudi Thomas Toivi Blatt.¹⁹

Prispele ujetnike s transporta so sprejeli v *Lager II* (*Lager I* je bil judovski bivalni del, *Lager III* uničevalni, *Lager IV* je bil dograjen kasneje in namenjen za strelivo). Tam so morali skozi različne postopke pred smrtjo v plinskih celicah. Ujetnike so razvrstili po spolu, predati so morali svoje kovčke, nacisti so jim zaplenili vredne predmete, jih slekli, ženskam pa odrezali lase.²⁰ Vse to je prikazano tudi v filmu. Gole žrtve so v resnici morale mimo mnogih zgradb, med drugim tudi bivališč SS, ki so bila od preostanka taborišča ločena z leseno ogrado; poleg njih so stali hlevski prostori. Ustvarjalci filma si sicer dovolijo nekaj svobode, a prikažejo celo detajl, da so bili v taborišču hlevi. Drži celo to, da so žrtve gnali skozi taborišče do plinskih celic. Pot je bila široka 3 do 4 m, dolga pa 150 m.²¹ *Der Schlauch* (prehod), esesovcem v taborišču znan s ciničnim imenom *Himmelfahrtstrasse*, je vodil od receptorskega do uničevalnega dela. Čeprav je v filmu prikazana le ena plinska celica, so bile v resnici tri (kasneje pet). Postavljene so bile v opečnati zgradbi, kar je prikazano tudi v filmu, imele so obliko kvadratov (4 × 4 m), s kapaciteto za 160 do 180 ljudi. Skozi vodovodne cevi so spuščali nevaren plin²² – žrtve so umirale dlje, kot je to prikazano v filmu. Da je umrlo tri četrtine ljudi v celici, je moralo preteči okrog 10 minut.²³ Dokaz, da se je film

17 BEM, *Sobibor Extermination Camp*, str. 157–158; Jürgen GRAF, Thomas KUES, Carlo MATTOGNO, *Die Akte Sobibor: Dem Andenken an Jürgen Rieger gewidmet*, https://velesova-sloboda.info/misc/graf-kues-mattogno-die-akte-sobibor.html#_ftn102 [2. 7. 2019].

18 O tem poroča Franciszek Parkola, ki je kot železničar delal na železniški postaji Sobibor. Glej: BEM, *Sobibor Extermination Camp*, str. 151.

19 Thomas TOIVI BLATT, *From the Ashes of Sobibor: A Story of Survival*, Evanston 1997, str. 3–4.

20 WEBB, LISCIOTTO, SMART, *The Sobibor*.

21 To je vidno iz skiciranega zemljevida, ki ga je naredil ujetnik Aleksander Pečerski; fotografija skice je objavljena v: Julija B. MAKAROVA, Konstantin I. MOGILEVSKIJ, Mihail J. EDELŠTEJN, *Sobibor: Hronika vosstanija v lagere smerti*, Moskva 2018, str. 49. V istem delu je prikazana tudi maketa – poizkus rekonstrukcije taborišča –, pri nastanku katere je prav tako sodeloval Pečerski; prav tam, str. 53.

22 Ta nevaren plin je bil ogljikov monoksid.

23 WEBB, LISCIOTTO, SMART, *The Sobibor*.

v določenih segmentih le držal realističnih vodil, je viden ravno pri prikazu morjenja Judov. Vzporednico lahko na primer potegnemo s spominom Ericha Fuchsa (1902, Berlin – 1980, Koblenz), funkcionarja SS, ki je opisal potek uničevanja: od striženja las, transporta ujetnikov do aktivacije starega sovjetskega motorja, ki je spuščal plin. Sam videz taborišča, delitev dela in vse tja do ujetniških oblačil so v filmu točni.²⁴

Slika 48: Aleksander Pečerski
(Vir: <http://www.holocaustresearchproject.org/revolt/pechersky.html>)

Aleksander Pečerski se je rodil 22. februarja 1909 v Kremenčuku v današnji Ukrajini. V mladosti je delal kot električar v tovarni, v kateri so popravljali lokomotive. Takoj ko je Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, je bil kot nižji častnik mobiliziran v sovjetsko vojsko. Nacisti so ga zajeli že oktobra 1941. Ko je skušal maja 1942 pobegniti iz taborišča v Minsku, so ga odpeljali v Borisov, tam pa so ugotovili, da je Jud. To je bil razlog, da so ga 22. septembra 1943 prestavili v Sobibor. Skupaj s še osemnajstimi zaporniki je bil izbran za delo v tesarstvu, s tem pa je ušel usodi večine, ki jo je v plinske celice pospremil Karl Frenzel (o tem bo nekaj več napisanega v nadaljevanju). Samo 22 dni po tistem, ko so ga sprejeli, že 14. oktobra 1943, je skupaj z Leonom Feldhendlerjem (1910, Żółkiewka – 1945, Lublin), poljskim Judom, ki je v filmu tudi prikazan kot pobudnik upora, zanetil upor. Štiri dni kasneje je skupaj s peščico sovjetskih tovarišev prečkal reko Bug in se pridružil partizanom, ki so kasneje postali del sovjetske vojske. Pečerski je bil po koncu vojne – tako kot mnogi drugi vojaki Rdeče armade, ki so bili nemški vojni ujetniki – več let zaprt v sovjetskem zaporu. Izpustili so ga šele, ko se je izvedelo, da je bil eden od vodij upora v Sobiboru, a v domovini za svojo vlogo v tem uporu ni bil nikoli odlikovan. Leta 1962 je v Sovjetski zvezi pričal na procesu proti ukrajinskim paznikom v Sobiboru. Umrl je 19. januarja 1990, sedemnajst let pozneje pa so na stavbi, v kateri je prebival, namestili spominsko ploščo v njegov spomin.²⁵

24 Po pričevanju SS *Scharführerja* Ericha Fuchsa na sojenju Sobibor-Bolender, Düsseldorf (citirano v: Yitzhak ARAD, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington 1987, str. 31–32).

25 Aleksander "Sasja" Petsjerski, <https://www.sobiborinterviews.nl/en/interviewees/2-profielen/10-alexander-sasja-petsjerski> [10. 7. 2019].

Aleksandra Pečerskega, kot je bilo že omenjeno, v filmu igra Konstantin Habenski (1972, Sankt Peterburg). Habenski je poleg tega, da je igralec in režiser, tudi filantrop. Njegovo predstavitev Pečerskega bi lahko opisali kot točno. Habenskemu je v igri uspelo prikazati dvom, ki se je porajal Pečerskemu.²⁶ Pečerski ni bil prepričan v potencialno uspešnost upora: »Če sem iskren, nisem bil prepričan v načrt, a tega nisem omenil drugim članom komiteja, saj sem želel, da se ne bi počutili nemočne ter da bi lahko resnično začeli z uporom in da bi pobegnili.«²⁷

V filmu so uporabili tudi znano zgodbo o Pečerskem in njegovi konfrontaciji s Frenzlom. O pristnosti zgodbe že tako ali tako obstajajo dvomi, poglobil pa jih je še ruski avtor Lev Simkin. Simkin je pri proučevanju tematike pregledal zapise prič, preživele pa tudi intervjuval, a mu nihče ni zares potrdil, da naj bi se to resnično zgodilo. Skepsa je potrdil tudi Richard Rasche, avtor znanega romana *Escape from Sobibor*. Tudi on je intervjuval preživele, med drugimi tudi Mihaila Leva, ki na vprašanje o pristnosti zgodbe ni dal direktnega odgovora. Zgodba je datumsko postavljena na 26. september, ko eden izmed nizozemskih Judov zaradi izčrpanosti in šibkosti ni zmogel razsekati štora. Frenzel je nesrečnika pretepel, Pečerski pa je prenehal delati in se je obrnil stran od prizora. Frenzel je ukazal, da mora Pečerski nadaljevati soujetnikovo delo in da mora štor razsekati v petih minutah ali pa bo dobil 25 udarcev s šibo. Pečerskemu je uspelo nalogo opraviti v zastavljenem času. Frenzel mu je za nagrado ponudil paket cigaret, a ga je Pečerski odklonil – dogodek je v spominih komentiral z besedami, da »nikoli ne bi mogel sprejeti darila od takšnega individuuma«. Kljub dvomom o pristnosti te zgodbe so se filmarji odločili, da bodo še nekoliko spremenili realnost in paketek cigaret zamenjali z jabolkom.²⁸

Prizor v filmu na predvečer vstaje je svojevrstna prilagoditev, ki jo najbrž lahko pripišemo umetniški svobodi. Gre namreč za prizor, v katerem nacisti pijejo, se posmehujejo, zapornike polivajo z bencinom, se nad njimi izživljajo s pretepanjem in celo tako, da jih vprežejo v vozove kot konje in nato z njimi tekmujejo. Pečerski se v filmu izpostavi in prevzame tveganje. To se zdi neracionalno, saj je bil upor v glavnem odvisen ravno od njega in noben človek pri zdravi pameti se v takšni situaciji ne bi izpostavljal. Tudi Frenzel je predstavljen kot nekakšen spolni iztirjenec in patološki psihopat – grozodejstva naj bi počenjal zaradi poglavja iz osebnega življenja, ko mu je oče prepovedal, da bi se poročil z Judinjo. Po besedah Leonida Teruškina je bil Frenzel »običajen«, resen nacist, ki je trdo delal, da se je lahko povzpел po hierarhiji. Ni bil neki navaden policist v vasi, ampak poveljnik taborišča smrti.²⁹

Habenskemu je v vlogi uspelo ustvariti vzdušje samozavesti, dvoma, mirnosti in napatosti. Zamislimo si lahko, da so tudi ujetniki doživljali celoten spekter čustev,

26 MAKAROVA, MOGILEVSKIJ, EDELŠTEJN, *Sobibor*, str. 11–37.

27 *Alexander Pechersky on the Revolt and Escape from the Sobibor Death Camp: In his own words*, <http://www.holocaustresearchproject.org/revolt/sobiborescape.html> [8. 7. 2019].

28 Selma LEYDESDORFF, *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*, New York 2017, str. 96.

29 FANAYLOVA, *Кто мешал следовать правде?*. Segmente Frenzlovega življenjepisa lahko razberemo iz raziskav Thomasa Toivija Blatta, ki je Frenzla celo intervjuval. Intervju z Blattovimi pripiski: Thomas TOIVI BLATT, *Confrontation With A Murderer*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/confrontation-with-a-murderer> [8. 7. 2019].

poleg tega pa je med pazniki in ujetniki vladala histerija. Kot je prikazano v filmu, so upor začeli tako, da so osamili oficirje in jih drugega za drugim pobili, potem pa vzeli orožje. Ko so se pazniki začeli zavedati, da se dogaja upor, so s stolpov začeli s strojnici streljati v množico ljudi. V množičnem pobegu je bil Pečerski res zadnji, ki je zapustil taborišče – to je pa tudi zadnja scena filma, ki dramatično zaokroži vsebino. V nadaljevanju so ubežniki stekli proti gozdu do jarka, tam poiskali hlode in na njih prečkali jarek. Po nekaj srečnih naključjih so se prebili do partizanov iz Worosjilowe skupine.³⁰

Slika 49: Konstantin Habenski kot Aleksander Pečerski
(Vir: <https://www.hollywoodreporter.com/news/oscars-russia-selects-sobibor-foreign-language-category-1141729>, barvna fotografija)

Karl Frenzel (1911, Zehdenick – 1996, Garbsen) je bil član nacistične stranke in oficir SS. Na začetku vojne je sodeloval v akciji T4 nacističnega programa za ubijanje oseb s posebnimi potrebami. Zadolžen je bil za odstranitev trupel in zlatih zob žrtev. Zaradi delovnih izkušenj je bil premeščen v Sobibor, kjer je bil tretji v liniji poveljujočih; nad njim sta bila Gustav Wagner (1911, Dunaj – 1980, Itabia) in Franz Stangl (1908, Altmünster – 1971, Düsseldorf). Frenzel v filmu upodobi Christopher Lambert (1957, Great Neck), igralec svetovnega slovesa, ki bi ga ljubitelji filmografije morali poznati iz filmske uspešnice iz osemdesetih let *Highlander*. Spoznamo ga že takoj na začetku filma, ko brezizrazno opazuje zaplinjanje žensk, se po dogodku brezčutno obrne in odide, kot da se ni zgodilo nič. Že kmalu zatem v filmu Frenzel hitro pove, kaj ga je pripravilo do tega, da ubija Jude. Njegov oče je bil antisemit, kar drži. Leta 1929 je Frenzel spoznal dekle, ki je bila Judinja, z njo pa se je želel poročiti. Njegov in njen oče sta bila proti njuni zvezi in izbranka se je preselila v ZDA, ko je njen oče izvedel, da je Frenzel član nacistične stranke. O Frenzlovi sadistični naravi govorijo tudi pričevanja njegovih sodelavcev. Erich Bauer (1900,

30 “Alexander Pechersky on the Revolt and Escape from the Sobibor Death Camp”, nemško poročilo o uporu v Sobiboru z dne 17. 3. 1944 (poročilo dostopno v: MAKAROVA, MOGILEVSKIJ, EDELŠTEJN, *Sobibor*, str. 97).

Berlin – 1980, Berlin), eden izmed poveljujočih v tretjem taborišču, o njem pravi: »On (Frenzel) je eden najbolj krutih članov stalne posadke taborišča. Njegov bič je zelo sproščen.«³¹ To je bilo izrečeno ob priložnosti, ko si je eden izmed ujetnikov hotel vzeti življenje.

Frenzel se je po lastnem pričevanju hotel izogniti neposrednemu pobijanju, torej je imel meje. Tako je glasno protestiral, ko so ga zadolžili, da Jude odpelje k plinskim celicam. Tudi v filmu je prikazano, da se ni udeležil vseh grozodejstev, ki so jih delali drugi oficirji. Takšna je scena zabave, ko se do zadnjega drži zase – v okrutnosti se vključi šele proti koncu, ko je izzvan. Po 14. oktobru 1943, ko se je zgodil upor, je pomagal pri zapiranju taborišča. Po vojni so ga sicer zajeli zavezniški vojaki, a so ga kmalu izpustili. Frenzel je našel službo v Frankfurtu kot elektrotehnik. Leta 1962 so ga naposled identificirali in mu sodili za umor 42 Judov in za sodelovanje pri pobijanju 250.000 Judov.³²

Glede na to, da gre za ruski film, si z lahkoto predstavljamo, da bi v sovjetskih časih takšen film namenil več pozornosti socialistični ideologiji kot vodilni sili, trpljenje Judov pa zaradi tega ne bi prišlo do izraza. Stalinovo ime je sicer omenjeno večkrat, a je mogoče čutiti, da je glavni poudarek na ujetnikih in njihovih osebnih zgodbah. Večina Judov v filmu govori *jidiš*, med njimi pa ni Pečerskega, ki seveda govori v ruščini. Od filmov iz sovjetskih časov se film razlikuje tudi v tem, da se v uvodniku pojavijo biblični izreki, ki napeljujejo na to, da smo vedno pozvani k iskanju dobrega, humanega – tudi če se znajdemo v ekstremnih razmerah. Skušati moramo razumeti tudi tisto, kar je za povprečnega Evropejca, ki spada v »kulturni krog na zahodni strani železne zavese«, nepredstavljivo: mnogo Rusov pogreša Sovjetsko zvezo, na *veliko domovinsko vojno*³³ pa gledajo kot na sovjetski dosežek, ki je koristil celotnemu človeštvu. Namen filma bi lahko bil, da svet opomni na vlogo Rusije, ki je navsezadnje nosila največje breme vojne, Rusom pa pokaže, da je imela njihova domovina skorajda sveto, nujno vlogo in da je še danes ne smemo odpisati kot sile, ki se upravičeno lahko imenuje svetovna. Nekateri bodo film *Sobibor* najbrž označili kot melodramatičen in neprebavljiv. To sicer lahko razumem, a vendarle moram izraziti svoje nestrinjanje. Če cenimo nujnost razumevanja tega obdobja, še posebej klime, v kateri je vzklil nacizem, in se hkrati zavedamo tudi ponovnega vzpona ideologije sovraštva, bomo film označili za tragičen, a hkrati opogumljajoč. *Sobibor* predstavlja antifo, napisano z veliki črkami.

31 ARAD, *Belzec, Sobibor, Treblinka*, str. 192.

32 Michael BRYANT, *Eyewitness to Genocide: The Operation Reinhard Death Camp Trials, 1955–1966*, Knoxville 2014, str. 148–149; *The Sobibor Trial*, <http://www.holocaustresearchproject.org/trials/sobibortrial.html> [10. 7. 2019].

33 V originalu rus. великая отечественная война – ruski izraz za drugo svetovno vojno.

Literatura

- ARAD, Yitzhak: *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- ARAD, Yitzhak: *The Operation Reinhard Death Camps, Revised and Expanded Edition: Belzec, Sobibor, Treblinka: Revised and Expanded Edition*. Bloomington: Indiana University Press, 2018.
- BEM, Marek: *Sobibor Extermination Camp 1942 – 1943*. Amsterdam: Stichting Sobibor, 2015.
- BRYANT, Michael: *Eyewitness to Genocide: The Operation Reinhard Death Camp Trials, 1955–1966*. Knoxville: University of Tennessee Press, 2014.
- LEYDESDORFF, Selma: *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*. New York: Routledge, 2017.
- MAKAROVA, Julija B., MOGILEVSKIJ, Konstantin I., EDELŠTEJN, Mihail J.: *Sobibor: Hronika vosstanija v lagere smerti*. Moskva: Jeksmo, 2018.
- POLTORAK, David, LESHCHINER, Viatcheslav: Teaching the Holocaust in Russia. *Internationale Schulbuchforschung*, 22, 2000, št. 1, str. 127–134. New York: Berghahn Books.
- SCHELVIS, Jules: *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*. Oxford: Berg Publishers, 2007.
- TOIVI BLATT, Thomas: *From the Ashes of Sobibor: A Story of Survival*. Evanston: Northwestern University Press, 1997.
- VAN PELT, Robert Jan: *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Bloomington: Indiana University Press, 2016.
- WITTE, Peter, TYAS, Stephen: A New Document on the Deportation and Murder of Jews during “Einsatz Reinhardt” 1942. *Holocaust and Genocide Studies*, 15, 2001, št. 3, str. 468–486. Oxford: University Press.

Spletni viri

- Aleksander “Sasja” Petsjerski, <https://www.sobiborinterviews.nl/en/interviewees/2-profielen/10-alexander-sasja-petsjerski> [10. 7. 2019].
- Alexander Pechersky on the Revolt and Escape from the Sobibor Death Camp: In his own words, <http://www.holocaustresearchproject.org/revolt/sobiborescape.html> [8. 7. 2019].
- BERENBAUM, Michael: *Adolf Eichmann: German military official*, <https://www.britannica.com/biography/Adolf-Eichmann> [10. 7. 2019].
- Biographies of SS-men*, <https://www.sobiborinterviews.nl/en/extermination-camp/biographies-of-ss-men> [10. 7. 2019].
- FANAYLOVA, Elena: *Кто мешал следовать правде? Ошибки в фильме «Собибор»*, <https://www.svoboda.org/a/29223173.html> [1. 7. 2019].
- GRAF, Jürgen, KUES, Thomas, MATTOGNO, Carlo: *Die Akte Sobibor: Dem Andenken an Jürgen Rieger gewidmet*, https://velesova-sloboda.info/misc/graf-kues-mattogno-die-akte-sobibor.html#_ftn102 [2. 7. 2019].
- Operation Reinhard (Einsatz Reinhard)*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/operation-reinhard-einsatz-reinhard> [3. 7. 2019].
- Survivors of the revolt*, <https://www.sobiborinterviews.nl/en/the-revolt/survivors-of-the-revolt> [10. 7. 2019].
- The Jewish Community of Berlin*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/berlin> [1. 7. 2019].
- The Sobibor Trial*, <http://www.holocaustresearchproject.org/trials/sobibortrial.html> [10. 7. 2019].
- The World Premiere of Sobibor to be held in Warsaw*, <https://ruskiymir.ru/en/news/240622/> [3. 7. 2019].
- TOIVI BLATT, Thomas: *Confrontation With A Murderer*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/confrontation-with-a-murderer> [8. 7. 2019].
- WEBB, Chris, LISCIOTTO, Carmelo, SMART, Victor: *The Sobibor Death Camp*, <http://www.holocaustresearchproject.org/ar/sobibor.html> [1. 7. 2019].

The Sobibor Extermination Camp in Film: Fiction or Reality?

Jan Malec³⁴

The 2018 release of the movie titled 'Sobibor' created quite a furore. Since this is a film with a historical theme, the author of the paper focuses primarily on its authenticity. He compares the sources and the specialist literature, trying to draw parallels with the feature film. The author, Jan Malec, first provides some general information about the extermination camp itself, its architecture, purpose and the transport of prisoners, before presenting the life of the film's protagonist, Alexander Pechersky (played by the actor and film director Konstantin Khabensky), who was without doubt one of the most important factors behind the mass prisoner revolt and escape. In the next part, Malec presents the life of Karl Frenzel played by the actor Christopher Lambert. He ends the paper with the conclusion that, although historically not completely accurate, the film – disregarding Russian patriotism – carries an important message that is still relevant today.

Keywords: Sobibor, death camp, Pechersky, Frenzel

The Polish Righteous – Recalling Forgotten History

Klara Jackl¹

For over a decade, the POLIN Museum of the History of Polish Jews has been involved in the commemoration of the rescue of Jews during the Holocaust within its online project “The Polish Righteous – Recalling Forgotten History” (sprawiedliwi.org.pl).

The project aims to document and develop an awareness of the rescue stories, thereby contributing to the general knowledge of Polish-Jewish relations during the German occupation of Poland. Testimonies of both the Righteous Among the Nations and the Holocaust survivors, as well as archival documents and historical studies, serve as a base for the project’s online collection, which today consists of 1,000 stories of rescue. The collection is accompanied by educational resources pertaining to the phenomenon of rescue.

Keywords: Holocaust, rescue stories, Holocaust survivors, Righteous Among the Nations, Polish Jews, POLIN Museum of the History of Polish Jews, Polish Righteous online project

The History of the Project

The project was established in 2007 at the Association of the Jewish Historical Institute in Poland, under the auspices of the POLIN Museum of the History of the Polish Jews which, in 2012, became its operator. The establishment of the project was closely connected with the beginning of the process of honouring Poles, who saved Jews, with high state awards by the President of the Republic of Poland. The project places itself among other commemorations of Polish rescuers undertaken by other museums, institutes or NGO’s.

The Project’s Goals

The main goal of the project, in its early days, was to systematically collect testimonies of the last living Righteous Among the Nations in Poland and to document their unique and rare deeds, undertaken under the threat of the death penalty, in detail as, at the time, this topic was considered to be a gap in the common memory. The collected testimonies were to be used for the commemoration of its heroes, making their stories well-known and to be present within education programs.

1 Klara Jackl, Senior Specialist, POLIN Museum of the History of Polish Jews, Warsaw

Although the image of Poles saving Jews was clearly present in the historical and political discourse on Polish-Jewish relations since early post-war times in Poland, it was rather expressed in a tendentious narrative aiming to prove the commonality of the help provided. The Righteous figure also functioned as an anti-Jewish propaganda tool, mostly in the 1960s. After the democratic change, with the development of independent historical research, the popular image of attitudes of Poles toward Jews became less explicit, including acts of hostility and indifference. As a result, public surveys and commemorations of the rescuers were again intensified, to be used as a counter-argument in discussions on Polish antisemitism and participation in the Holocaust. We can still observe intensifications of such initiatives.

The difficult aspects of Polish-Jewish history, before 1989, were often left unsaid but, paradoxically, the same thing happened to many rescue stories. Due to pre-war antisemitism, providing help to Jews was not an act appreciated within Polish society and so it was after the war ended. This is why many rescuers did not admit that they contributed to a rescue mission, being afraid of social ostracism and of the accusation of not being loyal to neighbours and of benefitting from the help offered. That is why some witnesses to history, elderly people interviewed within the “Polish Righteous – Recalling Forgotten History” project, were re-telling their stories, but in full for the very first time.

The collection contains nearly 500 interviews. Most of them were conducted with the Polish rescuers, some with the Holocaust survivors, living in Poland and abroad.

The Methodology

The project’s research followed methodological instructions. The researchers conducted thematic interviews focused on the story of the rescue, with additional biographical information and references to local pre-war Polish-Jewish relations. The witnesses were asked about the local conditions under German occupation, repressions, including these introduced for providing help to the Jews, about their everyday life and local attitudes to the Jews and their persecution. Next, the circumstances in which the help was provided or received was discussed. The questions included the social contexts (the atmosphere in the neighbourhood, the fear of neighbours, any dangerous situations), the everyday conditions of hiding (food, hygiene, work and play) as well as finances, e.g. rescues paying for own maintenance. Questions on ethical issues, motivations and dilemmas related to the act of rescue and reflections on today’s Polish-Jewish relations, were also posed.

The gathered sources – testimonies, photos, keepsakes, as well as documents coming from various archives – served to create an online collection of rescue stories. Each story contained within the database consists of information on its protagonists, places and dates, as well as one or more articles, photos and audio or video excerpts of interviews.

Image 50: Family archives of witnesses to history become part of POLIN Museum's digital collection. Irena Senderska-Rzońca, Righteous Among the Nations, showing pictures of her family, 2019. (Photo: Anna Liminowicz, POLIN Museum of the History of Polish Jews, colour photograph)

Image 51: Documentation of a war-time hiding place: Holocaust survivor Jakub Berkman and Marek Pajek, Rescuer's son, next to the hideout of Jakub and his family in Suchedniów, 2019. (Photo: Mateusz Szczepaniak, POLIN Museum of the History of Polish Jews, colour photograph)

The published stories are never isolated from their historical and social context, as each of them, simultaneously, is a story of good and evil. Therefore, apart from details of the help provided, they include information on antisemitism, greed, acts of denunciation and blackmail or indifference. These are the Righteous themselves, who clearly express these difficult circumstances, e.g. the fear of the Germans and of their Polish neighbours.

The project focuses on the stories of people recognised by the Yad Vashem Institute. However, being aware that the number of the people awarded the Righteous Among the Nations title does not fully reflect the phenomenon of rescuing Jews in Poland, the project's audience is encouraged to share their family stories which, until now, for many reasons, lived only in family memory. Thanks to such publications, other witnesses of the stories can be possibly found.

Education and Resources

The online collection of rescue stories is accompanied by educational materials, such as articles, lesson scenarios and online exhibitions. They all aim to direct attention to particular stories, explaining the historical background to the Holocaust and to the phenomenon of rescue missions, as one of its regrettably small, unique aspects. The website provides its visitors also with information on the Righteous Among the Nations title, bibliography, filmography and other sources.

Believing that individual stories can help to understand the war-time history known from textbooks and history classes, and to discuss not only history, but also civic attitudes, sensitivity to the suffering of others, cultural differences or antisemitism, POLIN Museum organises meetings, for schools, with the Righteous and with Holocaust survivors.

Dynamic Discourse About the Righteous

The project's activities are held in the context of ongoing Polish public debate on Polish-Jewish relations during the German occupation in Poland. It resonates, especially during its peaks, with the project's daily work and requires constant negotiation of its presence and role within the discourse.

Academic research on the history of the Holocaust continues, constantly bringing to the public new surveys. The research's results show the complexity of Polish-Jewish relations – they analyse the fate of Jews and debunk popular myths about Poles as innocent bystanders or helpers, showing widespread resentment and various attitudes toward the extermination. Some parts of the researchers' achievements go beyond academic debate, shaping, in a long perspective, the popular view of the history of the Holocaust.

These achievements, however, are often lost and misinterpreted in the bustle of press and social media polemics, awoken in public life, once in a while, as the result of certain publications, public declarations, commemorations or political

acts. The debate develops thanks to the media, politicians, public figures and social media users and is usually quite superficial and ritualised.

The popular debate consists of hardened statements and information which is often simplified and manipulated, e.g. the number of the Polish Righteous is often presented as a counter-argument to war-time acts of antisemitism. The narrative includes mostly the Polish perspective, objectifies the Jews, does not express the experience of rescuers or the rescued, neither the social context of the help provided. All this results in highlighting the Righteous' role as acting *en masse*, but diminishes the true sense of their rare, heroic deeds. The style of today's internet communication, with no time or patience to take several sources or perspectives into account, intensifies the problem.

Resonation of the Discourse and the Project

The POLIN Museum, as an institution of public trust, aims to stand by its mission and strategy and to follow its plans, without being affected by current political or social circumstances. At the same time, it has a duty to follow the discourse, respond to the needs of its audience and to react wisely to the aspects of the debate which are considered to be problematic. This is why the observed discourse resonates with the project's daily work, influences and verifies its publishing plans.

The rise in interest about the subject of the Righteous, caused by public debates on Polish-Jewish relations, results in a rise of the need to share an opinion (which often is an antisemitic speech that clearly needs to be reported), obtain certain information or commemorate a family story. That is why each discussion peak is reflected in the amount of the project's online recipients, their direct requests or comments.

Recipients look for information, look for something which is clear and up-to-date. The project's team try to meet these needs and provide online visitors with content which will explain an issue, showing its complexity and undermining the clichés, with the use of the latest research results, presented in understandable manner. The biggest challenge is how to keep the right balance between the simplicity of the message, its complexity and seriousness, with its coherency to digital standards and internet search engine requirements.

That adaptation requires constant vigilance to problematic aspects of the discussion, diagnosing the problems and changing the content. Examples of such undertakings, aimed at deconstructing myths in public discourse, are sets of articles published on the Polish Righteous website, explaining the role and the activity of the "Żegota" Council to Aid Jews (often misinterpreted as a purely Polish organisation), Irena Sendler (often believed to have rescued 2,500 children on her own, with disregard to her socialist roots) or the penalties imposed for helping Jews (often interpreted only as the death penalty which was implemented only in Poland).

Image 52: 74th Anniversary of the establishment of the “Żegota” Council to Aid Jews: Education meeting with Holocaust survivor Elżbieta Ficowska next to the monument of the “Żegota” situated in front of POLIN Museum, 2016. (Photo: Magdalena Starowieyska, POLIN Museum of the History of Polish Jews, colour photograph)

As mentioned already, the popular discourse often shallows the rescue phenomenon and it rarely includes the true experiences of the rescuers and the rescued – the practical side of helping and hiding, human relations (often strongly ambivalent), emotions or dilemmas. That is why these details, expressed by the witnesses to history themselves, are an important part of the project’s online content.

The Development of the Collection

An important result of the intensification of the debate are the previously unknown stories of rescue shared by members of rescuers’ or survivors’ families. This rise of interest, visible in the project’s statistics and publications, may allow the assumption that discussions in the media enter homes and stimulate people to discover the stories of their family, friends or neighbours. These stories are shared mostly by second and third generation, who often express surprise or confess, sometimes even with remorse, that they have previously not known anything about it.

This phenomenon is an ongoing process of people discovering stories of their own families and the history of the Holocaust in its full spectrum. The POLIN Museum endeavours to play a role in this process, providing those who are interested with a place of commemoration and a source of knowledge.

Image 53: Development of the POLIN Museum's oral history collection: Holocaust survivor Lily Ganan and Klara Jackl in Israel during the interview, 2018. (Photo: Józef Markiewicz, POLIN Museum of the History of Polish Jews, colour photograph)

Travelling exhibition “They Risked Their Lives. Poles who Saved Jews during the Holocaust”

The exhibition presents stories of help provided to the Jews by Poles during the Holocaust. It was produced by the POLIN Museum of the History of Polish Jews in partnership with the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland in 2013.

Poles, eyewitnesses to the Holocaust, were themselves subjected to the brutal terror of war and, at the same time, were confronted with the cruel extermination of their Jewish neighbours. The humanity of Poles was put to the test. Most remained passive to the Holocaust. There were also those who collaborated with the Germans, blackmailing and denouncing Jews in hiding. Only a few engaged in providing help. In German-occupied Poland, any kind of help was punishable by death. The rescuers were thus acting in extremely harsh conditions – in secret and in fear, often from their neighbours. In deciding to provide help, rescuers knew that they could share the same tragic fate of those whom they were helping. Thanks to their heroic stand, several thousand Jews were saved.

In the exhibition, the rescue phenomenon is presented against a broader historical context. Exhibition panels show the specifics of the German occupation of Poland – for example, the division of the cities into ghettos and “Aryan side” and the penalties applicable for giving any aid to persecuted Jews. The motivations of rescuers, the activities of the Polish underground, the Government-in-Exile, as well as priests and nuns are also displayed.

However, in the narration of the exhibition the main role is given to individual stories of Polish rescuers, mostly those awarded by Yad Vashem Institute with the title of Righteous Among the Nations. Their biographies, faces and quotes transmit all what, during the Holocaust, constitutes both human dignity and human wickedness.

The content of the exhibition also includes the issue of contemporary Polish public discourse about the Righteous. For thirty years, since the fall of communism in 1989, Poland has been gradually restoring memory of the Polish Jews. Historians are examining Polish-Jewish relations during World War II. Discussions continue about whether Poles could have done more to help Jews and whether they did all that they could to tell the world about the extermination of Jews.

The exhibition makes use of a priceless collection of more than 400 interviews with the last living Righteous, as well as with Holocaust survivors. The POLIN Museum has been gathering these interviews since 2007, as part of its online project “The Polish Righteous – Recalling Forgotten History”. Stories of rescue are published on the website righteous.pl.

The exhibition has been translated into ten languages – Bulgarian, Chinese, English, German, Hungarian, Italian, Lithuanian, Russian, Spanish and Ukrainian [editor’s note: in 2016, a catalogue with a Slovenian translation of the exhibition text was also published]. Over the last seven years, it has travelled throughout Europe and around the world. Since its first showing in the Paris headquarters of UNESCO in 2013, cities it has visited include New York, Havana, Melbourne, Sydney, Shanghai, Moscow, Madrid, Maribor (in 2016, at the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor), Berlin, Vilnius and Warsaw.

The exhibition was authored by Joanna Król and Klara Jackl from POLIN Museum of the History of Polish Jews. Academic consultants were the late Prof. Feliks Tych and Dr. Hanna Węgrzynek, while Dr. Elżbieta Frister, Dr. Sebastian Rejak and Dr. Krzysztof Strzałka acted as consultants to the exhibition on behalf of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland.

Image 54: “They Risked Their Lives. Poles who Saved Jews during the Holocaust” exhibition at POLIN Museum of the History of Polish Jews in Warsaw. The exhibition makes use of the collection gathered within the Polish Righteous online project, 2014. (Photo: Joanna Król, POLIN Museum of the History of Polish Jews, colour photograph)

Poljski pravičniki – obujanje pozabljene zgodovine

Klara Jackl²

POLIN – Muzej zgodovine poljskih Judov že več kot desetletje s spletnim projektom »Poljski pravičniki – obujanje pozabljene zgodovine« (sprawiedliwi.org.pl) sodeluje pri komemoracijah za ljudmi, ki so med holokavstom reševali Jude.

Namen projekta je dokumentirati in razvijati zavest o zgodbah o reševanju ter tako prispevati k splošnem vedenju o poljsko-judovskih odnosih v času nemške okupacije Poljske. Pričevanja, tako pravičnikov med narodi kakor tudi preživelih žrtev holokavsta, ter arhivski dokumenti in zgodovinske študije so osnova, na kateri je zasnovana projektna spletna zbirka. Ta danes vsebuje že tisoč zgodb o reševanju. Zbirko dopolnjujemo tudi z učnimi gradivi, ki se navezujejo na fenomen reševanja.

Ključne besede: holokavst, zgodbe o reševanju, preživele žrtve holokavsta, pravičniki med narodi, poljski Judje, POLIN – Muzej zgodovine poljskih Judov, spletni projekt o poljskih pravičnikih

Učenje o holokavstu za današnji čas

Marjetka Berlič, Gordana Rubelj¹

*Avtorici v svojem prispevku predstavljava oblike in načine dela o poučevanju holokavsta v drugem in tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju. Namen spominjanja na holokavst skušamo v šolah obeležiti na način, ki otroke in mlade spominja in opominja. V sodelovanju s Centrom judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor smo imeli razstave, sodelovali smo pri simboličnem polaganju tlakovcev spomina. Pri pouku smo učence motivirali s filmi (*Tri obljube*, *Preživeti v Sarajevu*, *Klara Kukovec*, *Pianist* in *Schindlerjev seznam*). V devetem razredu so učenci brali leposlovna mladinska dela in jih kombinirali z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo. Preko razstave in interaktivnih gradiv so se učenci seznanili z Eriko Fürst. Mlajšim učencem smo tematiko približali s pomočjo knjig *Hanin kovček* in *Tommy*. Obe knjigi omogočata, da se učenec seznaní z zgodbo posameznika, ki z imenom in priimkom (tudi s fotografijo, predmeti), predstavlja neki resničen svet, s katerim se lahko poistoveti. Obe vsebini je mogoče povezati z vsakdanjim življenjem, saj pogovor preko zgodbe omogoča pri učencih razvijati dojemljivost za vrednote, ki so pomembne za življenje v sodobni demokratični družbi. Prav s pomočjo teh knjig je bilo mogoče uresničiti največ ciljev iz obeh učnih načrtov. Učenje o holokavstu ponuja veliko vzporednic z vsakdanjim življenjem, še posebej v povezavi s kršitvami človekovih pravic in položajem posameznika v družbi.*

Ključne besede: človekove pravice, holokavst, mladinska književna dela, razstava, sodelovanje

Uvod

27. januar smo začeli bolj poglobljeno obeleževati na pobudo Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Ob tem dnevu organiziramo različne aktivnosti. Cilji izhajajo iz posodobljenih učnih načrtov za predmeta zgodovina ter domovinska in državljska kultura in etika: vseživljenjsko izobraževanje, posameznikov položaj in vloge v različnih skupnostih, človekove in otrokove pravice, obsodba zločinov proti človeštvu, holokavst in druge oblike množičnega kršenja človekovih pravic. S sodelovanjem Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor smo imeli razstave, sodelovali smo pri simboličnem polaganju tlakovcev spomina. Pri pouku smo učence motivirali s filmi (*Tri obljube*, *Preživeti v Sarajevu*, *Klara Kukovec*, *Pianist* in *Schindlerjev seznam*²). V devetem razredu so učenci brali leposlovna mladinska

¹ Marjetka Berlič, učiteljica svetnica, Osnovna šola Draga Kobala Maribor; Gordana Rubelj, učiteljica svetovalka, Osnovna šola Pesnica

² *Tri obljube* (*Three Promises*, film Wolfganga Elsa, 2011, Centropa), *Preživeti v Sarajevu* (*Survival in Sarajevo. Friendship in a time of war*, film Wolfganga Elsa, 2011, Centropa), *Klara Kukovec* (režija Kristijan Robič, 2014, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor), *Pianist* (*The Pianist*, film Romana Polanskega, 2002, R.P. Productions, Heritage Films et al.), *Schindlerjev seznam* (*Schindler's List*, film Stevena Spielberga, 1993, Universal Pictures in

dela in jih kombinirali z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo. Na razstavi in z interaktivnimi gradivi so se učenci seznanili z Eriko Fürst. Mlajšim učencem smo tematiko približali s pomočjo knjig Hanin kovček in Tommy. Obe knjigi omogočata, da se učenec seznanj z zgodbo posameznika, ki z imenom in priimkom (tudi s fotografijo, predmeti) predstavlja neki resničen svet, s katerim se lahko poistoveti. Obe vsebini je mogoče povezati z vsakdanjim življenjem, saj pogovor o zgodbi omogoča pri učencih razvijati dojemljivost za vrednote, ki so pomembne za življenje v sodobni demokratični družbi. Prav s pomočjo teh knjig je bilo mogoče uresničiti največ ciljev iz obeh učnih načrtov. Učenje o holokavstu ponuja veliko vzporednic z vsakdanjim življenjem (kršitve človekovih pravic, položaj posameznika ...). Tako je učenje o holokavstu obenem tudi učenje za življenje tukaj in zdaj.

Primeri aktivnosti na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor **Učiteljica in mentorica učencem: Marjetka Berlič**

Predstavljam dva primera prakse pri poučevanju zgodovine na Osnovni šoli Draga Kobala v Mariboru. Aktivnosti so bile izvedene v šolskih letih 2017/18 in 2018/19.

I. Pisma Eriki Fürst

Gospa Erika Fürst je preživela holokavst. Kot ena redkih preživelih slovenskih Judov je svoje spomine na čas med vojno in po njej delila z javnostjo, svojo zgodbo je pripovedovala mnogim mladim na različnih slovenskih šolah. Živi v Murski Soboti. Za izjemen osebni prispevek k slovenski in evropski zgodovinski zavesti o holokavstu iz avtentične perspektive preživelega ter za dragocen prispevek k ohranjanju spomina na zgodovino in usodo slovenskih Judov je bila leta 2012 odlikovana z zlatim redom za zasluge Republike Slovenije.

Na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor smo jo поблиže spoznavali v okviru razstave *Kamnite solze* (gostujoča dokumentarna razstava Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor). Učenci so na osnovi spremljajočega teksta pisali svoja sporočila Eriki. Učence je njena zgodba zelo motivirala in hoteli so izvedeti še več. Prilika je nanekla, da sem se na neki prireditvi srečala z njo in jo povabila na šolo. Povedala je, da bi ji bilo ljubše, da mi pridemo k njej v Mursko Sobotu. Tako smo se odločili, da kulturni dan za devetošolce organiziramo v Murski Soboti. Dve učenki sta pripravili vodstvo po središču Murske Sobote. V Murski Soboti nas je v evangeličanski cerkvi sprejel Leon Novak. Tako so učenci spoznavali značilnosti preteklosti Murske Sobote in Prekmurja s pomočjo svojih vrstnikov, ki so pripravili nekaj zanimivosti o tej pokrajini že na avtobusu. Srečanje z Eriko Fürst je potekalo v dvorani evangeličanske cerkve. Učenci so Eriki napisali pisma že po sami razstavi ali gledanju odlomkov intervjujev v arhivu oddaj RTV Slovenija. Pisma smo vzeli s seboj.

Amblin Entertainment). Filmi *Tri oblube*, *Preživeti v Sarajevu* in *Klara Kukovec* so prosto dostopni na <https://www.centropa.org/cinema-centropa> in <http://www.sinagogamaribor.si/slo/dediscina/avdio-vizualno-gradivo/>. Za več informacij o filmih *Pianist* in *Schindlerjev seznam* glej <https://www.imdb.com/>.

V dvorani je bila popolna tišina. Kronološko povezano življenjsko zgodbo je Erika zbrano pripovedovala uro in pol. V tem času so bili učenci (trije oddelki devetošolcev) izjemno osredotočeni, vmes je pritekla tudi kakšna solza. Učencem in učiteljem. Ob koncu pogovora so ji učenci predali pisma. Pogovor je bil posnet in premierno predvajan v okviru slovenskega kulturnega praznika v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor v letu 2019. Ob spominu na izgon prekmurskih Judov je bil film predvajan še aprila 2019 v Murski Soboti; ogledala si ga je tudi Erika Fürst.

Zanimivo je bilo, da so učenci po pogovoru napisali nova pisma. Tudi ta pisma smo izročili gospe, ki je učence s svojo življenjsko zgodbo tako navdihnila, da so tudi sami razmišljali o njenem in svojem življenju.

Moje sporočilo Eriki Fürst

»[...] oče je moral predati vse vrednostne papirje, zlatnino, denar, čisto vse, kar je bilo kaj vrednega. Jaz sem imela na verižici Davidovo zvezdo, to so mi vzeli z vratu. Sestra je imela Mojzesa z desetimi zapovedmi. Bilo je hudo, ko so nam vse to vzeli. Potem ko so nam vse pobrali, nas je oče poklical v dnevno sobo. Prosil je, če lahko gremo v dnevno sobo. Vsi štirje smo prišli v dnevno sobo, odprl je en predal, in sicer predal njegove pisalne mize. Iz predala je vzel vrečko, nas pogledal, in ko so mu prišle solze v oči, je tisto vrečko vrnil v predal, ga zaklenil in šli smo ven. Po vojni nama je mama povedala, da je bil v tisti vrečki arzen, s katerim nas je hotel zastrupiti. Očitno je vedel, kaj nas čaka. Potem ... mama in služkinja sta prali, belo perilo je bilo ravno prav namočeno in je mama prosila orožnike, če dovolijo, da perilo odnesemo revnim sosedom, češ, da se perilo uniči, če ostane v vodi. Potem so orožniki <poslali glas> tej družini ... S sestro sva se želeli posloviti od najboljše prijateljice in žandarji so nama to dovolili. Prvi sosedje so bili. Šli sva in jim nesli spominske knjige, da nama jih spravijo, in se poslovili od njih. Njen oče pa je bil že pred tistim zaprt v bazo na Madžarskem in najbolj hudo je bilo njemu. Objel naju je, solze so mu tekle, ko je rekel: <Ubogi otroci, žal vem, kaj vas čaka.> No, potem sva hitro prišli nazaj.

Mama je bila tako nervozna, da ni bila v stanju spakirati zase nobene stvari, midve s sestro sva ji spakirali kovček in potem smo šli, vsak je lahko nesel 20 kilogramov, je pa menda eden od žandarjev mami namignil, naj vzame hrano s sabo, čim več hrane. Ko smo se spakirali, smo šli peš do sinagoge, kjer so nas prevzeli nemški esesovci.«

Oto Luthar, *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012, str. 70–71.

Na osnovi teksta na razstavi so učenci pisali pisma Eriki. Nastal je kratek filmček, priča trpljenja in tudi izjemnega poguma. Pisma so pisali devetošolci, ki se jih je njena zgodba zelo dotaknila. To so učenci, ki imajo tudi učne težave, težave v družini ali z vrstniki. Čeprav učim zgodovino že več kot 35 let, sem bila ob njihovi vnemi in pisanju tudi jaz brez besed. Med temi učenci in menoj se je stkala posebna vez tudi zaradi teh aktivnosti. Tudi učenci, ki imajo težave različnih spektrov, so bili na srečanju z njo popolnoma mirni in zbrani. Uro in pol. Zato vem, da je bila tista ura več kot učna ura zgodovine.

Slika 55: Pisma Eriki med snemanjem v parku v Murski Soboti
(Foto: Marjetka Berlič, barvna fotografija)

V nadaljevanju je nekaj odlomkov iz pisem učencev.

»To je zlo, ki se ne bi smelo več ponoviti. Je pa res, da se zgodovina ponavlja, saj se mnogi ne učijo iz preteklih napak. Vesela sem, da sem dobila priložnost spoznati vašo pretresljivo zgodbo, ker je življenje nas mladih zdaj bolj brezskrbno in mirno. Želim vam obilo psihičnega in fizičnega zdravja in da bi vaše preostalo življenje bilo napolnjeno s srečo in ljubeznijo, ki jo je treba širiti po svetu.« (A., 9. razred)

»Pripovedovali ste, da ste skočili v sneg in počakali, da vojaki grede. Mami in sestri ste prinesli hrano in ju tudi rešili. Vesela sem za vas, da ste preživeli. Vem, da se še včasih spominjate teh dogodkov, a zdaj ste varni in nič se vam ne bo zgodilo. Jaz in še kdo stoji z vami in spoštujemo vaše dejanje.« (A., 9. razred)

»Veliko o vas nam je povedala že učiteljica. Kljub temu pa nam je pokazala še posnetek. Ko sem to poslušal in gledal, sem bil presenečen nad vašim načinom, saj niste pokazali nikakršne jeze in sovraštva do teh ljudi, niste hrepeneli po maščevanju. Zato vas zelo spoštujem. [...] Hvala za vse, kar ste me naučili s svojimi besedami.« (L., 9. razred)

»Auschwitz ni samo zločin proti človeštvu, ampak je zločin človeštva. Po vaših pričevanjih je tista zemlja prepojena s krvjo. [...] Ali sploh obstaja kazen za takšne zločine? Vaš odgovor je bil, da naj o tem presodi sodišče. [...] Ostala sem nema in pretresena. Ta dotik zgodovine ne bo pustil nikogar hladnega. Ste prava oda življenju. Resnična svoboda je v človeku.« (T., 9. razred)

Po srečanju z Eriko so učenci napisali nova sporočila. Učenci so izražali začudenje in občudovanje, da je lahko odpustila. Veliko jih je napisalo, da si želijo biti tako pogumni in vztrajni kot Erika.

Slika 56: Učenci Osnovne šole Draga Kobala Maribor Eriki Fürst izročajo svoja osebna sporočila. (Foto: Marjetka Berlič, barvna fotografija)

Menim, da je bilo srečanje z Eriko Fürst za vse prisotne veliko darilo. Učenci so občudovali njen način pripovedovanja, zbranega in iskrenega. Nekaj pisem smo ji dali tudi po obisku Murske Sobote.

II. Klara Kukovec

Na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor imamo nekaj osebnih predmetov prve zdravnice v Mariboru in Trstu. Klara Kukovec, rojena leta 1883 v Ukrajini, si je že od mladih nog želela postati zdravnica. Odpravila se je študirat v Švico, kar je bilo tiste čase skoraj nemogoče. Že sama politika in družba sta bili naravnani tako, da nista podpirali žensk, ki so se odločile za študij. Še posebej ne, če je ženska študirala medicino, tako kot Klara. Poročila se je s Slovencem Jankom Kukovcem iz Ljutomera. Bila je Judinja, zato se je morala med drugo svetovno vojno skrivati. Spremembe meja, politični režimi in osebne preizkušnje so vplivale na življenje celotne družine Kukovec. Klara Kukovec je bila ženska, ki je rušila poglede na ženske v tistem času.

Pred leti sta dve učenki naše šole o Klari Kukovec pripravili raziskovalno nalogo, večkrat so učenci naše šole njeno življenje predstavljali tudi v Pokrajinskem muzeju Maribor in Muzeju narodne osvoboditve Maribor. Septembra 2019 pa so trije devotošolci pod vodstvom mentorice Marjetke Berlič pripravili program na mariborskem pokopališču. Gre za projekt *Obujamo legende*. Osnovna šola Draga Kobala Maribor pri tem projektu sodeluje s Pogrebniškim podjetjem Maribor, ki je predsedujoče v mreži evropsko pomembnih pokopališč. Pokopališče je tudi prostor, ki ga učenci povezujejo s pomembnimi osebnostmi iz mariborske preteklosti. Tako je tudi prostor kulturne dediščine. Pred kapelico na pokopališču je bila odprta razstava o življenju

in delu Klare Kukovec. Odzivi javnosti so bili zelo dobri, na prireditvi se nam je pridružila tudi gospa, ki je bila kot otrok njena pacientka.

Slika 57: Fotografija celotne ekipe, ki je predstavila Klaro Kukovec na mariborskem pokopališču septembra 2019. Na desni strani stoji nekdanja pacientka Klare Kukovec Heda Lešnik, ob njej je pravnikinja Klare Kukovec Mojca Horvat. (Foto: Dušan Vrban, barvna fotografija)

V devetih razredih smo si z učenci pogledali dokumentarni film, iz katerega so učenci izvedeli podatke o njenem življenju. Biografski filmi lahko pouk obogatijo in so zato izjemno pomembni, saj imajo večjo moč kot učbeniki ali delovni zvezki. Po ogledu filma smo se lotili nalog, povezanih s filmom. Učenci so imeli na voljo tudi seznam človekovih pravic. S pomočjo filma so ugotavljali, katere pravice so bile Klari in njenim najbližjim kršene.

Primer 1

Učenec s pomočjo filma:

- ugotovi, da je bila pot do zelene izobrazbe težka;
- izve, da so bili v carski Rusiji pogromi nad Judi;
- analizira vpliv zgodovinskih dogodkov na življenje posameznikov;
- ugotavlja odnos prebivalstva do Judov;
- našteje države, v katerih je Klara bivala, in vzroke za menjavanje bivališč;
- ugotovi, da je bilo življenje Judov, tudi če svoje pripadnosti judovski veri in izročilu niso javno izražali, nevarno;
- primerja usodo Klare Kukovec z usodami drugih poznanih Judinj (Ana Frank, Hana Brady);
- iz nabora človekovih pravic izbere tiste, ki so bile Klari kršene;
- ugotavlja, da je Klara živela v različnih državah (Rusija, Švica, Avstro-Ogrska, Kraljevina Jugoslavija, SFRJ), čeprav je večino časa preživela v Mariboru;

- ugotavlja, katere pravice so bile Klari kršene;
- sklepa, zakaj je Klara leta 1941 odšla iz Maribora;
- sklepa o posledicah menjavanja političnih režimov na življenje celotne družine;
- seznaneni se z osnovnimi pojmi poveljnega razvoja – nacionalizacija, omejene pravice do potovanj;
- ovrednoti njeno življenje, torej lastnosti, ki so ji pomagale premagati vse življenjske izkušnje; katere njene lastnosti bi imel tudi jaz?

Slika 58: Ob Klarinem grobu, september 2019
(Foto: Dušan Vrban, barvna fotografija)

Primer 2

V tabelo vpiši značilnosti Klarinega življenja v različnih državah.

Rusija	Švica	Avstro-Ogrska	Kraljevina Jugoslavija	Socialistična federativna republika Jugoslavija

Razmisli:

- Zakaj se je Klara šolala v Švici?
- Kako je potekal njen študij?
- Kam je šla po diplomi?
- Zakaj se je ponovno vrnila v Rusijo?
- Kako je družina preživela prvo svetovno vojno?
- Kje je družina živela med obema vojnama?

- Kako je družina preživela drugo svetovno vojno?
- Katere lastnosti so ji pomagale preživeti težke preizkušnje?

Vprašanja so učenci napisali po ogledu filma in si postavili cilje, katere njene lastnosti bi radi imeli tudi sami. Večina učencev si je želela njeno vztrajnost.

Moja izkušnja z uporabo filmov pri poučevanju holokavsta je zelo dobra. Klara Kukovec je primer iz našega okolja. Veliko učencev je tudi ugotavljalo, da niso bili vsi Nemci naklonjeni nacistom, saj je prav pacientka nemškega rodu Klaro postavila pred nevarnostjo. Ta ugotovitev se mi po mojih izkušnjah dela z učenci zdi izjemno pomembna. Živimo v času, ko se svet hoče prikazovati črno-bel in pelje v smeri, ki so zaskrbljujoče. Sovraštvo pred vsem, kar je tuje in česar ne poznamo, je lahko zelo nevarno.

Učitelji se premalo zavedamo, da lahko vplivamo na celotne generacije otrok. Vsaj v smislu, da stvari niso nikoli črno-bele in da je v vseh, še tako težkih okoliščinah prostor za sočutje, da je treba delati in se odločati za tisto, kar je prav.

Primeri aktivnosti na Osnovni šoli Pesnica

Učiteljica in mentorica učencem Gordana Rubelj

Predstavljam dva primera prakse poučevanja zgodovine na Osnovni šoli Pesnica, in sicer uporabo dveh knjig, ki sta primerni za poučevanje o holokavstu za učence 2. triade.

I. Knjiga in didaktični komplet Tommy

Didaktični komplet Tommy je sestavljen iz slikanice, 52 kartic in priročnika. Didaktični komplet je izdal spominski center Yad Vashem leta 1999 in z njim smo se seznanili udeleženci izobraževalnega seminarja za učitelje iz Slovenije in Hrvaške v Izraelu leta 2015. Celoten didaktični komplet je dober pripomoček, s katerim lahko učitelji holokavst približamo mlajšim učencem.

Knjiga je slikanica, ki jo je Bedřich Fritta namenil svojemu sinu Tommyju za tretji rojstni dan. Bedřich Fritta je bil priznan češki slikar, ki je deloval v Pragi že pred drugo svetovno vojno. Leta 1941 je bil z družino poslan v Terezín. Njegovo življenje se je končalo v Auschwitzu, žena je umrla v Terezínu zaradi tifusa, le sin Tommy je drugo svetovno vojno preživel.

S slikanico, ki jo je namenil sinu, je sina želel naučiti, kakšno je življenje na drugi strani zidov geta. Knjiga tako dejansko ne prikazuje krutega življenja v getu, namesto tega je poklon optimizmu, kaj čaka Tommyja nekoč v prihodnosti. Njegove risbe so portreti sinovega vsakdanjega življenja v Terezínu in tudi sveta na drugi strani njegovih zidov. Veliko risb predstavlja svet fantazije, ki ga je želel oče predstaviti sinu po vojni.

Slikanica je navzven podobna drugim otroškim slikanicam in z videzom bralca ne nagovarja s tematiko holokavsta. Na risbah v knjigi je mogoče videti majhnega

dečka, ki leti z letalom, vozi vlak, prikazane so različne živali, barve, hrana. Od drugih slikanic se razlikuje le po okoliščinah, v katerih je nastala, in po sporočilni vrednosti.

Slika 59: Uporaba didaktičnega kompleta Tommy
(Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)

Aktivnosti

Učno uro za učence 4. in 5. razreda sem pripravila v sodelovanju z učenkami devetega razreda. V prvem delu sem med učence razdelila kartice in jih nagovorila: »Spoznajmo Tommyja.«

Učenci so sedeli v skupinah po trije oziroma štirje in vsako skupino je vodila ena učenka. V skupini so se pogovorili, kdo je Tommy, kakšen je. Vsak v skupini je dobil sličico in prispeval k oblikovanju zgodbe o njem. Učenke so jih vodile in usmerjale z vprašanji: Koliko je star? Kaj rad počne? Ali bi lahko bil vaš prijatelj? Zakaj? Učenke so se na to delo že prej pripravile, zato so znale učence primerno usmerjati in jih voditi. Namen tega učnega koraka je bil, da učenci prepoznajo Tommyja kot dečka, ki se bistveno ne razlikuje od svojih vrstnikov. Tudi on rad riše, se igra, se veseli, je kdaj tudi žalosten in ima svoje sanje o prihodnosti.

Nato sem učencem predstavila zgodbo o Tommyju in prebrala pismo velikega Tommyja, ki je zapisano na začetku slikanice. Pismo je primerno razvojni stopnji te starostne skupine, zato sem ga prebrala v celoti. V pismu je predstavljena zgodba Tommyjeve družine med vojno.

Ko so slišali zgodbo o Tommyjevi usodi in s tem usodi številnih judovskih otrok med vojno, sem izbrala nekaj slik in ob vsaki sem vodila razgovor.

Primeri vprašanj in izbranih risb (kartic):

- Tommy pri oknu: Na čem stoji? Kaj gleda? Kje je? Kako se počuti? Kaj si želi?
- Tommy lačen: Kaj ima v roki? Zakaj? Kako se počuti? Se tudi vi kdaj tako počutite?
- Oče in mama: Zakaj se mamica in očka smejeta in jočeta hkrati?

Ob teh sličicah smo se pogovorili o tem, kakšno življenje je imel Tommy med vojno in kakšno življenje mu je oče narisal v knjigi. Pogovorili smo se o joku, upanju in strahu, ki ga je doživljal Tommy.

Uro smo zaključili s pogovorom o hvaležnosti, v katerem so učenci izrazili, za kaj vse so hvaležni.

Nekaj misli o hvaležnosti:

»Hvaležna sem za svojo družino.« (M., 5. razred)

»Starši, hvala za dom ter hvala, ker nista obupala nad menoj. Hvala za srečo, ljubezen, skrb ...« (L., 5. razred)

»Hvaležna sem, da sem zdrava, da imam igrače, da nisem lačna.« (L., 5. razred)

Po učni uri so nastali tudi likovni izdelki, ki smo jih razstavili v šolski avli.

Slika 60: Razstava likovnih izdelkov učencev, ki so spoznali zgodbo o Tommyju, januar 2017. (Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)

II. Knjiga Hanin kovček

To učno uro sem izvedla v 5. razredu na Osnovni šoli Pernica in v 6. razredu na Osnovni šoli Pesnica v šolskem letu 2017/18.

Hanin kovček je knjiga, v kateri se prepletata dve zgodbi. Ena je zgodba o judovski deklici, ki je umrla v koncentracijskem taborišču v Auschwitzu. Vzporedno s Hanino zgodbo teče zgodba Fumiko Išioka, direktorice Centra za izobraževanje in informiranje o holokavstu v Tokiu. Fumiko se je potem, ko je v muzej dobila kovček, ki je pripadal Hani Brady, z raziskovanjem dokopala do Hanine zgodbe. Ugotovila je, da je deklica imela tudi brata, ki je preživel koncentracijsko taborišče. Z njegovo pomočjo je Hanina zgodba zaživela tudi v knjigi.

Aktivnosti

Zgodbo o Hani sem predstavila s pomočjo kovčka, ki je prispeval, da se je zgodba o deklici še posebej dotaknila vsakega učenca posebej.

Najprej smo se pogovorili o tem, zakaj vse imamo kovček in kakšne zgodbe nam lahko kovček pripoveduje. Nato sem učencem povedala zgodbo o zelo podobnem kovčku, ki je danes shranjen v muzeju na Japonskem. V kovčku sem imela shranjene fotografije, predmete, slike, ki so mi pomagali predstaviti zgodbo o Hani in njeni tragični usodi. Izbrala sem tudi nekatere odlomke iz knjige, ki sem jih prebrala in tako vsebino knjige, ki predstavlja čas druge svetovne vojne, povezala z vsakdanjim življenjem današnjih otrok. Zgodbo sem jim skušala predstaviti čim bolj preprosto. Učenci so me pri tem z vprašanji vodili in usmerjali. Ko sem npr. prebrala odlomek iz knjige, v katerem je predstavljeno življenje z omejitvami za Jude, so to takoj povezali z otrokovimi pravicami (ni smela obiskovati šole – pravica do izobraževanja, ni se smela družiti s prijatelji – pravica do igre in prijateljev, pravica do družine).

Učenci lažje sprejemajo in razumejo dogajanje, ker se lahko primerjajo z deklico Hano, ki je bila njihove starosti. Živela je podobno življenje kot oni, imela je rada podobne stvari.

In ob koncu ure, ko so učenci delili svoje razmišljanje, so se strinjali, da se je Hanina želja, da bi postala učiteljica, le uresničila. Njena zgodba nas namreč danes uči ne le o holokavstu, temveč tudi o strpnosti, spoštovanju drugačnosti in različnosti, spoštovanju človekovih pravic. Svoje misli o tem, kar jih je Hana naučila, so učenci tudi zapisali.

Svoje misli so delili:

»Zgodba o Hani me je naučila, naj cenim stvari, ki jih imam.« (M., 6. razred)

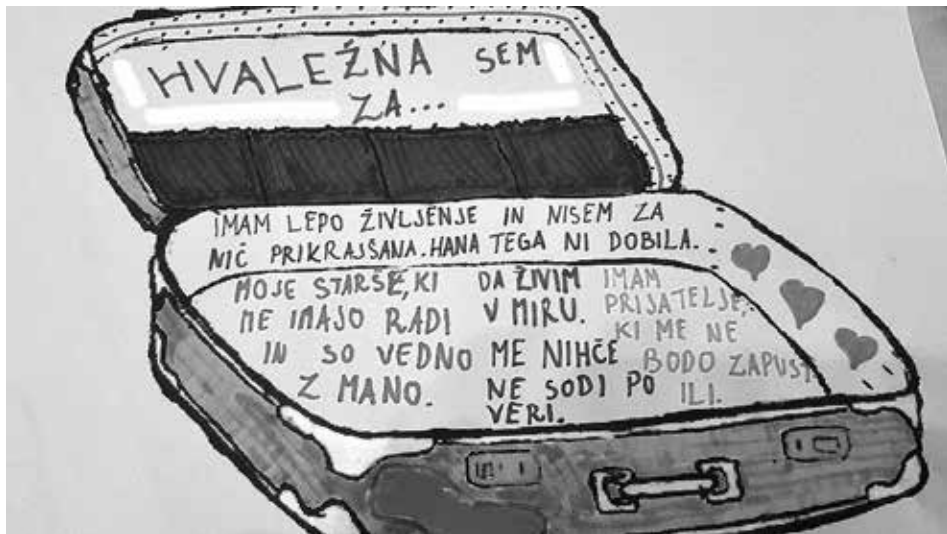
»Zgodba me je poučila o tem, da ljudi ne smemo soditi po drugačnosti. Vesel sem, da ne živim v vojni kot Hana in da sem zdrav in vesel.« (P., 6. razred)

»Zgodba o Hani me je naučila, da ne smemo soditi ljudi po zunanosti.« (L., 6. razred)

»Naučila sem se, da v vojni najbolj trpijo otroci.« (L., 5. razred)

»Hana! Naučila si me, da smo vsi enakovredni. Hvala!« (Z., 5. razred)

»Hana, veliko si me naučila. In če bi postala učiteljica, bi bila prijazna učiteljica.«
(T., 5. razred)

Slika 61: Zapis o hvaležnosti, januar 2017
(Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)

Sliki 62 in 63: Hanina zgodba je oživila s pomočjo kovčka, januar 2018.
(Foto: Gordana Rubelj, barvni fotografiji)

Učenje o holokavstu je učenje o življenju za življenje, za današnji čas. V času, ki ga živimo, je za nas učitelje zelo pomembno, da mladim generacijam predstavimo to tematiko tako, da bo spomin na ta del zgodovine tudi opomin današnjemu času.

Vse aktivnosti, ki sva jih uporabili pri svojem delu, so bile pripravljene tako, da sva tematiko holokavsta približali učencem na način, da so se pri tem aktivno vključili v razmišljanje, poustvarjanje in povezovanje preteklosti z današnjim časom.

Literatura

FRITTA, Bedřich: *Tommy*. Jerusalem: Yad Vashem Publications, 2010.

LEVINE, Karen: *Hanin kovček*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.

LUTHAR, Oto: *Po robovih spomina. Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Spletni viri

Centropa Cinema, <https://www.centropa.org/cinema-centropa> [10. 1. 2018].

INBAR, Yehudit: *No Child's Play*, <https://www.yadvashem.org/YV/en/exhibitions/nochildisplay/intro.asp> [25. 11. 2019].

Judovska kulturna dediščina: Avdio-vizualno gradivo, <http://www.sinagogamaribor.si/slo/dediscina/avdio-vizualno-gradivo/> [10. 1. 2018].

To Tommy, for His Third Birthday, <https://www.jmberlin.de/fritta/en/bilderbuch-fuer-tommy.php> [10. 1. 2018].

Learning about the Holocaust for the Present Day

Marjetka Berlič, Gordana Rubelj³

The authors present the various forms and methods of teaching students about the Holocaust in primary school. The aim of primary schools is to teach schoolchildren about the Holocaust in a way that makes them reflect on it and learn from its lessons. The authors' respective schools collaborated with the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor in preparing exhibitions and also participated in the ceremony of laying memorial paving stones (orig. Stolpersteine). At school, pupils were motivated by means of various films (Three Promises, Survival in Sarajevo, Klara Kukovec, The Pianist and Schindler's List). In year nine, they read youth literature books, combining them with ICT. They were introduced to Erika Fürst through an exhibition and interactive materials. The younger pupils were made familiar with the topic by means of the books Hana's Suitcase and Tommy, both of which allow readers to become acquainted with the story of an individual who, through their name and surname (as well as a photograph, objects), represents a real world with which pupils can identify. Both books can be related to everyday life, as talking about the stories allows pupils to develop an understanding of the values that are relevant to life in a modern democratic society. It was through these books that the majority of curriculum goals were achieved. Learning about the Holocaust offers a number of parallels with everyday life, especially in relation to violations of human rights and individuals' position in society.

Keywords: human rights, Holocaust, youth literature, exhibition, cooperation

3 Marjetka Berlič, Teacher – Councillor, Drago Kobal Primary School, Maribor; Gordana Rubelj, Teacher – Advisor, Pesnica Primary School

I Življenjepisi avtorjev

Marjetka Bedrač se je rodila leta 1977 v Mariboru. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je končala univerzitetni študij umetnostne zgodovine, nato se je zaposlila v Pokrajinskem muzeju Maribor. V muzeju je delovala na vseh področjih muzejskega dela, še posebej se je posvečala delu z muzejsko dokumentacijo. V Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor je zaposlena od leta 2006 kot koordinatorica in organizatorica kulturnih programov. Je avtorica in soavtorica številnih razstav ter urednica in sourednica nekaj zbornikov, za različne razstavne kataloge in brošure pa je prispevala tudi uvodna besedila in strokovne prispevke. Kot članica strokovnih komisij je sodelovala pri različnih likovnih projektih, na osnovi svojega dela na področju varstva kulturne dediščine pa je pridobila naziv muzejske svetovalke. Je članica slovenske stalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA).

Marjetka Berlič, rojena leta 1961, je učiteljica svetnica, zaposlena na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor. Na tej šoli že več kot tri desetletja poučuje zgodovino. Je vodja šolskih projektov, posvečenih kulturni dediščini in holokavstu, ter avtorica in soavtorica številnih šolskih in izvenšolskih razstav in kulturnih dogodkov. Kot strokovna sodelavka je sodelovala pri nastanku različnih dokumentarnih oddaj, bila je soscenaristka filma o Klari Kukovec, zadnja štiri leta pa aktivno sodeluje tudi kot mentorica nagrajenim učencem na vseslovenskem festivalu narečij *Vsaka vas ima svoj glas*. V letu 2015 se je udeležila izobraževalnega seminarja v Yad Vashemu v Izraelu, na različnih strokovnih srečanjih, tudi v tujini, pa je sodelovala tako s predstavitvami primerov dobrih praks pri ohranjanju kulturne dediščine in zgodovinskega spomina ter učenju o njunem pomenu kakor tudi s predstavitvami sodelovanja osnovne šole s kulturnimi ustanovami.

Dr. Ljiljana Dobrovšak, zgodovinarica in znanstvena svetovalka na Inštitutu za družbene vede Iva Pilarja v Zagrebu, se je rodila leta 1971. Srednjo šolo je končala v Zagrebu, nato pa se je vpisala na tamkajšnjo Filozofsko fakulteto (Oddelek za zgodovino). Diplomirala je leta 1997, na isti fakulteti pa je nato leta 2003 magistrirala in leta 2007 doktorirala. Za svoje znanstveno delo je prejela nekaj štipendij (CEEPUS, štipendija madžarskega ministrstva za šolstvo in kulturo, Rothschildova fundacija), ki so ji omogočile strokovno izpopolnjevanje v tujini. Je aktivna članica različnih odborov in združenj, med njimi Odbora za znanost, izobraževanje in kulturo, ki deluje v okviru hrvaškega sabora, programskega sveta Centra za spodbujanje strpnosti in ohranjanje spomina na holokavst, hrvaškega nacionalnega odbora za zgodovinske znanosti, Hrvaško-izraelskega društva, hrvaške akademije vzgojnih in izobraževalnih znanosti, evropskega združenja za judovske študije in svetovne zveze za judovske študije. Doslej je sodelovala na različnih domačih in mednarodnih znanstvenih srečanjih in objavila številna dela. Strokovno se posveča zlasti raziskovanju zgodovine Judov na Hrvaškem, narodnostnih manjšin, prve svetovne vojne ter izseljenstva in hrvaške manjšine.

Prof. dr. Ivo Goldstein, redni profesor na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu, se je rodil leta 1958 v Zagrebu. Je eden najplodnejših hrvaških zgodovinarjev svoje generacije in eden najbolj vsestranskih raziskovalcev na področju družbenih in humanističnih ved. Njegov izjemno bogat opus obsega več kot devetdeset knjig in več kot dvesto znanstvenih in strokovnih prispevkov, objavljenih tako v domačih kot tudi v tujih strokovnih publikacijah. Kot predavatelj redno sodeluje na različnih strokovnih srečanjih in simpozijih, predaval pa je tudi na številnih fakultetah, na primer v Budimpešti, Regensburgu, Londonu, Amsterdamu, New Yorku in drugje. V zadnjih desetletjih se intenzivneje posveča proučevanju različnih vidikov hrvaške zgodovine 20. stoletja, poseben poudarek pri svojem znanstvenoraziskovalnem delu pa namenja zgodovini mesta Zagreb in zgodovini Judov na Hrvaškem. Je član hrvaške stalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA), v letih od 2005 do 2012 pa je bil tudi predsednik judovske verske skupnosti Bet Israel na Hrvaškem. Za svoje znanstveno delo je bil odlikovan s hrvaškim državnim odlikovanjem red Danice hrvatske s podobo Ruderja Boškovića.

Dr. Anna Maria Grünfelder se je rodila leta 1948 v Mauthnu na avstrijskem Koroškem. Kot doktorica zgodovine, umetnostne zgodovine in katoliške teologije je bila promovirana leta 1974, specializirala pa se je za področja splošne zgodovine zgodnjega novega veka, še zlasti cerkvene zgodovine. Deluje na znanstvenem in humanitarnem področju ter je zunanja sodelavka in kolumnistka pri mnogih avstrijskih, hrvaških, bosanskih in slovenskih časopisih, med drugim pri dnevniku *Večer* in hrvaškem spletnem portalu *autograf.hr*. Raziskovalno sodeluje z Dokumentacijskim arhivom avstrijskega odpora (DÖW) na Dunaju, Inštitutom za vzhodne in jugovzhodne evropske študije (SOF) v Regensburgu, Zvezo judovskih občin Srbije in Centrom judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, kot predavateljica pa nastopa na različnih strokovnih srečanjih in posvetovanjih. Za svoje strokovno delo je bila že večkrat nagrajena; za nekatera besedila, na primer o judovstvu po holokavstu ali o prisilnem delu Judov, je prejela nagrade Zveze judovskih občin Jugoslavije, pozneje pa tudi Zveze judovskih občin Srbije.

Boris Hajdinjak, profesor zgodovine in geografije, se je rodil leta 1966 v Mariboru. Od leta 2017 je direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, pred tem pa je dobri dve desetletji poučeval na Prvi gimnaziji Maribor. Je avtor učbenikov in delovnih zvezkov za geografijo ter avtor člankov o srednjeveški in zgodnjenovoveški zgodovini Slovenije ter zgodovini holokavsta v Sloveniji in državah nekdanje Jugoslavije. Sodeloval je pri razstavnih projektih muzejev v Mariboru, Ljubljani, na Ptuj in v Ravnah na Koroškem, prav tako pa tudi pri nastanku dokumentarnih filmov o srednjeveški plemiški družini gospodov Ptujskih in o holokavstu v Jugoslaviji. Bil je eden od pobudnikov postavitve spominskih obeležij »tlakovci spomina« (tudi »kamni spotikavci«, izvirno *Stolpersteine*) v Mariboru, Ljubljani, Murski Soboti in Lendavi. Od leta 2018 je tudi član slovenske stalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA).

Dr. Damjan Hančič se je rodil leta 1973. Leta 1999 je diplomiral iz zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in doktoriral leta 2004 na isti univerzi z doktoratom *Klarise na Kranjskem v 17. in 18. stoletju*. Zaposlen je na študijskem

centru za narodno spravo v Ljubljani. Pripravištvu je opravljal v Arhivu Republike Slovenije, nato je bil pet let zaposlen kot arhivist v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Poklicno pot je nadaljeval na Ministrstvu za pravosodje, v Sektorju za popravo krivic in narodno spravo. V tem času je s sodelavcem Renatom Podbersičem opravil eno prvih raziskav, temelječih na arhivskih virih, o premoženju Judov po drugi svetovni vojni na Slovenskem. Svoje znanstvenoraziskovalno delo je nato usmeril v raziskovanje totalitarnih režimov na Slovenskem v 20. stoletju, zlasti revolucionarnega nasilja v osrednji Sloveniji med drugo svetovno vojno. Je avtor več znanstvenih monografij in člankov.

Mojca Horvat, rojena v Mariboru leta 1973 z deklinškim priimkom Dajčar, je leta 1999 na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru pridobila naziv profesorica slovenskega jezika in književnosti ter nemškega jezika in književnosti. V Pokrajinskem arhivu Maribor se je zaposlila leta 2003, kjer je leta 2006 prevzela skrb za starejše arhivsko gradivo, ki je nastalo pred letom 1850, vodi pa tudi učne ure za učence, dijake, študente in druge zainteresirane skupine. Leta 2015 je pridobila naziv arhivska svetovalka. V svojih raziskavah se posveča predvsem arhivski pedagogiki, urbarjem, novoveškim zemljiškim gosposkam in zgodovini zdravstva.

Klara Jackl se je rodila leta 1988. Od leta 2013 je koordinatorica in urednica spletne strani *Poljski pravičniki*, ki jo upravlja POLIN – Muzej zgodovine poljskih Judov. Je diplomantka Inštituta za poljsko kulturo, programa Muzejske študije na Univerzi v Varšavi in programa Srednjeevropske in vzhodnoevropske študije na Karlovi univerzi v Pragi. Je soavtorica klasičnih in digitalnih razstav, posvečenih predstavam zgodb o reševanju Judov med holokavstom. Ena teh razstav je bila leta 2015 na poljskem letnem državnem natečaju s področja negovanja in varovanja poljske kulturne dediščine, imenovanem Sybilla, nagrajena s častno omembo. Klara Jackl se vključuje tudi v pobude za zaščito poljske kulturne dediščine v Franciji.

Domen Kodrič se je rodil leta 1991 v Mariboru. Po končanem klasičnem programu na Prvi gimnaziji Maribor je šolanje nadaljeval na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Tam je leta 2013 diplomiral iz zgodovine in geografije, trenutno pa zaključuje magistrirja iz rimske antične zgodovine in iz judovske turistične ponudbe v Sloveniji. Raziskuje predvsem rimsko vojaško zgodovino na Bližnjem vzhodu, od rimskih državljanskih vojn v 1. stoletju pr. n. št. do judovskega upora v 1. stoletju n. št. Je dolgoletni član Mednarodnega društva študentov zgodovine ISHA, leta 2018 je v tem društvu opravljal tudi funkcijo podpredsednika. Od leta 2019 je zaposlen kot muzejski vodnik v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

Vojko Kunaver se je rodil leta 1959 v Ljubljani. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je končal študij zgodovine in etnologije, po študiju pa je dobro desetletje delal kot učitelj zgodovine v različnih slovenskih šolah. Na Zavodu Republike Slovenije za šolstvo se je zaposlil leta 1996; tam dela kot svetovalec za zgodovino v osnovnih in srednjih šolah. Med drugim je bil član in predsednik komisije za kurikularno prenovo zgodovine v osnovnih in srednjih šolah v Sloveniji (2006–2011), član maturitetne komisije za zgodovino in član komisije za nacionalno preverjanje znanja v osnovnih šolah, od leta 1998 je vključen tudi v tekmovanje

iz znanja zgodovine v osnovnih šolah. Je avtor okoli 25 člankov za znanstveno revijo *Zgodovina v šoli* in soavtor dveh priročnikov za učitelje v osnovni in srednji šoli. Redno sodeluje z različnimi muzeji, arhivi in drugimi ustanovami s področja šolstva, organizira študijska srečanja, delavnice in seminarje za učitelje zgodovine ter se udeležuje mednarodnih seminarjev (npr. Sveta Evrope, British Councila). Je član slovenske stalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA).

Prof. dr. Gerald Lamprecht se je rodil leta 1973. Je profesor za judovsko in novejšo zgodovino ter vodja Centra za judovske študije na Univerzi Karla in Franca v Gradcu. Raziskovalno se posveča zlasti proučevanju zgodovine judovstva v 19. in 20. stoletju ter nacionalsocialističnega sistema, vključno z zaplembami premoženja, in antisemitizma, raziskuje pa tudi zgodovino spominjanja. Je avtor številnih znanstvenih člankov in knjig, pri mnogih strokovnih publikacijah sodeluje tudi kot urednik. Med njegovimi najnovejšimi strokovnimi in znanstvenimi prispevki sta na primer monografija *Orte und Zeichen der Erinnerung. Erinnerungszeichen für die Opfer von Nationalsozialismus und Krieg in der Steiermark* (2018) in članek *Jewish Soldiers in the Austrian Collective Memory 1914 to 1938*. Ta je bil objavljen v knjigi *Jewish Soldiers in the Collective Memory of Central Europe. The Remembrance of World War I from a Jewish Perspective* (2019), ki jo je avtor članka uredil skupaj z Eleonoro Lappin-Eppel in Ulrichom Wyrwo.

Jan Malec se je rodil leta 1993 v Mariboru. Po zaključeni II. gimnaziji Maribor je na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru študiral zgodovino. Diplomiral je leta 2015, leta 2018 pa magistriral z delom *Etimologija besede »Rus«: zgodovinska analiza* in končal tudi andragoško-pedagoško dokvalifikacijo. Trenutno je zaposlen v Muzeju narodne osvoboditve Maribor, s katerim je kot zunanji sodelavec sodeloval že v času študija in zanj pripravil razstavo *Mariborski mozaik*. Vmes je sodeloval z agencijo za razvoj turizma v Slovenskih goricah (LAS Ovtar Slovenskih goric), nekaj časa pa je bil zaposlen na Osnovni šoli Miklavž na Dravskem polju, v Centru za sluh in govor Maribor. Kot zunanji sodelavec je sodeloval tudi z Mednarodnim raziskovalnim centrom druge svetovne vojne Maribor.

Roman Mirnik se je rodil leta 1956. Je profesor zgodovine na Prvi gimnaziji Maribor in mentor dijakom pri pripravi raziskovalnih nalog, ki so doslej na državnih tekmovanjih dosegli že tri prva mesta. Je tudi avtor več zgodovinskih razstav in prispevkov za različne strokovne publikacije, kot predavatelj pa nastopa na strokovnih posvetih. V ospredju njegovega raziskovalnega dela so različne teme, povezane z zgodovino Maribora: zgodovina Prve gimnazije, delovanje župana Andreasa Tappeinerja, življenje in delo judovskih poslovnežev Franza Mautnerja in Josipa Rosenberga, usoda mariborskih judovskih družin Kohnstein in Singer.

Mag. Zoran Pejašinić se je rodil leta 1968 v Banjaluki. Leta 1997 je na Filozofski fakulteti v Novem Sadu končal študij zgodovine, njegovo diplomsko delo z naslovom *Cionistički pokret od Bazelske do Balfurove deklaracije* pa je še isto leto izšlo v Beogradu. Za srbsko biografijo, ki jo izdaja Matica srpska, je doslej prispeval nekaj deset biografij, predvsem srbskih Judov. Od leta 2000 poučuje zgodovino na gimnaziji v Banjaluki; to gimnazijo je v letih od 2009 do 2017 vodil tudi kot ravnatelj. Strokovno se posveča predvsem raziskovanju novejše zgodovine Banjaluke

in širše okolice. Je tudi avtor monografij *Ban Milosavljević, Priča o čovjeku koji je Banjoj Luci obistinio ime* (2004) in *Banja Luka, Alejama prošlosti i sadašnjosti* (2009, 2010, 2013 in 2016), študije *Vaso Glušac. Od Sane do Senata* (monografska izdaja magistrskega dela, 2018) ter nekaj deset strokovnih člankov in prispevkov. Je ustanovitelj in podpredsednik Društva srbsko-judovskega prijateljstva v Banjaluki.

Asmir Piralčić se je rodil leta 1981 v Bihaću. Tam je obiskoval osnovno in srednjo šolo ter na Pedagoški fakulteti diplomiral iz bosanskega jezika s književnostjo in zgodovine. Kot učitelj je zaposlen na Gimnaziji Bihać in Srednji šoli za umetnost Nusreta Keskina - Braca v Bihaću. Posveča se raziskovanju in dokumentiranju gradiva, ki se navezuje na lokalno in regionalno zgodovino. Leta 2011 je izdal knjigo *Stoljeće Gimnazije u Bihaću*. Je član Zgodovinskega društva Unsko-sanskega kantona ter avtor mnogih člankov in recenzij o književnosti in zgodovini.

Dr. Renato Podbersič, zgodovinar in publicist, se je rodil leta 1970 v Šempetru pri Gorici. Je znanstveni sodelavec Študijskega centra za narodno spravo v Ljubljani, pri pedagoškem procesu pa sodeluje tudi s Fakulteto za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Ukvarja se s proučevanjem totalitarizmov v 20. stoletju na Slovenskem, predmet njegovih raziskav pa so tudi teme medvojnega in povojnega revolucionarnega nasilja na Primorskem, prva svetovna vojna, še zlasti soška fronta, cerkvena zgodovina in zgodovina Judov na Primorskem in v severovzhodni Italiji ter preganjanje Judov v Evropi med holokavstom. Med drugim je član slovenske stalne delegacije pri Mednarodni zvezi za spomin na holokavst (IHRA) in uredniškega odbora revije *Na fronti*, ki jo izdaja Društvo soška fronta Nova Gorica, v letih od 2007 do 2013 pa je bil tudi predsednik Zgodovinskega društva za Severno Primorsko.

Gordana Rubelj, rojena leta 1973, je profesorica zgodovine in geografije. Že dve desetletji poučuje na Osnovni šoli Pesnica in dela z nadarjenimi učenci v okviru obogatitvenih dejavnosti na šoli. Na šoli koordinira in vodi projekte *Unesco mreže šol*, *Dnevi evropske kulturne dediščine*, *Šoa – spominjajmo se*, *Teden vseživljenjskega učenja*. V sodelovanju z Muzejem narodne osvoboditve Maribor je na šoli koordinirala projekt *Prezeli smo muzej* in bila mentorica in soavtorica razstave *Podobe našega kraja – Pesnica skozi čas*. Leta 2015 se je udeležila izobraževanja o poučevanju holokavsta v Yad Vashemu v Izraelu. Učenci pod njenim mentorstvom pripravljajo referate za *Mali simpozij* Pokrajinskega muzeja Maribor, *Zborovanje mladih zgodovinarjev* Muzeja narodne osvoboditve Maribor, sodelujejo na tekmovanjih iz znanja zgodovine in geografije ter v zgodovinskih kvizih. V okviru projekta *Šoa – spominjajmo se*, ki ga koordinira Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, vsako leto pripravi aktivnosti na šoli in tako poskrbi za ohranjanje spomina na žrtve holokavsta.

I Seznam slik

- Naslovnica:** Spominska plošča s slovenskim posvetilom s spomenika v nekdanjem nacističnem taborišču Auschwitz-Birkenau (Foto: Aleš Topolinjak)
- Slika 1:** Razpredelnica z natančno opredelitvijo rasnih kategorij »celi Jud«, »Poljud« in »mešanec druge stopnje«, kot so bile določene s posebno uredbo k *Zakonu o državljanih rajha*. (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_laws_Racial_Chart.jpg, barvna reprodukcija)
- Slika 2:** Del naslovnice časopisa *Corriere della Sera* z dne 11. novembra 1938, posvečene sprejetju *Zakonov o zaščiti italijanske rase*. (Vir: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Corriere_testata_1938.jpg)
- Slika 3:** Antisemitska karikatura, na kateri je prikazanih 13 prepovedi za Jude v skladu s sprejetimi italijanskimi rasnimi zakoni. Karikatura je bila objavljena v reviji *La Difesa della razza: Scienza, documentazione, polemica, questionario* dne 20. novembra v XVII. letu fašistične vladavine (1938). (Vir: <http://www.braidense.it/memoria2009/epurazione.php>)
- Slika 4:** Aškenaška sinagoga v Banjaluki na razglednici iz leta 1905 (Vir: zasebna zbirka Františka Bányai, <http://judaica.cz/>)
- Slika 5:** Spominska kompozicija tovornih vagonov z lokomotivo v nekdanjem ustaškem taborišču Jasenovac III (»Ciglana«) stoji na mestu, kjer so se ustavljali transporti z zaporniki. (Foto: Aleš Topolinjak, barvna fotografija)
- Slika 6:** Spomenik holokavsta na Judenplatzu na Dunaju (© Bwag/Wikimedia, barvna fotografija)
- Slika 7:** Bojni nož handžar na simbolu 13. divizije SS, po katerem je dobila ime. (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:13th_SS_Division_Logo.svg)
- Slika 8:** Vojaki 13. divizije SS Handžar prebirajo pamflet *Islam in judaizem*. (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_101III-Mielke-036-23_Waffen-SS_13_Gebirgs-Div._%22Handschar%22.jpg)
- Slika 9:** Vjekoslav Maks Luburič - »general Drinjanin« med letoma 1941 in 1945 (Vir: Muzej Jugoslavije, Beograd; v javni domeni, dostopno na: <https://collections.usmmm.org/search/catalog/pa1140012>)
- Slika 10:** Spomenik »Cvet« Bogdana Bogdanovića v Spominskem parku Jasenovac (Foto: Marjetka Bedrač, barvna fotografija)
- Slika 11:** Model spomenika, postavljen na poti do »Cveta«, z ilustracijo razporeda barak v nekdanjem taborišču Jasenovac III - »Ciglana«. (Foto: Marjetka Bedrač, barvna fotografija)
- Slika 12:** Moša Pijade (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mo%C5%A1a_Pijade.jpg)
- Slika 13:** Rudi Supek (Vir: <http://cekate.hr/sociokulturni-odjel/noc-rudija-supeka/>)
- Slika 14:** Sefardska sinagoga »El kal vježo« (»Stara sinagoga«) v Beogradu je bila porušena po drugi svetovni vojni. (Vir: Jevrejski istorijski muzej, Beograd)
- Slika 15:** Razglednica s podobo zagrebške sinagoge iz leta 1906. Ustaška oblast je sinagogo porušila leta 1941, na njenem mestu pa je danes parkirišče. (Vir: zasebna zbirka Františka Bányai, <http://judaica.cz/>, barvna reprodukcija)
- Slika 16:** Hiša v Gregorčičevi ulici 12 (vokal Tyrševe 11) v Mariboru, kjer sta živela zakonca Rosenberg. (Foto: Stojan Kos, barvna fotografija)
- Slika 17:** Rosenbergov parni mlin v Mariboru (Vir: *Ilustrirani Slovenec*, št. 47, Tedenska priloga Slovenca z dne 15. 11. 1925, št. 260)
- Slika 18:** Razglednica tovarne Zlatorog v Mariboru (Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693, Zbirka fotografij in razglednic, A1.3.20.1-2/2)
- Slika 19:** Razglednica Tovarne lepenke v Sladkem Vrhu, ki je bila odposlana leta 1937. (Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693, Zbirka fotografij in razglednic, A1.1.497-1)

- Slika 20:** Stavba na Trgu svobode 3 v Mariboru, kjer sta nazadnje (takoj po koncu vojne leta 1945) živelata zakonca Rosenberg. (Foto: Stojan Kos, barvna fotografija)
- Slika 21:** Krekova ulica 18 (Vir: Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0011, Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, MA/574)
- Slika 22:** Klara Kukovec julija 1943 (Vir: zasebni arhiv družine Dajčar)
- Slika 23:** Robert Kukovec (Vir: zasebni arhiv družine Dajčar)
- Slika 24:** Klara Kukovec (Vir: zasebni arhiv družine Dajčar, barvna fotografija)
- Slika 25:** Poljokanova hiša se je naslanjala na hotel Palas. V pritličju je bila znana trgovina, v nadstropju pa sta živelata Salomon in Micika s sinom Rafaelom. V stanovanju na dvorišču je prebivala Salomonova hči Šarika s štiriletnim sinom in varuško. (Vir: Verica M. Stošič, Zoran S. Mačkič, *Banjaluka koje ima i koje nema: fotografije i razglednice*, CD, Banja Luka 2010)
- Slika 26:** Na drugi strani hotela Palas je stala večnadstropna hiša družine Isaka Poljokana, ki so ga klicali Kučo. Hiša je bila znana po kupoli, na vrhu katere je bila Davidova zvezda. (Vir: Verica M. Stošič, Zoran S. Mačkič, *Banjaluka koje ima i koje nema: fotografije i razglednice*, CD, Banja Luka 2010)
- Slika 27:** Na zadnjem slovesu od družine Poljokan se je na judovskem pokopališču zbralo na tisoče Banjalučanov, pri Politiki pa so še naprej spremljali primer in objavljali nove podrobnosti in fotografije žrtev. (Vir: *Politika*, 21. 10. 1940, str. 11)
- Slika 28:** Oblasti NDH so nadaljevale preiskavo primera, vendar neuspešno. (Vir: Arhiv Republike Srpske, ARS-23-Kzp 963/40, NDH, Predsjedništvo sudbenog stola u Banja Luci – Predsjedništvu sudbenog stola Zagreb, Banja Luka, 10. 6. 1941)
- Slika 29:** Izjavo je dal tudi mesar Mirko Kovačić. Pozneje, v času NDH, se je hvalil, da je Poljokanove ubil on. (Vir: Arhiv Republike Srpske, ARS-23-Kzp 963/40, dokument 86, Ispit svjedoka Mirka Kovačića, 6. 3. 1941)
- Slika 30:** Ivan Breskvar pred drugo svetovno vojno (Vir: zasebni arhiv Sonje Rosner)
- Slika 31:** Milan Blass (2. vrsta, drugi z leve) kot dijak 7. razreda realne gimnazije v Varaždinu (Vir: *Godišnji izvještaj državne realne gimnazije u Varaždinu 1931–32*, Varaždin 1932, Dodatak 8)
- Slika 32:** Artur Rosner, verjetno leta 1942 (Vir: *Svjetlo u tami*, dokumentarni film, režija Srđan Segarić, 2004)
- Slika 33:** Cerje Nebojse: prvi z leve Tomo Kumrić, druga z desne Iva Kumrić, pravičnika od leta 1998 (Vir: Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, Zagreb 2008, str. 140)
- Slika 34:** Cerje Nebojse: Tomica Osterman, vnuk Toma in Ive Kumrić, Yair Palgi in Artur Rosner, 2016 (Vir: zasebni arhiv Arturja Rosnerja, barvna fotografija)
- Slika 35:** V parku v Yad Vashemu je tudi Zid časti z imeni pravičnikov med narodi. (Foto: Marjetka Bedrač, barvna fotografija)
- Slika 36:** Duhovnik Dragutin Jesih (Vir: Zagrebačka nadbiskupija)
- Slika 37:** Prof. dr. Žarko Dolinar v svojem stanovanju v Baslu leta 2002 (Foto: Ivan Stjepan Ivić, barvna fotografija; dostopno na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prof_dr_zarko_dolinar.jpg)
- Slika 38:** Dr. Mate Ujević (Vir: Yad Vashem, Collection of the Righteous Among the Nations Department, M.31.2/6144)
- Slika 39:** Agata Jaga Đerek (Vir: Nenad Fogel, Milan Fogel, *Potujoča razstava o dobrih ljudeh*, Maribor 2015)
- Slika 40:** Brata Hajro in Šemso Kapetanović (Vir: zasebni arhiv družine Kapetanović)
- Slika 41:** Mama Sultanija Kapetanović (Vir: Eli Tauber, *Kada su komšije bili ljudi*, Sarajevo 2008, str. 48)
- Slika 42:** Družini Hajra in Šemsa Kapetanovića pred družinsko hišo v Bosanskem Novem (Vir: zasebni arhiv družine Kapetanović)
- Slika 43:** Josef Schleich (Vir: Steiermärkisches Landesarchiv, AT-StLA-Polizeidirektion Graz)
- Slika 44:** Josef Schleich s sodelavko na Dunaju, 1940 (Vir: Zbirka Josefa Roschkerja, Gradec; Walter Brunner, *Josef Schleich. „Judenschlepper“ aus Graz 1938–1941. Eine Dokumentation*, Wien 2017, str. 225)

- Slika 45:** General Giuseppe Amico (Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gen_Amico_Giuseppe.jpg)
- Slika 46:** August Schmidhuber, fotografija iz leta 1943 ali 1944 (Izvor: <https://handzar.jimdofree.com/drugi-svjetski-rat/slike/august-schmidhuber-1/>)
- Slika 47:** Stara tabla z napisom »Sobibor« ob železniških tirih, ki so vodili v to taborišče. (Foto: Jacques Lahitte, barvna fotografija; dostopno na: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wikipedia-sobibor-1.jpg>)
- Slika 48:** Aleksander Pečerski (Vir: <http://www.holocaustresearchproject.org/revolt/pechersky.html>)
- Slika 49:** Konstantin Habenski kot Aleksander Pečerski (Vir: <https://www.hollywoodreporter.com/news/oscars-russia-selects-sobibor-foreign-language-category-1141729>, barvna fotografija)
- Slika 50:** Družinski arhivi pričevalcev o preteklosti so postali pomemben del digitalne zbirke muzeja POLIN. Pravičnica med narodi Irena Senderska-Rzońska kaže fotografije svoje družine, 2019. (Foto: Anna Liminowicz, POLIN Museum of the History of Polish Jews, barvna fotografija)
- Slika 51:** Dokumentiranje skrivališč iz vojnega časa: Jakub Berkman, preživela žrtev holokavsta, in Marek Pajek, sin rešitelja, ob skrivališču, v katerem se je skrivala Jakubova družina, 2019. (Foto: Mateusz Szczepaniak, POLIN Museum of the History of Polish Jews, barvna fotografija)
- Slika 52:** 74. obletnica ustanovitve organizacije za pomoč Judom »Žegota«: izobraževalno srečanje s preživelo žrtvijo holokavsta Elźbieto Ficowsko ob spomeniku, posvečenem »Žegoti«, pred muzejem POLIN, 2016. (Foto: Magdalena Starowieyska, POLIN Museum of the History of Polish Jews, barvna fotografija)
- Slika 53:** Oblikovanje zbirke pričevanj muzeja POLIN: Lili Ganan, preživela žrtev holokavsta, in Klara Jackl med intervjujem, ki je bil posnet leta 2018 v Izraelu. (Foto: Józef Markiewicz, POLIN Museum of the History of Polish Jews, barvna fotografija)
- Slika 54:** Razstava »Tvegali so življenje: Poljaki, ki so reševali Jude v času holokavsta« v muzeju POLIN v Varšavi. Osnova za razstavo je bila zbirka, ki je nastala v sklopu spletnega projekta, posvečenega poljskim pravičnikom, 2014. (Foto: Joanna Król, POLIN Museum of the History of Polish Jews, barvna fotografija)
- Slika 55:** Pisma Eriki med snemanjem v parku v Murski Soboti (Foto: Marjetka Berlič, barvna fotografija)
- Slika 56:** Učenci Osnovne šole Draga Kobala Maribor Eriki Fürst izročajo svoja osebna sporočila. (Foto: Marjetka Berlič, barvna fotografija)
- Slika 57:** Fotografija celotne ekipe, ki je predstavila Klaro Kukovec na mariborskem pokopališču septembra 2019. Na desni strani stoji nekdanja pacientka Klare Kukovec Heda Lešnik, ob njej je pravnukinja Klare Kukovec Mojca Horvat. (Foto: Dušan Vrban, barvna fotografija)
- Slika 58:** Ob Klarinem grobu, september 2019 (Foto: Dušan Vrban, barvna fotografija)
- Slika 59:** Uporaba didaktičnega kompleta Tommy (Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)
- Slika 60:** Razstava likovnih izdelkov učencev, ki so spoznali zgodbo o Tommyju, januar 2017. (Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)
- Slika 61:** Zapis o hvaležnosti, januar 2017 (Foto: Gordana Rubelj, barvna fotografija)
- Sliki 62 in 63:** Hanina zgodba je oživela s pomočjo kovčka, januar 2018. (Foto: Gordana Rubelj, barvni fotografiji)

Objavljeno slikovno gradivo, ki je prosto dostopno na spletnih straneh, je bilo prevzeto 30. 11. 2019.

SLOVENSKI JUDJE:
ZGODOVINA IN HOLOKAVST VI
Razprave in članki

Urednica: Marjetka Bedrač

Tehnični urednik: Domen Kodrič

Recenzenta: Damjan Hančič, Vojko Kunaver

Avtorji prispevkov: Marjetka Berlič, Ljiljana Dobrovšak, Ivo Goldstein, Anna Maria Grünfelder, Boris Hajdinjak, Mojca Horvat, Klara Jackl, Domen Kodrič, Gerald Lamprecht, Jan Malec, Roman Mirnik, Zoran Pejašinović, Asmir Pirić, Renato Podbersič, Gordana Rubelj

Prevod v angleški jezik: Mateja Žuraj

Jezikovni pregled besedil v slovenskem jeziku:

Darja Gabrovšek Homšak

Jezikovni pregled besedil v tujih jezikih: Adele Gray, Emina Pirić, Prolingus, Andrew Rajcher, Aleksandra Savić, Barbara Štebih Golubič, Maja Toš

Fotografija na naslovnici: Spominska plošča s slovenskim posvetilom s spomenika v nekdanjem nacističnem taborišču Auschwitz-Birkenau (Foto: Aleš Topolinjak)

Izdajatelj in založnik: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, zanj Boris Hajdinjak, direktor

Soizdajatelj: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije

Oblikovanje: drugaOblika.com

Tisk: Dravski tisk

Naklada: 200 izvodov

Maribor, 2019

Copyright © 2019, vse avtorske pravice pridržane

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Pripravo in izdajo zbornika sta v sklopu projekta *Šoa – spominjajmo se 2019* podprla Mestna občina Maribor in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.

KRIK GROZE IN OBUPA
TEGA KRAJA
OSTAJA KOT OPOMIN IN OPOZORILO
VSEMU ČLOVEŠTVU.
V TEM KRAJU
SO NACISTI UMORILI
OKOLI MILIJON IN POL
MOŽ, ŽENA IN OTROK
IZ VEČINE EVROPSKIH DRŽAV.
MED NJIMI JE BILO NAJVEČ JUDOV.

AUSCHWITZ - BIRKENAU
1940 - 1945

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

9 789619 336144 >